Берасцейскія кнігазборы

Берасцейскія
кнігазборы

БРЭСЦКІ АБЛВЫКАНКАМ
АБЛАСНАЯ БІБЛІЯТЭКА імя М. ГОРКАГА

Берасцейскія кнігазборы

Матэрыялы міжнароднай
навукова-практычнай канферэнцыі
«Берасцейскія кнігазборы:
праблемы і перспектывы даследавання»
Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г.

Брэст
«Паліграфіка»
2010

УДК 002.2(476.7)(061.3)
ББК 76.116.3(4Бел-4Брэ)я431
Б 48

Б48 **Берасцейскія кнігазборы :** Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г.) / УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага» ; складальнікі: А.М. Мяснянкіна, Т.С. Кавенька. — Брэст, 2010. — 464 с., 16 л. іл.

ISBN 978-985-90201-6-2.

Зборнік складзены з дакладаў, прачытаных на міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г.). Аўтары з Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі і Украіны прапануюць вынікі даследаванняў гісторыі кніжнай культуры, значная ўвага надаецца кніжным старажытнасцям Брэстчыны, лёсу мясцовых архіваў і бібліятэк. Асаблівае месца займаюць матэрыялы, прысвечаныя сучаснасці: кнігавыданню, камплектаванню бібліятэк, пытанням рэстытуцыі, перспектывам аднаўлення гісторыка-архітэктурных аб'ектаў старасветчыны.

Зборнік адрасаваны гісторыкам, культуролагам, кнігазнаўцам, бібліёграфам, краязнаўцам, можа быць карысным для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй і духоўнай культурай беларускага народа.

ISBN 978-985-90201-6-2

Ад рэдакцыі

Берасцейшчына займае асаблівае месца ў гісторыі краіны. Гэта ўнікальная тэрыторыя, дзе культуры славянскіх Захаду, Поўдня і Ўсходу, роўна як заходнееўрапейскія, прыходзілі ў непасрэднае, самае цеснае ўзаемадзеянне на працягу многіх стагоддзяў. Кніжнасць і літаратура сталі найбольш універсальнымі сродкамі ўзаемапранікнення, узаемаўзбагачэння, пазнання адзін аднаго. Ці варта здзіўляцца, што мінулае рэгіёна звязана не толькі з выдатнымі асобамі, але і з славутымі бібліятэкамі, друкарнямі і манастырскімі скрыпторыямі. На жаль, войны, непаразуменні, паўстанні і рэлігійная нецярпімасць, неаднаразовыя дзяржаўныя падзелы тэрыторыі знішчалі лепшыя ўзоры праяўлення духоўнай культуры народа — кнігі і рукапісы. Рэшткі кнігазбораў разносіліся па прасторах Расіі, Украіны, Швецыі, Польшчы і

іншых краін. Практычна ўсё ацалелае знаходзіцца за межамі Брэсцкай вобласці. Тым не менш, усе гэтыя дзяржавы захавалі беларускія каштоўнасці і садзейнічалі выратаванню многіх з іх.

Выканаць задачу захавання кніжнай культуры нацыі, адначасова забяспечваючы шырокі доступ да яе шляхам пераводу ў электронную форму і захавання на сучасных носьбітах рукапісных старадрукаваных і дакументальных помнікаў, што дазволіць аб'яднаць у адзіную электронную калекцыю копіі помнікаў, арыгіналы якіх захоўваюцца ў фондах Беларусі і замежных краін, павінны праграмы «Памяць свету» (ЮНЭСКА) і «Памяць Беларусі». Часткай іх можа стаць рэгіянальная праграма «Берасцейскія кнігазборы».

Пачаткам працы ў гэтым накірунку стала правядзенне міжнароднай прадстаўнічай навуковай канферэнцыі па ініцыятыве Брэсцкай абласной бібліятэкі імя М. Горкага, якая аб'яднала зацікаўленых і дасведчаных. Ініцыятыву бібліятэкі падхапілі шматлікія мясцовыя краязнаўцы, кнігазнаўцы і гісторыкі культуры з Мінска і Гродна, спецыялісты з Пецярбурга, Кракава, Масквы, Вільні, Кіева і Астрога. Гэты факт, як ні які іншы, гаворыць пра актуальнасць задумы. А Зборнік, які Вы, паважаны чытач, трымаеце зараз у руках, сведчыць пра плённасць выніку.

Галоўныя накірункі навуковых даследаванняў і практычнай бібліяграфічнай дзейнасці праграмы «Берасцейскія кнігазборы»:

- пошук і апісанне прадукцыі кнігапісцаў і манастырскіх скрыпторыяў;

- улік усіх захаваных (незалежна ад месцазнаходжання) асобнікаў брэсцкіх друкарняў XIV і пінскай XVIII стст.;
- рэканструкцыя рэпертуару друкарняў (друка-літаграфіяў) Брэстчыны XIX—XX стст.;
- гістарычная рэканструкцыя старасвецкіх бібліятэк Брэстчыны як прыватных, так і розных установ (царкоўных, манастырскіх, дзяржаўных, грамадскіх);
- даследаванне асобных кніжных помнікаў з іх, незалежна ад паходжання і сённяшняга месцазнаходжання;
- вывучэнне звязанай з кніжнай культурай «біяграфікі» — лёсаў кнігапісцаў, друкароў, аўтараў і гаспадароў (карыстальнікаў) кніг як у старажытнасці, так і ў Новы час.

У нейкай ступені пастаўленыя задачы вырашаюцца ў матэрыялах прапанаванага Зборніка, аднак для стварэння паўнавартаснай карціны кніжнай культуры рэгіёна патрэбна яшчэ неаднойчы звярнуцца як да гэтых, так і да іншых, не закранутых сёння сюжэтаў.

Матэрыялы размешчаны ў Зборніку паводле храналогіі рэтраспектыўна. У першым раздзеле — «Кніжная спадчына і яе сённяшні лёс» — змешчаны артыкулы аб праблемах рэстытуцыі, перспектывах аднаўлення гісторыка-архітэктурных аб'ектаў старасветчыны Берасцейшчыны і сучасным стане кнігавыдання і бібліятэчнай справы ў рэгіёне. Другі храналагічны раздзел — «Кніга і бібліятэчная справа на Берасцейшчыне ў XIX—XX стст.» — аб'яднаў артыкулы як тэарэтычныя, прысвечаныя культуралагічным, гістарыяграфічным і крыніцазнаўчым

аспектам праблемы існавання беларускай культуры ў прасторы Расійскай імперыі ў XIX—пачатку XX стст., так і распрацоўкі канкрэтных кніжных, бібліятэчна-архіўных і біяграфічных матэрыялаў гэтага часу. Трэці раздзел — «Кнігі і кніжная культура Берасцейшчыны XVI—XVIII стст.» — пачынаецца паведамленнямі пра помнікі рукапіснай кніжнасці, працягваецца блокам дакладаў, прысвечаных брэсцкім друкарням XVI ст. (сюды ж арганічна ўваходзіць матэрыял аб злотніках сярэдневяковага Брэста), а заканчваецца серыяй паведамленняў, прысвечаных царкоўным і манастырскім бібліятэкам у часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Рабочымі мовамі канферэнцыі былі беларуская, польская, руская і ўкраінская, адпаведна матэрыялы друкуюцца на гэтых мовах. Да польскамоўных артыкулаў зроблены кароткія анатацыі па-беларуску, пры рэдагаванні былі па магчымасці ўніфікаваныя напісанні імёнаў гістарычных дзеячаў.

Надрукаваны багаты матэрыял паказвае, колькі яшчэ важных для гісторыі культуры Берасцейшчыны тэмаў не закранута, не вывучана, не асэнсавана. Таму члены рэдкалегіі лічаць лагічным і патрэбным зрабіць гэта выданне, як і саму канферэнцыю «Берасцейскія кнігазборы», перыядычнымі.

Кніжная спадчына і яе сённяшні лёс

Несцярчук Л.М.

Перспектывы аднаўлення гісторыка-архітэктурных аб'ектаў старасветчыны на Берасцейшчыне

Берасцейская зямля — калыска шматлікіх гістарычных асобаў, якія вядомыя ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі як выбітныя мысліцелі, дзяржаўныя, ваенныя, культурныя і рэлігійныя дзеячы.

Сярод іх — Андрэй Рымша, Фёдар Еўлашэўскі, Афанасій Філіповіч, Андрэй Баболя, Казімір Лышчынскі, Мацей Радзівіл, Мікалай Радзівіл Чорны, Іахім Храптовіч, Станіслаў Панятоўскі, Тадэвуш Касцюшка, Адам Нарушэвіч, Юльян Нямцэвіч, Адам Міцкевіч, Напалеон Орда, Гелена Скірмунт, Рафаіл Слізень, Тамаш Зан, Юзаф Крашэўскі, Рамуальд Траўгут, Лявон Бароўскі, Франц Савіч, Юльян Крачкоўскі, Паўлюк Багрым, Усевалад Ігнатоўскі, Рыгор Шырма і шмат іншых слынных асобаў, якія пакінулі ў матэрыяльнай і духоўнай спадчыне Беларусі глыбокі след.

Праблема паглыбленага вывучэння лёсу бібліятэк, музейных, архіўных і іншых каштоўнасцяў вышэйназваных выбітных асобаў паўстала надзвычай востра. У гэтым рэчышчы навуковая дыскусія, што адбываецца на сённяшняй канферэнцыі, з'яўляецца надзвычай актуальнай і запатрабаванай.

На Берасцейшчыне актыўна шырыцца аднаўленне і захаванне радавых гнёздаў гістарычных асобаў XVIII—XIX стст., а пасля іх рэабілітацыі востра паўстае пытанне ўнутранага напаўнення створаных тут музеяў і музейных комплексаў.

Мая задача — давесці да ведама ўдзельнікаў канферэнцыі інфармацыю пра тое, што робіцца сёння ў гарадах і раёнах вобласці для таго, каб вярнуць да жыцця 53 мемарыяльныя сядзібы, рэшткі якіх яшчэ захаваліся на тэрыторыі Берасцейшчыны.

Напрыклад, у Брэсцкім раёне налічваецца дзве мемарыяльныя сядзібы: Лышчыцы — радзіма асветніка і філосафа Казіміра Лышчынскага, і Скокі — радзіннае гняздо выдатнага пісьменніка, драматурга, палітычнага дзеяча ВКЛ Юльяна Нямцэвіча, стваральніка і актыўнага збіральніка бібліятэчных калекцый.

З гэтых дзвюх сядзіб захаваўся толькі Скокаўскі палацава-паркавы ансамбль. Ужо на працягу апошніх пяці гадоў тут вядуцца навуковыя праектныя і рэстаўрацыйныя работы. Падрыхтаваны праект аднаўлення сядзібнага дома пад раённы музей гісторыі асветніцтва на Прыбужскай зямлі. Толькі ў гэтым юбілейным годзе на рэстаўрацыю палаца ў Скоках з абласнога бюджэту выдзелена 300 млн. рублёў. Акрамя таго, у Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь накіравана хадайніцтва Брэсцкага аблвыканкама аб уключэнні Скокаўскага палаца Нямцэвічаў у Рэспубліканскую інвестыцыйную праграму на 2009 г.

Найбольшая колькасць мемарыяльных аб'ектаў налічваецца ў Баранавіцкім раёне. Тут іх выяўлена 9. Сярод іх — сядзіба Вольна, знітаваная з жыццём і дзейнасцю Рафаіла Слізеня, выдатнага архітэктара і скульптара, аўтара медальёнаў і помнікаў-бюстаў Тамашу Зану, Адаму Міцкевічу, Ігнату Дамейку і іншым вядомым асобам. Сядзіба Слізеняў у Вольна, на жаль, страчана, і аднавіць яе няма магчымасці.

Адной з самых знакамітых сядзіб, безумоўна, з'яўляецца Завоссе, у якой нарадзіўся Адам Міцкевіч. У 1998 г. колішні фальварак поўнасцю адноўлены, цяпер у ім працуе музей-сядзіба Адама Міцкевіча, які ўключаны ў турыстычныя маршруты Берасцейшчыны.

З вёскай Крашын звязана жыццё і дзейнасць народнага паэта і майстра Паўлюка Багрыма, мастака Пятра Святаполка-Завадскага, фальклрыста і этнографа Міхала Федароўскага і беларускага асветніка ксяндза Магнушэўскага.

У Баранавіцкім раёне, акрамя названых мемарыяльных сядзібаў, часткова захаваліся гістарычныя палацы роду Радзівілаў у в. Паланечка, роду Бохвіцаў у в. Паўлінава, роду Катлубаяў у в. Ястрамбель. Праведзена толькі частковая рэстаўрацыя названых палацаў.

Астатнія былыя сядзібныя дамы роду Дамейкаў у в. Сачыўкі, роду Верашчакаў у в. Туганавічы, роду Храптовічаў у в. Ясянец поўнасцю знішчаны. Захаваліся толькі рэшткі гістарычных паркаў.

У Драгічынскім раёне маецца тры мемарыяльныя сядзібы: Закозель, Людвінава і Пярковічы. Дзве першыя звязаны з жыццём і дзейнасцю прадстаўнікоў знакамітага роду Ажэшкаў, а Пярковічы былі спадчынным гняздом роду Віславухаў.

На сённяшні дзень разгорнуты рэстаўрацыйныя работы на Пярковіцкім палацы, падрыхтавана таксама навукова-праектная дакументацыя на рэстаўрацыю Заказельскай мемарыяльнай капліцы.

У Жабінкаўскім раёне распачаты праектныя работы па аднаўленні зачыненай базавай школы ў в. Малыя Сяхновічы (радавое гняздо Касцюшкаў-Сяхновіцкіх) пад раённы гісторыка-краязнаўчы музей.

На радзіме вядомага беларускага асветніка, этнографа, педагога і гісторыка Юзафа Крачкоўскага ў в. Азяты ўсталявана мемарыяльная дошка. Дом Крачкоўскіх ужо, на жаль, даўно не існуе.

У Іванаўскім раёне разгорнуты праектна-рэстаўрацыйныя работы па стварэнні музейнага комплексу Н. Орды ў в. Варацэвічы. Да 200-годдзя з дня нарадджэння Н. Орды (2007 г.) пабудавана і ўрачыста адкрыта карцінная галерэя. На 2009 год плануецца распачаць аднаўленне сядзібнага дома Ордаў. Гэта адзін з этапаў стварэння музейнага комплексу Н. Орды.

Івацэвіцкі раён звязаны з нараджэннем нацыянальнага героя ЗША, Літвы, Польшчы, Украіны, ганаровага грамадзяніна Францыі, кіраўніка нацыянальна-вызваленчага паўстання 1794 г. у Польшчы, Літве, Украіне і Беларусі. У 2004 г. пры фінансавай падтрымцы ЗША адноўлены сядзібны дом (фальварак Мерачоўшчына), у якім у 1746 годзе нарадзіўся Т. Касцюшка. У 2005 г. у гэтым доме адкрыты мемарыяльны музей.

У 2007 г. Дом-музей Т. Касцюшкі і палац Пуслоўскіх камісіяй ЮНЭСКА былі ўключаны ў спіс прыярытэтных аб'ектаў для развіцця айчыннага і замежнага турызму з выдзяленнем гранта ў памеры 50 тыс. долараў ЗША на працяг праектавання Косаўскага палаца. Акрамя таго, Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 14. 01. 2008 г. № 20

Косаўскі палац уключаны ў інвестыцыйную праграму рэстаўрацыі на 2008—2009 гг. пад турыстычны комплекс. Цяпер там разгорнуты рэстаўрацыйныя работы.

Багатыя на мемарыяльныя сядзібы Камянеччына, Кобрыншчына, Ляхавіччына.

На Камянеччыне (в. Волчын) нарадзіўся апошні кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Захаваліся рэшткі Троіцкага касцёла, у якім ахрысцілі будучага манарха. У 2007 г. касцёл перададзены каталіцкай супольнасці, за бюджэтныя сродкі падрыхтавана навукова-праектная дакументацыя супрацьаварыйных і кансервацыйных работ. У колішняй плябаніі цяпер фарміруецца музей гісторыі в. Волчын.

На былых сядзібах аднаго з кіраўнікоў паўстання 1863 г. Рамуальда Траўгута (в. Астроўе Маларыцкага раёна, в. Божы Дар Кобрынскага раёна і в. Шастакова Камянецкага раёна) усталяваны ў 2002—2003 гг. мемарыяльныя знакі.

У стадыі аднаўлення пад музейныя комплексы знаходзяцца Дубайская гістарычная капліца і парк, палац Бутрымовіча на Піншчыне, Ружанскі палац Сапегаў на Пружаншчыне, Грушаўская мемарыяльная капліца ў Ляхавіцкім раёне, Картузіянскі кляштар у г. Бяроза, Нова-Беражноўскі палац у Столінскім раёне.

Чакаюць падтрымкі іншыя ўнікальныя аб'екты старасветчыны: Лыскаўскі касцёл, палацы ў в. Каштанаўка і пас. Інтэрнацыянальны на Пружаншчыне, палац у в. Флер'янава Ляхавіцкага раёна, былы палац роду Юндзілаў у г. Івацэвічы, які, дарэчы, у гэтым годзе ўнесены ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь.

Усё сказанае — гэта першыя крокі на доўгім шляху аднаўлення матэрыяльнай і духоўнай спадчыны. Страчана вельмі шмат, таму справу аднаўлення і вяртання страчанага прыйдзецца весці не аднаму пакаленню.

Долгодрова Т. А.

О публикациях перемещенных культурных ценностей, хранящихся в Российской Государственной библиотеке

1993 год стал годом начала публикаций т.н. «трофейных» фондов РГБ[1], которые поступили в библиотеку после окончания Второй мировой войны в 1946 г. в возмещение ущерба, нанесенного отечественным культурным ценностям. Их существование замалчивалось почти полвека. Принятие Закона о перемещенных культурных ценностях дало возможность прежде всего начать работу по созданию каталогов с публикациями всех экспонатов Немецкого музея книги и шрифта (Лейпциг), хранящихся ныне в РГБ. О том, что работа по созданию трех каталогов была в основном завершена, сказано в нашем докладе на Третьих международных книговедческих научных чтениях в Минске в 2003 году[2].

На сегодняшний день вышел из печати только один «Каталог художественных переплетов собрания Карла Бехера» (М., «Пашков Дом», 2007).

---

1 Долгодрова Т.А. Коллекция Немецкого музея книги и шрифта в собрании Российской государственной библиотеки / Т.А. Долгодрова, О.Р. Бородин // Наше наследие. 1994. № 32. С. 98—105.
Dolgodrova T. Les livres de Leipzig / T. Dolgodrova., O. Borodin // Connaissance des Arts. 1995. № 515.P. 63—69.

2 Долгодрова Т.А. О создании каталогов собраний Немецкого музея книги и шрифта (г. Лейпциг), хранящихся в фондах РГБ // Материалы третьих международных научных чтений. Мн., 2003. С. 91—98.

Я — его составитель и автор вступительной статьи. Каталог переплетов собрания немецкого коллекционера конца XIX—начала XX вв. карлсбадского врача Карла Бехера представляет несомненный интерес для историков книги и книжного дела, в особенности изучающих вопросы переплетного мастерства, а также всех интересующихся проблемами книговедения. Коллекция Бехера отражает 500-летнюю историю западноевропейского переплета — она содержит 400 художественных, издательских, библиофильских и владельческих переплетов XV—XIX вв., в которых отражены все стили и школы западноевропейского (и отчасти восточного) переплета. В коллекции представлены все прославленные западноевропейские мастера переплета.

Описания переплетов в каталоге расположены в порядке номеров собрания К. Бехера с сохранением его нумерации, наклеенной на форзацных листах. Приведены также и номера Немецкого музея книги и шрифта (Лейпциг) — DBSM 11/..., находящиеся в книгах. В Каталоге подробно описаны все 400 переплетов коллекции, указаны размеры переплетов, материалы, из которых они сделаны, характер тиснения или другого декора — вышивки, живописи и т.д. Также обозначен стиль, воспроизведены надписи на переплетах и владельческие записи на титульных листах. Особенно важно то, что записи эти сопровождаются переводом на русский язык. Указаны суперэкслибрисы и экслибрисы, дана расшифровка символических значений всех изображений и иконография сюжетов. Каталог снабжен указателями по материалам переплетов, стилям, по странам изготовления, по именам переплетчиков, хронологическим указателем и др.

Библиографическая часть Каталога представляет полное описание 550 западноевропейских рукописных и печатных книг XV—XIX вв., которые находятся в этих переплетах. Дано поэкземплярное описание всех книг с указанием особенностей каждого издания. Этот факт стоит отметить особо, так как обычно при описании переплетов книги, описание книг, заключенных в них, делается либо в краткой форме, либо просто дается упоминание издания. Состав книг собрания Бехера сам по себе столь интересен, что потребовал такого подробного описания. Особенно подробно автором описаны рукописные книги — определены школы иллюминирования этих рукописей и иконография миниатюр, раскрыта символика изображенных предметов. Описания снабжены аннотацией с переводом на русский язык имен авторов и заглавий, имен

издателей, что помогает читателям лучше представить состав книг, входящих в коллекцию Бехера.

Во вступительной статье приведена краткая история переплета — даны обозначения всех стилей, возникших в истории переплета, и отмечены их характерные особенности, объяснено, почему стиль получил свое название. Это очень важно, так как в России отсутствуют издания на русском языке, охватывающие всю историю западноевропейского переплета. Поэтому статья и сам свод каталога способны отчасти возместить этот пробел. Так как во всех книжных и музейных собраниях России существует в той или иной мере значительное количество западноевропейских переплетов, данный Каталог может помочь в работе по их описанию. Автор рассказывает об особенностях переплетов XV в., о появлении затем стилей «à la dentelle», отмечая лучшие образцы переплетов в этом стиле, принадлежащие французским переплетчикам Жану-Антуану и Николя-Дени Derôme с характерным для них «dentelle avec les oiseaux». Описаны французские переплеты стиля «à Du Seuil», который появился в конце XVII в. в работах Августена Du Seuil. Отмечен стиль «à l'eventeille». В Каталоге описано 17 очень редких вышитых переплетов XVI—XVII вв., среди них особо стоит отметить переплеты английской работы, изготовленные монахинями монастыря Little Gidding, на которых вышиты настоящие портретные изображения английских королей. Очень интересны переплеты с тисненными надписями и девизами. Особо стоит сказать о переплете с тисненной надписью переплетчика: «Nicolaus ab Ebeleben vivit post funera virtus» — «Николай из Эбелебена будет жить после смерти».

Каталог сделан с учетом западноевропейских публикаций последних лет, что очень важно, так как позволяет внести коррективы и дополнения в существующие представления об истории переплета. Как, например, очень важна впервые на русском языке появившаяся информация о переплетах стиля Гролье. До сих пор переплетчик, их сделавший, считался в России анонимом, а теперь в Каталоге указывается его имя — это Жан Пикар. То же можно сказать и о переплетах, сделанных в венецианской мастерской, где переплетались книги, издаваемые Альдом Мануцием. До этого в России бытовало мнение, что книги переплетались в типографии Альда.

Очень важно видеть эти переплеты — даже небольшая выставка, подготовленная и устроенная нами в РГБ в апреле 2007 г., где были представ-

лены только 49 переплетов, показала, что собранные вместе переплеты могут сказать о многом. Так небольшое (9 экз.) собрание восточных переплетов, при экспонировании их рядом с переплетами венецианской школы XVI в., делают очевидным то влияние, какое оказали восточные переплеты на Венецию, а затем и на другие школы европейского переплета. Экспонированные рядом переплеты Саксонской школы XVI в. — школы Якоба Краузе, придворного переплетчика курфюрста Августа Саксонского — отражают влияние венецианской школы переплета. Находящиеся на выставке два русских переплета демонстрировали их близость и к венецианской, и к саксонской школам. Таким образом, концепция выставки переплетов Карла Бехера продемонстрировала очень важный аспект коллекции — взаимодействие школ переплета разных стран, их взаимовлияние и особенности.

В конце 2008 — начале 2009 гг. выйдет из печати в издательстве «Пашков дом» наш «Каталог набивных тканей XIII—XIX вв. собрания Роберта Форрера», который является продолжением серии «Коллекции Российской Государственной библиотеки». Западноевропейские старопечатные книги, начиная с 1460 г., украшались иллюстрациями, сделанными в технике гравюры на дереве, — ксилографии. С тех же самых ксилографических досок делалась и печать на набивных тканях, но гравюра на ткани отличалась укрупненными формами и появилась она на несколько веков раньше, чем гравюра в книгах. Опыт, наработанный в ксилографии на тканях, оказал свое влияние на изобретение книгопечатания.

Собрание набивных тканей XIII—XIX вв. немецкого коллекционера и ученого Роберта Форрера до поступения в ГБЛ являлось с 1920-х годов частью действующей экспозиции Немецкого музея книги и шрифта. При этом коллекция не имела своего печатного каталога. Эта уникальная коллекция содержит 238 (174 паспарту) образцов набивных тканей и отражает все стили и школы в истории западноевропейских тканей с набойкой. Эти редчайшие экспонаты послужили Р. Форреру основой для создания нового направления в искусствознании — истории печати на ткани. Кроме описания образцов тканей с набойкой, в каталоге впервые дается описание иконографии сюжетов. Каталог содержит указатели: материалов, техники, терминов, хронологический и др. Описания снабжены аннотацией с переводом на русский язык имен граверов и художников. Каталог предваряет вступительная статья, состоящая из трех разделов: о составе собрания, о тканях прославлен-

ного французского производителя набивных тканей XVIII—начала XIX вв. — Кристофа Филиппа Оберкампфа и о мужских набивных носовых платках начала XIX в., выпускаемых антинаполеоновской коалицией и находящихся в собрании Форрера.

Коллекция Форрера представляет огромную источниковедческую ценность для искусствоведов, художников, книговедов. Каталог собрания будет иметь цветные иллюстрации.

Третий каталог — «Собрание инкунабулов и палеотипов Генриха Клемма» (авторы-составители: Н.П. Черкашина, Т.А. Долгодрова), также будет издан в издательстве «Пашков дом» в 2009 г. Каталог содержит описания части собрания немецкого библиофила Г. Клемма (1818—1886 гг.), входившего с 1886 г. в состав Немецкого музея книги и шрифта (Лейпциг). В нем даны библиографические описания 136 инкунабулов и 10 изданий XVI в., дополненные основными библиографическими источниками по инкунабулам, а также аннотациями с краткой характеристикой издания, экземпляра и переплета. Научный аппарат содержит алфавитный указатель авторов и заглавий, указатель заглавий, указатель имен комментаторов, переводчиков, редакторов, корректоров, авторов дополнительного материала, комментируемых авторов, хронологический указатель, конкорданции. Каталог иллюстрирован репродукциями гравюр из старопечатных книг.

Кроме собрания Лейпцигского музея, в Отделе редких книг РГБ есть и другие, не менее ценные «трофейные» коллекции. Прежде всего, это собрание переплетов XVI в. работы прославленного придворного мастера Саксонского курфюрста Августа — Якоба Краузе[3]. Он явился создателем уникального стиля, в котором сочетались традиции немецкого Ренессанса и венецианские влияния. В Париже в журнале «Bulletin de bibliophile» нами опубликована статья, где были указаны все издания и рукописи, заключенные в переплеты Краузе, а сами переплеты были сгруппированы по материалам и мастерам[4]. В настоящее время нами ведется работа над «Каталогом переплетов Якоба Краузе и мастеров его круга». Собрание Краузе в РГБ насчитавает 365 переплетов, которые хранятся как единая коллекция. К сожалению, реальное количество

3 Долгодрова, Т.А. О создании Каталога собрания переплетов Якоба Краузе и его круга // Международная научная конференция Румянцевские чтения 2005. М., 2005. С. 73—78.

4 Dolgodrova T., Aurich F. Les reliures de Jakob Krause / T. Dolgodrova, F. Aurich // Bulletin de bibliophile. Paris. 2006. № 1. P. 41—66.

поступивших в ГБЛ переплетов Краузе остается неизвестным, так как часть коллекции в 1946—1947 гг. оказалась распыленной в собрании книг XVI—XVII вв. Но сейчас с помощью хранителя Т.А. Чернобровой нам удалось обнаружить еще 290 переплетов круга Краузе. Это не конец работы, некоторое количество переплетов еще будет выявлено. Их описания будут добавлены в создаваемый Каталог. Новые находки — это своего рода сенсация, так как до сих пор из 900 исчезнувших из Дрезденской государственной библиотеки переплетов Краузе были известны только 365, хранящихся в РГБ. Теперь можно говорить, что из 900 переплетов более 600 сохранились.

Особое место в фондах РГБ занимают работы знаменитого семейства граверов XVII в. — Мериан. Самой знаменитой из них стала Мария Сибилла Мериан — художница, жившая на рубеже XVII—XVIII вв. Её имя хорошо известно как в истории искусств (она с большим успехом занималась воспроизведением насекомых и цветов в акварельных рисунках и гравюрах на меди), так в истории естествознания (как исследовательницы насекомых). Одна из первых женщин, дерзнувшая посвятить себя научной деятельности, первооткрывательница мира насекомых Южной Америки, Мериан часто упоминается как одна из первых феминисток. Её отец Маттеус Мериан был знаменитым швейцарским гравером, художником и книгоиздателем, унаследовавшим типографию издателей и граверов семьи де Бри. Кроме Марии Сибиллы, известность получили его сыновья Маттеус Мериан-младший и Каспар Мериан. Все издания Марии Сибиллы Мериан в РГБ, кроме одного («Чудесные превращения гусениц», 1717 г.), происходят из перемещенных культурных ценностей — из Саксонской государственной библиотеки (Дрезден). Издания ее отца и братьев также большей частью из трофейных собраний Берлина, Дрездена, Дассау и др.

Самым прославленным творением Марии Сибиллы стали «Метаморфозы суринамских насекомых». Это были огромные альбомы гравюр in-folio, раскрашенные акварелью, первый том которых был издан в Амстердаме в 1705 г. печатником И. Валком. В РГБ хранится экземпляр этого альбома с текстом на латинском языке, где гравюры, сделанные в технике офорта, бесценны — раскрашены акварелью самой М.С. Мериан. Художница изобразила прекрасные цветы, поедаемые червячками, очень натуралистично передавая все стадии жизни насекомых: от коконов и гусениц до роскошных бабочек. Сравнение насекомого, вылупля-

ющегося из куколки, с душой человека, которая воскресает для вечной жизни, было любимым символом в эпоху Мериан, поэтому нельзя забывать и о религиозно-мистическом подтексте ее работ. Мериан называют «дитя барокко», но ее работы отличаются от других художников-флористов, также творящих в эпоху барокко, как Марель, например, необыкновенным экспрессионизмом, который недостаточно объяснять только торжествующим тогда стилем барокко, в бурном движении передающим накал страстей. Напряженная экспрессия линий и форм в гравюрах Мериан — это какая-то ее личностная особенность.

В Отделе редких книг РГБ есть это второе издание «Метаморфоз суринамских насекомых», представляющее собой полную перепечатку издания 1705 г., к которому было добавлено 12 новых гравюр и новый титульный лист в начале книги. Сравнивая издания 1705 и 1719 гг., нужно отметить, что гравюры в экземпляре 1719 г. (в отличие от альбома 1705 г.) сделаны способом перевернутой печати, поэтому там отсутствуют подписи граверов (иначе они вышли бы в зеркальном виде). Из-за этого оттиски в нем более бледные, чем объясняется и разный колорит раскраски экземпляров.

Кроме Отдела редких книг, альбомы Мериан есть также в Отделе изоизданий РГБ. Это второй в РГБ экземпляр издания «Метаморфоз суринамских насекомых» 1705 г., на этот раз на голландском, а не на латинском языке. Главной его особенностью является то, что часть гравюр в этом издании заменена акварельными рисунками (всего их 39) — копиями гравюр Мериан. В Отделе ИЗО есть второе издание 1719 г., но этот экземпляр включает только 12 гравюр, которые были созданы Мериан для предполагавшегося второго тома суринамских несекомых. Гравюры эти сделаны способом «перевернутой печати». Раскраска же их великолепна и содержит в отличие от экземпляра 1719 г. из НИО редких книг, довольно обильное использование золота как в буквах титульного листа и начале текста, так и в гравюре фронтисписа. Также в отделе ИЗО есть конволют, содержащий более поздние издания Мериан в переводе на французский язык. Это «Насекомые Европы», не изданные при жизни Мериан, переведенные с голландского языка на французский Жаном Марре и изданные в Амстердаме печатником Бернаром в 1730 г. Книга эта содержит 184 гравюры Мериан. Это повтор всех 150 гравюр трех частей «Чудесных превращений гусениц». Остальные гравюры взяты, видимо, из «Книги цветов» или из разрозненных листов гравюр Мериан.

Все они остались без раскраски. Книга имеет переплет альбома «Превращений суринамских насекомых» 1726 г., изданного в Гааге Пьром Госсе с параллельным текстом на латинском и французском языках. Все 72 оставшихся нераскрашенными гравюр этого издания — повтор издания 1719 г.

Судьба большей и ценнейшей части наследия Марии Сибиллы Мериан — ее изданий, коллекций и акварелей, благодаря интересу Петра I «к художествам» и к естествознанию, оказалась связана с Россией, вернее с Санкт-Петербургом. Хочется пожелать, чтобы к 300-летию со дня смерти Марии Сибиллы Мериан, которое будет в январе 2017 г., был создан хотя бы виртуальный музей. Пора собрать в нем вместе и описать все хранящиеся в России оригинальные акварельные рисунки и альбомы гравюр Мериан, чтобы иметь полное представление о том, какими шедеврами мы обладаем. Достойное место в этой виртуальной галерее могли бы занять и все «трофейные» издания альбомов Мериан, хранящихся в РГБ. Они дают полное представление об ее творчестве и содержат все главные издания художницы. Также они демонстрируют разнообразие технических приемов Мериан при изготовлении гравюр и совершенство их раскраски в изданиях о суринамских насекомых, сделанное самой художницей. Там бы уместны были и издания остальных представителей семейства Мериан.

Валецкі Вацлаў

Польская нацыянальная бібліяграфія як інструмент сучасных даследаванняў у галіне літаратуры па вывучаемай праблематыцы

Цэнтр даследаванняў польскай бібліяграфіі Эстрайхераў Ягелонскага універсітэта, якім я кірую як навуковай адзінкай у структуры навучальнай установы, ставіць перад сабою некалькі даследчыцкіх задач, сярод якіх найбольш істотнае месца займае працяг публікацыі ўсіх серый Бібліяграфіі Эстрайхера, збіранне і папулярызацыя ў электроннай версіі атрыманай інфармацыі аб дапаўненнях і карэкціроўцы ўсёй *Польскай бібліяграфіі Эстрайхераў*, а таксама навуковае апрацаванне паводле эстрайхераўскіх стандартаў і публікацыя каталогаў бібліятэк, якія захоўваюць старыя польскія друкі (у тым ліку часта невядомыя Эстрайхеру), галоўным чынам на сённяшніх землях Украіны, Расіі і Беларусі, а таксама ў кніжных зборах недаступных публічна[1]. Але ж цяпер хацеў бы звярнуць увагу на нашу Электронную Базу Польскай Бібліяграфіі

1 Polskie książki i rękopisy w zbiorach Biblioteki Naukowej Państwowego Uniwersytetu im. M.W. Łomonosowa w Moskwie. Katalog = Польские редкие книги и рукописи в фондах Научной библиотеки МГУ им. М. В. Ломоносова. Каталог, opr. S. Siess-Krzyszkowski i И.Л. Великодная, Kraków-Москва, 2005 ; у Інтэрнэце даступны, напрыклад, каталог неіснуючай «старой» бібліятэкі ў Нясвіжы (сёння галоўным чынам у калекцыях у Пецярбургу, Маскве і Хельсінках, рыхтуем каталог бібліятэкі ў Красічыне, каталог бібліятэкі Музея кнігі ў Львове, каталог бібліятэкі езуіцкага калегіюма ў Львове і інш.) Параўнай: www.estreicher.pl

Эстрайхераў (Elektroniczna Baza Bibliografii Polskiej Estreicherów — EBBE), задачай якой з'яўляецца:

- бібліяграфічная і інфармацыйная апрацоўка, а далей — папулярызацыя ў Інтэрнэце электроннай версіі *Польскай бібліяграфіі* як электроннай кнігі(е-кнігі);
- навуковае пераўтварэнне ў базу дадзеных матэрыялу ўсіх тамоў бібліяграфіі Эстрайхера разам з дапаўненнямі.

Гэтыя два пункты навуковай дзейнасці Цэнтра даследаванняў польскай бібліяграфіі як пазнавальны выклік на парозе XXI стагоддзя будуць тэмаю дадзенага артыкула. У дадзены момант з'явіліся тэхнічныя магчымасці папулярызацыі эпахальнай працы Эстрайхераў у іншай версіі, якая адрозніваецца ад збору ў некалькі дзесяткаў тамоў (калі лічыць усе серыі і выданні — каля шасцідзесяці тамоў). Паасобныя часткі, якія з'явіліся ў выніку больш чым стогадовай працы, часам цяжка выкарыстоўваць у поўным аб'ёме, таму што трэба перагортваць (улічваючы магчымасць людской памылкі) шмат тамоў, якія па зразумелых прычынах не маглі ў час іх складання ахопліваць усяго камплекту матэрыялаў. Таксама даступнасць у Польшчы і за мяжою на кніжным рынку, а дакладней на букіністычным, *Польскай бібліяграфіі* з'яўляецца рэшткавай, а ў дачыненні да некаторых частак нават ніякай.

Магчымасць падачы ўсёй бібліяграфіі ў выглядзе электроннай кнігі ў Інтэрнэце адкрывае надзвычайнае поле для «прапаганды» польскай культуры, а таксама мае выключную навуковую карысць. Мы апрацавалі такую сістэму доступу да адсканаваных старонак друкаванай версіі ўсіх тамоў *Бібліяграфіі*, якая дае магчымасць спраўнага пошуку слова-запытання адначасова ва ўсіх тамах, дзе яно сустракаецца. З гэтага моманту практычна ўвесь свет мае доступ да скарбніцы польскай гуманітарнай навукі ў кожную хвіліну. Усё выглядае так, як бы мы выдалі *Польскую бібліяграфію* яшчэ раз у мільёнах экземпляраў, каб яна служыла навукоўцам з усіх галін гуманітарных навук ва ўсім свеце. Тут варта заўважыць, што гэтая асноўная для польскай культуры праца адсутнічае ў камплекце ў шматлікіх прэстыжных бібліятэках Еўропы і па-за яе межамі. Наш нядаўні досвед пераконвае, што яе няма ў звязаных з польскай культурай XIX стагоддзя венскіх бібліятэках, дзе, здавалася б, яна павінна быць. У сваю чаргу бібліятэкары ў Луцку на Украіне маюць толькі тамы, выдадзеныя перад 1908 годам, і на іх падставе апісваюць свае калекцыі палонікаў. Падобная сітуацыя ў бібліятэках Злучаных

Штатаў, для якіх культура Старога кантынэнта з'яўляецца падставай усялякай экзістэнцыі.

Апісаную тут электронную кнігу, створаную намі на падставе бібліяграфіі Эстрайхера, трактуем як даследчыцкі інструмент, патрэбны ўжо цяпер усім зацікаўленым. Галоўнаю нашаю мэтаю з'яўляецца размеркаванае на даўжэйшы час, апісанае ў пункце 2, стварэнне з матэрыялу эстрайхераўскай *Бібліяграфіі* не электроннай кнігі, але базы дадзеных. Базы, якая дазваляла б карыстацца багаццем назапашаных там крыніц, інфармацыі, недаступных з-за неэфектыўнага прагортвання тамоў або недасягальных, напрыклад, з прычыны звычайнай чалавечай памылкі праз няўвагу або з прычыны немагчымасці спалучэння дадзеных, камбінацыю якіх можа даць толькі каманда пошуку, зададзеная базе дадзеных.

База дае магчымасць адначасовай, хуткай і няцяжкай, а з пункту гледжання сумленнасці — надзейнай праверкі і пошуку як ва ўсёй бібліяграфіі, так і ў асобных яе частках з улікам самых вытанчаных даследчыцкіх патрэб. А гэта значыць не толькі просты пошук адначасова ва ўсіх серыях, што нас цікавяць, і дадатках прозвішча аўтара ці назвы працы, колькі б разоў ні былі яны пералічаны таксама па-за месцам, прадугледжаным для бібліяграфічнага слова-запытання, але таксама тэматычныя пошукі, якія тычацца якога-небудзь дадзенага працягу знакаў, дзе вышукоўваюцца, напрыклад, поўныя эстрайхераўскія бібліяграфічныя апісанні і каментары, а таксама, што вельмі істотна, падаецца інфармацыя пра бібліятэкі, якія маюць цяпер ці мелі калісьці асобныя, часам унікальныя на сённяшні дзень друкі. Гэта дазваляе таксама ў сваю чаргу выхопліваць самыя розныя залежнасці, утвараць тэматычныя і храналагічныя спісы, якія паслужаць далейшым інтэрпрэтацыйным даследаванням. Дарэчы, немагчыма і няма патрэбы пералічваць усе прымяненні і ўсе перавагі зразумелай такім чынам Электроннай Базы Бібліяграфіі Эстрайхераў, таму што гэта справа відавочная.

Яшчэ я хацеў бы звярнуць увагу на згаданую раней зусім не абы-якую справу, звязаную з нашай ініцыятывай.

Праект «Польская нацыянальная бібліяграфія ў версіі электроннай базы», гэта значыць абедзьве яго версіі: 1 і 2, з'яўляюцца падмуркам польскай гуманітарнай навукі, таму цяжка (побач з *Польскім біяграфічным слоўнікам*) знайсці ў гэтай сферы дзейнасці і ў гэтым навуковым абшары

пачынанне, больш вартае падтрымкі яго рэалізацыі як крыніцы ўсялякіх далейшых даследаванняў.

У нашыя перспектыўныя планы ўваходзіць спалучэнне электроннай версіі *Польскай бібліяграфіі* з электроннай версіяй *Польскага біяграфічнага слоўніка*, што створыць базу для далейшага пашырэння ўсёй біяграфічна-бібліяграфічнай сістэмы для польскай гуманітарнай навукі. Пры нагодзе прадбачыцца таксама змяшчэнне ў гэтай жа сістэме іншых баз бібліяграфічнага характару, якія будуць выкарыстоўваць структуру базы, створанай для гэтага праекта (напрыклад, згаданыя вышэй каталогі існуючых і не існуючых польскіх калекцый на Усходзе, галоўным чынам у Расіі — даўнія памесныя бібліятэкі, кнігі прывезеныя з польскіх зямель у якасці ваенных трафееў пасля II сусветнай вайны, а таксама захопленыя раней, як хаця б нявернутая частка Бібліятэкі Залускіх ці бібліятэкі Жыгімонта Аўгуста).

*

У Цэнтры даследаванняў польскай бібліяграфіі мы падрыхтавалі і рупліва рэалізуем падрабязную праграму перапрацоўкі *Польскай бібліяграфіі* на электронную базу дадзеных. Трэба моцна падкрэсліць: на базу дадзеных, не на прадастаўленне ў Інтэрнэце «карцінак» адсканаваных старонак *Бібліяграфіі*, гэта мы ўжо выканалі і адносімся, як згадвалася, як да часовага сродку. Толькі магчымасць «абарочвання» дадзенымі, а гаворачы прафесійна — іх перапрацоўка мае сэнс, калі мы ўспрымаем гэтае заданне з пункту гледжання згаданай навуковай карысці, якую мае прынесці.

Нам удалося выпрацаваць своеасаблівую мадэль падзелу паасобных слоў-запытанняў *Бібліяграфіі* на такія, гаворачы моваю інфарматыкаў, палі, што ўсе тыпы эстрайхераўскіх слоў-запытанняў ёю прымаюцца, і такі далейшы падзел запытання на рэкорды ў рамках паасобных палёў, што ўведзеная рэкамендацыя пошуку без праблемаў знаходзіць патрэбную інфармацыю і сартуе яе паводле чаканага крытэрыя. Дадаткова поўнае слова-запытанне з *Бібліяграфіі* размяшчаем у чарговым рэкордзе, не разбітае на паасобныя элементы, але цалкам, каб, напрыклад, дазволіць карыстальніку яго капіраванне і «ўклейванне» ва ўласныя электронныя матэрыялы і нататкі.

У гэтым месцы трэба падкрэсліць, што мы прынялі рашэнне аб перанясенні ў нашу базу друкаванай постаці *Польскай бібліяграфіі* ў

такой форме, у якой яна існуе ў дадзены момант. Гэта значыць, што мы не выконваем у гэтай частцы базы ніякай карэкціроўкі, ані паправак працы нашых папярэднікаў, прызнаючы гэта немэтазгодным па розных прычынах: па-першае, не хочам ствараць «папраўленай» версіі, хаця б таму, што ў такім выпадку ўтварылася б гідра, якая не прынясе ніякай карысці (напрыклад таму, што да шматлікіх апісаных друкаў у дадзены момант няма доступу, бо яны не існуюць, таму складанне бібліяграфіі з праверaных і неправерaных артыкулаў не мае сэнсу); акрамя таго, гэта была б праца невыканальная ў бліжэй акрэсленым часе. Мы лічым таксама, што нас абавязвае асноўны наказ лаяльнасці адносна працы Эстрайхераў, гэта значыць захаванне яе манументальнага выдання ў навуковым выглядзе такой, якая яна ёсць — тым больш, што яе навуковыя якасці, як было згадана вышэй, доўга яшчэ не будуць выкарыстаныя да канца. А нават больш: захаванне яе выгляду з'яўляецца адначасова захаваннем (часам нават не ўяўляемым) яе якасцяў, якія некампетэнтныя асобы нават не заўважаюць. Так, інфармацыя пра лакалізацыю паасобных экзэмпляраў, якая некаторымі ўспрымаецца як неактуальная, з'яўляецца адной з найбольш каштоўных крыніц інфармацыі пра страты польскай культуры ў галіне старажытнага пісьменства. А такіх прыкладаў можна прыводзіць мноства і бясконца.

*

Даступная ў Інтэрнэце пад адрасам www.estreicher.pl е-кніга *Польская бібліяграфія* і база ў рабочай версіі, якая ствараецца на яе падставе, мае чатыры (заўсёды хачу тут дадаваць: пакуль чатыры — у сувязі з тым, што гаворым аб тым, што з'яўляецца ўвесь час *in statu nascendi*) асноўныя апоры: Базу старапольскай бібліяграфіі (Baza bibliografii staropolskiej), Базу бібліяграфіі XIX стагоддзя (Baza bibliografii XIX wieku), Базу храналагічнай бібліяграфіі (Baza bibliografii chronologicznej) і Базу дадатковых матэрыялаў да *Польскай бібліяграфіі* Эстрайхераў (Baza materiałów do uzupełnień *Bibliografii Polskiej* Estreichera).

Старапольская база ў канчатковай форме будзе змяшчаць увесь матэрыял трэцяй часткі, разам з друкаванымі ў паасобных тамах дадаткамі і з выдадзеным асобна і чарговым томам, які рыхтуецца цяпер аб'яднаных дадаткаў, гэта значыць будзе ахопліваць старапольскі матэрыял.

Пачатковая старонка базы бібліяграфіі Эстрайхера.

База храналагічнай бібліяграфіі, альбо другой часткі ўсёй эстрайхераўскай працы, ахоплівае матэрыял тамоў пад нумарамі (у паслядоўным укладзе) VIII, IX і XI/2.

База бібліяграфіі XIX стагоддзя будзе ў канчатковай форме змяшчаць увесь матэрыял першай часткі, як першага выдання, так і другога; з апошняга — папаўняемай сістэматычна па меры выхаду ў свет чарговых тамоў перавыдання «XIX стагоддзя»; апрача таго знойдуцца тут таксама асобна нумараваныя тамы I—IV, што ўваходзяць у склад першай часткі і якія змяшчаюць друкі з 1881—1900 гадоў разам з дадаткамі, а таксама — зразумела — тамы, нумараваныя як X і XI/1, што ўваходзяць у склад другой часткі, храналагічнай, якая стасуецца XIX стагоддзя.

База дадатковых матэрыялаў да *Польскай бібліяграфіі* Эстрайхера з'яўляецца месцам збірання ўсіх бібліяграфічных апісанняў даступных з прац накшталт «друкі, невядомыя Эстрайхеру», і іншых падобных. Мы лічым, што нашым абавязкам з'яўляецца папулярызацыя гэтых матэрыялаў, без кваліфікавання ў дадзены момант іх прыдатнасці да планаваных на будучыню дадатковых тамоў *Польскай бібліяграфіі*, выдадзеных ужо як самастойная праца Цэнтра даследаванняў польскай бібліяграфіі, толькі ў пэўным сэнсе яны вырастаюць з *Польскай бібліяграфіі* Эстрайхераў.

База электроннай версіі *Польскай бібліяграфіі* Эстрайхераў ужо пашыраецца і далей будзе пашырацца за кошт розных самастойных бібліяграфічных спісаў, як, напрыклад, згаданыя дадаткі да працы Эстрайхераў, падрыхтаваныя намі каталогі недаступных (бо неіснуючых, або недаступных публічна) бібліятэк, тэматычныя бібліяграфіі (падыходзіць да завяршэння праца над бібліяграфіяй польскіх — ад найдаўнейшых часоў да сучасных — перакладаў усёй італьянскай літаратуры), альбо іншыя спісы, напрыклад, парэміялагічныя, якія абапіраюцца на старадрук працы Кнапскага, або база польскай пісьменнасці на даўніх паўднёва-ўсходніх крэсах Рэчы Паспалітай. Бо ўсе яны будуць выкарыстоўваць і спасылацца на тое самае ядро эстрайхераўскай базы, унікальна намі запланаванай і рэалізаванай пад нашым наглядам.

*

А цяпер паспрабуем паказаць на прыкладзе нашых інструментаў (якія ўвесь час з'яўляюцца *in statu nascendi*), якім чынам электронная версія бібліяграфіі Эстрайхера ў выглядзе е-кнігі і электроннай базы бібліяграфіі Эстрайхера, што ствараюцца ў нашым Цэнтры, могуць стаць пунктам выйсця да апрацавання запатрабаванай тут падчас пасяджэнняў шырока зразумелай бібліяграфіі Брэсцкіх друкаў і тых, якія стасуюцца Брэста. Невычарпальны матэрыял па гэтай тэме, што вельмі моцна трэба падкрэсліць, з'яўляецца адным з істотных элементаў польскай нацыянальнай бібліяграфіі.

Брэсцкія друкі ў частцы II (храналагічнай) Польскай бібліяграфіі

Akta zboru krześciańskiego. Brześć, Murmeliusz (bez podania roku i nie wykryte) (w cz. III pod hasłem Zacius Szymon).
Barlecyusz. Historya o dobyw. m. Szkondry, tłóm. Bazylika. Brześć, Bazyl., 1569.
Barlecyusz. Żywot J. Kastryoty, tłóm. Bazylik Cyp. Brześć, Bazylik, 1569.
Bazylik Cypr. Historya o przesl. K. bożego Hist. o postanow. kościołów nad któremi był Jan Łaski (p. Utenchoviusa). Brześć, Bazylik, 1567.
Biblia Radziwiłłowska. Brześć lit. Wojewód. Obacz Testament, 1563.
Budny. O przedn. artyk. Wiary. Brześć litewski, 1570.
Bullinger Hen. O prawdz. Przyjmowaniu ciała. Brześć, S. Murmelius, 1559.
Droga krzyżowa. Brześć litewski, 1860.

Falconius Tomasz. Sprawy i słowa J. Chrystusa. Brześć, 1566 (w cz. III pod hasłem Biblia).
Falconius Tomasz. Wtóre księgi Łukasza św. Dzieje albo sprawy apostoła. Brześć, 1566 (w cz. III pod hasłem Biblia).
Hozeasz. Komentarz na proroctwo. Brześć, Radziw., 1559 (w cz. III pod hasłem Theodor Wit).
Hozeasz Prorok z wykładem Wita Teodora. Brześć (1559) (Tytuł tylko i dedyk. dodał do dawnej edycyi Wierzb[ięta]), 1567 (w cz. III pod hasłem Theodor Wit).
Lippoman Alojzy. Dwa listy na polski j. Brześć, Murmel., 1559 (w cz. III pod hasłem Vergerius Piotr Paweł).
P.F.S. Krótki zbiór z pisma św. Brześć litew., 1858.
Pauli G. O wyznaniu wiary ks. Sarnickiego. Brześć, 1564 (w cz. III pod Pauli Grzegorz).
Postępek prawa czartowskiego. Brześć, Cypr. Baz., 1570.
Proszowic (z) Szymon. Akta, t. j. Sprawy Zoboru wil. Od 1557. Brześć, Murmelius, 1559 (w cz. III pod Zacius Szymon z Proszowic).
Zacyusz Simon. O pościech. Brześć, Murmeliusz, 1559.
Zacyusz Simon. Confessio fidei eccl. vilnensis pro paedobaptismo. Brześć, 1559.
Zacynusz Simon. Wyznanie wiary Zboru wileńsk. Brześć. Ob. Proszowic, 1559.

Друкі, датаваныя ў Брэсце

Burzyński Stan. Dekret Aug. III. ex actoratu St. Burzyńskiego instygatora z XX. Soc. Jes. Coll. Wileńs. o XX. Schol. Piar. zawarcie Szkół. W Brześciu 23. Marc. 1738. i w Dreznie 23 Kwietnia 1737, wyd. 1738.
Burzyński Stan. Dekret Aug. III. Otwarcia w Wilnie contra institutiones in praejudicium Akad. Wilens. w Brześciu 28. Marca. (dwojakie), 1738.
Dekret J. Kr. M. W. X. Litews. Brześć litews., 1738 (w cz. III pod Burzyński Stanisław).
Niemcewicz Julian Ursyn. Bruchstück der Targowitz. Bibel. Brześć, 1793.
Potocki St. Uniwersał do województw, ziem i powiat. Brześć lit. 6 Września 1792 (w cz. III pod hasłem Potocki Szczęsny Stanisław).

Брэсцкія друкі ў частцы III (старапольскай) і ў частцы I (XIX ст. выданне 1 і выданне 2) Польскай бібліяграфіі

Barlecyusz. Historya o dobyw. m. Szkondry, tłóm. Bazylika. Brześć, Bazylik, 1569.
Barlecyusz. Żywot J. Kastryoty, tłóm. Bazylik Cyp. Brześć, Bazylik, 1569.

Мамонтов М. А.

Брест в периодической печати Санкт-Петербурга, 1992—1995 гг.

Более 10 лет назад Российская национальная библиотека начала издавать «Белорусский сборник», на страницах которого стали регулярно помещаться текущие аннотированные указатели публикаций в периодических и продолжающихся петербургских изданиях, посвященные Беларуси. Появление этих списков не было случайным. Нижний хронологический период учета в них совпал с распадом СССР и образованием самостоятельных государств России и Беларуси. Нам представлялось, что учет таких материалов важен и интересен для обеих стран. Для Беларуси — это часть ее национального репертуара, то, что написано о стране за рубежом, и то, что, несомненно, должно собираться в ее книгохранилищах. Для России — это материал для изучения жизни своего нового соседа и партнера.

К настоящему моменту опубликованы списки за 1992—1994 гг., подготовлены для печати и выйдут уже в этом году материалы за 1995 г. В дальнейшем учет, естественно, будет продолжен. Работа велась очень широко, расписывались все доступные нам газеты и журналы, выходящие в эти годы, плюс продолжающиеся сборники, альманахи и бюллетени, имеющие постоянную нумерацию. Большинство из них не зарегистрировано в государственных библиографических изданиях Российской книжной

палаты, что также повышает информационное значение наших указателей. Период для петербургской журналистики был более чем продуктивным, поэтому общее число расписанных изданий приближалось к 600: около 400 газет и 200 журналов и сборников на русском, английском и немецком языках.

В количественном отношении цифры следующие: всего за 1992—1995 гг. учтено около 2500 публикаций о Беларуси.

Собранный материал весьма разнообразен и в значительной степени непривычен для традиционного белорусоведения. В принципе, его можно разделить на четыре группы:

— произведения белорусистики как таковой, т.е. комплекса гуманитарных дисциплин, изучающих язык, фольклор, литературу, историю, духовную и материальную культуру белорусского народа (таких работ в нашей печати очень немного);

— исследования Беларуси безотносительно к ее национальной особенности и принадлежности, т.е. в сфере естественных наук, археологии, демографии и т.п. Сюда примыкают и предметы, представляющие собой нечто «протобелорусское» — истории земель современной Беларуси в средние века, литературы Западной Руси;

— литература, если так можно выразиться, «несобственно-белорусоведческая», в которой Беларусь есть необходимый реальный фон, пространство определенных событий, объектов, исторических явлений. Это столь богатые отрасли как военная и дипломатическая история, биографика, художественная литература;

— биографические и автобиографические материалы о белорусах и уроженцах Беларуси независимо от того, говорится ли в этих публикациях о происхождении их героя.

Весь материал размещен в 14—17 систематических разделах, это практически все, что касается страны: история изучения; природа, экология, здравоохранение; население, язык, фольклор; Беларусь с древнейших времен до 1917 г.; Беларусь в 1917—1991 гг.; современная Беларусь (общество, хозяйство, политика); право, преступность; военные вопросы; религия и церковь; наука, просвещение, печать; спорт; литература, искусство; белорусы за пределами страны, Петербург и Беларусь; белорусы и уроженцы Беларуси в художественной литературе.

Выбранный для анализа в нашем выступлении период — первая половина 90-х годов, естественный с точки зрения нижней хронологи-

ческой грани, однако, в целом он не слишком велик для основательных и глубоких выводов. Но кое-что любопытное и для всей Белоруссии и для Бреста можно отметить уже сейчас. Тем более, что напрашиваются некоторые совершенно очевидные аналогии.

Отслеженный к настоящему моменту материал в очень незначительной мере затронул содержание и характер освещения белорусской тематики в петербургской, и, судя по всему, всей российской печати, которая в эти годы по-прежнему воспроизводит устоявшиеся стереотипы. Главный из них — восприятие Белоруссии как арены и жертвы войн: Великая отечественная война 1941—1945 гг., война 1812 г. В меньшей степени это относится к гражданской войне, но для Бреста здесь исключение, хоть и не о гражданской войне, но о том же периоде, в частности, о Брестском мире написано у нас немало.

Все остальное же, вне военной сферы, прочно оказывалось на слепом пятне постсоветского органа зрения. И литература тут отражает подлинные черты русской ментальности.

В публикациях первой половины 90-х годов лишь Беловежские соглашения, кстати, заключенные на территории Брестской области, невольно напомнили, что Белоруссия была одной из сторон, заключивших в декабре 1922 года Союз ССР, и одной из трех, зарегистрировавших спустя 69 лет его смерть. Лишь это обстоятельство смогло чуть-чуть поспособствовать изменению взгляда на Белоруссию со стороны ее восточного соседа.

Перейдем к некоторым конкретным выводам. Общее число публикаций о Бресте и области составляет за период с 1992 по 1995 гг. — 75, что в процентном отношении от всех публикаций по Беларуси — около 3%. Газетный материал естественно преобладает над журнальным (62 публикации к 13). Это опять-таки говорит о том, что Беларусь и Брест воспринимаются, прежде всего, с точки зрения реалий их современной жизни. Любопытно распределение публикаций о Бресте по отдельным годам — больше всего их было в 1992 году (31), преимущественно это статьи об экономической и бытовой жизни региона, много публикаций 1995 года (21), юбилейного по отношению к Великой Отечественной войне, серьезно затронувшей территорию Брестской области.

Теперь о разбросанности публикаций о Бресте по петербургской периодике. Наибольшее число публикаций приходится на долю ежедневных и еженедельных газет, больше всего их в газете «Час пик» (16), что связано

с двумя факторами: наличием в газете постоянной рубрики «Новости из стран СНГ», в которой, в основном, публиковались интересные эпизоды из жизни городов этих стран, и то, что в указанные годы одним из самых активных корреспондентов газеты был Олег Груздилович, тесно связанный с Беларусью. Еще в трех газетах материалов о Бресте почти поровну — «Смена» (молодежная газета) (8), что также объясняется с личностным фактором (одним из активных корреспондентов ее была Светлана Гаврилина, специальный корреспондент по Беларуси), «Невское время» (7), «СПб. Ведомости», официальная городская газета (6). Целых 8 публикаций напечатала о Бресте газета «На страже Родины», издание петербургского военного округа, главным образом, это статьи о военной истории и деятельности брестской таможни. Остальные газеты ограничились 1—2 публикациями, среди них 2 публикации в газете «Биржа труда» (о занятости населения) и 1 публикация в газете на английском языке «Санкт-Петербург Пресс» в 1993 году о факте нашествия крыс на город и борьбе с ними местной санэпидемстанции.

В журналах публикации о Бресте разместились почти абсолютно равномерно в 11 изданиях по 1 и только в литературно-художественном издании «Аврора» помещены 2 материала. Любопытно, что практически все статьи опубликованы в серьезных научных академических и университетских журналах. Среди них «Ботанический журнал», «Известия Российского географического общества», «Вестник Санкт-Петербургского университета», «Русская литература», а также в авторитетных литературных и художественных изданиях — «Арсе» и «Дне поэзии».

Отмечу некоторые сведения непосредственно по тематике публикаций. Самое большое их число приходится на раздел «Белоруссия в 1917—1991 гг.», а внутри него, как мы говорили выше, преобладают общесоюзные темы — «Брестский мир и переговоры по нему» (6 статей), «Брестская крепость и ее защита, а также судьбы ее героев» (5), и явный лидер «Беловежские соглашения 1991 г.» (13).

Второй по численности раздел — это «Современная Беларусь, общество, хозяйство, экономика» (22 публикации). Все они из газет, больше всего — из «Часа пик». Тут тоже можно выделить некоторые блоки, относящиеся прямо к Бресту и области, — политические демонстрации в Вискулях, в основном, коммунистов, ратующих за возвращение СССР, о сбитом на территории области воздушном шаре с гражданами США (1995 год), о провозе товаров через границу, ряд материалов, в основном,

1992 года посвящен экономике города; из ведущих тем — оплата труда на предприятиях Бреста и торговля. Газета «Смена» в 1992 году поместила сравнительный аналитический обзор экономического положения в Бресте и некоторых городах РФ и Польши; есть и материалы о ряде городов области, в т.ч. о Пинске и экспорте оттуда березовых веников; любопытна трагическая публикация о самоубийстве работника брестского радиотехнического завода из-за его увольнения в 1995 г. в газете «На страже Родины».

Третье место занимает раздел «Правовая система и преступность» (9 статей). В нем представлены публикации о работе брестской таможни и ее сравнение с гродненской, о контрабанде, о кражах в городе и на железной дороге области. В следующем разделе «Природа, экология, здравоохранение», выделяются 2 публикации — о необходимости защиты Беловежской пущи и о стихийных бедствиях. По три статьи в разделе «Наука и культура» и «Жители Беларуси в художественной литературе». В последнем разделе интересна публикация и комментарии к «Письму из Бреста Литовского к издателю» тогда совсем молодого А.С. Грибоедова и подборка стихотворений о Брестской крепости в альманахе «День поэзии». Очень мало, всего 2 публикации, в разделе «Петербург и Беларусь». Это статья о поставках овощей из Бреста в Санкт-Петербург и подборка писем читателей из Бреста и области по поводу журнала «Аврора». Интересна публикация в журнале «Арс» об обрядах Пинского района, глубокая статья об уровне жизни населения современного Бреста в «Известиях российского географического общества».

К сожалению, никому из брестчан не посвящены персональные публикации в разделе «Белорусы и уроженцы Белоруссии за ее пределами».

Если говорить об общем количестве материалов, посвященных крупным городам Беларуси, то здесь первое место занимает Минск, областные центры представлены примерно в равной степени и также составляют от 2 до 4 процентов от общего числа.

Подведем некоторые итоги. Большинство публикаций относится к общесоветским событиям — войне, распаду Союза, материалы, касающиеся Бреста современного, в основном, бытового плана, очень мал процент серьезных работ по истории, литературе, о природе, населении. Можно предположить, что их число в последующие годы увеличится и российская журналистика начнет воспринимать Беларусь и Брест не как

свою составную часть, а соседнее государство и его город со своими корнями, историей и будущим.

Два слова о том, как выявлялись материалы — все взято из фондов Российской национальной библиотеки, по ее электронным и печатным каталогам. В ней бесплатно для сотрудников и за определенную плату для читателей функционирует база данных, в которой с начала нынешнего века расписывается несколько десятков текущих печатных изданий. Поиск можно вести по ключевому слову (фамилии, стране, городу). Дается описание источника и пояснение, в каком контексте упоминается, например, Брест.

Семашко С. Н.

Современное состояние библиотечных фондов публичных библиотек города Бреста

В Бресте на сегодняшний день свои услуги горожанам предлагают 87 библиотек: публичные, научные, специальные, учебные, профсоюзные. Самые крупные из них — областная библиотека им. М. Горького и публичные библиотеки городской Централизованной библиотечной системы (ЦБС). В Брестскую городскую ЦБС входят 16 библиотек: Центральная городская библиотека им. А.С. Пушкина, Центральная городская детская библиотека и 14 библиотек-филиалов, расположенных во всех микрорайонах города. В городе Бресте отношение к библиотекам особенное. Библиотечные процессы автоматизируются, возрастает количество финансовых средств, выделенных на комплектование книжного фонда. Библиотеки постоянно ремонтируются и реконструируются. Но самое главное, несмотря на тенденцию уменьшения библиотек по Республике, в Бресте **библиотеки открываются:** за последние пять лет — четыре новые библиотеки. Это в полной мере характеризует востребованность библиотек у брестчан и менталитет руководителей нашего города, а также положительные тенденции в изменении книжного фонда наших библиотек.

Библиотечный фонд — основа деятельности библиотеки: от его содержания и качества зависит степень удовлетворения и развития информационных потребностей читателей.

Глубокиесоциально-экономическиеперемены,произошедшиевстране за последние годы, изменили традиционные технологии формирования фондов. Особенно большие изменения произошли в комплектовании. Библиотечный фонд постоянно эволюционирует в зависимости от задач библиотеки, контингента её читателей, уровня научно-технического прогресса и материально-технической базы библиотеки.

В настоящее время книжные собрания универсальных библиотек наиболее значительны по величине и разнообразны по содержанию. Библиотеки Брестской городской централизованной библиотечной системы, созданные по территориальному признаку, комплектуют, организуют хранение и использование фондов по всем отраслям знания в соответствии с социально-экономическими, культурными, демографическими особенностями региона.

В течение почти семидесятилетнего периода формирования фондов библиотек нашей ЦБС создан огромный информационный потенциал (более 0,5 млн. документов), что позволяет библиотекам занимать одно из ведущих мест в области не только по размеру фонда, но и по объёму обслуживания (около 1 млн. книговыдач в год). Столь значительные масштабы деятельности подчёркивают не только необходимость, но и сложность выработки и реализации эффективной политики формирования фондов.

Кардинальные изменения во внешней среде, наращивание объёма мирового массива документов, нематериальных ресурсов информации, распространение новейших информационных технологий требовали сиюминутных решений, корректировки взглядов на приоритетность проблем, связанных с фондами, изменений планов, порой без долгосрочных прогнозов. Результат — отсутствие четко обозначенной концепции формирования фондов библиотеки в современных условиях.

Особенно остро стали ощущаться проблемы, связанные с моделированием фонда на основе разноплановых критериев. Выделим три из них:

- более демократический подход к реализации принципа общедоступности фондов;

- применение методов обслуживания с использованием «удалённого доступа», когда приобретается не сам документ, а право временного доступа к нему в ресурсах других учреждений;
- провозглашение рамочного принципа максимальной полноты фонда отечественных документов.

Система документоснабжения библиотечных фондов — это целостное единство взаимодополняющих друг друга источников, способов и организационных форм его пополнения всеми необходимыми типами и видами документов.

Работая в этом направлении, Брестская ЦБС осуществляет постоянный анализ развития книжного рынка, ведёт поиск оптимальных источников приобретения.

Наиболее значимые факторы на сегодняшний день, обеспечивающие полноту комплектования фондов:
- доступность информации о новых изданиях;
- качество и полнота заказа;
- оперативность поиска наиболее эффективных источников приобретения;
- финансовое обеспечение комплектования.

Первоочередным в комплектовании единого фонда библиотек нашей ЦБС является приобретение изданий, пользующихся наибольшим читательским спросом, способствующих образованию и просвещению пользователей, отвечающих на их запросы в сфере культуры, общественной и личной жизни. При этом приобретаемые издания отличаются своим содержанием, глубиной раскрытия темы, структурированностью, включая как популярные, так и специальные, наиболее значимые в научном, научно-производственном, историческом и художественном отношениях.

Располагающая универсальным фондом библиотека ориентируется на все категории читателей. Одно из приоритетных направлений — комплектование его краеведческими изданиями и документами по отраслевым циклам, обеспечение тем самым соответствия состава фонда динамично развивающимся читательским потребностям и достижение максимального использования поступающих изданий как на печатных, так и на электронных носителях информации.

Каковы источники пополнения книжного фонда наших библиотек?

Для комплектования фондов библиотек когда-то в СССР была создана стройная система, которая базировалась на деятельности специально созданных учреждений — библиотечных коллекторов. В 1990-е годы данная система была фактически разрушена, и библиотеки в своей деятельности стали больше ориентироваться на непосредственные контакты с издательствами, книготорговыми фирмами, магазинами и т.д. Библиотеки вынуждены были работать одновременно иногда с десятком партнеров, что в конечном итоге не гарантировало полноты информации и не защищало библиотеку от ряда негативных обстоятельств при приобретении литературы. Возросла зависимость от местных органов власти, ненадежными стали источники комплектования.

Сложности в комплектовании библиотек усугубились огромным «информационным взрывом». Поток информации непрерывно растет. Стремясь максимально обеспечить к нему доступ, библиотеки сталкиваются с ростом цен и недостаточным финансированием.

Предметом особой заботы руководства в то время стало формирование единого фонда библиотек и обеспечение его сохранности. Без новых книг, без постоянно обновляющегося потока информации библиотечный организм начинает чахнуть. К сожалению, количество новых поступлений на рубеже веков сократилось, хотя книготорговый рынок был богат и разнообразен. В течение нескольких лет библиотекам вообще не выделялось средств из городского бюджета.

Отсутствие плановой суммы вело к нестабильности и нерегулярности комплектования, а следовательно, к снижению информативности, ценности и уникальности фонда. Лишь последние шесть лет Брестской ЦБС стали выделяться средства на комплектование.

В последние годы наметились позитивные изменения в финансировании библиотек из средств городского бюджета. Брестская ГЦБС три года подряд закупает документы на средства городского бюджета в размере 15 % от общего финансирования ЦБС. Одним из главных направлений в работе отдела комплектования стало приобретение социально-значимой литературы. Так, в 2007 г. литература была заказана по тематическим планам 10 государственных издательств Республики Беларусь. В последнее время всё большее значение приобретает комплектование новыми носителями информации. Электронные документы открывают для библиотек новые перспективы. К сожалению, комплектование электронными ресурсами не носит систематического характера. Причина: отсутствие в

Бресте, да и в Республике торговых организаций, серьёзно и последовательно занимающихся поставкой электронных документов.

Информация стала полноценным продуктом современного общества. Сегодня невозможно представить себе отрасль, где бы не внедрялись достижения информационной индустрии. От того, насколько оперативными и качественными сведениями обладает учреждение, насколько быстро умеет предложить их потребителю, во многом зависит его успех и место на рынке конкурирующих организаций. Одним из необходимых условий полноценного комплектования является полная и оперативная информация о книжном рынке и издательской продукции Беларуси. Эту информацию мы получаем из тематических планов издательств, библиографического бюллетеня «Новыя кнігі», еженедельника «Книжное обозрение», прайс-листов издательств как в печатном, так и в электронном виде. С издательствами, крупными книготорговыми фирмами мы контактируем напрямую, минуя многочисленных мелких посредников. Заказ литературы осуществляем с применением компьютерных технологий, используя электронную почту, сайты издательств и книготорговых фирм. Всё это ускоряет оформление заказа и получение изданий.

Еще одним перспективным источником комплектования являются Интернет-магазины. Электронная коммерция в Беларуси приобретает все большую и большую популярность. Одним из наиболее популярных товаров Интернет-магазинов являются книги.

Объективная характеристика библиотечного фонда возможна лишь на основе анализа как качественных, так и количественных показателей. Целесообразнее рассмотреть вначале качественный состав фондов с привлечением данных, характеризующих их универсальность. Немаловажное значение имеют также такие сведения, как степень насыщения фондов произведениями последних лет издания, доля в них научной, научно-популярной, учебной, производственной и справочной литературы. Наконец, и это, пожалуй, самое важное, следует проанализировать, с какой полнотой представлена в библиотеках лучшая в идейном, научном и художественном отношении литература.

Состав фонда оценивается в зависимости от места, которое занимает библиотека в системе библиотечного обслуживания населения. Поэтому прежде чем перейти к анализу и оценке качественного состава фондов, необходимо привести некоторые сведения, характеризующие современное положение городских библиотек.

Пользователями библиотек Брестской ГЦБС в 2007 году стало **47959** человек, в том числе **19694** детей. Им выдано **958020** документов, в том числе детям 345288. Количество посещений составило — **413348**, в т.ч. детям 166421. Читаемость в библиотеках составила — 20, посещаемость — 8,6, обращаемость фонда — 1,9, документообеспеченность — 10,5. Развитие информационных технологий — и наш приоритет. В Брестской ГЦБС 23 компьютера. В центральной городской библиотеке им. А.С. Пушкина создана и успешно функционирует локальная сеть, автоматизированы все библиотечные процессы. Две библиотеки системы полностью перешли на автоматизированное обслуживание читателей. Электронный каталог книг отражает наш фонд с 1999 года и по настоящее время, ведётся электронная ретроспекция документов.

Каждая городская библиотека ЦБС уникальна, работает в своём направлении, обслуживает определённую категорию читателей. Библиотеки-филиалы профилируются в духовно-нравственном, правовом, семейном, экологическом воспитании молодёжи, специализированная библиотека-филиал № 12 обслуживает слабовидящих и незрячих читателей. Есть, безусловно, у библиотек большое преимущество — сюда может прийти каждый, независимо от толщины своего кошелька. Бесплатная художественная выставка, музыкальный вечер, кинолекторий, экскурсии привлекают людей и расширяют сферу библиотечного влияния.

Фонд ГЦБС на 1 января 2008 года составляет 502029 экз. (491501 экз. в 2007 г.). Всего в 2007 году в Брестскую ГЦБС поступило 33713 документов. Из них периодических изданий 13521 экз. на сумму 110,9 млн. рублей. Книг и других документов — 20192 экз. на сумму 84,2 млн. рублей. В среднем в каждую библиотеку поступило 2247 экз. документов. Основными источниками комплектования являются Брестский городской и областной бюджеты; средства, заработанные библиотеками за счёт оказания платных услуг населению и подарки горожан[1].

Следует отметить, что значительным подспорьем в работе с читателями стали периодические издания, которые являются органической частью фонда и играют особую роль в удовлетворении текущих, оперативных читательских запросов по наиболее актуальному массиву информации. Впрочем, сегодня газетно-журнальный мир настолько

1 Тлумачальны ліст гадавых справаздач бібліятэк Брэсцкай гарадской цэнтралізаванай сістэмы за 2007 год. Брэст, 2008.

многолик и разнообразен, что уровень чтения журналов и книг практически сравнялся. Ограниченность финансирования диктует необходимость применения избирательного подхода к отбору репертуара изданий. Право приоритетного выбора имеют те названия, которые из года в год пользуются читательским спросом. В библиотеках для взрослых выдача периодики очень велика. В отдельных филиалах она составляет 60 % общей документовыдачи, в среднем по системе — 46 %. За 2007 год библиотеки Брестской городской централизованной библиотечной системы получили 1205 комплектов периодики (446 названий) на сумму 110,9 млн. рублей.

Повсеместный прирост библиотечного фонда наблюдался вплоть до середины 1990-х годов. Затем фонд начал сокращаться. Стремясь удержать величину фонда в оптимальных пределах, библиотеки начали сдерживать объём выбытия, и к началу 2000 года отрицательное движение фонда замедлилось почти в половине библиотек. Зато стала нарастать доля ветхой и неиспользуемой литературы.

В библиотеках многих стран процесс обновляемости фондов идёт постоянно: перед службой комплектования стоит сложная задача — постоянно обновлять фонд по содержанию, не увеличивая его объёма. Никому не разрешено превращать открытые для читателей книгохранилища в складские помещения.

У нас же из-за дефицита финансовых средств обновляемость фондов была практически заторможена. Уменьшение величины фонда рассматривается как катастрофа. Никто не допускает мысли, что идёт нормальный процесс обновляемости фондов. Библиотекари строго следят за показателем книгообеспеченности населения. Снижения не должно быть! И при этом они жалуются, что фонды устаревают по содержанию, содержат балласт неиспользуемой и малоспрашиваемой литературы. Именно эти факторы влияют на низкую обращаемость фонда и другие показатели. Но для изменения ситуации ничего не предпринимается. По ряду причин больше внимания стало уделяться только одному процессу формирования библиотечного фонда — текущему комплектованию. И совсем не учитывается, что библиотечные фонды требуют не только вливания новых поступлений, но и своевременного исключения ветхой, не пользующейся спросом литературы.

ИФЛА подходит к процессу обновляемости фондов с той точки зрения, что фонд публичной библиотеки должен полностью обновляться за

10 лет; в нём должны присутствовать 10% книг, изданных за последние 2 года, и 30—40 % книг, изданных за последние 5 лет.

Существует специально разработанная, научнообоснованная таблица минимальных сроков хранения отраслевой литературы: книг от 3 до 24 лет, периодических изданий от 3 до 6 лет с момента выхода в свет. В то же время в публичной библиотеке могут находиться книги-долгожители, которым 30 и более лет (ядро книжного фонда — отдельные издания классической литературы, справочники, словари, фундаментальная отраслевая литература). В фондах современных библиотек собираются не только книжные издания, но и другие носители информации (CD-ROM, аудиовидеокассеты, кино- и фотодокументы и т.п.), которые также имеют определённые сроки хранения и, следовательно, свои периоды обновления. Даже если учесть средний возраст книг (15—20 лет), то в течение 10 лет реально может обновиться лишь определённая часть фонда (половина фонда или около того).

Ситуация с книжным фондом нашей системы характеризуется тем, что в последние годы объем новых поступлений растёт. Процент поступления новой литературы составил в 2007 году 6,9 %. В книжном фонде насчитывается 2,6 % книг, изданных за последние два года и 5,2 %, изданных за последние пять лет. Обновляемость книжного фонда за последние 10 лет составила 41,8 %.

В условиях недостаточного финансирования важен не количественный рост книжных единиц, а качественное улучшение состава и повышение читательского спроса. При проведении выбытия конечный результат напрямую зависит от профессионального подхода. Например, ретрокнига, имеющая культурную ценность, но не пользующаяся спросом, не должна засорять фонд, но в то же время не должна быть списана. Судьба таких книг в Брестской ЦБС решается многовариантным путём: либо перемещается на другие уровни хранения внутри ЦБС — межфилиальный обмен, либо передаётся в книгохранение Центральной городской библиотеки им. А.С. Пушкина или в другие библиотеки города.

Что представляет собой состав единого фонда Брестской городской ЦБС? Фонды библиотек состоят преимущественно из произведений печати на русском и белорусском языках (90,4 % — на русском языке; 9,5 % — на белорусском языке). Причём количество поступлений документов на белорусском языке в последние годы возрастает (в 2007 году — 32,1 %).

Книги составляют 84 % от общего фонда, периодические издания — 14,5 %. Процент других документов (электронных, аудиовизуальных, карт, нот и пр.) остаётся незначительным. Наиболее разветвлённой структурой обладает фонд Центральной городской библиотеки им. А.С. Пушкина.

До 58 % в фондах библиотек составляет *художественная литература*. Она особенно широко представлена произведениями всемирной классики и современной прозой, фантастической и приключенческой, семейно-бытовым романом и повестью, отечественной и переводной лирикой. Укомплектованность библиотек дореволюционной классической и советской литературой различных периодов удовлетворительна; требуется улучшить комплектование их современными зарубежными и отечественными произведениями.

Общественно-политическая литература составляет около 21,5 % фондов библиотек. Она пользуется постоянно возрастающим спросом, что требует более оперативного освобождения фондов от быстро устаревающих документов этой тематики, более полного комплектования документами, посвящённым социальным проблемам, созданию правового государства.

Большое внимание уделяется формированию фонда *естественнонаучной литературой*, которая занимает второе место по популярности. Фонд комплектуется документами по основам и истории развития наук, о проблемах информатизации, документами прикладного и занимательного характера. Удельный вес этой литературы в фонде составляет 6,5 %.

Использование фонда *технической литератур*ы определяется преимущественно содержанием труда и подготовки учащихся к такому труду, вытекающим отсюда развитием профориентационной работы в школе, расширением общеобразовательного, политехнического и профессионального технического образования. Между тем сейчас наиболее активно используется литература, отвечающая не этим социальным факторам, а интересам любительства: по радиотехнике, автоделу, кулинарии, рукоделию. В едином фонде ЦБС техническая литература составляет 5,6 %.

Фонд литературы по искусству и спорту, составляющий около 2,1 %, в наибольшей мере укомплектован изданиями по таким темам, как киноискусство, фотография, музыка, художественная самодеятельность. В

частности, особое внимание уделено энциклопедическим и справочным изданиям по искусству. Пока ещё недостаточно книг по физкультуре и спорту.

Языкознание и литературоведение составляет 5,2 % от общего фонда. *Литература по сельскому хозяйству* представлена совсем в малом количестве, что характерно для крупного города — 1,1 %.

Краеведческий фонд — основа всей краеведческой деятельности библиотеки. Он представляет собой совокупность краеведческих документов. Отбор документов для краеведческого фонда сопровождается их анализом. Критерием отбора выступает содержание: отражение конкретных фактов о крае, его людях, страниц местной истории и культуры.

Краеведческий фонд представляет собой совокупность документов, обеспечивающих удовлетворение потребностей в информации о Бресте. Поэтому важным дополнением являются периодические издания, публикующие материалы об экономической, общественно-политической и культурной жизни края. Отбору подлежат в первую очередь статьи с оригинальной фактографической, обобщающей, аналитической и практической информацией. В тематических папках вырезок собираются статьи из центральной и местной периодической печати, целиком или частично посвящённые краю. Краеведческий фонд составляет 0,8 % всего фонда ЦБС.

Детский фонд составляет 32 % в структуре фонда Брестской ЦБС. К сожалению, фонды, особенно предназначенные для дошкольников и младших школьников, в значительной степени находятся в неудовлетворительном физическом и эстетическом состоянии. В структуре документовыдачи детских библиотек доля книг, изданных до 1990 года, составляет от 25 до 40 %, т.е. сведения общественно-политической, естественнонаучной направленности, по искусству и спорту имеют 15—20-летний срок давности. В ближайших планах Брестской ГЦБС — изменить эту ситуацию.

Книжный рынок в настоящее время ориентирован преимущественно на издания сиюминутного спроса, рассчитанные на массового и неискушенного в высокохудожественных изданиях потребителя: 40 % из них составляет развлекательная литература. Половина изданий рассчитана на учебный процесс, и лишь каждое десятое помогает самообразовательному и развивающему чтению. Но приобщение именно к такому чтению составляет главную задачу детских библиотек.

В настоящее время в библиотековедческой литературе, в умонастроениях библиотекарей наблюдается коллизия двух разнонаправленных устремлений. Одно состоит в желании предоставить читателям абсолютную свободу выбора любых документов. Другое — необходимость оградить общество от социально вредной информации. Библиотекарю приходится искусно балансировать между этими устремлениями. Чтобы обрести под ногами твёрдую опору, ему следует чётко определиться в отношении каждого из них.

Идея возможности полной и безграничной свободы библиотечного доступа к любой информации — не более чем миф, причём опасный и вредный. Информационная безопасность страны требует выработки защитных барьеров по отношению к деструктивной информации, способной деформировать духовный и нравственный мир ребёнка. Реальные рычаги для этого у библиотекаря имеются: его собственные моральные устои, традиционные культурные ценности белорусского народа, наконец, мнение общественности.

В последнее время в связи с изменением в социально-культурной сфере Республики Беларусь выросла роль публичных библиотек в жизни общества. Одним из главных источников для решения этих проблем современности являются фонды публичных библиотек, их качественно новый состав и пополнение. Библиотечные фонды комплектуются с учётом запросов читателей. Растёт интерес молодёжи к национальной истории и культурному прошлому Беларуси. В связи с этим фонды брестских городских библиотек пополняются краеведческой литературой, где отражается не только современное положение, но и историческое развитие нации. Пропагандируется история культуры Беларуси, возрождается национальное прошлое. Библиотеки сотрудничают с местными издательствами, которые выпускают произведения современных белорусских писателей, знакомят с их жизнью и творчеством.

В нынешней ситуации публичные библиотеки призваны противостоять напору бездуховности и агрессии, деятельность библиотек Бреста направлена на формирование высоких моральных качеств личности, патриотизма, гражданственности, нравственно-эстетической культуры, здорового образа жизни. Фонды библиотек — это та жизненно необходимая питательная среда, из которой произрастают науки, производство, экономика, политика, культура, образование, равно как и иные сферы социальной действительности.

Иванова Е. В.

Брестский регион в системе книгоиздания Беларуси: опыт статистического анализа

В конце XX века под воздействием политических преобразований, процессов демократизации, разгосударствления, становления рыночных отношений в Беларуси, как и на всей территории бывших республик СССР, постепенно стала формироваться принципиально новая организационная издательская структура. В ней зародился частный сектор, а деятельность издателей постепенно стала выходить за национальные границы, что привело к значительному росту количества издателей и разнообразию организационно-правовых форм их деятельности. С 1987 по 1990 годы в Беларуси функционировало 11 государственных издательств, подчиненных Государственному комитету по печати, и так называемый «сектор ведомственных изданий» (министерства, комитеты, организации и предприятия с правом издательской деятельности). Всего в обозначенный период было выпущено 11 766 книг совокупным тиражом 228,6 млн. экземпляров. Около половины из них приходилось на долю государственных издательств. Для сравнения, в 2007 году в Беларуси выпущено 12 565 книг, однако их тираж составил 49,8 млн. экземпляров, а доля государственных издательств системы Министерства информации составляет лишь 4% по названиям и 8% — по тиражу.

На современном этапе развитие книжного рынка имеет особенность: количество наименований книг растет гораздо быстрее, чем совокупный тираж — это общемировая тенденция, характерная и для Беларуси. Специалисты называют подобный процесс «инфляцией наименований», когда книжная торговля не может «переварить» все, что выпускается в стране и попадает на книжный рынок из-за рубежа. Так, суммарный годовой тираж книжной продукции, выпущенной в Беларуси в 2007 году, снизился на 4,2%. Считается, что плавное снижение тиражей на 3—5% в год является нормой, и думается, что под влиянием процесса «инфляции наименований», а также с развитием цифровой печати, электронного книгоиздания, технологии «печать по требованию», когда технологически возможно и экономически целесообразно напечатать даже один экземпляр издания, тенденция снижения тиражей будет продолжаться.

Под влиянием различных экономических, производственно-технологических, культурных, образовательных и других факторов определяющую роль в книгоиздании страны играют наиболее крупные и развитые населенные пункты. Проанализируем роль региональной печати в общей картине книгоиздания Беларуси.

Данные государственной статистики печати по географии белорусского книгоиздания показывают доминирование Минска. Так, в 2007 году по количеству названий доля столицы составила 83,5%, а по тиражам — 97,2% национального ассортимента (10 493 из 12 565 названий тиражом 48,4 млн. экз. из 49,8 млн.)[1].

Распределение количества книг по регионам (областям) выглядит следующим образом.

Таблица 1. Выпуск книг по регионам (областям) Беларуси. 2007 г.

Минск и регионы (области)	Кол-во названий	Тираж, тыс. экз.
Брестская	246	196,3
Витебская	445	164,0
Гомельская	815	775,6
Гродненская	292	196,2
Минск	10493	48386,5

1 Друк Беларусі, 2007 : стат. зб. Мн. : Нац. кн. палата Беларусі, 2008. С. 16.

Минск и регионы (области)	Кол-во названий	Тираж, тыс. экз.
Минская	24	7,0
Могилевская	250	52,2
ВСЕГО	**12565**	**49777,8**

В Брестском регионе в 2007 году выпущено 246 названий книг совокупным тиражом 196,3 тысяч экземпляров.

Рассмотрим структуру издательского процесса в этом регионе в разрезе производителей книжной продукции — издателей. На 01.01.2008 лицензии на издательскую деятельность имеют 23 юридических лица и индивидуальных предпринимателя Брестского региона, что составляет 3,4% от общего числа зарегистрированных издателей (всего по Беларуси — 662)[2].

В системе международной стандартной нумерации книг (ISBN) зарегистрировано 36 издателей Бреста и области.

Таблица 2. Регистрация издателей Брестского региона в системе ISBN

Позиция	Населенные пункты	Кол-во регистрантов
1	Брест	19
2	Барановичи	8
3	Пинск	4
4	Береза	1
5	Дрогичин	1
6	Кобрин	1
7	Лунинец	1
8	Пружаны	1
ВСЕГО		**36**

Однако не все организации и предприятия, имеющие право издательской деятельности, проявляют активность. Так, по данным государственной статистики печати, в 2007 году активными участниками издательского процесса были только 15 издателей Бреста и других населенных пунктов региона. Из них: 5 — частные предприятия, 3 — учреждения

2 Материалы коллегии Министерства информации Республики Беларусь по итогам работы в 2007 году. Мн., 2008. С. 36.

образования, 3 — акционерные общества и унитарные предприятия, 3 — общественные организации, 17 изданий выпущено без указания сведений об издателе. По количеству названий (67 назв. из 246) лидирует Брестский государственный университет, по тиражу — частное издательство «Альтернатива» (102,7 тыс. экз. из 196,3 тыс. экз.).

Таблица 3. Издатели Брестского региона в 2007 г.

Позиция	Издатели	Кол-во назв.	Тираж, тыс. экз.
1	Брестский государственный университет, УО	67	8,2
2	Издательство «Альтернатива», ЧПТУП	54	102,7
3	Брестская типография, ОАО	38	40,5
4	Брестский государственный технический университет, УО	33	5,0
5	Барановичский государственный университет, УО	15	3,1
6	Барановичская укрупненная типография, ОАО	6	6,4
7	Пинская региональная типография, КУП	5	2,2
8	Издательство «Благавест», РО	3	6,0
9	ИРА «Паляшук», ОДО	2	4,0
10	Редакция журнала «СЭЗ», ООО	2	3,5
11	Издательство «Академия», ЧУПТП	1	0,3
12	РИА «Вечерний Брест», ООО	1	2,5
13	Союз евангельских христиан баптистов в РБ	1	3,0
14	Творческое объединение «Сьвятліца», ОО	1	0,2
15	Без издательства	17	8,7
ВСЕГО		**246**	**196,3**

Подобная тенденция характерна и для республики в целом: не более 50—60% издателей, имеющих лицензии и зарегистрированных в системе ISBN, осуществляют данный вид деятельности. Связано это, в первую очередь, с правовыми основами осуществления издательской деятельности в Беларуси, где любое юридическое лицо или индивидуальный предприниматель имеют право получить издательскую лицензию, даже если книгоиздание не является для данного лица основным видом дея-

тельности. При этом наличие лицензии не накладывает каких-либо обязательств по выпуску книжной продукции.

Чтобы регион действительно мог определить свое место в книгоиздании страны, недостаточно подсчитать количество названий и тиражи — нужны некие удельные показатели, которые бы учитывали численность населения и уровень его образования, региональные особенности книгоиздания, уровень развития средств производства и др. Также необходимо проследить динамику издательского процесса в регионе.

Таблица 4. Динамика выпуска книг в Брестском регионе по названиям и тиражу. 2003—2007 гг.

Годы	Кол-во названий	Тираж, тыс. экз.
2003	135	100,5
2004	159	98,3
2005	230	148,5
2006	209	85,2
2007	246	196,3
ВСЕГО 2003—2007 гг.	979	628,8

В период с 2003 по 2007 гг. издателями Брестского региона выпущено 979 названий книг совокупным тиражом 628,8 тысяч экземпляров. Несмотря на небольшую долю выпуска книг Брестским регионом, наблюдается положительная динамика по числу названий и некоторая «аритмия» в тиражах. По мнению специалистов книжного дела, в современных рыночных условиях тираж не может являться значимым экономическим показателем развития отрасли. Постоянно меняющийся, зачастую непредсказуемый и изменчивый рынок сам определяет необходимое количество товара, в нашем случае — тиража книг. Задача издателя — изучать рынок и реагировать на спрос и предложение. Более важным показателем книжного рынка является ассортимент, или количество названий книг. Общепризнано, что именно по количеству названий выпускаемых книг определяется рейтинг страны в мировом книгоиздании и формируется представление о разнообразии потребностей в научной, технической, литературно-художественной и другой информации.

Относительно тиражей, на наш взгляд, интересным представляется тот факт, что постоянно возрастающее количество наименований книг, в том числе и в Брестском регионе, определяется группой изданий, выпускаемых небольшими тиражами — до 500 экземпляров. Такие издания составляют более 80% от всех изданных в 2007 году книг. При этом совокупный тираж этой группы немногим более 19% от суммарного годового тиража. Интересным также является тот факт, что самый большой тираж представлен группой изданий, выпускаемых тиражом от 50 до 100 тысяч экземпляров, и обеспечивает этот показатель только одна книга автора Бамбиза Н.Н. «Поместье белорусского Деда Мороза», выпущенное издательством «Альтернатива» тиражом 61 500 экземпляров.

Таблица 5. Распределение выпуска книг и брошюр по тиражным группам в Брестском регионе. 2007 г.

Тиражные группы	Кол-во назв. книг, печ. ед.	Общий тираж, тыс. экз.	В % к числу книг и брошюр	В % к тиражу
Всего	246	196,3		
Тиражом до 1000 экз.	19	16,6	7,7	8,50
Тиражом до 500 экз.	201	38,1	81,7	19,4
Тиражом до 5 0000 экз.	21	50,0	8,5	25,50
Тиражом до 10 000. экз.	4	30,1	1,6	15,30
Тиражом до 50 000 экз.	нет	нет	нет	нет
Тиражом до 100 000. экз.	1	61,5	0,4	31,30
Тиражом свыше 100 000 экз.	нет	нет	нет	нет

Сравним с ситуацией по Беларуси в целом. Постоянно возрастающее количество наименований книг определяется группой изданий, выпускаемых небольшими тиражами — до 500 экземпляров. Такие издания составляют более 40% от всех книг, изданных в Беларуси в 2007 году, а совокупный тираж этой группы не превышает 2,3% от суммарного годового тиража. Более 80% совокупного тиража книг 2007 года составляет группа изданий, выпускаемых тиражами от 5 до 50 тысяч экземпляров.

Значимым показателем развития издательского процесса страны или региона является также показатель выпуска книг на 1 жителя.

Таблица 6. Количество выпуска книг на 1 жителя Беларуси в целом и по регионам (областям). 2007 г.

Минск и области	Кол-во населения, чел.	Кол-во назв.	Тираж, тыс. экз.	Кол-во на 1 жителя, экз.
Минск, Минская	3 276 600	10 517	48 393,5	14,7
Гомельская	1 468 600	815	775 600	0,5
Брестская	1 435 100	246	196 300	0,1
Витебская	1 273 300	445	164 000	0,1
Могилевская	1 129 600	250	52 200	0,04
Гродненская	1 106 600	292	196 200	0,2
Республика Беларусь	9 689 800	12 565	49 777 800	5,1

Анализ таблицы позволяет сделать вывод о том, что средний показатель выпуска книг на 1 жителя также обеспечивает столичный регион. Доля областей незначительна — от 0,04 экземпляра на 1 жителя в Могилевском регионе до 14,7 — в Минском. В среднем в 2007 году в Беларуси выпущено 5,1 книг на 1 жителя.

Когда речь идет о книге, оперировать только количественными показателями, по меньшей мере, недостаточно. Не менее важными характеристиками книжной продукции являются содержательные (качественные) составляющие книгоиздания, которые дают ответы на вопросы: что мы сегодня издаем, что читаем, какое место отведено книге в жизни современного общества? Отталкиваясь от видовой классификации литературы, отметим следующие основные тенденции. К концу 2007 года доминирующие позиции в книгоиздательском процессе Брестского региона заняли учебные издания — 67 названий, большинство из них (64 назв.) — для высшей школы[3]. За ними следуют научные издания — 56 названий, 35 литературно-художественных изданий, 34 — справочных, 13 книг для детей и юношества. Остальные виды изданий (информационные, рекламные, религиозные) представлены незначительно. Преобладание учебных изданий свидетельствует, во-первых, об активи-

3 Тенденция преобладания выпуска учебных изданий характерна и для Беларуси в целом, где около 40% в общем объеме выпуска книг и по числу названий, и по тиражу занимают учебные и учебно-методические издания.

зации образовательных учреждений в плане самостоятельного научно-методического обеспечения образовательного процесса и, в некоторой степени, о коммерциализации учебного книгоиздания. Учебные издания, за редким исключением, являются заказными, что гарантирует издателю бесприбыльную деятельность.

По тематическим разделам в структуре книгоиздания Брестского региона преобладают книги по общественным наукам: политике, экономике, праву — 27,6%. Далее следуют: художественная литература — 18,3%, математика и естественные науки — 10,2%, исторические науки — 9,7%, технические науки — 8,5%. Другие тематические направления представлены незначительным количеством книг по философии, религии, языкознанию, искусству.

Спецификой белорусского книгоиздания, как и многих других сфер культурной и информационной деятельности в Беларуси, является наличие двух государственных языков — русского и белорусского. Основная доля выпуска книг в нашей стране в последние годы приходится на русскоязычные издания. Так, в 2007 году их доля составила 86,1%, книги на белорусском языке — 7,1%, на других языках — 6,8%. Если сравнить с выпуском изданий за два последних десятилетия (1987—2000 годы), то в среднем доля книг на белорусском языке составляла порядка 13%. С 2000 по 2007 годы она колеблется в пределах 7—11%, что свидетельствует о тенденции снижения числа книг на белорусском языке. Возможно, что здесь сказываются не только языковые предпочтения населения Беларуси, но и определенная коммерческая направленность книгоиздания, связанная со сбытом изданий за пределами Беларуси. В периодической печати Беларуси доля белорусскоязычных изданий гораздо выше (20% в журнальном сегменте и 28% — в газетном) — периодика Беларуси, в своем большинстве, распространяется в пределах страны.

В Брестском регионе ситуация несколько отличается, но говорить о каких-то закономерностях и устоявшихся тенденциях сложно. Так, за последние 5 лет выпуск книг на белорусском языке то снижался, то увеличивался. Отметим лишь следующие моменты: доля книг на белорусском языке составляет 13,4%, на русском — 79,2%, на английском — 5,3% и только порядка 2% занимают книги на других зарубежных языках.

О чем свидетельствуют приведенные нами данные? Как мы уже отмечали, по количеству названий книг определяется рейтинг страны в мировом книгоиздании. Если спроецировать эти данные на регионы,

как мы и сделали, нужно отметить следующее. Беларусь в целом занимает достойное место среди европейских стран. В нашей стране на 1 млн. жителей издается порядка 1300 наименований книг в год (норматив, предложенный институтом статистики ЮНЕСКО). Для сравнения, по нашим подсчетам, в 2007 году в Российской Федерации на 1 млн. жителей издано около 800 книг, в Украине — около 400.

При общих качественных тенденциях развития книгоиздания в стране и регионах (видовая и тематическая направленность, языковые особенности) количественную сторону определяет столичный регион — и по названиям, и по тиражу. Однако не будем делать преждевременных выводов и характеризовать эту тенденцию как негативную. Во-первых, подобная ситуация связана с территориальным размещением трудовых ресурсов, средств производства, с уровнем образования и другими особенностями развития страны в целом и регионов. Здесь Беларусь не является исключением. В Российской Федерации доля Москвы в структуре книгоиздания составляет 3/5 по количеству названий национального ассортимента и 5/6 — по тиражам[4]. Тем не менее, исследовать проблему представляется целесообразным и стремиться к активизации роли регионов в издательском процессе страны необходимо, применяя рычаги государственного управления (например, налоговые и таможенные льготы, поддержка программ развития чтения в стране и регионах и др.), развивая международные и культурные связи в области книгоиздания, средства пропаганды и рекламы национальной книги, повышая уровень культуры и образования населения. Во-вторых, современное белорусское книгоиздание имеет свои исторические особенности и закономерности развития, которые необходимо выявлять и изучать комплексно, затрагивая проблемы не только производства, но и распространения книжной продукции, влияния проблемы чтения в целом, влияния Интернета и других информационных факторов.

4 Кириллова Л.А. Олимпийский год не только для олимпийцев: книга и книжное дело в I полугодии 2008 года / Л. А. Кириллова, К. М. Сухоруков // http://www.bookchamber.ru/stat-1-2008

Кирюхина Л. Г.
Киреева Г. В.

Сохранение документального наследия как основная задача Государственной программы «Памяць Беларусі»

Документальное культурное наследие сосредоточено в библиотечных, архивных, музейных фондах страны. Это наследие составляет около миллиона рукописных и печатных книг, архивных документов начиная с XIV в. Наиболее значительными и ценными памятниками являются рукописи и старопечатные книги, редкие издания, которых насчитывается в библиотеках около 250 тыс. ед., музеях — около 220 тыс. ед., архивах — около 280 тыс. ед. хранения.

В совокупности эти коллекции составляют единый фонд документальных памятников, который является национальным достоянием, документальной памятью общества, историческим источником и вызывает интерес у историков, филологов, лингвистов, книговедов и др. В Беларуси ведется соответствующая работа по сохранению документальных памятников, улучшается материальная база учреждений культуры, осуществляется их информатизация, совершенствуется национальное законодательство, ведется государственный учет историко-культурных ценностей, предоставляется более широкая информация по направлениям работы. Однако существует проблема физического разрушения памятников письменности и печати. Необратимое воздействие времени, недолговечность материала, на котором были созданы документальные

памятники, неудовлетворительные условия хранения, значительный спрос на уникальные документы, сохранившиеся в единичных экземплярах (в результате чего интересы сохранности ценных фондов вступают в противоречие с принципом доступности), — все эти факторы приводят к ухудшению физического состояния ценных фондов.

Решить задачу сохранения книжной культуры нации, одновременно обеспечивая широкий доступ к ней путем перевода документальных памятников на электронные носители, должна долговременная комплексная Государственная программа «Памяць Беларусі»[1], проект которой был разработан в соответствии с Протоколом совещания у премьер-министра от 23.12.2004 г. рабочей группой. В её состав входили представители Министерства культуры Республики Беларусь, Национальной библиотеки Беларуси (далее — НББ), музеев, архивов.

Программа «Памяць Беларусі» рассматривается как национальная часть Программы ЮНЕСКО «Память мира»[2], направленной на объединение усилий мирового сообщества по сохранению культурного наследия, осуществление которой началось в 1992 г.

Программа разработана в соответствии с законодательными актами Республики Беларусь, определяющими государственную политику в области сохранения и умножения культурного наследия: Законом Республики Беларусь «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О библиотечном деле в Республике Беларусь», Законом Республики Беларусь «О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь», «Положением о Национальном архивном фонде Республики Беларусь», Законами Республики Беларусь «О культуре в Республике Беларусь», «О музеях и Музейном фонде Республики Беларусь», «Об охране историко-культурного наследия Республики Беларусь».

Реализация Программы рассчитана до 2015 г. В ней определены цель и задачи, выработаны основные принципы научного, правового, финансового и материально-технического обеспечения, разработаны этапы реализации и система программных мероприятий. В приложениях дан список государственных учреждений Беларуси, которые хранят доку-

1 Дзяржаўная праграма «Памяць Беларусі» : [праект]. — Мн., 2008. — 43 с.

2 Память мира. Память России : сб. инструктивных и методических материалов / Рос. гос. б-ка ; [сост. Л.М. Еремина]. — М. : Пашков дом, 1999. 145, [1] с. — (Библиотековедение).

ментальное наследие, перечень документальных источников, подлежащих оцифровке для создания банка данных, план реализации Программы.

Цель, поставленная в Программе: обеспечение сохранности документальных памятников Беларуси путем создания электронной библиотеки и организации доступа пользователей к ней. Реализация Программы будет решать следующие задачи: дальнейшее выявление документального наследия, пополнение Государственного списка историко-культурных ценностей Республики Беларусь, создание реестров наиболее ценных и значимых документов, научное и проектное обеспечение мероприятий по сохранению документальных памятников, создание центров электронной обработки и сохранения данных, формирование электронных ресурсов и организация доступа к ним, популяризация документального наследия в научных, учебных и просветительских целях. Улучшению физической сохранности документов будет способствовать создание центров и лабораторий оцифровки, копирования, реставрации и консервации документальных памятников. Формирование электронных информационных ресурсов — электронных копий документов, библиографических, полнотекстовых и графических баз данных, сводных электронных каталогов — и размещение их в Интернете, организация удаленного доступа к ним обеспечит широкий доступ к документальному наследию.

Использование информационных технологий позволит объединить в единую электронную коллекцию копии рукописей и книг, оригиналы которых хранятся в многочисленных хранилищах страны и зарубежья, создать интегрированные базы данных, ввести в научный оборот большое количество памятников, которые по разным причинам сегодня недоступны для исследователей, т.к. находятся за рубежом, и тех, доступность которых ограничивает их физическое состояние. Создание и тиражирование электронных копий архивных материалов, рукописных и печатных книг направлено на выполнение охранных, научных, учебных и просветительских задач.

Отбор книжных и документальных памятников для формирования баз данных в соответствии с Программой будет осуществляться с учетом хронологических, социальных и количественных критериев. Главный критерий — принадлежность к национальной культуре. Такой подход позволил не только сформировать систему мероприятий и разработать

поэтапный механизм реализации Программы, но также сделал возможным обоснованное пополнение Государственного списка историко-культурных ценностей. НББ подготовила предложения по включению в список 120 документальных памятников из ее фондов.

Участниками Программы являются учреждения культуры Беларуси, прочие учреждения и организации, хранящие документальное наследие. Координатором мероприятий Государственной программы и контролирующим органом является Министерство культуры Республики Беларусь. Оно также вносит в установленном порядке предложения по уточнению мероприятий Программы с учетом складывающейся социально-экономической ситуации, обеспечивает контроль над целевым использованием денежных средств, выделяемых из республиканского бюджета на реализацию Программы. Непосредственными исполнителями Программы являются:

— Национальная библиотека Беларуси — головная организация;
— Национальный музей истории и культуры Беларуси;
— Национальный исторический архив Беларуси;
— региональные лаборатории по оцифровке документов;
— привлеченные организации.

На современном этапе развития электронных библиотек, музеев и архивов необходимо проведение научных исследований и разработка соответствующего научно-методического обеспечения. Программа предполагает изучение тенденций развития электронных библиотек, музеев, архивов, сотрудничество и кооперацию в международном масштабе. Будут разрабатываться и внедряться стандарты развития цифровых фондов, описания и индексирования ресурсов, их архивации и сохранения, стандарты электронных изданий и т.д., которые обеспечат оптимальное взаимодействие электронных библиотек, музеев, архивов и обмен цифровой информацией. Степень доступности электронных документов определена следующим образом: материалы, доступные через глобальную сеть, по локальным сетям, ограниченного доступа, закрытого доступа.

Планируется разработка методических рекомендаций по международным и межгосударственным стандартам, проектов электронной обработки документов, единых рубрикаторов, программного и технологического обеспечения и т.д.

Большая работа предстоит по проведению экспертного исследования собраний документальных памятников в фондах библиотек, архивов, музеев, экспертизы отдельных памятников. Этому будет способствовать «Положение о Национальном фонде книжных памятников Республики Беларусь» и «Положение о формировании единого страхового фонда документальных памятников Республики Беларусь», разработка и утверждение которых планируется в 2009 г.

Система программных мероприятий включает в себя отдельные проекты и работы, которые будут выполняться библиотеками, архивами, музеями Беларуси во взаимодействии с учреждениями зарубежных стран, где хранится белорусское документальное наследие, — России, Украины, Литвы, Польши, Германии, Швеции и др.

В результате реализации данных проектов будут формироваться электронные информационные ресурсы, предусматривающие создание библиографических и полнотекстовых баз данных.

Для создания библиографических БД планируется осуществление полного ретроспективного и текущего библиографического учета документной продукции, создание сводных электронных каталогов и каталогов отдельных коллекций. Полнотекстовые БД будут создаваться на основе оцифрованных коллекций библиотек, музеев, архивов Беларуси, хранящих документальное наследие, а также электронных копий национальных документов, независимо от места хранения, во взаимодействии с учреждениями зарубежных стран; возможно также приобретение электронных копий, сделанных другими организациями.

Национальная библиотека Беларуси — крупнейшее в стране хранилище памятников книжной культуры. В ее фондах хранятся архивные материалы (свыше 400 ед. хранения); рукописные книги (1280 экз.); старопечатные книги (≈29 000 экз.), в том числе: инкунабулы (43 экз.), палеотипы (176 экз.), книги петровского времени (13 экз.), русская гражданская печать (≈3 000 экз.), кириллица (≈1200 экз.); редкие книги XIX—XX вв. (≈31 500 экз.), среди которых личные библиотеки (≈4 500 экз.), периодика (150 назв.), русская эмигрантская печать (≈2 500 экз.) и т.д. Фонд научно-исследовательского отдела книговедения насчитывает в настоящее время свыше 72 тыс. документов.

В отделе электронной обработки фондов НББ создается электронная библиотека книжных памятников, благодаря чему осуществляется популяризация этих фондов, в какой-то мере решаются вопросы сохран-

ности фондов и предоставления документов широким слоям пользователей, многоаспектного поиска по разным параметрам.

НББ работает над реализацией ряда проектов, направленных на сохранение национального культурного наследия. В последнее время эта работа активизировалась благодаря новым технологиям и расширению международных контактов библиотеки. В фондах НББ хранятся уникальные образцы рукописных книг, архивных материалов, старопечатных и редких изданий, представляющих интерес для исследователей. Но, как правило, использование этих документов ограничено в силу разных причин, часто из-за плохой сохранности документа. В какой-то мере решить вечный вопрос доступности документа пользователю и его сохранности позволяет электронная копия. Реализуемые библиотекой проекты в основном направлены на решение этой проблемы путем предоставления копии документа заинтересованным лицам. При этом недостаточно предоставлять только копию документа, пользователи хотят получать как можно более полную информацию о коллекциях документальных памятников и научные исследования с научно-вспомогательным аппаратом.

Наиболее значительные проекты были реализованы при поддержке Национальной Комиссии по делам ЮНЕСКО в Республике Беларусь. В первую очередь, это проект (совместно с библиотекой Академии Наук, Национальным архивом и рядом других учреждений), направленный на сохранение культурного наследия рода Радзивиллов, в результате которого был создан представительский CD-Rom «Несвиж — культурный центр Европы и национальный памятник». Национальная библиотека предоставила для электронного издания фрагменты книг из собрания рода Радзивиллов, хранящихся в ее фондах.

В библиотеке с 1997 г. ведется работа над проектом «Radziviliana» — библиографической реконструкцией последнего книжного собрания рода. Определена методика описания, индексирования, ведется ввод библиографических записей в базу данных, параллельно выявляются книги радзивилловского собрания в фондах НББ.

Важным этапом реализации Программы «Памяць Беларусі» явилась международная конференция «Программа ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия». Цель ее — обеспечение более широкого знания обществом значения документального наследия и необходимости его сохра-

нения, распространение сведений о Программе ЮНЕСКО «Память мира» и Государственной программе «Памяць Беларусі». Конференция дала возможность познакомиться с международным опытом, обсудить теоретические и практические вопросы, связанные с реализацией Программы, выработать основные направления интеграции работы библиотек, музеев и архивов страны по сохранению документальных памятников[3]. По рекомендациям, принятым на конференции, проведено заседание Международного совета по проекту виртуальной реконструкции документального наследия и книжных собраний Радзивиллов (25 апреля 2007 г.), решено подать в ЮНЕСКО проект включения собраний Радзивиллов в список Всемирного наследия. Для этого было подготовлено номинационное досье, в котором нашли отражение все части некогда знаменитого собрания, хранящегося сейчас в архивах и библиотеках не только Беларуси, но и Польши, России, Украины, Литвы, Финляндии. Второе заседание состоялось в декабре 2008 г. в Несвиже. Работа над проектом позволит выявить книжное наследие Радзивиллов в хранилищах Европы, провести библиографическую реконструкцию книжных собраний, создать сводную электронную базу данных и электронную библиотеку полнотекстовых копий отдельных документов.

В НББ готовятся к изданию два CD-ROMа в серии «Памяць Беларусі: Радзівіліяна». Это «Radziviliana: дакументальныя помнікі з фондаў НББ» (2008 г.) и «Творы прадстаўнікоў роду Радзівілаў: поўнатэкставыя копіі старадрукаў з фондаў НББ» (2009 г.). На первом диске будут представлены полнотекстовые электронные копии изданий XVII—XVIII вв. известного произведения Николая Христофора Сиротки «Перегринация», а также «Комедии и трагедии» Уршули Радзивилл. Второй диск будет посвящен иконографии Радзивиллов.

Важным направлением сотрудничества НББ и ЮНЕСКО стала реализация проектов «Літаратурная спадчына Беларусі, XI — сярэдзіна

---

3 Программа ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия: материалы международной конференции, Минск, 30 ноября — 1 декабря 2006 г. / Национальная библиотека Беларуси ; сост. Г.В. Киреева. — Мн. : Красико-Принт, 2007. — 176 с.

XX стст.»[4] и «Электронная библиотека — школьникам»[5] (2004—2006 гг.). Цель проекта «Літаратурная спадчына Беларусі...» — популяризация белорусского языка и литературы, обеспечение доступа к белорусской литературной классике как национальному культурному достоянию и его сохранение для будущих поколений. Результатом двухлетней работы стал компакт-диск, состоящий из двух разделов — «Древняя белорусская литература» и «Новая белорусская литература», — включающий более 1400 произведений 91 автора. CD-ROM рассчитан на широкую аудиторию — от учащихся средних образовательных учреждений до профессионалов-филологов.

Идея проекта «Электронная библиотека — школьникам» была одобрена Национальным институтом образования Министерства образования Республики Беларусь. Перечень необходимой литературы был подготовлен Центром учебной книги и средств обучения. Это первый национальный продукт такого рода по образовательным школьным программам. Электронный ресурс включает около тысячи полных текстов произведений школьной программы по белорусской и русской литературам для 9—11-х классов. 100 экземпляров диска были переданы в Национальный институт образования, часть тиража НББ направила в библиотеки страны.

В 2008 г. НББ начала реализацию двух проектов, поддержанных ЮНЕСКО: «Подпольная и партизанская печать Беларуси» и «Создание каталога «Библиотека Хрептовичей». Оба проекта должны закончиться в 2009 г., результатом будет издание двух CD-ROMов. К 65-летию освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков будет издан диск с электронными копиями партизанских листовок, газет, рукописных журналов, стенных газет, хранящихся в НББ, Национальном архиве РБ и в Белорусском государственном музее истории Великой Отече-

---

4 Літаратурная спадчына Беларусі, XI — сярэдзіна XX стст. [Электронный ресурс] = Литературное наследие Беларуси, XI — середина XX вв. = The literature heritage of Belarus, XI — middle XX century: з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. — Мн. : НББ, 2004. — 1 электронны аптычны дыск (CD-ROM).

5 Электронная бібліятэка — школьнікам [Электронны рэсурс] = Электронная библиотека — школьникам: хрэстаматыя: поўныя тэксты твораў школьнай праграмы па беларускай і рускай літаратуры для 9—11-х класаў (11-гадовай і 12-гадовай форм навучання) / Нацыянальная бібліятэка Беларусі ; кіраўнік праекта Т.В. Кузьмініч. — Электронныя тэкставыя данныя і праграма (559 Мбайт). — Мн. : НББ, 2006. — 1 электронны аптычны дыск (CD-ROM).

ственной войны. Каталог библиотеки Хрептовичей будет составляться в сотрудничестве с коллегами из Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (в силу исторических обстоятельств сохранившаяся часть библиотеки Хрептовичей находится в Киеве).

В настоящее время на межгосударственном уровне рассматривается проект Российской государственной библиотеки и Национальной библиотеки Беларуси «Сокровища славянской культуры». В рамках проекта планируется создание совместной базы электронных копий российских и белорусских изданий. НББ, в фондах которой отсутствует значительная часть белорусских изданий XVI—XVIII вв., заинтересована в получении их электронных копий. В свою очередь, в фондах библиотеки имеется большая коллекция русской эмигрантской литературы 1918—1939 гг. (более 1,5 тыс. экземпляров), особенностью которой является наличие автографов видных деятелей русского зарубежья. Эта коллекция представляет интерес для Российской государственной библиотеки. Проект находится в стадии обсуждения и утверждения, но уже сейчас ясно, что он требует расширения границ и привлечения к участию не только библиотек Беларуси и России, но и других стран. Реализация проекта будет проводиться по следующим направлениям: старопечатные белорусские книги XVI—XVII вв. латинского шрифта; старопечатные книги кирилловского шрифта; «Вехи общей истории»: эмигрантская литература 1918—1940 гг.; миниатюры из рукописей и старопечатных книг; жития святых; история и современное состояние российско-белорусских этнокультурных связей.

В библиотеке реализован ряд проектов, в результате которых книжные памятники введены в научный оборот и представлены широкому кругу читателей. В первую очередь это коллекции и отдельные документы, представляющие интерес как для читателей, так и для формирования национального репертуара. Важное место здесь занимает работа над продолжением сводного каталога «Кніга Беларусі»[6], изданного в 1986 г. и переизданного на CD-Rom в 2006 г.[7].

---

6 Кніга Беларусі, 1517—1917: зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР імя У.І. Леніна, БелСЭ ; склад. Г.Я. Галенчанка [і інш.] — Мн. : БелСЭ, 1986. — 615 с.; 12 л. іл.

7 Кніга Беларусі, 1517—1917: зводны каталог [Электронны рэсурс] / Нацыянальная бібліятэка Беларусі, НДА кнігазнаўства ; навуковы кіраўнік праекта Л.Г. Кірухіна ; складальнікі каталога: Г.Я. Галенчанка [і інш.] ; складальнікі электроннага выдання: Г.У. Кірэева [і інш.] — Электронныя тэкставыя, графічныя даныя і праграма (196 Мбайт).

В СК вошли издания, напечатанные кирилловским шрифтом в XVI—XVIII вв., издания на белорусском и русском языках XIX—начала XX вв. Библиотека работает над продолжением каталога, который будет включать описания книг, напечатанных латинским шрифтом в Беларуси в XVI—XVIII вв., XIX—начале XX вв. Такой каталог явится библиографической основой для формирования, наряду с национальным репертуаром, электронной библиотеки. Структура электронного издания каталога существенно не изменилась, лишь в первой части в описание документа были добавлены шифры белорусских книг кирилловской печати, приобретенных НББ за последние 20 лет. Также были внесены редакторские правки и ряд уточнений. В издание добавлена галерея изображений, включающая иллюстрации к ряду позиций каталога: фотографии титульного листа, гравюр, отдельных листов книги. На CD-ROM также помещены 12 электронных полнотекстовых копий изданий, например, копия книги Э. Ожешко «Гедалі», изданной в Вильно в 1907 г. на белорусском языке в двух вариантах: латинкой и кириллицей.

Изданием мультимедийной версии СК «Книга Беларуси» НББ начала новый этап большой научно-исследовательской работы по реконструкции репертуара белорусской книги на протяжении всей истории книгопечатания в Беларуси. В НИО книговедения уже есть опыт создания электронных изданий такого рода: несколько лет назад был издан каталог коллекции книг петровского времени, к которому прилагался CD-ROM[8]. В 2007—2008 гг. вышли электронные издания, раскрывающие богатство литературного и художественного наследия Беларуси, посвященные Наполеону Орде[9] и Винценту Дунину-Марцинкевичу[10].

— Мн. : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2005. — 1 электронны аптычны дыск (CD-ROM).

8 Издания петровского времени в фонде Национальной библиотеки Беларуси: книги гражданской печати 1708—1725: (каталог коллекции) / Национальная библиотека Беларуси ; сост. Н.И. Романова. — Мн. : Красико—Принт, 2002. — 48 с. — (Книжные сокровища Беларуси).

9 Спадчына Напалеона Орды (з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі) [Электронны рэсурс] = Napoleon Orda's heritage (from the National Library of Belarus funds) / склад.: Г.У. Кірэева, Т.І. Рошчына, А.А. Суша ; навуковы кіраўнік праекта Л.Г. Кірухіна ; Нацыянальная бібліятэка Беларусі. — Электрон. тэкставыя, граф., аўдыёдан. і праграм. (аб'ём 158 Мб). — Мн. : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2007. — 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM).

10 «Жыве паміж намі дудар наш ...» [Электронны рэсурс]: да 200-годдзя з дня нараджэння Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1808-1884) / Нацыянальная бібліятэка Беларусі ;

В связи с 200-летием со дня рождения Н. Орды в НББ было принято решение создать электронное издание, в котором будет представлено его творческое наследие, хранящееся в фондах библиотеки. Это, в первую очередь, собрание литографий, которое включает в себя 187 изображений исторических мест Беларуси, Латвии, Литвы, Молдовы, Польши, Украины (общий объем коллекции вместе с дублетными литографиями — 312 листов). Это почти полные выпуски первой, второй, четвертой (почти целиком белорусской), пятой и шестой серий, а также отдельные листы из других серий. Кроме этого, на диске помещены краткие биографические сведения о Н. Орде, библиографический список его произведений и основной литературы о нем. В середине 50-х гг. XIX в. им была создана «Грамматика польского языка» для французов (Grammaire analytique et pratique de la langue polonaise a l'usage des français. P. 1. Paris, 1856.; P. 2. Berlin, 1858.). Много лет одним из лучших пособий считалась его «Грамматика музыки» («Gramatyka muzyki czyli wykład rozbiorowy i praktyczny melodyi i harmonii»), которая увидела свет в Варшаве в 1873 г. и была посвящена Станиславу Монюшко. Диск включает электронные полнотекстовые копии этих изданий, которые хранятся в НББ.

Мультимедийный проект на DVD-ROM «Жыве паміж намі дудар наш...»: да 200-годдзя з дня нараджэння Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1808—1884)» — вклад НББ в ознаменование юбилея писателя, творческое наследие которого в полной мере представлено в фондах библиотеки. Это оригиналы почти всех прижизненных изданий классика, многочисленные переиздания произведений на протяжении XX века, большое количество литературоведческих и художественных статей в научных сборниках, журналах, а также газетные публикации. Составителями выявлено, проанализировано de visu и обработано свыше 700 документов. Около 100 из них имеют ссылки на оцифрованные копии текстов в pdf-формате. На диске представлено и более 100 электронных копий оригинальных произведений белорусских художников.

Оба электронных издания являются своеобразным продолжением начатой библиотекой издательской программы, направленной на попу-

---

складальнікі: В.А. Грынкевіч [і інш.] ; рэдактар Л.В. Гарбачова. — Электронныя тэкставыя, графічныя даныя і праграма (1,4 Гбайт). — Мн. : НББ, 2008. — 1 электронны артычны дыск (DVD-ROM).

ляризацию и введение в научный оборот памятников книжной культуры страны.

В 2008 г. в НББ было реализовано издание на CD-ROMе каталога инкунабул библиотеки[11], в котором отражено 45 экземпляров из коллекции старопечатных книг НИО книговедения. В электронное издание включена электронная копия издания «Herbarius Moguntiae impressus» (Майнц, 1484), ранее принадлежавшего библиотеке князей Радзивиллов.

НББ инициировала и принимает непосредственное участие в реализации проектов по научному описанию и созданию электронных копий уникальных памятников национальной культуры. Совместно с Институтом языка и литературы им. Я. Коласа и Я. Купалы Национальной академии наук Беларуси велась работа над изучением белорусских рукописей XVI в. — «Аристотелевы врата, или Тайная тайных» и Слуцкого Евангелия.

Оба проекта поддержаны Белорусским фондом фундаментальных исследований. В результате создан CD-ROM «Слуцкае Евангелле — беларускі рукапіс XVI ст.»[12]. Слуцкое Евангелие переписано в 1581 г. князем Юрием Олельковичем (1559—1586), хранилось в Слуцком Свято-Троицком мужском монастыре. После революции 1917 г. рукопись попала в Минск, а в 1929 г. Евангелие было передано на хранение Могилевскому государственному музею. В начале Второй мировой войны книга с другими ценностями была вывезена из могилевского музея и пропала. Долгое время рукопись считалась утраченной. В 2003 г. во время проведения 10-х Минских епархиальных чтений Митрополит Минский и Слуцкий Филарет представил Слуцкое Евангелие, которое чудом сохранилось. Рукопись была передана священнику Минской епархии прихожанкой и теперь хранится в Домовом храме в честь Собора Белорусских Святых. Во время работы над проектом были сделаны высококачественная электронная копия Евангелия, подробное кодикологическое описание,

11 Інкунабулы ў фондзе Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі [Электронны рэсурс] : каталог / складальнік Н.С. Саверчанка. — Электронныя тэкставыя і графічныя даныя і праграма (514 Мбайт). — Мн. : НББ, 2008. — 1 электронны аптычны дыск (CD-ROM).

12 Слуцкае Евангелле [Электронны рэсурс] : беларускі рукапіс XVI ст. / Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі ; складальнік Т.І. Рошчына [і інш.]. — Электронныя даныя і праграма (658 Мбайт). — Мн. : НББ, 2008. — 1 электронны аптычны дыск (CD-ROM). — (Вяртанне святыні).

составлена библиография вопроса, транслитерация текста, исследование его языка, научный комментарий. В марте 2007 г. проект был завершен. Результатом стало создание мультимедийного CD. Просмотр CD сопровождается православными песнопениями. 650 экземпляров диска было передано в публичные, вузовские и музейные библиотеки всех областей Беларуси. Большую помощь в работе с рукописью оказали Белорусский экзархат и лично Митрополит Минский и Слуцкий Филарет.

В Белорусский фонд фундаментальных исследований подан проект «Коллекция книг Франциска Скорины Национальной библиотеки Беларуси — уникальный памятник историко-культурного наследия Беларуси». Проект предполагает создание полного научного описания коллекции книг Ф. Скорины, хранящихся в НББ: изучение истории коллекции, ее состава и особенностей, кодикологическое и палеографическое исследование, выявление владельческих, читательских и других записей. По результатам исследования будет подготовлен мультимедийный электронный ресурс на DVD-ROM, включающий краткое описание жизни и деятельности Ф. Скорины, комментарии и лингвистическое описание коллекции, электронную копию изданий. Это не только обеспечит сохранность книг выдающего деятеля культуры Беларуси эпохи Возрождения, но и сделает их доступными широкому кругу пользователей. Кроме этого, на сайте НББ будет размещена научная, историографическая и библиографическая информация о Ф. Скорине.

Наряду с электронными изданиями НББ издает печатную продукцию, раскрывающую и популяризирующую ее фонды. Это ряд изданий, посвященных книжным и рукописным памятникам. Среди них несколько наборов открыток уже изданных[13] и готовящихся к изданию, на которых представлены иллюстрации из изданий П. Мстиславца, Кутеинской типографии XVII в., французских книг XVIII в., рукописи XIX в. белорусского происхождения «Страсти Христовы». Впервые библиоте-

---

13 Мастацтва беларускіх старадрукаў. Выданні Пятра Мсціслаўца [Изоматериал] : з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі : [камплект паштовак] / фат. Г.Л. Ліхтаровіч; склад. і аўт. тэксту Г.У. Кірэева ; дызайн У.А. Маеў. — Мн. : УП МФКД, 2002. — 1 вокл. (тэкст на вокл., 29 асоб. л.). — (Кніжныя скарбы Беларусі). Пакуты Хрыстовы : рукапіс XIX ст. [Выяўленчы матэрыял] / склад. Л.І. Станкевіч. — Мн. : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2008. — 1 вокл. (16 асоб. л.). — (Мастацтва рукапіснай кнігі).
Французская ілюстрацыя XVIII ст. [Выяўленчы матэрыял] / склад. В.М. Курыліна. — Мн. : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2008. — 1 вокл. (16 асоб. л.). — (Мастацтва еўрапейскіх старадрукаў).

кой будет издано факсимильное издание «Топографическия примечания на знатнейшие места путешествия Ея Императорского Величества в белорусския наместничества» (СПб.: При Имп. Академии наук, 1780). Книга будет состоять из двух частей: факсимильного воспроизведения самого издания и историко-культурного очерка, посвященного времени и обстоятельствам создания книги. В «Топографических примечаниях...» впервые на русском языке были подробно описаны история и тогдашнее состояние присоединенных к Российской империи в 1772 г. восточнобелорусских земель, которые в 1780 г. посетила императрица Екатерина II. Издание позволит дать представление о том, как выглядели многие населенные пункты Полоцкого и Могилевского наместничества, составе населения, замках, дворцах, храмах, монастырях Восточной Беларуси. Мы надеемся, что это переиздание будет интересно современным читателям.

В планах библиотеки работа и по ряду других проектов. В настоящее время готовится к печати СК коллекции восточных рукописей (XIV—XIX вв.) из собраний НББ и Гомельской областной библиотеки. Разрабатываются проекты электронных изданий: «Славянские книги кирилловской печати XVI—XVII вв.»; «Автографы выдающихся деятелей французской культуры (из фондов Национальной библиотеки Беларуси)», «Библиотека И.Х. Колодеева», «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай...: да 170-годдзя з дня нараджэння Ф. Багушэвіча».

Каждый из планируемых проектов раскрывает фонд НББ, представляет наиболее редкие, ценные и выдающиеся рукописные книги и издания, логически входящие в мероприятия Государственной программы «Памяць Беларусі». Реализация проектов позволит при помощи новых технологий сохранить лучшие образцы книжных памятников, популяризировать книжное дело нашей страны, поможет осознать роль белорусского книгопечатания и книгописания в контексте развития мировой книжной культуры.

Герасімаў В. М.

Рарытэты Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь і іх роля ў рэгіянальных краязнаўчых даследаваннях

Каб адлюстраваць ролю Прэзідэнцкай (да 1994 г. — Урадавай) бібліятэкі Рэспублікі Беларусь (ПБ) як дакументнай і інфармацыйнай базы для забеспячэння праблемаў краязнаўства, у тым ліку адносна гістарычнага берасцейскага рэгіёну, засяродзімся на раскрыцці наступных момантаў: гісторыя і гістарычныя карані ПБ; месца ПБ і яе кнігазбораў у сістэме бібліятэк краіны (профіль працы, місія); спецыялізацыя дзейнасці сектара старадрукаў і рэдкіх выданняў; наяўны даведачна-інфармацыйны фонд рарытэтаў ПБ; інфармацыйныя патрэбы і запыты адпаведных катэгорый карыстальнікаў і формы іх задавальнення; рэклама і папулярызацыя рарытэтаў; перспектыўныя праекты ПБ у дадзеным кірунку.

Крыху гісторыі. ПБ заснавана ў 1933 г. на базе бібліятэк ЦВК, СНК і Дзяржплана БССР, бібліятэк народных камісарыятаў шляхоў зносін (існавала з 1917 г.) і земляробства (з 1920 г.), навуковай бібліятэкі Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення (з 1918 г.) спачатку як аддзяленне Дзяржаўнай бібліятэкі і Бібліяграфічнага інстытута БССР (сёння — Нацыянальная бібліятэка Беларусі) пры Доме Урада, а пазней як самастойная Урадавая бібліятэка. Ужо да вайны яе агульны фонд налічваў каля 250 тыс. адзінак захоўвання, сярод якіх даволі шырока былі прадстаўлены рэдкія выданні і нацыянальная кніга. Частка рарытэтаў

трапіла ў спадчыну ад бібліятэк-папярэдніц, а частка — была пазней дакамплектавана самастойна.

Месца ПБ у адзінай бібліятэчнай прасторы Беларусі заўсёды вызначалася інфармацыйным забеспячэннем праблемаў дзяржавы, права і эканомікі. Сёння, згодна са Статутам ПБ, сярод яе прыярытэтных карыстальнікаў — вышэйшыя органы ўлады і кіравання Рэспублікі Беларусь — Прэзідэнт, Нацыянальны сход, Савет Міністраў, Канстытуцыйны і Вярхоўны Суды, Выканаўчы Сакратарыят СНД, міністэрствы, ведамствы, мясцовыя органы ўлады і самакіравання. З 1994 г. яна выконвае функцыі аналітычна-інфармацыйнага падраздзялення Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Адначасова па сваіх гістарычных каранях ПБ з'яўляецца, можна сказаць, нашчадкам княскіх, вялікакняскіх і каралеўскіх кніжніц Полацкай, Смаленскай і Тураўскай земляў-дзяржаў, Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, кнігазбораў паўстанцкіх урадаў Касцюшкі і Каліноўскага і, у пэўнай ступені, нават бібліятэк губернскіх праўленняў, земстваў, упраў і судоў на беларускіх тэрыторыях Расійскай імперыі.

Асаблівасць дзейнасці сектара стáрадрукаў і рэдкіх выданняў ПБ у тым, што на яго базе вядзецца фактычна ўся праца з краязнаўчай і беларусазнаўчай праблематыкай.

У такім падыходзе ёсць свае перавагі. Гэта дазваляе ўвязваць гістарычную памяць і культуру беларускага народа, захаваныя ў кніжнай спадчыне, з надзённымі задачамі дзяржаўнага будаўніцтва ў незалежнай і суверэннай Рэспубліцы Беларусь.

Профілю працы ПБ, скіраванаму на забеспячэнне інфармацыйных патрэб усёй дзяржаўна-ўладнай інфраструктуры краіны, падпарадкаваны — наўпрост або апасродкавана — фарміраванне і выкарыстанне адпаведнага фонду — звыш 1, 5 млн. асобнікаў. У фондзе сектара старадрукаваных і рэдкіх выданняў налічваецца каля 30 тыс. асобнікаў.

Што тут будзе карысна рэгіянальнаму краязнаўцу і кнігазнаўцу? Адкажам на гэтае пытанне, зыходзячы з таго, што яго інфармацыйныя патрэбы складаюць два блокі: першы — агульнагістарычныя праблемы (калі краязнавец займаецца даследаваннем шырокай тэмы або калі мясцовыя падзеі неабходна адлюстраваць, да прыкладу, у агульнадзяржаўным ці ў сусветным кантэксце) і другі — уласна рэгіянальныя, што стасуюцца канкрэтнага горада, мястэчка, вёскі і да т.п.

Асаблівасцю фонда рэдкіх выданняў ПБ якраз і з'яўляецца яго відавая і тэматычная разнастайнасць у спалучэнні з даволі значнай храналагічнай глыбінёй, што дазваляе выконваць запыты краязнаўцаў з усёй Беларусі. Асобна вылучаны калекцыі кірыліцы (XVII—XIX стст.), беларосікі (XVIII—XX стст.), літаратуры беларускай дыяспары (XX ст.), старадрукаў на замежных мовах (XVI—XVIII стст.), капіевіцы (грамадзянскага друку) (1708—1825 гг.), старажытных карт і каляндароў. Захоўваюцца часткі бібліятэк Нясвіжскай Ардынацыі Радзівілаў, Супрасльскай бібліятэкі, Беларускага музея і бібліятэкі імя І. Луцкевіча ў Вільні, Рускай Тургенеўскай бібліятэкі ў Парыжы, Баркалабаўскага і Талачынскага кляштараў, а таксама выданні з бібліятэк прадстаўнікоў расійскай імператарскай фаміліі, прыватных кнігазбораў М. Каяловіча, Е. Раманава, А. Сапунова, Б. Эпімах-Шыпілы, М. Доўнар-Запольскага, В. Ластоўскага, К. Езавітава, М. Мялешкі, П. Панамарэнкі, С. Новіка-Пяюна і інш. Нашчадкамі П. Лепяшынскага ў ПБ перададзена яго асабістая бібліятэка ў складзе каля 3 тыс. асобнікаў. Звыш 1000 выданняў налічвае калекцыя кніг, падораных аўтарамі Саюзу беларускіх пісьменнікаў (з расфармаванай у 2007 г. і перададзенай пераважна ПБ бібліятэкі «Саюза»).

Самае старое нашае выданне — навуковы трактат Bozio Tommaso. De imperio virtutis... (Colonia Agrippina, 1594). Знаходзіцца ў фондзе і адно з першых апісанняў беларускіх ваяводстваў ВКЛ «Хроніка зямлі Рускай» — самастойная частка знакамітай «Хронікі еўрапейскай Сарматыі» А. Гваньіні, выдадзенай у Кракаве на польскай мове ў 1611 г.

Значную каштоўнасць уяўляе калекцыя перыёдыкі. Бібліяграфічнымі рэдкасцямі з'яўляюцца камплекты першых беларускіх легальных газет «Наша доля» (1906) і «Наша ніва» (1906—1915), «Беларуская Рада» (1917), «Дзянніца» (1918—1919) і часопісаў «Саха» (1913—1914), «Крывіч» (1923—1927), «Калосьсе» (1935—1939). Шмат беларускіх матэрыялаў захоўваецца ў калекцыі расійскіх часопісаў, што выходзілі да 1917 г., сярод якіх — «Вестник Европы» (1827), «Современник» (1857—1866), «Северные записки» (1913—1917).

Безумоўна, цікавыя для рэгіянальнага краязнаўства «Акты» Санкт-Пецярбургскай і Віленскай археаграфічных камісій, Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, працы па гісторыі, выдадзеныя Інбелкультам і АН БССР, «Памятныя кніжкі» і «Адрас-каляндары» беларускіх губерняў, «Даклады», «Журналы пасяджэнняў», «Справаздачы», «Сметы выдаткаў

і даходаў» земстваў і ўпраў Паўночна-Заходняга краю, манаграфіі вядомых гісторыкаў-беларусазнаўцаў В. Стукаліча, М. Любаўскага, Дз. Даўгялы, М. Янчука, працы краязнаўцаў і этнографаў Беларусі, такіх як М. Дзмітрыеў, І. Насовіч, М. Нікіфароўскі, А. Семянтоўскі, П. Шэйн, паяднаных з 1867 у Паўночна-Заходнім аддзеле Рускага геаграфічнага таварыства («Записки РГО» таксама прадстаўлены ў фондзе ПБ) . А для мясцовых спецыялістаў у галінах кнігазнаўства дарэчы прыдадуцца выданні з экслібрысамі, пячаткамі і штампамі шматлікіх гімназій, духоўных семінарый, рамесных вучэльняў, грамадскіх арганізацый і органаў самакіравання, публічных і прыватных бібліятэк Мінска, Віцебска, Гомеля, Гродна, Слуцка, Вільні, Дзвінска і Люцына (сёння Даўгаўпілс і Лудза ў складзе Латвіі) і, вядома ж, Брэста.

Прывядзём толькі некалькі прыкладаў адносна Берасцейшчыны. Гэта — «Календарь-справочник гор. Брест-Литовска на 1913 год» (Брест, [1913]); «Статистика Российской империи. XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Вып. XI: Гродненская губерния» (СПб., 1896); «Памятная книжка Виленского учебого округа на 1913 год» (Вільна, 1913), якая ўтрымлівае звесткі пра навучальныя установы былой Гродзенскай губерні (гарадоў Брэста, Беластока, Кобрына, Рожан (Ружан), Пружан і інш.). Апошняе выданне, дарэчы, належала некалі вядомаму навукоўцу з Літвы Ё. Басанавічусу (Dr. J. Basanavicius) і Літоўскаму навуковаму таварыству, пра што сведчаць адпаведныя правененцыі. Да сёння захоўвае навуковую каштоўнасць нядаўна набытае намі ў бібліяфіла выданне Я. Карскага «Этнографическая карта белорусского племени» (Птг., 1917; 32 старонкі тлумачальнага тэксту і карта). З бліжэйшых па часе згадаем выдадзены для службовага карыстання «Статистический справочник состояния народного хозяйства и культуры Белорусской ССР к началу Великой Отечественной войны» (Б. м.: Издание Совета Народных Комиссаров БССР, 1943). У ім, да прыкладу, можна знайсці дадзеныя пра тэрытарыяльнае размяшчэнне прадпрыемстваў прамысловых наркаматаў Брэсцкай вобласці ў 1940 г.

Як вядома, у апошнюю сусветную вайну найбольш пацярпеў беларускі газетны фонд. Газетам перажыць ваеннае ліхалецце было значна цяжэй, чым кніжным выданням, з прычыны асаблівасцяў фізічнай фактуры (папера, памеры). Таму гонар ПБ складаюць каля 370 назваў беларускіх даваенных газет — ад рэспубліканскіх і абласных выданняў да «раёнак», вайсковых, заводскіх і калгасных шматтыражак. Сярод іх

за 1940—1941 гг. захоўваюцца беластоцкая абласная «Вольная праца», «Западная магистраль: Орган политотдела и управления Белостокской железной дороги», брэсцкая абласная «Заря».

Даведачна-бібліяграфічны апарат ПБ у дапамогу краязнаўцам складаецца з сістэматычнага каталога кніг пра Беларусь (пытанні краязнаўства сканцэнтраваны ў яго 905 раздзеле), галоўнай даведачнай картатэкі па дзяржаўным кіраванні, картатэкі партыйных і дзяржаўных дзеячаў БССР, унікальнай картатэкі па гісторыі фабрык і заводаў Беларусі, што вядзецца літаральна ад часу заснавання ПБ. Усе пералічаныя картатэкі зараз пераводзяцца ў электронную форму. Акрамя таго, пошуку краязнаўчых звестак дапамогуць электронныя каталогі кніг і артыкулаў, з дапамогай якіх можна хутка адшукаць уведзеныя матэрыялы па той ці іншай мясцовасці. Так, па тэме «Брэст» у электронным каталогу артыкулаў адлюстраваны 1339 матэрыялаў за 1995—2005 гг. (архіў) і 541 матэрыял за 2006—2008 гг.

Зараз у бібліяграфічную рэдкасць ператварыліся і самі некаторыя нашыя бібліяграфічныя дапаможнікі. Назавём тут, найперш, тыя, што некалі складаліся ў двух-трох асобніках, прызначаліся для службовага карыстання і рабіліся на замову кіраўнікоў МУС або першых асоб дзяржавы. Гэта — бібліяграфічны паказнік «К истории партизанского движения в Белоруссии в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.)» (Мн., 1955), аналітычна-фактаграфічныя біябібліяграфічныя зборнікі, прысвечаныя ролі Беларусі ў жыцці В. Кнорына, І. Сталіна, К. Варашылава, У. Леніна, П. Панамарэнкі. Усе яны ўтрымліваюць шмат матэрыялаў па гісторыі асобных мясцовасцяў БССР і своеасабліва характарызуюць складаную эпоху сацыялістычных пераўтварэнняў на беларускіх тэрыторыях.

Катэгорыі спажыўцоў краязнаўчай інфармацыі ў ПБ падраздзяляюцца на тры асноўныя групы: 1) ВНУ (пераважна гістарычныя кафедры, лабараторыі) і асобныя навукоўцы; 2) грамадскія аб'яднанні, таварыствы краязнаўчага кірунку і асобныя краязнаўцы-аматары; 3) мясцовыя органы ўлады і самакіравання і асобныя службоўцы-чыноўнікі.

Сярод нашых самых актыўных карыстальнікаў з розных куткоў Беларусі — дактарант БДУ М. Старавойтаў, які кіруе ў Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Ф. Скарыны даследаваннем этнакультурных працэсаў на беларуска-расійска-ўкраінскім памежжы канца XIX—першай паловы XX стст.; выкладчык гэтага ж універсітэта В. Лебед-

зева, арганізатар «Доўнара-Запольскіх чытанняў» у Рэчыцы; пісьменнік паходжаннем з Мазыршчыны А. Федарэнка (яму падбіраліся матэрыялы пры напісанні рамана «Нічые» пра Слуцкі збройны чын і кінасцэнарыя гістарычна-прыгодніцкага тэлефільма «Тры талеры»); супрацоўнік цэнтральнага апарата МУС Ю. Кур'яновіч, аўтар некалькіх зборнікаў па гісторыі службы Беларускага крымінальнага вышуку; старшыня Рады і Управы міжнароднага грамадскага аб'яднання «Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» ураджэнка г. Кобрына А. Макоўская (аказвалася дапамога пры ўкладанні збору дакументаў «Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы»; вытрымаў чатыры выданні ў 2001, 2005, 2006, 2007 гг.); пісьменнік А. Крэйдзіч (вёў пошук у ПБ матэрыялаў пра возера Сporава і горад Янаў). Добра знаёмыя з рэдкімі выданнямі ПБ выкладчыкі Брэсцкага дзяржаўнага універсітэта А. Вабішчэвіч і С. Раўнейка, аўтарка дысертацыйнага даследавання, прысвечанага жыццёваму шляху вядомага дзяржаўнага дзеяча Беларускай Народнай Рэспублікі, бібліяфіла і краязнаўца К. Езавітава.

Звяртаўся да нас і звычайны жыхар г. Пружаны, для якога ўдакладняўся адміністрацыйны статус Беласточчыны ў гады вайны ў сувязі з атрыманнем дапамогі ад нямецкага дабрачыннага фонду як малалетняму вязню.

Сярод апошніх па часе запытаў дзяржаўных органаў (ад Магілёўскага аблвыканкама) назавём нарматыўны акт пра апалчэнне ў беларускіх губернях — расійскі імператарскі маніфест ад 30 лістапада 1806 г. «О составлении и образовании повсеместных временных ополчений или милиции» з 29-га тома Поўнага збору законаў Расійскай імперыі (СПб., 1830).

Рэклама і папулярызацыя рэдкіх выданняў вядзецца намі праз стацыянарныя і выязныя выставы, віртуальныя тэматычныя выставы на вэб-сайце ПБ (http://preslib.org.by), публікацыі ў СМІ. Значны грамадскі рэзананс звычайна атрымліваюць адмысловыя тэлесюжэты на кнігазнаўчыя тэмы, знятыя на базе ПБ каналамі «АНТ», «РТР», «Лад». Больш за дзесяць аналітычных аглядаў літаратуры пра гарады Беларусі ў форме краязнаўчых нарысаў зроблены намі для часопіса «Дэфекталогія» (серыя «У дапамогу педагогу» выдавецтва «Адукацыя і выхаванне»), у тым ліку «Бярэсце — сталіца Берасцейскай зямлі» (2005. № 4, 5). Публікацыя аналітычнага матэрыялу пра горад Мазыр у некалькіх нумарах «Краязнаўчай газеты» за 2005 г. ініцыявала запыт краязнаўца з

г. Калінкавічы У. Лякіна, аўтара гістарычнай хронікі «Мозырь в 1812 г.» (Мн., 2005). Яго зацікавіла крыніца звесткі пра пакаранне смерцю на загад расійскага генерал-лейтэнанта Ф. Эртэля мазырскага шляхціца Войцеха Прушынскага, які выказаў прыязнасць да асобы Напалеона. Зразумела, што 47-ы нумар за 1917 г. «Известий Мозырского Совета рабочих и солдатских депутатов», дзе быў прыведзены дадзены факт, сёння захоўваецца, магчыма, толькі ў ПБ.

Перпектыўныя праекты ПБ. Асноўная навукова-бібліяграфічная праца вядзецца ў напрамках стварэння БД і рэтраспектыўных бібліяграфічных паказнікаў «Канстытуцыйнае права Беларусі X—XX стст.» і «Дзяржава і права Беларусі X—XX стст.», удзелу ў віртуальным аднаўленні Бібліятэкі Нясвіжскай Ардынацыі Радзівілаў у межах спецыяльнага праекта міжнароднай праграмы ЮНЭСКА «Памяць свету» і міжнароднай праграмы аднаўлення Беларускай бібліятэкі і музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні (з беларускага боку праект курыруецца МЗС Рэспублікі Беларусь).

Для перавыдання біябібліяграфічнага дапаможніка пра вядомага беларускага вучонага М. Доўнар-Запольскага (НАРБ, Гомельскі дзяржаўны універсітэт імя Ф. Скарыны) зроблены шэраг дапаўненняў для храналагічнага паказальніка яго друкаваных прац і паказальніка літаратуры пра жыццё, дзейнасць і творчую спадчыну. Для зводнага каталога статыстычных аглядаў губерняў, абласцей і градакіраўніцтваў Расійскай імперыі XIX—пач. XX стст. ажыццёўлены пошук адпаведнай бібліяграфічнай інфармацыі па ДБА ПБ (сумесна з загадчыкам групы гістарычнай бібліяграфіі РНБ у Санкт-Пецярбургу А. Раздорскім).

Даследчыкам гісторыі і культуры Берасцейшчыны таксама будзе цікавы праект «Гісторыя ПБ і шляхі фармавання яе кнігазбораў» (у частцы рарытэтаў ПБ, што маюць берасцейскае паходжанне). Так, вядома, што ў бібліятэкі заходніх абласцей Беларусі ў 1940 г. было паслана больш за 700 тыс. кніг з розных бібліятэк РСФСР (Бібліятэчныя скарбніцы СССР // Сялянская газета. 1940. 21 снежн.), але ж сёння ў ПБ захоўваюцца кнігі (з даваеннымі інвентарнымі нумарамі нашай бібліятэкі за 1940 г.), якія, хутчэй за ўсё, патрапілі з уз'яднаных земляў Заходняй Беларусі. Сведчаць пра гэта адпаведныя правененцыі. Так, «Dziela dramatyczne» Шэкспіра: «T. 2: Komedye» (Poznan. 1886) і «T. 3: Tragedye» (Poznan, 1887) — утрымліваюць штампы «Ksiegarnia L. Kagana. Bialystok, Sienkiewicza № 5».

Наступная тэма — «Бібліятэкі вялікіх князёў ВКЛ, каралёў і магнатэрыі Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай». Магчымыя пункты супрацы з брэсцкімі даследчыкамі бачацца ў гісторыі кніжніцы і архіва Сапегаў у Ружанах і яе інфармацыйным значэнні для забеспячэння патрэб дзяржаўнага кіравання, у факце працы падканцлера Льва Сапегі над Статутам ВКЛ 1588 г. у сваім берасцейскім палацы на тэрыторыі Старога горада, дзе ім, верагодна, напісаныя знакамітыя прадмовы-звароты да караля і вялікага князя Жыгімонта III Вазы і ўсіх станаў Вялікага княства Літоўскага. Між іншым, напачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя разглядаўся варыянт надання ПБ (тады Урадавай бібліятэцы імя А.М. Горкага) імя Льва Сапегі як выбітнога гістарычнага дзяржаўнага дзеяча, правазнаўцы і бібліяфіла. Гэтая ідэя была падтрымана тады камісіяй па навуцы і культуры парламента на чале з народным пісьменнікам Беларусі Нілам Гілевічам.

У рамках тэмы «Карані беларускага пісьменства» намі вывучаецца культурніцкі ўплыў прота- і прабеларусаў на грэчаскія полісы і Візантыйскую дзяржаву. Улічваючы перасяленне часткі дрыгавічоў на Балканы, удзел дрыгавічоў і палачан у паходах на Візантыю, роднасныя сувязі княскіх двароў беларускіх дзяржаў і Візантыйскага, — можна ўзгадваць верагодны прабеларускі генатып асветнікаў свсв. Кірыла і Мяфодзія, імператара Юстыніяна (распрацоўшчыка знакамітага кодэкса) і некаторых іншых візантыйцаў. Магчыма, на ўзроўні гіпотэз. Ва ўсякім разе, вядомы грабеньчык з кірыліцкім алфавітам, знойдзены на берасцейскім замчышчы, дае ўсе падставы на наступнай канферэнцыі «Берасцейскіх кнігазбораў» зрабіць асобную секцыю па гісторыі кніжнай культуры Берасцейскай зямлі ў X—XIV стст.

Заўважым напрыканцы, што пажадана як мага шырэй выкарыстоўваць магчымасці міжгаліновага супрацоўніцтва бібліятэк з музеямі і архівамі, якія таксама валодаюць каштоўнымі дакументнымі багаццямі і назапасілі значны вопыт у забеспячэнні самых розных аспектаў краязнаўства. Пытанні магдэбургскага права, гарадской геральдыкі, генеалогіі ўяўляюць узаемную цікавасць. Дарэчы, нашымі навуковымі кансультантамі ў праекце па канстытуцыйным праве выступаюць не толькі вядомыя гісторыкі, як Р. Васілевіч, М. Чудакоў, А. Літвін, Г. Дзербіна, А. Радаман, але і супрацоўнік Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі Я. Аніщчанка (па перыядзе XVIII — пач. XIX стст., асабліва па актах касцюшкаўскага вызваленчага паўстання). Зазначым

тут, што ПБ часта выконвае ролю пасярэдніка паміж чытачамі і архівамі ды музеямі, калі нашая інфармацыйная база аказваецца недастатковай і мы перанакіроўваем карыстальнікаў у адпаведны архіў ці музей.

Безумоўна, фонд рэдкіх выданняў ПБ і яго асобныя рарытэты, якія ў шырокім сэнсе заўсёды служылі справе ўмацавання беларускай дзяржаўнасці, павышэнню прававой культуры паспалітага люду, займаюць вызначальнае месца і ў забеспячэнні інфармацыйных патрэбаў рэгіянальнага краязнаўства.

Кніга і бібліятэчная справа

на Берасцейшчыне ў XIX—XX стст.

Доўнар Л. І.

Кніжная справа Брэст-Літоўска ў XIX — пачатку XX стст.

Мэтай нашага даследавання з'яўлялася вызначэнне асноўных кірункаў дзейнасці прадпрыемстваў па выпуску і распаўсюджанні кніжнай прадукцыі, вызначэнне ролі мясцовых выданняў як крыніц інфармацыі пра кніжную культуру горада.

Кніжная справа Брэст-Літоўска ў азначаны перыяд не з'яўлялася аб'ектам асобных даследаванняў. Можна літаральна на пальцах пералічыць кнігазнаўчыя працы беларускіх даследчыкаў, у якіх кнігавыданне ці кнігараспаўсюджанне ў Брэст-Літоўску XIX — пач. XX стст. хоць упамінаецца — гэта працы Я.С. Умецкай[1], Н.Ю. Бярозкінай[2], Л. Коўкель[3]. Праўда, брэсцкія выданні на рускай мове ўлічаны ў каталогу «Кніга Беларусі, 1517—1917»[4], бібліяграфічным

1 Умецкая Е.С. Из истории распространения книги в Белоруссии в начале XIX в. (1801 — 1832 гг.) // Вопросы библиографоведения и библиотековедения. Мн., 1980. С. 52—57.

2 Бярозкіна Н.Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI — пачатак XX ст.). — 2-е выд. — Мн. : Беларуская навука, 2000. С. 89—141.

3 Kowkel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyznie w pierwszej połowie XIX wieku. — Kraków, 2005. — 222 s.: il.

4 Кніга Беларусі, 1517 — 1917 : зв. каталог / склад. Г.Я. Галенчанка [і інш.]. Мн., 1986. С. 193—569. У Дадат. скарачэнне КБ.

паказальніку «Библиотечное дело Белоруссии (XVI в. — 1917 г.)»[5]; на польскай — у бібліяграфічным паказальніку М.А. Васілеўскай у 2 частках «Белоруссия в печати XIX — нач. XX столетия»[6].

Што да крыніцазнаўчай базы па тэме даследавання, то выглядае яна даволі аб'ёмнай і патрабуе далейшага і больш глыбокага вывучэння, асабліва, што стасуецца архіўных матэрыялаў, у першую чаргу ў архівасховішчах Гродна, Вільнюса; мясцовых перыядычных выданняў і г. д. Пэўную інфармацыю, у тым ліку бібліяграфічную, пра брэсцкія кляштарныя кнігазборы аўгустынаў, базыльянаў, бернардынаў, езуітаў, трынітарыяў і інш., перамяшчэнне якіх прыпадае ў тым ліку на першую палову XIX ст., можна знайсці ў працах, напрыклад, М. Нікалаева[7], У. Пашкевіч[8], А. Пацявічуса[9]. Так, у прыватнасці, у Бібліятэцы Віленскага універсітэта захоўваюцца інвентары і каталогі бібліятэк брэсцкіх трынітарыяў 1816 г. (416 тамоў), акты візітацый брэсцкіх бернардынаў 1819 г. і інш.[10]

З даследчыцкага поля зроку не павінны выпадаць і апублікаваныя гісторыка-краязнаўчыя матэрыялы, якія пачалі з'яўляцца ў друку ў XIX ст. на польскай і рускай мовах. Так, да прыкладу, «Акты, издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов» (1872. Т. 6.)[11] паведамляюць, што ў першай палове XVII ст. прыватнымі кнігазборамі ў Брэсце валодалі ўжо нават мяшчане, як Гурын Федаровіч. Паводле яго духоўнага тэстаменту ў яго ўласным кнігазборы былі Евангелле напрастольнае, Актоіх, Псалтыр, Трэбнік Астрожскі, Евангелле вучыцельнае, Біблія, два Апосталы, Псалтыр — «друку Скоринина», Маргарыт, Пчала,

5 Библиотечное дело Белоруссии (XVI в. — 1917 г.) : библиогр. указ. / сост. Л.Н. Новицкая. — Мн., 1982.—194с.

6 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 1 / сост. М. Василевская. — Мн., 1982. — 409 с.; Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 2 / сост. М. Василевская. — Мн., 1983. — 419 с.

7 Нікалаеў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X — XVIII ст.ст. — Мн., 1993. — 239 с.

8 Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510 — 1939). — Warszawa, 1998. — S. 38—39; Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Supl. 2. Poznań, 2006. S. 41—42.

9 Pacevičus A. Vienuolynų bibliotekos Lituvoje 1795—1864 m.: dingęs knygos pasaulis. — Vilnius, 2005.— 312 p. : il.

10 Pacevičus A. Vienuolynų bibliotekos Lituvoje 1795—1864 m. ... P. 134—153, 167.

11 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссией для разбора древних актов. Т. 6. Вильна, 1872. С. 242—243. (Далей — АВАК, Т. 6.)

тры Маліто̆унікі, Часоўнік, Трэбнік — усяго ў дакуменце адзначана 16 кірылічных кніг. Былі ў зборы кнігі і на польскай мове, хаця Гурын Федаровіч і яго жонка Саламея Гурынава былі, як відаць, праваслаўнага веравызнання, бо некаторыя з кніжных дароў завяшчаліся Рускаму шпіталю, цэрквам Перамянення Св. Спаса і Св. Пакрова ў Славацічах[12].

Некаторыя матэрыялы пра бібліятэку Брэсцкага езуіцкага калегіума, створанага яшчэ ў 1620-я гг., захоўваюцца і ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску — гэта «Люстрацыя Брэсцкага езуіцкага калегіума за 1773—1774 гг.», у рэестры якой запісана 1725 кніг[13]. Каля 70% кніжнага фонду бібліятэкі езуіцкага калегіума складалі богаслужбовыя і рэлігійна-палемічныя творы, у тым ліку 11 Біблій. У бібліятэцы былі таксама кнігі па граматыцы, лінгвістыцы, гісторыі, матэматыцы, філасофіі, палітыцы, мастацкай літаратуры, медыцыне (у фондзе Аптэкі). Спіс быў складзены ў сістэматычным парадку з асобным вылучэннем колькасці кніг паводле фармату — «большага» (in folio) і «меншага». Аднак дадзены рэестр, на жаль, не ўтрымлівае апісанні саміх асобнікаў з кнігазбору. Вядома, што кнігі былі на лацінскай, нямецкай, французскай і, напэўна, на польскай мовах[14]. Нагляд за бібліятэкай ажыццяўляў ксёндз-езуіт Бухавецкі[15].

З 1795 г., пасля ўключэння Брэста-Літоўскага ў склад Расійскай імперыі, горад стаў павятовым месцам Слонімскай, затым Літоўскай, а з 1801 г. Гродзенскай губерняў[16]. Апошняя дата амаль супала з пачаткам рэформы сістэмы народнай адукацыі ў Расіі і ўвядзеннем у дзеянне царскіх загадаў 1801 і 1802 гг., якія дазвалялі «распечатывать» і адкрываць прыватныя друкарні[17].

Што да брэсцкіх выданняў XIX — пач. XX стст., то іх асноўная частка захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў С.-Пецярбургу (55 асобнікаў), Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве (35), Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (12), Бібліятэцы Віленскага універсітэта (6), Цэн-

12 АВАК, Т. 6. С. 242—243.
13 НГАБ. Ф. 1928. Воп. 1. Спр. 265.
14 НГАБ. Ф. 1761. Воп. 1. Спр. 16. Арк. 324.
15 НГАБ. Ф. 1928. Воп. 1. Спр. 265. Арк.17адв.
16 Науменко В.Я. Брест : историко-экономический очерк. 2-е изд., перераб. и доп. Мн., : Наука и техника, 1977. — С. 48.
17 Умецкая Е.С. Из истории распространения книги... С. 52.

тральнай навуковай бібліятэцы імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (2), Бібліятэцы Варшаўскага універсітэта (1).

Першае вядомае на сёння брэсцкае выданне XIX ст. выйшла ў 1811 г. у друкарні Лейбы Шарашэўскага — гэта «Kronika zboru ewangelickiego» (аўтар — W. Węgiełski)[18]. У першай палове XIX ст. у друкарні Л. Шарашэўскага, якая найбольш вызначылася сваёй дзейнасцю ў горадзе ў параўнанні з іншымі, было надрукавана пяць выданняў: чатыры — на польскай мове, адно — на рускай. Выданні прысвячаліся ў асноўным навучанню, як «Elementarz polski, czyli nauka czytania polskiego...» (1860)[19] ці «Весна жизни. Новый русский букварь» (1862)[20]. Цікава, што абодва выданні былі складзены і выдадзены, як было зафіксавана ў назве, «сябрам дзяцей». Нават «Ołtarzyk mały...» (1860) таксама прызначаўся для навучання, але адпаведна богаслужэнню. Дарэчы, дадзенае выданне мела памер 8,5x12 см і змяшчала ілюстрацыі.

Імя Лейбы Шарашэўскага, кнігавыдаўца і кнігагандляра з Брэста, адзначана і сярод падпісчыкаў выдавецтва «Biblioteka Polska» Казіміра Юзафа Туркоўскага (1855—1863)[21]. Такім чынам Л. Шарашэўскі набываў польскія выданні для сваёй кніжнай лаўкі, якая існавала на Кобрынскім фарштаце ў Брэсце[22]. Паводле складзенага ў адпаведнасці з загадам «Об усилении надзора за продажей иностранной литературы» (25.01.1846—17.02.1847 гг.) «Каталога», у кнігарні Л. Шарашэўскага налічвалася 224 назвы кніг у асноўным на польскай і французскай мовах. Былі таксама слоўнікі і размоўнікі па рускай, нямецкай, лацінскай мовах. Большасць кніжных выданняў складала мастацкая (55 назваў) і гістарычная (53) літаратура , а таксама вучэбныя выданні па граматыцы, матэматыцы, геаграфіі, філалагічная літаратура (53). Усяго ў «Каталогу» вылучаны шэсць тэматычных раздзелаў, сярод якіх ёсць кнігі па гаспадарцы, лясніцтве, тэхналогіі (28 назваў), падарожжах, прыродазнаўстве, філасофіі, астраноміі (19), а таксама кнігі для дзяцей (16). Адзіным рэлігійным выданнем і апошнім у «Каталогу» запісаны «Złoty Ołtarzyk do Nabożeństwa»[23] [13, арк. 106 адв.]. На жаль, месца і год выдання ў пры-

18 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 2. С. 359, № 1961.
19 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 2. С. 32, № 141.
20 КБ. — С. 329, № 322.
21 Kowkel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie... S. 25, 60.
22 НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 21. Спр. 120.
23 НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 21. Спр. 120. Арк. 106адв.

ведзеных апісаннях не падаецца. Выключэнне складае «Geografia powszechna. Anzarta» — Вільня, 1844[24]. Дзе-нідзе адзначаюцца яшчэ выданні з Парыжа, Вроцлава, Варшавы, Берліна (у асноўным французска-польскія слоўнікі)[25]. Як відаць з зафіксаванага асартыменту кніжнай прадукцыі, брэсцкія чытачы маглі набываць мастацкія творы В. Скота, В. Дзюканжа, Ю. Крашэўскага, Ф. Булгарына і інш.; гістарычныя — С. Бандке, Т. Нарбута, А. Ціера, М. Балінскага, Ю. Крашэўскага і інш. У сваю чаргу Лейба Шарашэўскі даў падпіску ў тым, што «в книжной лавке моей, находящейся здесь в г. Бресте на Кобринском форштате, ни под каким видом не буду продавать книги, кои не были ещё рассмотрены цензурою, а ещё более таких сочинений, кои подверглись запрещению»[26].

На Гродзеншчыне і Брэстчыне прозвішча яўрэйскіх купцоў Шарашэўскіх было шырока і добра вядомым: у 1862—1924 гг. у Гродна існавала знакамітая тытунёвая фабрыка І. Л. Шарашэўскага[27], які з'яўляўся таксама членам праўлення Таварыства дапамогі бедным яўрэям г. Гродна[28]; многія хто з Шарашэўскіх былі брэсцкімі ўрачамі і грамадскімі дзеячамі, як Лявон Самуйловіч — штатны ўрач Брэсцкага яўрэйскага пачатковага вучылішча і сябра Гарадскога санітарнага камітэта[29] ці А. С. Шарашэўскі — кандыдат у сябры Брэсцкага пажарнага таварыства[30].

Друкарня Лейбы Шарашэўскага працавала прыкладна ў 1811—1862 гг. (паводле кніжных выданняў друкарні), потым, у 1880—1888 гг., друкалітаграфіяй валодалі ўжо нашчадкі, якія выпусцілі яшчэ тры кніжныя выданні: адно на французскай і два на рускай мовах таксама вучэбнага характару. Апошнія вядомыя з адзначаных выданняў друкарні — гэта парады Я.У. Шышко па навучанні салдат [Дадат. № 7]. Дарэчы, Я.У. Шышко быў не толькі аўтарам, але таксама з'яўляўся і выдаўцом сваіх твораў, а яшчэ меў кніжны склад у Брэсце-Літоўскім[31].

---

24 НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 21. Спр. 120. Арк. 99.
25 НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 21. Спр. 120. Арк. 98—100.
26 НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 21. Спр. 120. Арк. 45.
27 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. Гродно : Губ. Тип., 1907. С. 78—232.
28 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. С. 78—79.
29 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. С. 196.
30 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. С. 232.
31 Каталог книгам и пособиям для войск, имеющихся в складе изданий Я. У. Шишко. г. Брест-Литовск. — Пинск, 1887. — 53 с.

У галіне кнігазбіральніцтва вызначыўся яшчэ адзін брэсцкі яўрэй — гэта Самуэль Хэфт (1806—1895?)[32], пра якога ў «Przewodniku Antykwarskim» (1911. № 2—3) напісаў Міхал Федароўскі. Самуэль Хэфт паходзіў з сям'і «od wieków w Brześciu Litewskim osiadłej i nie bylejakiej»[33]. Яго дзед Даніэль быў адным з дарадцаў і настаўнікаў князя Марціна Радзівіла, а бацька на гандлі лесам зарабіў вялікі капітал, пакінуўшы яго Самуэлю — 100 тыс. руб., тры мураваныя дамы. С. Хэфт з вялікай любоўю адносіўся да кніг, самавукам авалодаў пяццю мовамі. Усю сваю энергію ён накіраваў пасля смерці бацькі, калі можна было ўжо не хаваць свайго захаплення, на збор кніг. Па дварах, кляштарах і плябанях «nieraz całe biblioteki nabywał» і ў нястомнай кніжнай пагоні штогод наведваў Вільню, Варшаву, Жытомір або Кіеў, адкуль прывозіў свае кніжныя набыткі. Адным з шляхоў папаўнення кнігазбору быў абмен, як адзначае М. Федароўскі, напрыклад, з бібліяфілам з Украіны Канстанцінам Свідзінскім. Бібліятэка займала тры вялікія і светлыя пакоі, запоўненыя да столі кнігамі. У чацвёртым пакоі размяшчаліся замкнёныя на ключ шафы з асабліва каштоўнымі рарытэтамі. Пераважалі ў прыватнай калекцыі кнігі на польскай і лацінскай мовах, былі на французскай (прыродазнаўчай тэматыкі), рускай (палоніка), не было габраікі. Багата рэпрэзентаваны былі розныя навукі — філасофія, гісторыя, літаратура, краязнаўства, а таксама белетрыстыка. «Książki Heft kochał nie dla bibuły, ale dla ich trześci»[34]. Бібліятэка была каталагізавана яе ўладаром. У кнігах нікому не адмаўлялася, але асабліва каштоўныя С. Хэфт даваў толькі добра знаёмым. Як паведаміў М. Федароўскі, бібліятэка згарэла ў пажары 1894 г. (а ці не 1895 г.?), а праз год не стала і самога бібліяфіла.

Цесныя кнігагандлёвыя і кнігавыдавецкія сувязі існавалі паміж Брэст-Літоўскам і Вільняй. Арганізацыя першых кніжных лавак як у Брэсце, так і Гродне, Нясвіжы, Віцебску, Мінску і інш. належыць Юзафу Завадскаму, якому да 1810 г. удалося разгарнуць шырокую сетку падобных невялікіх складаў па розных гарадах Віленскай навучальнай акругі[35]. Вядома, што Ю. Завадскі ў такіх «пунктах кнігараспаўсюджання»

32 Kowkel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyznie... S. 171.
33 Fedorowski M. Samuel Heft, bibliofil (obrazek z galeryi oryginalów litewsk.) // Przewodnik Antykwarski. 1911. № 2. S. 10.
34 Fedorowski M. Samuel Heft, bibliofil (obrazek z galeryi oryginalów litewsk.) // Przewodnik Antykwarski. 1911. № 3. S. 4.
35 Умецкая Е.С. Из истории распространения книги в Белоруссии... С. 55.

прымаў таксама і тэксты для друку ў Вільні. Сярод такіх выданняў — праграмная літаратура па прадметах для навучання ў павятовай Брэсцкай публічнай школе, складзеная брэсцкімі базыльянамі на 1807—1808 (1808) і 1818—1819 навуч. гады (1818)[36]. Выкарыстоўвалася берасцейцамі таксама кнігагандлёвая і паліграфічная база Варшавы, Гродна, Мінска і інш. Напрыклад, Брэсцкае Таварыства дабрачыннасці свае статуты друкавала ў Варшаве ў 1809, 1823, 1849 гг.[37]. У 1833 г. К. Нямцэвіч выдаў у Парыжы «Pamiętnik o powstaniu w Brzeście Litewskim w roku 1831»[38].

У павятовым жа Брэсце ў першай палове XIX ст., акрамя друкарні Л. Шарашэўскага, спрабавалі наладзіць тыпаграфскую справу Л. Гільберт (адно выданне 1843 г.) і І. Тамашэўскі (адно выданне 1858 г.). У губернскім цэнтры — Гродне — таксама ў гэты час вызначыліся сваёй дзейнасцю толькі тры друкарні.

Неспрыяльна на кніжнай справе адбіліся падзеі 1831 і 1863 гг. Як вядома, ужо пасля паўстання 1831 г. у Брэсце шматлікія з уніяцкіх і рымска-каталіцкіх кляштараў і касцёлаў, якія валодалі ўласнымі кнігазборамі, былі знішчаны або выкарыстоўваліся на іншыя патрэбы. Так, з манастыра бернардынаў і бернардынак зрабілі кадэцкі корпус, з манастыра аўгустынаў — камітэт для інжынераў крэпасці, з езуіцкага калегіума — дом каменданта, з манастыра базыльян — артылерыйскія казармы з царквой, уніяцкія цэрквы былі разбураныя пад крэпасць і г. д.[39]. Новы ўклад у кніжным жыцці горада асабліва адчуўся пасля 1863 г. Напачатку ў друкарскай справе назіралася зацяжное зацішша — да 1880 г. За гэты час не зафіксавана ніводнага брэсцкага выдання (?!). І толькі паступова ў 80—90-я гг. XIX ст. у Брэсце-Літоўскім пачынае наладжвацца тыпаграфская вытворчасць. У перыяд 1880—1904 гг. у горадзе працуюць наступныя прыватныя друкарні: нашчадкаў Шарашэўскага (1880—1888), І. Л. Ракава (1887 (?) — 1914), А. Разенталя (1892—1896), І. Кобрынца (1898—1914), Б. С. Лібермана (1901), М. Л. Глікмана (1902—1912), братоў Глікман (1904—1912), якія выпусцілі паводле звестак у каталогу «Кніга Беларусі, 1517—1917» 33 экз. выданняў (у 1811—1862 гг. — 7 экз.). У параўнанні з іншымі губернямі друкарская справа ў Гродзенскай губерні развівалася

36 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 2. С. 38, № 173 ; С. 42, № 187.

37 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 1. С. 308, № 1576.

38 Белоруссия в печати XIX — начала XX столетия. Ч. 1. С. 204, № 1051.

39 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. 4. Акты Брестского гродского суда. Вильна: Тип. Губ. Правл., 1870. С. XLVII—XLVIII.

вельмі слаба. Лічаныя друкарні ў Гродне (С. Лапіна, Э. Мейлаховіча) і Брэсце (І. Ракава, І. Кобрынца) выпусцілі 10—15 выданняў[40].

Паводле тэматыкі брэсцкіх выданняў вызначаецца літаратура па пытаннях адукацыі (10 назваў), ваеннай справе (8); па два выданні выйшла па медыцыне, сельскай гаспадарцы, мовазнаўстве, бібліяграфічнай і сацыяльна-эканамічнай тэматыцы; па адным — па рэлігіі, філасофіі, фізіцы. Чытацкае прызначэнне асноўнай групы друкаванай прадукцыі — гэта афіцыйныя (14 назваў), навукова-папулярныя (9), вучэбныя (3), даведачныя (3); па адным выданні прыпадае на рэлігійныя, навуковыя і папулярныя выданні. Мова большасці брэсцкіх кніг 1880—1904 гг. — руская. Толькі адно з выданняў нашчадкаў Шарашэўскага, як відаць, было на французскай мове [Дадат. № 6].

Кніга з друкарні А. Розенталя.

Аднымі з асноўных спажыўцоў кніжнай прадукцыі ў горадзе з'яўляліся навучальныя ўстановы. Найперш трэба ўспомніць пра Брэсцкую павятовую школу, якую ўтрымлівалі мясцовыя базыльяне (1797—1830), а пазней яна стала павятовай школай для шляхты (1830—1865), на аснове якой і была створана ў горадзе мужчынская прагімназія. Князь Адам Чартарыйскі, які наведаў школу ў 1817 і 1822 гг., адзначыў, што пры выкладанні геаграфіі найперш трэба знаёміць вучняў з уласным краем, а потым і з іншым светам, а пры выкладанні гісторыі асаблівую ўвагу звярнуць на польскую гісторыю. Значная ўвага надавалася ім і лацінскай мове. Прыкладна ў 1820-я гг. у бібліятэцы павятовай школы налічвалася

40 Бярозкіна Н.Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі... С. 118.

200 тамоў кніг пераважна на лацінскай мове[41]. Пазней, асабліва пасля 1865 г., у Брэсцкай мужчынскай прагімназіі (з 1901 г. — гімназія) (1865—1915) вывучалі найперш рускую мову, а таксама французскую, нямецкую, лацінскую, гісторыю, геаграфію, прыродазнаўства, матэматыку, маляванне, музыку і спевы[42]. У 1904—1915 гг. у Брэсце дзейнічалі жаночая гімназія[43], чатырохкласнае гарадское вучылішча, казённае пачатковае яўрэйскае вучылішча і інш., якія забяспечваліся ў асноўным ужо рускамоўнымі выданнямі з С.-Пецярбурга, Масквы і Вільні.

Народныя вучылішчы атрымлівалі навучальную літаратуру бязвыплатна са склада Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішч «в количестве возможном по средствам дирекции и далеко недостаточном для наличного числа учащихся»[44]. Пры народных вучылішчах існавалі бібліятэкі для чытання для пісьменных сялян. Так, у Брэсцкім павеце такіх бібліятэк было найбольш, чым у іншых паветах Гродзенскай губерні — 51 бібліятэка з фондам у 4885 тамоў, найбольшую кнігавыдачу якіх давалі навучэнцы (колькасць прачытаных імі кніг за 1901 г. — 3870)[45].

Для распаўсюджання рускай кнігі «в местном разноверном и разноплеменном населении» служылі і гандлёвыя склады (продажныя) пры народных вучылішчах (у сярэднім на кожны склад прыходзілася па 34 тамы кніг). Аднак вучылася ў Брэсце ў гэты час толькі 36% дзяцей школьнага ўзросту (апошняе месца па Гродзенскай губерні). Да прыкладу ў Кобрыне — 96%.

Паводле таго ж «Агляду Гродзенскай губерні» за 1901 г. у Брэсце-Літоўскім дзейнічалі дзве асобныя бібліятэкі, тры бібліятэкі пры кніжных магазінах. Усяго ж кнігарняў налічвалася 10, друкарняў, літаграфій — 9, што падымала горад на трэцяе месца ў Гродзенскай губерні па гэтых паказчыках (наперадзе былі Беласток і Гродна). Аднак, як відаць, не ўсе друкарні займаліся выданнем кніг, а найбольш — этыкетак, бланкаў, канцылярскай і іншай дробна-спажывецкай прадукцыі. Асноўнымі выданнямі, якія запаўнялі кнігарні, бібліятэкі і адпаведна навучальныя

41 Spis szkół w Grodzieńskiej gubernii na początku XIX wieku / Wołyniak. Poznań : Kuryer Poznański, 1885. S. 18—19.

42 Брэсцкая мужчынская гімназія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 1994. Т. 2. С. 97.

43 Обзор Гродненской губернии за 1901 год. Гродно: Губ. Тип., 1902. С. 82—83.

44 Обзор Гродненской губернии за 1901 год. Гродно: Губ. Тип., 1902. С. 98.

45 Обзор Гродненской губернии за 1901 год. Гродно: Губ. Тип., 1902. С. 102.

ўстановы, у гэты час былі, як сведчаць нават друкаваныя каталогі брэсцкіх бібліятэк, рускамоўныя кнігі з сталічных гарадоў Расійскай імперыі.

Кніга з друкарні І. Кобрынца.

У канцы XIX—пач. XX стст. у Брэсце ўзнікаюць розныя грамадскія таварыствы, як Таварыства ўрачоў (1903—1915), якое засноўвае сваю бібліятэку (бібліятэкары — Б.Б. Хват, М.С. Крастоў)[46]. Паводле статута, Таварыства займалася таксама арганізацыяй публічных чытанняў, выданнем папулярных твораў па праблемах агульнай і асабістай гігіены. Невялічкая бібліятэка збіралася ў Брэсцкім гарадскім шляхетным таварыстве. У 1890 годзе ў ёй налічвалася 367 асобнікаў кніг і 18 назваў перыядычных выданняў за 1889 г., 7 ілюстраваных альбомаў[47]. Асобна вылучаны даведачныя выданні — правілы гульні ў віст і каляндар Гопэ на 1890 г. У фондзе пераважалі кнігі, якія выходзілі ў якасці дадаткаў да часопісаў «Вестник Европы», «Исторический Вестник», «Наблюдатель», «Пантеон Литературы», «Русская мысль», «Русское Богатство», «Северный Вестник», «Труд». Мела сваю бібліятэку таксама Брэсцкае пажарнае таварыства [Дадат. № 42]. У 1913 г. у брэсцкай друкарні І. Ракава быў надрукаваны «Каталог библиотеки Брестского Пожарного общества», складзены ў алфавіце аўтараў і назваў: кнігі і зборнікі — 1483 тамы, перыядычныя выданні — 1046 тамоў, усяго — 2529 тамоў. Большасць кніжнага фонду складала мастац-

46 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. Гродно : Губ. Тип., 1907. С. 231.
47 Первое прибавление к каталогу Брестского благородного собрания, напечатанному в 1889 году. — Варшава: Тип. Марии Земкевич, 1890. — 18 с.

кая літаратура. На жаль, апісанні пададзены без выхадных дадзеных. Сярод мясцовых выданняў адлюстраваны толькі «Памятные книжки Гродненской губернии» за 1902, 1907, 1909 і 1912 гг.

Ствараліся і дзейнічалі ў Брэсце вайсковыя бібліятэкі (бібліятэка 6-га пяхотнага Лібаўскага палка, 5-га Калужскага імператара Вільгельма I палка, 149-га пяхотнага Чарнаморскага палка), аб складзе фондаў якіх сведчаць іх друкаваныя каталогі [Дадат. № 40, 45, 75]. Так, праца па складанні «Систематического «Указателя» книг 6-го пехотного Либавского полка» (1902, друкарня Глікмана) [Дадат. № 45] у яго аўтара капітана (?) Кісялёва, які, відаць, і загадваў бібліятэкай, заняла чатыры гады. Бібліяграфічны дапаможнік быў адначасова і сродкам для праверкі фонда бібліятэкі, выконваў пошукавыя функцыі, быў крыніцай бібліяграфічнай інфармацыі і папулярызаваў бібліятэку. Матэрыял у паказальніку сістэматызаваны па 10 аддзелах, пачынаючы з багаслоўскіх і ваенных навук. Значную частку ў каталогу займала мастацкая літаратура — белетрыстыка — 1200 назваў, а таксама кнігі па вайсковай справе — 557. Усяго сістэматызавана 2381 назва выданняў, якія ўсе выключна на рускай мове. Прыводзяцца дапаможныя паказальнікі: алфавітны паказальнік аўтараў, алфавітны паказальнік да ваеннага аддзела, алфавітны спіс драматургаў. Разам з пэўнымі дадатнымі бакамі, трэба адзначыць, што, на жаль, апісанні кніг прыводзяцца без месца і года выдання.

Яшчэ адна крыніца інфармацыі пра вайсковую бібліятэку ў Брэсце — «Систематический каталог офицерской библиотеки 149-го пехотного Черноморского полка» (1911, друкарня І. Ракава) [Дадат. № 40]. Уключае 3862 назвы кніг, 50 назваў перыядычных выданняў. Размешчаны таксама ў сістэматычным парадку, па 16 аддзелах, пачынаючы з «нравственных наук», філасофскіх, дзяржаўных, ваенных і г.д. Асобна вылучаны руская і замежная мастацкая літаратура, дзіцячая літаратура, перыядычныя выданні. Складзены загадчыкам бібліятэкі паручнікам (?) Клюевым. У апісанні падаецца месца і год выдання, а таксама колькасць экзэмпляраў. Пераважаюць с.-пецярбургскія і маскоўскія выданні. Аднак, паводле каталога, можна зрабіць вывад, што геаграфія кніжных выданняў у бібліятэцы была даволі шырокай: Адэса, Арол, Арэнбург, Берлін, Варонеж, Варшава, Казань, Кіеў, Кутаісі, Лейпцыг, Мітава, Нарва, Ніжні Ноўгарад, Паўлаўск-на-Доне, Рыга, Сумы, Томск, Тыфліс, Харкаў, а таксама — унікальная рэч — Вільня (9 назваў); Гродна (3), Беласток (1). Як

відаць з каталога, у бібліятэцы былі кнігі ў асноўным таксама на рускай мове, аднак можна заўважыць і выданні на французскай, нямецкай мовах, асабліва сярод перыёдыкі, якая мела ваенную тэматыку.

У 1902—1906 гг. у горадзе пачынаюць выдавецкую дзейнасць арганізаваныя палітычныя партыі: БУНД, Брэсцкая арганізацыя польскай сацыялістычнай партыі ў Літве, Брэсцкая арганізацыя РСДРП, якія практыкавалі захоп прыватных друкарняў і выдавалі такім чынам лістоўкі, адозвы, пракламацыі[48]. Па нашых падліках не менш 12 назваў такіх выданняў былі аддрукаваны на друкарскіх станках І. Кобрынца і І.Л. Ракава.

Кніга з друкарні М.Л. Глікмана.

З 1905 і да пачатку Першай сусветнай вайны 1914—1915 гг. у Брэсце дзейнічала 6 друкарняў — І.Л. Ракава, І. Кобрынца, М.Л. Глікмана, братоў Глікман, А. Гендлера (1909—1912), О(?). Глікмана (1912—1913), якія выпусцілі 49 назваў выданняў, тэматыка якіх паводле колькасных паказчыкаў наступная: грамадска-палітычная (14 назваў); бібліяграфічна-бібліятэчная (7); ваенная, сацыяльна-эканамічная (па 5); мастацкая літаратура і фальклор (5); гісторыя, адукацыя, медыцына, мовазнаўства, сельская гаспадарка (па 2); рэлігія, арыфметыка, літаратуразнаўства і інш. (па 1). Па чытацкім прызначэнні вылучаюцца масава-палітычныя (14 назваў), афіцыйныя (8), даведачныя (7), вучэбныя (4); навукова-папулярныя, літаратурна-мастацкія, папулярныя (па 3); рэлігійныя і навуковыя (па 1). Што да мовы, то, адпаведна паводле выяўленых брэсцкіх выданняў 1905—1915 гг., — гэта руская мова. Аднак

48 Біч М.В. Брэсцкія выступленні працоўных 1905 г. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 1994. Т. 2. С. 108—109.

у гэты час у Брэсце выходзіла літаратура і на ідыш, сведчаннем чаму з'яўляецца каталог кніг яўрэйскай бібліятэкі І. Рыбацкага на ідыш і на рускай мовах [Дадат. № 39].

Нягледзячы на нешматлікую колькасць брэсцкіх выданняў, трэба адзначыць іх агульную культуру выдання (афармленне і змест), якую, у прыватнасці, прэзентуюць такія даведачна-бібліяграфічныя выданні, як каталогі і паказальнікі бібліятэк. Хаця і не ўсе дадзеныя выданні ўдалося прагледзець (у асноўным з прычыны адсутнасці ў бібліятэках Беларусі), тым не менш, менавіта гэтыя выданні, а таксама, зразумела, і іншыя брэсцкія рарытэты XIX—пач. XX стст., з'яўляюцца важкай крыніцай інфармацыі і сведчаннем месца і ролі кнігі ў тагачасным грамадстве.

Аўтар артыкула выказвае вялікую падзяку Міколу Нікалаеву, супрацоўнікам Навуковай бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта за ўдакладненне звестак аб брэсцкіх выданнях, за атрыманне копій некаторых з іх, што захоўваюцца адпаведна ў РНБ у С.-Пецярбургу і Вільні. Асаблівая ўдзячнасць і спадарыні Ліліі Коўкель за адшуканую ёю і перададзеную інфармацыю з Гродзенскага гістарычнага архіва.

ДАДАТАК

Спіс брэсцкіх выданняў XIX—пач. XX стст.

(у храналогіі дзейнасці друкарняў і выхаду выданняў)

Друкарня Л. Шарашэўскага

1. Węgiełski, W. Kronika zbioru ewangelickiego. — Brześć Litewski, **1811**. — В. Ч. 2. С. 359. № 1961.
2. P. F. S. Krótki zbior ksiąg ... starego i nowego testamentu ... dla użytku młodzieży. — Brześć Litewski, **1858**. — 224 s. — В. Ч. 2. С. 359. № 1960.
3. Elementarz polski, czyli nauka czytania polskiego z małemi powiastkami I bajeczkami, ułożony przez przyjaciela dzieci. — Brześć Litewski, **1860**. — 39 s. — В. Ч. 2. С. 32. № 141.
4. Ołtarzyk mały, albo ćwiczenia się w nabożeństwie. — Brześć Litewski, **1860**. — 284 s. — В. Ч. 2. С. 359. № 1959.
5. Весна жизни. Новый русский букварь, изданный приятелем детей. — Брест-Литовск, **1862**. — 32 с. : ил. — КБ. С. 329. № 322. — РНБ.

Друкалітаграфія нашчадкаў Л. Шарашэўскага

6. Ганд, Вильгельм. Quadrille francuise et quadrille a ta cour (Les Lanaers). — Брест-Литовск, **1880**. — 9 с. — КБ. С. 333. № 413.
7. Шишко, Яков Устинович. Советы унтер-офицерам и готовящимся к этому званию в учебных командах. — 4-е изд., испр. и изм. — Брест-Литовск, **1888**. — 229, III с. : ил. — КБ. С. 565. № 3861—3862. — РНБ, РДБ.
8. Шишко, Яков Устинович. Советы учителям молодых солдат. — Брест-Литовск : [Я. У. Шишко], **1888**. — 34 с. : ил. — КБ. С. 565. № 3863. — РНБ.

Друкалітаграфія А. Разенталя

9. Будущая война по Сарматикусу и Антисарматикусу. С карт. Европы между меридианами Москвы и Парижа в масштабе 50 в. в дюйме / сост. Казак. — Брест-Литовск, **1892**. — 130 с., 1 л. карт. — КБ. С. 324. № 243. — РНБ, РДБ.
10. Шуровский, Н. Практические книги сельскохозяйственной отчетности по двойному счету. — Брест-Литовск, **1892**. — 15 с., 3 вкл. л. табл. — Авт. указан в конце текста. — КБ. С. 373. № 3887. — РНБ, РДБ, НББ (Ба 110881бр).
11. Штейнберг, Ксаверий Германович. Пожар 4-го мая 1895 года в Брест-Литовске. — Брест-Литовск, **1895**. — [2], 22 с. — КБ. С. 566. № 3881. — РНБ.
12. Братское слово бывшим униатам Подляшья, по случаю коронования их императорских величеств государя императора Николая II и императрицы государыни Александры Федоровны, 14 мая 1896 г. / свящ. Н. И. Л. — Брест-Литовск, **1896**. — 48 с. — КБ. С. 408. № 1476. — НББ (Ба 48100).

Друкарня І. Кобрынца

13. Меркулов, Н.А. Суждение о бытии. — Брест-Литовск, **1898**. — 34 с. — КБ. С. 402. № 1400. — РНБ.
14. Глыбовский, Федор Григорьевич. Пережитое и перечувствованное в Пинском духовном училище Минской губернии (1865—1868 гг.). — Брест-Литовск, **1899**. — 40 с. — КБ. С. 336. № 450. — РНБ, РДБ.
15. Бутурлин, Сергей Александрович. Охотничье пульное оружие / изд. Н. Анофриева. — Брест-Литовск, **1902**. — 197 с. : ил., табл. — КБ. С. 324. № 248. — РНБ, РДБ, НББ (Ба112496).
16. Анофриев, Николай Юрьевич. Русская охотничья библиотека. Полный список книг и брошюр с кратким о каждой из них отзывами. — Брест-Литовск, **1905**. — 160 с. — КБ. С. 315. № 69. — РНБ, РДБ.
17. Зоненберг, X. История города Брест-Литовска. 1016—1907. По достоверным источникам и правдоподобным умозаключениям / сост. X. Зоненберг. — [Брест-Литовск], **1907**. — 104 с. — На обл.: 1908. — КБ. С. 372. № 875. — РНБ, РДБ, НББ (м/ф).
18. Фридман, Яков. Характеристика «героя» нашего времени Санина. (По роману Арцыбашева «Санин». — Брест-Литовск, **1908**. — 32 с. — КБ. С. 559. № 3755. — РНБ.
19. Ральбе, Самсон Давидович. Сборник арифметических задач, расположенных по типам. Вып. 1. Задачи и примеры на целые и именованные числа / Самсон Давидович Ральбе, Яков Львович Шескин ; изд. И. Кобринца. — Брест-Литовск, **1909**. — [4], 105, III с. — КБ. С. 500. № 2603. — РНБ, РДБ.
20. Журнал годичного общего собрания Брестского сельскохозяйственного общества 29 мая 1910 г. — Брест-Литовск, [**1910**]. — 43 с. — КБ. С. 358. № 747. — РНБ, РДБ, НББ (Ба3080).
21. Грулев, Михаил Владимирович. Злобы дня в жизни армии. — [Брест-Литовск], **1911**. — [8], 331 с. — КБ. С. 340. № 523. — РНБ, РДБ, НББ (В16932).
22. Журнал годичного общего собрания Брестского сельскохозяйственного общества 21 мая 1911 г. — Брест-Литовск, [**1911**]. — 78 с., 1 вкл. л. табл. — КБ. С. 358. № 747. — РНБ, РДБ, НББ (Ба3081).
23. Хмелевский, Я.М. Перед урной, или Размышления избирателя. — Брест-Литовск, **1911**. — 18 с. — КБ. С. 560. № 3778. — РНБ.
24. Авербух, З. Н. Преступное равнодушие. — [Брест-Литовск], **1912**. — 16 с. — КБ. С. 310. № 11. — РНБ, РДБ.
25. Хмелевский, Я.М. Календарь-справочник гор. Брест-Литовска на 1912 год. — Изд. 1 год. — Брест-Литовск, [**1912**]. — 106 с., 1 л. план. — КБ. С. 381. № 1012. — РНБ, РДБ, НБВУ, НББ (м/ф).
26. Хмелевский, Я.М. Календарь-справочник гор. Брест-Литовска на 1913 год. — Изд. 2 год. — Брест-Литовск, [**1913**]. — 136 с., 2 л. план. — КБ. С. 381. № 1012. — НБВУ.

27. Хмелевский, Я.М. Календарь-справочник гор. Брест-Литовска на 1914 год. — Изд. 3 год. — Брест-Литовск, [**1914**]. — 140 с., 1 л. план. — КБ. С. 381. № 1012. — НБВУ, НББ.

Друкалітаграфія І. Л. Ракава

28. ОтчетодеятельностиПравленияОбществавспомоществованиянуждающимся ученикам Брестской прогимназии за 1901 г. — Брест-Литовск, **1902**. — 11 с. — КБ. С. 433. № 1812. — НББ (Ба39897).
29. Памятка Таманцу «XXV» по случаю 25-летия сражения при Деве-Бойну 23-го октября 1877 года. — 23 октября 1902 года / сост. кап. Богуцкий. — Брест-Литовск, **1902**. — 38, [2] с. — Описано по обл. — КБ. С. 476. № 2249. — РДБ.
30. Штейнберг, Ксаверий Германович. Современное санитарное состояние города Брест-Литовска. — Брест-Литовск, **1902**. — 30 с. — КБ. С. 566. № 3882. — РНБ, РДБ.
31. Якубович, Иван Николаевич. 1. Причина всемирного тяготения. 2. Гипотеза о приближении Земли к Солнцу. — 2-е изд., испр. И доп. — Брест-Литовск, **1902**. — 16 с., 4 л. ил. — В первом изд. загл.: Причина тяготения. — КБ. С. 568. № 3924. — РДБ, РНБ.
32. Росселевич, Л. Русский в Германии и Австрии : подробный дорожный словарь / сост. Л. Росселевич. — Изд. Е. Н. Кобозев. — Брест-Литовск, **1904**. — 41 с. — КБ. С. 503. № 2659. — РНБ.
33. Гадалка. Описание святочных и др. гаданий. — Брест-Литовск, **1908**. — 8 с. — КБ. С. 333. № 404. — РНБ.
34. Каталог музея П. П. Эзерц. — Брест-Литовск, **1908**. — 32 с. : ил. — КБ. С. 386. № 1105. — НБВУ (R4-2/96).
35. Предсказатель. — Брест-Литовск, **1908**. — 18 с. — КБ. С. 490. № 2456.
36. Парабалов. Письма из Аркадии. — Брест-Литовск, **1909**. — 16 с. — КБ. С. 480. № 2262. — РНБ, РДБ.
37. Антонов. Стрелковые записи для баталионных, ротных, эскадронных, сотенных командиров, начальников учебных пулеметных команд гг. офицеров и юнкеров. С 300 решенными стрелковыми задачами на все табл., прил. к «Наставлению для обучения стрельбе из винтовок издания 1909 г.» / сост. руководителем штабс-капитанских стрелковых курсов подполк. Антоновым. — 1-е изд. — Брест-Литовск, **1911**. — [6], 77, [3], 21 с. ; 2 л. табл. — КБ. С. 315. № 71. — РНБ.
38. [Каталог]. — Брест-Литовск, **1911**. — [12] с. — (Брест. Евр. б-ка). На обл. загл.: Б-ка И. Рыбацкого в Брест-Литовске. — КБ. С. 383. № 1036. — РНБ, РДБ, ЦНБ НАНБ (Фр 98 — м/ф).
39. Систематический каталог офицерской библиотеки 149-го пехотного Черноморского полка. — Брест-Литовск, **1911**. — 336 с. — КБ. С. 514. № 2859. — РНБ, РДБ, НБВУ (В15).
40. Положение о школе офицерских детей 150-го пехотного Таманского полка. — Брест-Литовск, **1912**. — 14 с. — КБ. С. 484. № 2344.

41. Каталог книг библиотеки собрания Брестского Пожарного Общества. — Брест-Литовск, **1913**. — [279] с. — КБ. С. 385. № 1071. — РНБ, РДБ.
42. Зюзин, Н. И. Каталог цен на все русские монеты с древнейших времен до настоящих, с подробными историческими сведениями появления, развития, способов чеканки, различия и определения ценности и годности / сост. Н. И. Зюзин. — Брест-Литовск, [**1914**]. — 35 с. — КБ. С. 373. № 879. — РНБ.

[Друкарня] Б. С. Лібермана

43. Ватштейн, Я.М. Практическая русская грамматика, применяемая к потребностям инородческих школ, с приложением орфографических упражнений. — Брест-Литовск, **1901**. — [4], 110 с. — КБ. С. 326. № 290. — РДБ, РНБ.

Друкарня М. Л. Глікмана

44. Систематический «Указатель» библиотеки 6-го Пехотного Либавского полка. Сост. по 1901 г. включительно / [сост. кап. Киселев]. — Брест-Литовск, **1902**. — [574] с. ; разд. паг. — КБ. С. 514. № 2861. — РНБ, РДБ, ЦНБ НАНБ (Фр 36 — м/ф).
45. Харкевич, Филипп Казимирович. О памятниках на брестском Суворовском поле сражения. — Брест-Литовск, **1902**. — [2], 41 с. — КБ. С. 560. № 3771; BP. 1998. T. 4. S. 29. — РНБ, РДБ, БВУ.
46. Иосем, Ф.Ш. Значение зубов и гигиена их / сост. Ф.Ш. Иосем, дантист при Брест-Литовской гимназии. — Брест-Литовск, **1903**. — 18 с. — КБ. С. 377—378. № 977. — РНБ, РДБ.
47. Симонов, Лев Васильевич. Один из потомков Нашебургского полка [3-й кавказский линейный батальон] / ген.-майор Л. Симонов. — Брест-Литовск, **1904**. — 79 с. — КБ. С. 513. № 2851. — РНБ, РДБ.
48. Хмелевский, Я.М. Партийность и депутатство. — Брест-Литовск, 1912. — 21 с. — КБ. С. 560. № 3777. — РНБ.

Друкарня братоў Глікман

49. Мышляев. Описание боевой жизни 152-го пехотного Владикавказского полка в минувшую войну 1877—1878 годов. — Брест-Литовск, [**1904**]. — 152 с. — КБ. С. 408. № 1471. — РНБ.
50. Ватштейн, Я.М. Упражнения в изложении мыслей, в связи с элементарными сведениями из синтаксиса. Внешнее построение речи. Т. 1. — Брест-Литовск, **1908**. — 95 с. — КБ. С. 326. № 291.
51. Правила и Программы приемных испытаний в низшие (пригот. [овительные] — V) классы Брестской мужской гимназии. — Брест-Литовск, **1908**. — 57с. — КБ. С. 488. № 2407. — РНБ, НББ (Ба115853).

52. Дрейцер, Александр Абрамович. Учебник физики в объеме курса средних учебных заведений. Вып. 1. — Брест-Литовск, **1910**. — 40 с. — КБ. С. 355. № 687. — РНБ, РДБ.
53. Тебиев, Иосиф Георгиевич. Подготовка молодых солдат к стрельбе. — Брест-Литовск, **1912**. — 36 с. — КБ. С. 531. № 3107. — РНБ, РДБ.

Друкарня О(?). Глікмана

54. Бакрадзе, В.И. Несчастная женщина : драма в 4-х д. и 8-ми карт. В.И. Бакарадзе. — Брест-Литовск : Изд. автора, **1912**. — 70 с. — КБ. С. 318. № 136. — РНБ, РДБ.
55. Ватштейн, Я.М. Упражнения в изложении мыслей. Внешнее построение речи : уч. пособие для нач. училищ. — 2-е изд. — Брест-Литовск, **1913**. — 95, 1 с. — КБ. С. 326. № 292.
56. Пачиковский, Константин Игнатьевич. Подробный алфавитный указатель болезней и телесных недостатков, освобождающих от военной службы и не препятствующих приему на нестроевые должности / сост. и. д. делопроизводителя Брест-Лит. уезда по воин. повинности присутствия К. И. Пачиковский. — Изд. неофиц. — [Брест-Литовск], **1913**. — 74 с. — КБ. С. 481. № 2265. — РНБ.

Друкарня А. Гендлера

57. С. Б. Как открыть в деревне бесплатную библиотеку-читальню / сост. С. Б. и Н. Р. [С. Е. Босяков, Н. Л. Романовский]. — Брест-Литовск, **1909**. — 15 с. — Перед загл. авт.: С. Б. — БД. С. 133. № 503 ; КБ. С. 323. № 216. — РНБ, РДБ, НББ (м/ф).
58. Копылов, Александр Гаврилович. 6-й пехотный Либавский принца Фридриха Леопольдовича прусский полк в Отечественную войну 1812 г. / сост. штабс-кап. Копылов. — Брест-Литовск, 1912. — 40 с. : 4 л. портр. — КБ. С. 390. № 1174. — РДБ.

Іншыя выданні

59. Богданов, Иоанн. Объяснение литургии. По программе, одобренной Священнейшим синодом и утв. Его имп. Высочеством 1848-го г. 10 сент. — Брест-Литовск, [**1848**]. — [2], 45 с. — Написано от руки. литогр. — КБ. С. 321. № 192.
60. Отчет о деятельности правления Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Брестской прогимназии за 1900 г. — Брест-Литовск, типо-литография Х. Розенталь, **1901**. — 12 с. — КБ. С. 433. № 1812. — РНБ, РДБ.
61. Инструкция для действующих членов Брест-Литовского городского пожарного общества. — Брест-Литовск, **1898**. — 18 с. — КБ. С. 376. № 942. — РНБ.

62. Отчет собрания Брестского городского пожарного общества с 21-го ноября 1900 г. по 21-го ноября 1901 г. — Брест-Литовск, **1901**. — 10 с. — КБ. С. 434. № 1832. — РНБ.
63. Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Брестской прогимназии [Утв. 18 сент. 1881 г.]. — Брест-Литовск, **1901**. — 15 с. — КБ. С. 551. № 3526. — РНБ.
64. Отчет о деятельности правления Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Брестской прогимназии за 1907 г. — Брест-Литовск, **1908**. — 11 с. — КБ. С. 433. № 1812. — РДБ.
65. Устав Пружанского общества взаимного кредита. — Брест-Литовск, **1908**. — 26 с. — КБ. С. 554. № 3634. — РНБ.
66. Треепольский, Антоний М. Поломническое путешествие православных учеников Брестской мужской наследника цесаревича Алексея Николаевича гимназии в Яблочинской Свято-Онуфриевский монастырь Холмской епархии 29—30 августа 1910 г. / сост. свящ. Треепольский. — Брест-Литовск, **1910**. — 17 с. — КБ. С. 533. № 3153. — РДБ.
67. Устав 2-го ссудо-сберегательного товарищества Брест-Литовска. — Брест-Литовск, **1910**. — 41 с. — КБ. С. 543. № 3306. — НБВУ (B59-6/231).
68. Каталог книгам библиотеки 5-го пехотного Калужского императора Вильгельма I-го полка. 1911 г. — Брест-Литовск, **1911**. — 184 с. — БД. С. 167. № 736.
69. Караффа-Корбут, Казимир Викентьевич. Краткое руководство практической дезинфекции в условиях военного времени. — Брест-Литовск ; Слоним ; Минск, [**1915**]. — 62 с. с черт. — КБ. С. 382. № 1020. — РНБ.

Скарачэнне назвы бібліятэкі	**Поўная назва бібліятэкі**
БВУ	Бібліятэка Варшаўскага універсітэта
НББ	Нацыянальная бібліятэка Беларусі
НБВУ	Навуковая бібліятэка Віленскага універсітэта
РДБ	Расійская дзяржаўная бібліятэка ў Маскве
РНБ	Расійская нацыянальная бібліятэка ў С.-Пецярбургу
ЦНБ НАНБ	Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Карев Д. В.

Библиотечные и рукописные собрания Западной Беларуси в конце XVIII — первой половине XIX веков (историографические и источниковедческие аспекты проблемы: собирание, изучение и введение в социокультурный контекст эпохи)

После вхождения в состав Российской империи западные земли Беларуси фактически до середины XIX в. не рассматривались ни царским правительством, ни дворянской российской историографией как отдельная исторически сложившаяся этническая единица. Их рассматривали как часть более широкого территориального комплекса, именовавшегося «губерниями от Польши возвращёнными», «Западным краем», «Западной Русью» и, наконец, «Литвой»[1].

Последняя четверть XVIII — нач. XIX вв. были для русского учёного мира периодом «первого знакомства» с Белоруссией. Поэтому, неслучайно, первые научные экспедиции русских исследователей в крае (И.И. Лепёхина в 1773 г., В.И. Севергина в 1802 г.) имели по преимуществу ознакомительный естественнонаучный характер. Между тем белорусские земли хранили в своих библиотеках, государственных и частных архивах и собраниях рукописей богатейшие исторические источники, позволявшие создать полнокровную синтетическую картину её бурной и драматической истории. Сознательным коллекционированием памят-

1 Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 7.

ников материальной культуры и исторической документации в Белоруссии ещё со времён средневековья занимались представители знатнейших магнатских фамилий — Радзивиллы в Несвиже, ставшем уже в XVIII в. важнейшим хранилищем документов Великого княжества Литовского, Сапеги в Деречине, Хрептовичи в Щорсах, Тышкевичи в Логойске и др. У многих из них (как у Радзивиллов) были свои частные историографы[2].

Последовавшие за разделами политические репрессии не уничтожили духа реформ, свободомыслия в общественном сознании элиты Белоруссии и Литвы. Одна её часть, наиболее активная, отправилась добывать свободу погибшей Польше в «польские легионы» Домбровского, другая — большая, оставшаяся на родине, сделала ставку в возрождении государства, на Просвещение, сохранение языковых, бытовых и исторических традиций. Громадное значение истории как средства сохранения «социальной памяти» народа отчётливо осознавалось многими шляхетскими идеологами к XVIII — нач. XIX вв.

Поэтому разделы Речи Посполитой отразились на истории, пожалуй, более чем на какой-либо другой науке вследствие теснейшей её связи с политической жизнью края, а также её роли в формировании и утверждении национального самосознания. В этом плане падение Речи Посполитой в определённом смысле стало поворотным моментом в истории не только собственно польской историографии, но и польскоязычной, по преимуществу, белорусской историографии дореформенного периода. Это не только отразилось на направлении и формах её развития, но и в значительной мере обусловило то место, которое она занимала в общественной жизни края. По представлениям полонизированной белорусской шляхетской интеллигенции история должна была служить в борьбе за сохранение ее культуры, традиций и своеобразия[3]. В силу этого элита Белоруссии и Литвы (в лице различных её социальных групп — магнатов, шляхты, части мещанства) оказалась очень восприимчивой к исторической проблематике и историческим исследованиям. Сохранение остатков прошлого, их поиски, сбор, описание, публикация источников, понимаемые то как долг перед Отчизной, то как своего рода

---

2 Каханоўскі,Г.А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў XVI — XIX стст. Мн.: Навука і тэхніка, 1984. С. 17—22.

3 Materialy do dziejow literatury i oswiaty na Litwie i Rusi z archiwium drukarni i ksiegarni Jozefa Zawadskiego w Wilne z lat 1805 — 1865. Zebral T. Turkowski. Tt. 1 — 3. — Wilno. : Nakl. T-wa Przyjaciol Nauk w Wilne. 1935 -1937. — 424 s. + 316 s. + 324 s.

«мода» на старину, то как средство прославления собственного рода, в конечном итоге привели в первой трети XIX века к ситуации если не источниковедческого, то уж во всяком случае «источникового» бума. Спрос рождал предложение, а практика широко распространённого частного коллекционирования настоятельно требовала осмысленного, рационального, критического подхода к изучению и оценкам письменных свидетельств седого прошлого.

Наиболее мощным генератором и пропагандистом рационалистических, общественно-политических, философских, исторических идей эпох Просвещения и Романтизма Белоруссии и Литвы первой трети XIX века был, несомненно, Виленский университет. В изучении истории своего края учёные и воспитанники Виленского университета нередко выступали в роли первопроходцев на мало освоенной ещё тропе находок, открытий и изучения документальных сокровищ минувших столетий.

В руках университета находилось ещё одно очень важное средство пропаганды исторических и общественно-политических взглядов и идей — цензура всех книг, выходивших на территории 9 подведомственных губерний Украины, Белоруссии и Литвы, входивших в состав Виленского учебного округа. Он являлся основным поставщиком образованных кадров учителей для школ округа. Отсюда понятно то существенное воздействие, которое оказывал Виленский университет на характер и «температуру» общественного сознания «образованного меньшинства» края[4]. Направление и качество этих идей во многом определялось содержанием курсов, читаемых либерально и демократически настроенным профессорско-преподавательским корпусом вуза. В числе главных архитекторов исторического мышления интеллектуальных элит Белоруссии и Литвы той эпохи, несомненно, следует назвать И. Лелевеля, И. Даниловича, И. Ярошевича, И. Онацевича, И. Лобойко — наиболее авторитетных знатоков истории края и памятников его исторического прошлого.

«Охота» за историческими источниками, желание превратить Виленский университет в центр собирания ценнейших письменных раритетов по истории захватили даже ректора вуза — математика и естествоиспытателя Я. Снядецкого. Снядецкий деятельно собирал и стягивал в

4 Карев Д.В. Виленский университет — центр археографических исследований Литвы и Белоруссии первой трети XIX в. // Исследования по источниковедению истории СССР доокт. периода. М., 1988. С. 151—161.

библиотеку университета рукописи из собраний (»тек») М. Догеля, Альбертранди, копии документов из библиотеки гр. Залусских.

И.Н. Лобойко (1786—1861), профессор российской словесности Виленского университета, помимо своей преподавательской деятельности, энергично занимался палеографией, археологией, поиском памятников славянской письменности. Он сообщал гр. Н.П. Румянцеву о личности и творчестве историков Белоруссии и Литвы: И. Даниловича, И. Онацевича, М. Бобровского, Т. Нарбута, содержании архивохранилищ и наиболее интересных частных коллекций рукописей. Под руководством И.Н. Лобойко студенты университета составили большое описание 80 местечек и городов Западной Белоруссии и Литвы, он был одним из ревностных поборников организации археографических экспедиций на территории края[5].

И.Н. Данилович (1787—1843) — сын белорусского униатского священника, студент, а затем и профессор права Виленского университета, получил солидную подготовку в области истории законодательства в Варшаве и Петербурге. Первый исследователь белорусско-литовского летописания, он был энергичным и удачливым археографом, одним из основателей источниковедения Белоруссии. Во время своих археографических разысканий в архивах Западной Белоруссии, Варшавы, Петербурга и Москвы он активно собирал материалы по истории «древней Литвы». Виленские студенты привозили своему профессору целые груды пергаментных рукописей, преимущественно из униатских церквей и монастырей. Ещё в студенческие годы Данилович, изучавший право, серьёзно интересовался вопросами изучения письменных памятников старины. В то же время в Вильно образовался кружок молодёжи (из сыновей униатских священников), хорошо знавшей церковнославянский и белорусский языки (М. Бобровский, А. Мартиновский, И. Онацевич, П. Сосновский и др.), в которых Данилович разбудил охоту к поискам древних старославянских книг и рукописей. А когда при университете была создана Главная Духовная семинария (1816), которая дала краю несколько хорошо подготовленных (и в научном отношении) молодых униатских священников, поиск славянских рукописей распространился на обширные территории Литвы и западной Белоруссии, начал приобретать характер систематических археографических экспедиций. По-видимому, здесь надо

5 Русский биографический словарь. О. СПб., 1905. С. 367.

искать источники тех богатых собраний, которыми располагал И. Данилович к началу 40-х годов XIX в. Активно помогали ему в этих поисках как польские и белорусские (И. Лелевель, М. Бобровский, Г. Бандтке), так и русские ученые и собиратели старины (гр. Н.П. Румянцев, В.Г. Анастасевич). Огромные собрания рукописей, приобретённые учёным в период его работы в университете (до 1824 г.), он умело классифицировал и критически разбирал. В библиотеке гр. Н.П. Румянцева он нашёл Судебник Казимира IV, а в Супрасльском монастыре ему посчастливилось обнаружить замечательный памятник белорусско-литовского летописания — так называемую Супрасльскую летопись. В 1840 г. он сообщил из Москвы известному виленскому издателю И. Завадскому, что готовит из материалов своих находок большой документальный сборник (около 2 500 источников) под названием «Сбор дипломатов по истории Литвы». Однако болезнь и смерть учёного помешали закончить задуманное и практически уже завершённое дело. Рукописи учёного были приобретены в 50-е годы XIX века Виленским Музеем Древности и при деятельном участии его сотрудников под названием «Скарбец дипломатов...» были изданы в 1860 и 1862 гг.[6]

Большое значение для развития исторической науки в Белоруссии и Литве 20-х—нач. 30-х годов XIX в. имела деятельность адъюнкта, а затем профессора статистики Виленского университета И.Ж. Онацевича (1780—1845). Сын униатского священника из Гродненской губернии, воспитанник, а затем и преподаватель университета И. Онацевич был известен современникам прежде всего как выдающийся археограф, источниковед и архивист, который одним из первых занялся описанием интересовавшего его края в историко-топографическом отношении. Практически каждое лето он совершал специальные археографические поездки по белорусским и литовским губерниям края, осматривая все встречающиеся ему государственные и частные архивы и библиотеки. Количество документов, собранных Онацевичем, было громадным. К сожалению, уникальные рукописи и редкие книги, собранные историком, перешедшие после его смерти коллекционеру К. Свидзинскому, впоследствии оказались «распыленными» во времени и пространстве[7].

6 Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии... С. 147—174.

7 Prasa polska w latach 1661 — 1864. W-wa., 1976. S. 262—263.

Одним из наиболее блестящих представителей «униатского» поколения белорусских историков I трети XIX в., несомненно, был и М.К. Бобровский — видный белорусский богослов, палеограф, историк славянской культуры, удачливый собиратель славянских древностей, памятников старославянской письменности. В 1823 г. он получил степень доктора богословия и был назначен ординарным профессором. Профессором экзегетики и герменевтики Бобровский проработал на богословском факультете Виленского университета до 1833 года (за исключением 1824—1826 годов, которые провёл в ссылке в базилианском монастыре в Жировичах). Летом 1823 и 1824 гг. Бобровский вместе с И. Даниловичем, с которым познакомился ещё в 1810—1812 гг., совершает археографические экспедиции по монастырям и архивам Подляшья и западной Белоруссии. В ходе этих экспедиций были найдены и атрибутированы «Хронограф» и один из древнейших памятников кирилловской письменности — Супрасльская рукопись. Обе рукописи были изданы Даниловичем при содействии Бобровского под заглавием: «Хронограф еже есть летописец» (1824) и «Летописец Литовский» (1827). Весной 1826 г., после возвращения из ссылки, учёный возобновляет преподавание на кафедре Священного Писания «славянских наречий», а затем и библейской археологии. Им были разработаны и написаны курсы библейской археологии, герменевтики, славянской библиографии, описаны собранные при университете богатые собрания медалей и монет ВКЛ. После преобразования Главной Духовной семинарии в Римско-католическую духовную академию Бобровский выходит в отставку (1833) и поселяется в м. Шерешево Пружанского уезда Гродненской губ. В 1841 г. назначенный Пружанским благочинным Бобровский до конца жизни сохранял большое влияние в культурной и церковной жизни Белоруссии (его учениками и младшими коллегами были: А. Зубко, И. Семашко, А. Тупальский. — *Д.К.*). Загадочна и до сих пор не изучена судьба богатейшего собрания книг и рукописей Бобровского. Около 2 000 книг его собрания ещё в 1824 г. приобрела Главная Духовная семинария, но более ценные, преимущественно старославянские рукописи, оставались у учёного до самой кончины. В 1848 г. они достались известному библиографу В. Трембицкому, а через него попали в Варшавское книгохранилище гр. Замойских. Часть собрания Бобровского разошлась среди местных коллекционеров древних раритетов славянской письменности, но то, что было известно современным исследователям, — лишь небольшая часть утраченного

или скрытого. Поэтому научная деятельность Бобровского, особенно в области славистики, до сих пор ещё не нашла должной историографической оценки. Однако и то известное науке, что сделано Бобровским для изучения старославянской и старобелорусской письменной культуры, позволяет с полным основанием назвать его одним из основоположников палеографии, археографии и источниковедения Белоруссии, который вместе с И. Даниловичем, И.Ж. Онацевичем, И. Григоровичем стоявшим у истоков белорусской национальной историографии.

Энергичная и плодотворная деятельность поколения историков, трудившихся в стенах Виленского университета в 10-х — нач. 30-х гг. XIX в., оказала большое воздействие на дальнейшее формирование белорусской и литовской историографии в последующие периоды её развития. Она заложила фундамент критического научного изучения истории ВКЛ и документальных памятников его исторического прошлого, ввела в научный оборот огромные, дотоле неизвестные пласты исторической информации, воспитала плеяду историков и писателей, игравших ведущие роли в изучении ВКЛ и формировании исторического сознания, исторических «горизонтов» элит Белоруссии и Литвы 30-х—60-х гг. XIX в. (М. Балинский, А. Мартиновский, Н. Малиновский, А. Киркор, А. Зданович, А. и Л. Ходько, братья К. и Е. Тышкевичи и др.). Мощный импульс, данный историками Виленского университета развитию исторической науки в крае, сказался в 40-х —нач. 50-х гг. на развитии исторической журналистики Белоруссии и Литвы, которая после разгрома Виленского университета в 1832 г., взяла на себя его функции по формированию исторического самосознания у населения края.

В целом, в первой трети XIX века историческая наука в крае, несомненно, развивалась по восходящей линии. Успешно формировалась источниковая база для исследования исторического прошлого Белоруссии, выдвигались первые концепции важнейших проблем её исторического развития, происхождения славян, государства и права ВКЛ. Всеобщим интересом к истории, памятникам отечественной старины были охвачены многие представители различных социальных и профессиональных групп образованного общества Белоруссии. Представители аристократии братья К. и Е. Тышкевичи и граф А. Платер; помещики — Л. Корсак, В. Орда, Я. Юндзил, В. Пусловский; чиновники — Я. Юшневич, И. Кулаковский; преподаватели учебных заведений края — И. Бош-

ковский, Я. Хандзинский; врачи — Ф. Горбацевич, К. Вольфган; представители духовенства — М. Бобровский, П. Сосновский, архимандрит Коложского монастыря Игнатий и, наконец, известные литераторы — уроженцы Белоруссии — А. Мицкевич, Т. Зан, Я. Чечёт, Ю. Немцевич. Все они своим пристальным активным интересом к истории, собирательной деятельности создавали ту благоприятную «питательную среду», на основе которой в первое тридцатилетие XIX века быстро вырастала молодая белорусская историография.

30-е—50-е годы XIX в. в истории белорусской культуры выделяются в качестве особого этапа её развития. Подавление восстания 1831 г. резко изменило правительственный курс в регионе. Правительство сделало ставку на направленную русификацию лишь недавно «отошедших от Польши губерний», стремясь уничтожить всё, что могло бы напомнить о Белоруссии и Литве как особых национальных районах со своими историческими, культурно-бытовыми и языковыми особенностями. Ощутимая попытка укрепления позиций самодержавия и православия, русского чиновничества и дворянства — вот главная стратегическая установка царизма, которой он руководствовался в своём круто изменившемся политическом курсе на территории западных губерний Российской империи[8].

Одним из очевидных свидетельств репрессивного курса царизма в эти годы стала политика в области культуры, которую проводила николаевская администрация на территории Белоруссии и Литвы. Первоочередной акцией самодержавия на этом пути стал разгром и закрытие Виленского университета — рассадника «духа вольнодумства, безверия и разврата». Однако наиболее дальновидные представители правительственной администрации как в Петербурге так и на местах, понимали, что одними репрессиями общественно-политический климат в крае изменить невозможно. Только события 1830—1831 гг. ясно открыли многим сановным петербургским бюрократам значимость предвидений Карамзина и то, что западные губернии присоединены к России, или, «обще сказать, возвращённые ею только поземельно, но не последовало ещё нравственного соединения их жителей с отчизною». Тогда же и возникло желание у верноподданного

8 Шчарбакоў В.К. Класавая барацьба і гістарычная навука на Беларусі. Мн., 1934. С. 20—21.

сановного чиновничества открыть средства (подчёркнуто — *Д.К.*) дабы последовало то соединение»[9]. А пока... в эпоху правления Александра I российская сторона в лице своих учёных гуманитариев, путешественников и литераторов начинает только присматриваться к «литовской старине», особенностям языка, быта и истории «губерний от Польши отошедших». Дороги в новое смелее всего прокладывала журналистика. Изучение старопечатных изданий первых восточнославянских (белорусских и украинских) типографий было начато археографом К.Ф. Калайдовичем в журнальных публикациях начала XIX в. Постепенно изучение истории Белоруссии и Литвы начало приобретать большое научное звучание. Рубежом в этом стало начало 1820-х г., когда в России появляются новые журналы, в том числе «преимущественно-исторические», отводившие значительную часть своего объёма публикации материалов по истории. На страницах российских периодических изданий всё чаще стали появляться рецензии на книги и публикации источников, выпущенных историками Белоруссии и Литвы (работы И. Лелевеля, З. Доленги-Ходаковского, И. Даниловича, Т. Нарбута, Т. Чацкого, И. Онацевича, М. Бобровского). В «Северном Архиве», «Соревнователе Просвещения», «Вестнике Европы», «Отечественных записках», «Сыне Отечества», «Московском телеграфе» описывались события, происходившие на территории Белоруссии не только в XVI—XVII вв., но и в недалёком 1812 году, публиковались мемуары очевидцев и записки путешественников. Российская периодическая печать первой трети XIX века отражала динамику исторических исследований, связанных с историей ВКЛ и Белоруссии, и изменения в общественно-политическом звучании этих публикаций. Большая заслуга в знакомстве русского учёного мира с историей ВКЛ и Белоруссии с Виленской университетской средой принадлежала В.Г. Анастасевичу (1775—1845).

Итогом знакомства правительственной и учёной России с Белоруссией и её прошлым в 30-е годы XIX в. явилось осознание необходимости решить две проблемы:

1) собрать максимально полную информацию о Белоруссии;

2) начать контрпропагандистскую работу по переориентации общественного сознания населения белорусско-литовских губерний в сторону России.

---

9 ОР РГБ — Ф. 16 (Барсков Я.П., сер.XVIII в. — 1935). — К. 29. Д. 4.

Для решения первой и второй требовалось создать специальные организационные структуры. И такими учреждениями в Белоруссии и Вильно стали созданные в середине 30-х годов XIX в. губернские статистические комитеты, целью которых являлся сбор информации о прошлом и настоящем хозяйства, населения и историко-бытовых особенностей западных губерний. Сотрудники этих учреждений главным образом определили программы издаваемых с 1838 г. при губернских правлениях «Губернских ведомостей», а с конца 40-х годов XIX в. — «Памятных книжек губерний». В неофициальных их частях нередко публиковались историко-краеведческие очерки, заметки, исторические документы. При всей своей официозности, правительственной направленности эти губернские периодические издания вплоть до начала 80-х годов XIX в. имели всё же определённое значение для пробуждения интереса в среде местной интеллигенции к истории Белоруссии, истории белорусского народа.

Нельзя не упомянуть и о трудах губернских статистических комитетов, учреждённых в губерниях с 1834 г. Хотя эти комитеты не ставили перед собой специальных целей проведения исторических и археографических исследований в отдельных частях империи, но, тем не менее, некоторые из них значительно расширили свою программу и внесли в историческую науку немалый вклад в деле регионального изучения страны. Они издавали «Материалы», «Записки», «Памятные книжки губернии», «Сборники», «Труды», в которых, кроме историко-статистических очерков, описаний городов и населённых пунктов, нередко помещались архивные материалы, этнографические статьи и информации о памятниках местной старины.

Виленский, Гродненский, Минский статкомитеты, начавшие свою практическую деятельность в 1835—1836 гг. работали с разной степенью эффективности. Но всё же польза их для развития исторической науки в крае была несомненной. По существу, являясь единственными научно-информационными центрами в губерниях, они сыграли роль исполнительного «мотора» в реализации идей и проектов как петербургского, так и местного начальства, направленных на комплексное экономико-географическое и историко-статистическое изучение Белоруссии. На их долю доставалось и исполнение многочисленных исследовательских запросов Русского Географического общества, ОИДР, Русского исторического общества, Археографической комиссии, Генерального

Штаба, ЦСК МВД. С конца 1848 г. при виленском генерал-губернаторе была учреждена особая штатная должность чиновника особых поручений по сбору статистических и исторических сведений. Как правило, сотрудники губернских статкомитетов относились к исполнению своих обязанностей добросовестно и с инициативой. В результате уже в 30—50-е гг. XIX в. появились «Исторические обозрения» и «Исторические описания» Виленской, Гродненской губерний, Белостокской области, сконцентрировавшие ценную информацию о прошлом и настоящем положении белорусско-литовских губерний, статистические карты и демографические таблицы по уездам и губерниям Белоруссии и Литвы. Активное участие в их работе местных историков и краеведов иногда приводило к незапланированным российской бюрократией результатам. Таких «исполнителей» — членов Виленского статкомитета, издававших в 1850-х сборник «Черты из истории Литовского народа», где содержались антикрепостнические и антирусские мотивы, тут же жестоко наказывали.

В 40-е годы XIX века начинается систематическое историко-статистическое исследование западных губерний империи чиновниками Министерства внутренних дел, руководимого графом В.А. Перовским. Но работы эти, оставшиеся на долгие годы предметом «канцелярской тайны», предназначенной для служебного пользования, только в 50-е годы были активно использованы офицерами Генерального Штаба при составлении описания белорусских губерний[10]. После революционных событий 1848 г. МВД, констатируя в докладных записках своих чиновников преобладание польского влияния в научном освещении прошлого Белоруссии, организует в 1850-е годы комплексное обследование края силами полусотни любителей отечественной истории в официальном её варианте (офицеров генштаба, священнослужителей, действительных статских советников и даже генералов).

В 30—50-е годы XIX в. активно интересовались настоящим и прошлым недавно вошедшего в состав империи края представители военного ведомства России. Специалисты Генерального Штаба российской армии с 1837 по 1854 гг. производили неоднократные статистические «разыскания», трижды издававшиеся весьма ограниченным тиражом

10 Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. С. 105.

и предназначенные исключительно «для служебного пользования». Для широкой читающей «публики» эти издания, разумеется, не были доступны. После Крымской войны Военное министерство решило собрать через офицеров Генерального Штаба возможно более полные и обстоятельные сведения о западных губерниях Российской империи. В 1857, 1858 и 1859 гг. департамент Генерального Штаба издал по этим вопросам ряд инструкций. С 1859 г. специально назначенные для выполнения этой задачи офицеры, многие из которых были уроженцами западных районов России, активно приступили к работе[11]. К сотрудничеству с Генеральным штабом активно подключился ЦСК МВД, который в апрельском циркуляре 1859 г. предписал гражданским губернаторам белорусско-литовских губерний оказывать офицерам генштаба всяческую помощь в сборе информации через городскую и уездную полицию. Циркуляр министра внутренних дел предписывал тесное взаимодействие с представителями Генерального штаба сотрудников губернских статистических комитетов в плане взаимного обмена информацией. Активно помогали установлению плодотворного сотрудничества с гражданскими и научными учреждениями империи /РГО, РИО, РАО/ военный министр Д.А. Милютин, генерал-квартирмейстер барон Ливен, Д.П. Литке, кн. А.М. Голицин, др.[12]Такая всесторонняя и влиятельная поддержка обеспечила быстрый ход работы. И уже с 1861 г. стали выходить первые издания этих историко-статистических описаний западных губерний, составленные офицерами Генерального штаба: по Виленской губернии — А. Коревы, по Гродненской — П.О. Бобровского, по Минской — И. Зеленского[13]. Исторические очерки составителей этих описаний опирались на самый разнообразный, далеко не всегда проверяемый круг источников (не только официальные документы, сведения губернских статистических комитетов, но сообщения знатоков и жителей края, местные легенды и др.). К тому же версия прошлого Белоруссии у авто-

---

11 Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва (РГВИА) — Ф. 38 (Департамент Генерального штаба, 1818-1866). Оп. 9. Дд. 34, 42, 46, 47, 61.

12 РГВИА — Ф. 38 (Департамент Генерального штаба, 1818-1866). Оп. 9. Дд. 6, 7, 15, 18.

13 Бобровский П.О. Гродненская губерния : (материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба). — Ч. 1-2. — СПб., 1863. — 886 с. + 1074 с. ; Зеленский И. Минская губерния : (материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба). — Ч.1-2. — СПб., 1864. — 672+ 701 ; Корева А. Виленская губерния : (материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба). — СПб., 1861. — 804 с.

ров «материалов» опиралась на политические установки правительства. Однако работы эти содержали в себе и немало ценного источникового материала, добытого благодаря родственным и дружеским связям офицеров, уроженцев белорусских губерний с местным дворянством из родовых частных архивов и коллекций рукописей.

Правительственный Петербург был вынужден обратить своё пристальное внимание с конца 1820-х гг. на Белоруссию ещё по одной причине. Назревала необходимость решения униатской проблемы, унификации права, политической, культурно-бытовой жизни западных губерний по общеимперским «лекалам». В решении этих вопросов принимали участие гражданский губернатор Витебской, а затем Гродненской губерний М.Н. Муравьёв, митрополит И. Семашко, обер-прокурор Синода Нечаев, митрополит Филарет, министр юстиции Д.В. Дашков, статс-секретарь Д.Н. Блудов — один из самых умных и образованных представителей высшей бюрократии николаевской эпохи.

Многие из проектов Д.Н. Блудова и М.Н. Муравьёва были реализованы в полной мере лишь после 1863 г., но немало удалось сделать уже и в 1830—1850-е годы. В частности, по настоятельной рекомендации Св. Синода в Петербургской и Киевской Духовных академиях с 40-х г. XIX в. приступили к подготовке историков, специализирующихся в изучении христианских церквей ВКЛ и Белоруссии. Ряд из них внёс немалую лепту в формирование «западнорусской» историографической традиции пореформенного периода (М.О. Коялович, Н.И. Петров, Г. Малышевский, Ф.И. Титов и др.). Наиболее дальновидная часть николаевской бюрократии уже тогда прекрасно понимала, что административные меры (насилие) в решении «духовных вопросов», «отвоеваний» населения края у поляков бессмысленны. Нужна была другая пропаганда, «которая не только осуществима, но в союзе с народом и с опорою Правительства может быть в сто раз сильнее польской, замкнутой в одной шляхте». Активный интерес к Белоруссии, проявленный в 30—50-е г. XIX в., центральными ведомствами Российской империи был поддержан и руководством гражданской администрации на местах — в самих белорусских губерниях. Необходимость оперативной подготовки материалов историко-статистического и историко-пропагандистского характера, потребности текущего административного управления западными губерниями вынуждали администрацию края вплотную заняться и вопросом об упорядочении огромного архивного фонда

Белоруссии и Литвы (разбора и описания документальных богатств, разбросанных в сотнях государственных, монастырских и частных хранилищ). Процесс концентрации архивной документации Белоруссии и Литвы в специально созданных в 1852 г. государственных архивных учреждениях — Виленском и Витебском центральных архивах древних актовых книг — был ускорен настоятельной необходимостью борьбы правительства с вопиющими злоупотреблениями в архивном хозяйстве западных губерний.

Над этой проблемой пришлось задуматься уже в первой трети XIX в., когда многие частные архивы, библиотеки и хранилища рукописей оказались «без хозяев», репрессированных или эмигрировавших за рубеж. А документальные богатства их были действительно бесценными. Разделы Речи Посполитой и переход архивов Великого княжества Литовского в состав учреждений Российской империи провели резкую грань между их прошлым состоянием и новым положением. Очутившись под властью России лишь незадолго до образования министерств, под управлением которых все архивы империи приходили «в запустение» и происходившие только спорадически (во время народных бедствий, войн и пожаров, гибель, сознательное уничтожение, утрата и порча документов), превратились в перманентный процесс. Процесс, непоправимо «разъедавший» драгоценные актохранилища, когда на чердаках оказывались заброшенными такие документы, как договорные грамоты великих князей литовских с польским королём Казимиром III или рукописные евангелия XIII столетия.

Уже после II раздела Речи Посполитой значительная часть Несвижского «собрания» перекочевала в С.-Петербург. А.И. Бибиковым была вывезена библиотека из 20 тысяч томов, которую по повелению Екатерины II передали Российской Академии Наук. В Российской Академии Наук тома Несвижской библиотеки пролежали до 1842 г., когда часть их передали Петербургской Духовной Академии, часть — университетской библиотеке в Москве и библиотеке Генерального штаба в Петербурге. Библиотека Московского университета получила хранившиеся в Несвиже белорусско-литовские, польские и латинские хроники. Наиболее ценную часть рукописных раритетов Несвижской библиотеки передали императорской Публичной библиотеке (ныне РНБ — *Д.К.*), где она и сейчас составляет часть коллекции автографов. Оставшийся в Несвиже архив пополнялся документами и в XIX—нач. XX вв. Помимо докумен-

тов рода Радзивиллов, в нём появились и документальные материалы родственников родовитой фамилии — родов Витгенштейнов, Завишей, Флеммингов. Уже в 80-х годах XIX в. П.Л. Витгенштейн перевёз свои документы в Слуцк. Однако значительная часть документов, относящихся к имениям Витгенштейнов, ещё оставалась в составе Несвижского архива Радзивиллов. И хотя исследователей сюда пускали без большой охоты, всё же в XIX веке Несвижский архив стал объектом пристального научного интереса многих видных историков России (З. Доленги-Ходаковского, А. Киркора, Н. Костомарова, М. Кояловича и др.).

С присоединением западнобелорусского региона («исторической Литвы») к Российской империи многие древние актовые книги и документы перешли в ведение губернских и уездных учреждений, главным образом уездных судов. Только в архивах Гродненской губернии числилось 4 395 актовых книг, в том числе в уездных судах: Гродненском — 209, Волковысском — 228, Слонимском — 269, Пружанском — 53, Брестском — 545, Бельском — 125, Белостокском — 103; в городских магистратах: Гродненском — 18, Волковысском — 10, Пружанском — 16, Кобринском — 6, Брестском — 12, Бельском — 29, Дрогичинском — 43, Белостокском — 14; в древних архивах: Дрогичинском — 1 418, Брянском — 1 103 книги. /II, 10, оп. 28, д.39, лл. 11—32/. Однако большая часть древних архивов оказалась безнадзорной. Множество ценных документов погибло во время военных действий и пожаров 1812 года, сгорели все древние акты Кобринского уездного суда.

Подавление восстания 1831 г. дало правительственным кругам России основания для новых конфискационных мер относительно документальных ценностей западной Беларуси, причём не только из богатейших собраний, скомпрометировавших себя участием в «событиях» магнатов и шляхты края, но и документальных раритетов из архивов и библиотек костёлов, католических и униатских монастырей, частных коллекций. В 1832 году по императорскому указу были вывезены вглубь страны (главным образом в Петербург) ценности более чем из 200 монастырей, многих шляхетских имений (архивы, книжные собрания, произведения искусств). Так были забраны самые ценные книги и рукописи, родовые архивы и библиотеки Радзивиллов, Огинских, Сапег, Пляттеров, В. Ржевусского, К. Немцевича, К. Воловича и др. Такая же судьба постигла в 30-е годы XIX в. библиотеку и рукописные собрания закрытого в 1832 г. Виленского университета (рукописи Альбертранди, М. Догеля, фель-

дмаршала Шереметьева и др.). Архивы Виленской Академии и Виленского университета и коллегий Игнатовской, Снипишской, Гродненской, которые хранились в Архиве Общего Эдукационного Фундуша, поступали в секретарский стол Министерства народного просвещения.

С 1837 г. по указу Николая I началась отсылка из белорусских городов грамот и «столбцов» в Петербургскую Археографическую комиссию, благодаря чему из многих библиотек и архивов ушли в С.-Петербург около 15 000 столбцов: Брестского, Бельского городских магистратов; Виленского Трибунала, Виленского капитула, Гродненского городского магистрата и др.[14] Согласно этому указу гродненский губернатор доставил в С.-Петербургскую Археографическую комиссию большое собрание древних рукописей (XV—XVII вв.) и архивных документов XVII—XVIII вв. из Деречинского архива кн. Сапег. Одна часть архива и библиотека Сапег поступила в С.-Петербургскую Публичную библиотеку, другая часть попала в Гродно, откуда в 1868 г. была передана Виленской публичной библиотеке[15].

Предрешённая постановлением Полоцкого собора 1839 г. ликвидация униатской церкви в Белоруссии пагубным образом сказалась на судьбе униатских библиотек, церковных и монастырских архивов. С 1841 г. и до конца 1850-х гг. по инициативе митрополита И. Семашко длится массовое уничтожение и передача в Петербург и Киев богатейшей белорусской униатики из Жирович, Бытеня и других мест края. В 1845 г. в С.-Петербургский синодальный архив был передан ценный исторически сложившийся комплекс — т.н. архив «западнорусских униатских митрополитов», который начал складываться ещё в 1596 г. и имел ряд документов начала XV века. Архив этот значительную часть своих документов утратил во время многочисленных переездов XVII—XVIII вв. До «оседания» в Петербурге он успел побывать в Вильно, Новогрудке, Варшаве, Гродно, Струнно (недалеко от Полоцка), Львове, Радомысле, Луцке, Страбле, Лавришеве. Кочевая жизнь архива, разумеется, не могла не отразиться на его сохранности. Часть униатских архивов стала основой собраний ряда архивных коллекций. Документы по истории униатской церкви в 50—60-х г. XIX в. легко можно было при-

14 НГИАБ (г. Гродно). — Ф. 2. (Гродненское губернское правление, 1802—1915). Оп.1. Дд. 36, 132, 139, 174, 207, 416, 640, 656.

15 Иконников, В.С. Опыт русской историографии. Т. 2. Кн. 1—2. Киев, 1908. С. 49, 89, 144.

обрести в букинистических магазинах Вильно. 40 тысяч томов книг и ценные рукописи из базилианских монастырей даже в 1866 году валялись и находились в состоянии полного хаоса и заброшенности на полках Виленской публичной библиотеки. Разрушенными оказались целые системы монастырских коллекций[16]. К счастью для исторической науки, такие собиратели, как епископ Павел Доброхотов, находились даже среди иерархов православной церкви. Благодаря ему до нас дошёл ценнейший архивный комплекс по истории белорусской униатики в ВКЛ[17].

В целях сохранения древних источников «западных губерний», имевших к тому же серьёзное политическое значение, российское правительство решилось к середине XIX века провести частичную централизацию наиболее ценных архивов Белоруссии и Литвы. Императорским указом от 2 апреля 1852 г. были учреждены Виленский и Витебский архивы древних актов (далее ВЦА и Витебский ЦА — *Д.К.*), которые должны были собирать древние белорусские и литовские актовые книги и документы по 1799 год включительно. Обязанность контролёра над концентрацией этих архивных источников была возложена на виленского генерал-губернатора. Губернаторы белорусских и литовских губерний должны были контролировать исполнение указа о передаче древних актов на подчиненных им территориях. В пункте 7 указ предписывал ВЦА составлять: 1) описи, которые должны были публиковаться и рассылаться во все губернские и уездные судебные госучреждения и депутатские дворянские собрания западных губерний; 2) составлять и публиковать каталоги хранящихся в архиве документов. Значение этого указа заключалось в том, что он, не создавая системы архивов в Белоруссии и Литве (они существовали и раньше. — *Д.К.*) централизовал её, формируя мощные архивные комплексы под ответственностью высшей местной администрации края и тем самым спасая их от физической гибели. Сам факт организации, упорядочивания и осмысленного хранения архивных документов составлял заметную веху в истории архивного дела.

Для научной обработки и публикации исторических источников ещё в 1855 г. в Вильно была учреждена Археологическая комиссия под покровительством наследника-цесаревича (будущего царя Алексан-

16 Жукович, П.Н. Сообщение об архиве западнорусских униатских митрополитов. Пг., 1915. 17 с.

17 Колекція та архів архієпископа Павла Доброхотова. Київ, 1992. 218 с.

дра II). Председателем комиссии стал известный знаток и исследователь местных древностей гр. Е. Тышкевич, пожертвовавший для созданного при комиссии музея древностей свою богатейшую историческую коллекцию книг, рукописей и предметов старинного быта. Члены — учредители Археологической комиссии наметили широкую программу изучения исторического прошлого «западного края». В качестве главных целей намечали: составить собрание древних книг, актов, рукописей, монет, статуй, медалей, оружия, картин, относящихся к истории Белоруссии и Литвы; способствовать сохранению памятников древности на их территории; создавать возможности пользоваться собранными материалами исследователям, интересующимся не только историей края, но и его современным экономическим положением. Широта программы была связана с надеждами учредителей комиссии возродить в будущем на её основе университетский центр науки и образования Литвы и Белоруссии. Воспользовавшись своим правом требовать исторические акты и рукописи упразднённых католических монастырей, она активно занялась комплектованием своих коллекций. Уже в 1860 г. комиссия обладала библиотекой в 15 000 книг, богатой нумизматической коллекцией (47 000 экземпляров), отделением бюстов, картинной галереей, собранием более 5 000 старинных рукописей, актов и автографов, значительной археологической коллекцией (3 412 предметов).

За девяностолетний период, прошедший от времени первого раздела Речи Посполитой до реформы 1861 года и восстания 1863 года, правительственная Россия успела неплохо узнать Белоруссию. Были заложены основы той историографической традиции официального, правительственного направления, которая в 60-е годы XIX в. получит название «западнорусизма». Предпринимались и первые попытки «игры» в сфере переориентации исторического и политического сознания населения Белоруссии «от Польши к России». Хотя большого эффекта к началу 60-х годы XIX в. она ещё не дала, приобретённый опыт и накопленная огромная информация пригодились как нельзя кстати в условиях нового политического контекста, вызванного событиями 1863—1864 гг.

Различны были мотивы обращения к историческому прошлому Белоруссии, памятникам её старины. Далеко не всегда это было свидетельством признания самостоятельного пути развития белорусов, но бесспорен факт укрепления интереса в обществе к пробуждению духовной жизни этого народа, факт, который не мог не отразиться в сфере истори-

ческого сознания и в исторической практике местных исследователей. Сама острая политическая и идейная борьба по белорусскому вопросу 30—нач. 60-х годов, отразившаяся в историографических контроверзах представителей «крайностей» (националистической польской и великодержавно-монархической русской), имела к началу 60-х годов XIX в., возможно, неожиданное для них следствие — выделение истории Белоруссии в качестве самостоятельного объекта исследования, со своей предметно очерченной областью и кругом решаемых вопросов. Свидетельство тому — появление в дворянской историографии Белоруссии книги О.В. Турчиновича.

В 1841 г. в Вильно родился новый журнал, который играл наиболее видную роль в культурной жизни Белоруссии и Литвы в 40-е годы XIX в., популярный среди читателей края «Атенеум» (1841—1851) И. Крашевского. Основатель и редактор журнала, известный писатель, историк, общественный деятель либерального направления свои детские и юношеские годы провёл в имении отца (пружанского хорунжего) Романове. Получив образование в Свислочской гимназии и Виленском университете, он ещё в «доредакторский» свой период успел отсидеть в тюрьме за участие в антиправительственном заговоре, приобрёл ценный опыт литературной работы. История Белоруссии, Литвы и Польши стала главным «героем» его многочисленных исторических романов и повестей. Крашевский как историк плодотворно исследовал и прошлое белорусских и литовских земель («Древняя Литва. Её история, законы, язык, вера, обычаи, песни», «Искусство у славян, особенно в Польше и дохристианской Литве» и др.), он активно путешествовал по Белоруссии и оставил интересные путевые очерки («Пинск и Пинщина», «Воспоминания Полесья, Волыни, Литвы»). Особенный интерес вызывали у него история культуры и быта населения Великого княжества Литовского в XVIII в., которую он знал превосходно, а результаты своего знакомства изложил в работе «Польша во время трёх разделов». Умелый организатор и опытный журналист, Крашевский объединил вокруг себя людей различных взглядов: католика гр. Е.Тышкевича и православного священника (бывшего униата) Л.А. Радевича, одного из ликвидаторов унии Л. Янковского и лидеров польских консерваторов И. Головинского, Г. Ржевусского. Свой «Атенеум» он замыслил и издавал как журнал «истории, литературы и искусства». Умело организованная сеть корреспондентов присылала ему ценные исторические материалы из Гродно

(А. Данилецкий), из Петербурга (С. Лахович), из Витебска (К. Буйницкий) и из Несвижа. В «Атенеуме» публиковались исторические документы (чаще всего дневники, мемуары, письма XVII—XVIII вв.) и исторические исследования известных местных историков (И. Даниловича, И. Ярошевича, Э. Котлубая, Ю. Барташевича, Т. Нарбута и др).

Сохранённые Виленскими журналами 40-х гг. XIX в. университетские традиции стали важным фактором в развитии чувства национального обособления у образованных «литвинов», способствовали более пристальному и заинтересованному изучению своей «местной» истории, интенсификации исследований по истории Белоруссии и Литвы.

Многие заслуги в этой области принадлежат и такому воспитаннику Виленского университета как Т. Нарбут (1784—1864). Нарбут в своей биографии и творчестве представлял в известной мере типичное для шляхетских интеллектуалов и историографической ситуации дореформенного периода явление. В его трудах отразилась вся сложность и многоликость источников, формирующих «родовой» портрет белорусской историографии тех лет. По происхождению выходец из известного рода герба Трубы, он большую часть своей жизни прожил в родовом имении Шавры Лидского повета, где и создал большую часть своих работ по истории горячо любимой им «Литвы». Историк двух близких по исторической судьбе народов — белорусского и литовского, Нарбут не сразу пришёл к своему жизненному предназначению — занятиям историей. В качестве военного инженера до 1812 г. служил в русской армии, став участником и свидетелем бурной эпохи наполеоновских войн. После выхода в отставку Нарбут осел в своём родовом имении Шавры, где занялся ведением образцово поставленного хозяйства и историческими исследованиями, создавшими ему имя в науке. Активный и удачливый собиратель нумизматических, археологических, фольклорных, документальных коллекций, он сконцентрировал в Шаврах большую и богатую библиотеку, в которой хранились и многие ценные рукописи, документы тайного Кенигсбергского архива, Литовской Метрики и ряда родовых архивов белорусской шляхты. Тесно связанный со многими журналами Вильно, Варшавы, Петербурга, Нарбут сам нередко выступал в роли публикатора, издателя исторических источников (Хроника Быховца. — Вильно, 1846) или целых их собраний.

Вокруг Виленских журналов второй половины 30—50-х годов XIX в. и Виленской археологической комиссии и сформировалась та группа

местных исследователей белорусской и литовской старины (писатели, издатели, историки, этнографы, археологи, фольклористы), в среде которых сформировались две концепции исторического прошлого края: одна — «польская», другая — «литвинов-патриотов». Они во многом по-разному трактовали национальное и политическое прошлое Белоруссии и Литвы, по-разному видели национальное и политическое будущее края, но в двух моментах плохо скрываемой оппозиционности к царизму и дворянской «природе» взглядов на историю были близки. Источниковедческое и археографическое направление многих виленских журнальных публикаций дореформенного периода дали наиболее весомые и значительные для исторической науки результаты. При всей неравноценности публикуемых материалов они создавали обширную источниковую базу для исторического изучения Белоруссии историками различных направлений и политических ориентаций.

Как ни пытался царизм в 30—нач. 50-х гг. XIX в. своей политикой в сфере культуры стереть следы самобытности «Западных губерний», подкорректировать историческое сознание её населения, попытки эти не увенчались успехом. Исторические, этнографические исследования уроженцев края, посвящённые ВКЛ и Белоруссии, часто независимо от субъективных авторских установок, свидетельствовали об оригинальности, самобытности белорусского народа и его истории. Публикации документальных и этнографических материалов содействовали тому, что национальные традиции, которые до 30-х г. XIX в. сохранились на бытовом уровне, становились достоянием образованного общества, не только Белоруссии, Литвы и Польши, но и России в целом. Белорусские исследователи-гуманитарии (историки, этнографы, фольклористы), представлявшие уже не только шляхетскую и разночинную интеллигенцию края (дети униатского и православного духовенства. — *Д.К.*), принимали активное участие в изучении истории белорусско-литовской государственности, культуры и быта своего народа. К началу 60-х г. XIX в. можно говорить о рождении интегративного направления в изучении белорусов и Белоруссии — белорусоведения. Оно становилось тем стержнем, вокруг которого начался процесс консолидации культурной элиты народа, формирование национального менталитета и исторического сознания.

Значительная, если не большая часть интеллигенции западной Беларуси и Литвы 30—нач. 60-х гг. XIX в., всё ещё находилась в орбите

польского культурного влияния (Л. Ходзько, А. Ходзько, И. Ходзько, Я. Ходзько, М. Балинский, Е. и К. Тышкевичи и др.). В то же время в эти годы зримо заявила о себе и другая группа (в массе своей — дети униатских священников), которые свою родину «Литву» стали рассматривать не как «провинцию» польской истории и государственности, а как самобытный край, имеющий свою собственную историю и культуру (И. Данилович, Т. Нарбут, И. Ярошевич).

Изучая историческую науку Белоруссии и Литвы I пол. XIX в., нельзя не отметить её влияния на общественную и культурную жизнь края, что нашло, в частности, широкое отражение в литературе (творчество Я. Чечота, Т. Зана, А. Мицкевича, Л. Кондратовича, А. Вериги-Даревского, Ю. Крашевского, В. Дунина-Марцинкевича и др.) в изобразительном искусстве (живописные полотна и зарисовки И. Дамеля, И. Олешкевича, М. Кулеша, Н. Орды).

Подходя к осмыслению вклада историков и коллекционеров этого поколения в изучение памятников белорусского прошлого, исходя из критерия обязательности оценки исторических деятелей не по тому, чего они не дали «сравнительно с современными требованиями», а по тому, что они дали нового сравнительно со своими предшественниками, заслуги их следует признать весьма значительными. Помимо формирования источниковой базы для изучения исторического прошлого феодальной Белоруссии и Литвы, историки и краеведы дореформенного периода если и не решили, то поставили перед исторической наукой ряд очень важных реальных проблем их исторического развития, создали первые обзоры, содержащие систематическое изложение истории Белоруссии и Литвы. Это богатое фактами и мыслями наследие активно использовалось историками либерального буржуазного и демократического направлений, когда иные условия общественно-политического и культурного развития страны создали возможность построения новых исторических концепций о прошлом Белоруссии и Литвы на основе других политических и научно-теоретических принципов и установок. В наследие историкам пореформенного периода перешла от историков края первой половины XIX в. и сама методологически верная традиция изучения прошлого Белоруссии в тесной связи с историей Литвы, Руси и Польши.

Коўкель Л. І.

Прыватныя кнігазборы Берасцейшчыны ў XIX стагоддзі

Даследаванне прыватных кнігазбораў розных гістарычных рэгіёнаў, у тым ліку і Берасцейшчыны, прадугледжвае аналіз наступнага комплексу пытанняў:

— Прадстаўнікі якіх сацыяльных слаёў імкнуліся і мелі магчымасці збіраць і набываць выдавецкую прадукцыю?

— Якімі былі шляхі набыцця і камплектавання прыватных бібліятэк?

— Наколькі вялікімі былі хатнія бібліятэкі?

— Якая кніжная тэматыка пераважала і якія аўтары цікавілі чытачоў у найбольшай ступені? Якія кнігі можна было палічыць найбольш папулярнымі? Ці існавала мода на акрэсленых пісьменнікаў ці літаратурныя жанры?

— Ці абмяжоўваліся прыватныя кнігазборы толькі друкаванымі выданнямі?

— Ступень захавання крыніц, дзякуючы якім магчыма вывучэнне лёсу найбольш буйных ды цікавых кніжных калекцый.[1]

---

1 Kowkiel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku. Kraków 2005

Варта заўважыць, што падчас правядзення падобных даследаванняў асноўную ўвагу належыць засяроджваць на праблематыцы функцыянавання кніжных калекцый, асабліва іх актыўнага выкарыстоўвання.

Прытрымліваючыся гэтага плану, можна коратка акрэсліць механізм назапашвання і захоўвання кніг у асяроддзі прыватных калекцыянераў на Берасцейшчыне ў часы Расійскай імперыі.

Уладальнікаў прыватных кнігазбораў можна ўявіць паводле тагачаснага сацыяльнага падзелу. Безумоўна, самымі шматлікімі былі кніжныя калекцыі ўсіх шляхецкіх праслоек — ад арыстакратыі да прадстаўнікоў, якія займалі ніжэйшыя прыступкі. У XIX стагоддзі ўсё часцей кнігі трапляюць на паліцы ў мяшчанскія дамы. Кніга была запатрабавана таксама ў асяроддзі інтэлігенцыі і духавенства. Кніжная прадукцыя калінікалі пачала з'яўляцца — хаця ўсё ж такі і вельмі рэдка — у сялянскім асяроддзі.

У магнацкіх сядзібах нярэдка захоўваліся бібліятэчныя здабыткі некалькіх пакаленняў — так было ў Сапегаў у Ружанах і Дзярэчыне[2], у Сапегаў і Патоцкіх у Высокім Літоўскім[3]. Іх кнігазборы звычайна налічвалі па некалькі тысяч тамоў (у Ружане больш за 2 тысячы, у Высокім Літоўскім каля 5 тысяч), на розных еўрапейскіх мовах пераважна французскай, польскай, лацінскай, па даволі шырокай тэматыцы. Побач з кнігамі рупліва зберагаліся радавыя архівы, калекцыі мастацтва. Кніжныя і архіўныя калекцыі мясціліся ў спецыяльна прыстасаваных памяшканнях, камплектаваннем і апрацоўваннем збораў займаўся адмыслова наняты персанал.

Акрамя тытулаванай арыстакратыі, хатнія бібліятэкі мелі прадстаўнікі шляхты, якая ў XIX стагоддзі была ўжо даволі разнастайнай паводле свайго маёмаснага статусу. Збіралі кнігі такія заможныя сем'і як Пуслоўскія ў Косаве (некалькі тысяч тамоў), Нямцэвічы ў Скоках (каля паловы тысячы тамоў), Швыкоўскія ў Пружанах (каля 1,5 тысячы тамоў). Даволі часта фарміраванне падобных калекцый з'ўлялася вынікам карпатлівай мэтанакіраванай дзейнасці асобных заўзятых аматараў кнігі. Напрыклад, Вандалін Пуслоўскі ў першую

2 Нікалаеў М. Бібліятэкі Сапегаў // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 1. Мн., 2005. С. 330.

3 Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone. T. 2. Warszawa, 1927. S. 531.

чаргу цікавіўся гісторыяй зямель былога Вялікага княства Літоўскага, археалогіяй, нумізматыкай, набываў перыядычныя выданні на польскай мове, старыя календары[4]. Уладзіслаў Трэмбіцкі з Лінова Пружанскага павета быў не толькі бібліяфілам, але і бібліёграфам, яго ўвагу прыцягвала польская літаратура, якой ён сабраў некалькі тысяч тамоў.

У назапашванні друкаванай літаратуры была зацікаўлена яшчэ адна сацыяльная праслойка. Да яе ліку належала тагачасная інтэлігенцыя, якая толькі пачынала фарміравацца і якая існавала за кошт разумовай працы, ведаў, здабытых у школе і універсітэце. Пераважна гэта былі настаўнікі, чыноўнікі, дактары, што жылі і працавалі ў невялікіх мясцовасцях. У правінцыі часам жылі пісьменнікі, навукоўцы, былыя прафесары Віленскага універсітэта, як, напрыклад, Міхаіл Баброўскі, які пасля закрыцця гэтай установы жыў у Шарашова Пружанскага павета[5]. Кніжныя зборы інтэлігенцыі ў колькасным плане былі пераважна невялікімі, але, як правіла, рупліва ўкамплектаваныя і тэматычна звязаныя з прафесіяй.

Крыніцы, якія змяшчаюць звесткі пра бібліятэкі мяшчанства, духавенства розных канфесій, а таксама сялян, малалікія. Таму цікавым выключэннем з'яўляюцца звесткі пра берасцейскага збіральніка кніг Самуэля Хэфта, які ўсе назапашаныя фінансавыя сродкі выкарыстоўваў на набыццё кніг па філасофіі, гісторыі, літаратуры, краязнаўстве на польскай, лацінскай, французскай, нямецкай і расійскай мовах[6].

Шляхі камплектавання кніжных калекцый у XIX стагоддзі вылучаліся разнастайнасцю. У гэты перыяд на беларуска-літоўскай правінцыі развітай сеткі стацыянарнага кніжнага гандлю не існавала. Прапанова кніжнай прадукцыі на мясцовых кірмашах была даволі сціплай. Вядомыя магнацкія і шляхецкія сем'і перадавалі кніжныя калекцыі ў спадчыну (як гэта, напрыклад, было ў Сапегаў), шмат літаратуры прывозілі з замежных падарожжаў. У асяроддзі заможных бібліяфілаў практыка-

4 Шоцік В.І. Да гісторыі кнігазбору Пуслоўскіх // Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі ; склад. Л.Г.Кірухіна, Т.І. Рошчына. Мн., 1998. Вып. 3. С. 45—50 ; Коўкель Л. Прыватныя кнігазборы Гродзеншчыны другой паловы XIX ст. (на прыкладзе калекцыі Пуслоўскіх-Красінскіх) // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Гродна, 1998. С. 205—210.

5 Лабынцаў Ю.А. Баброўскі Міхаіл Кірылавіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 1993. Т. 1. С. 248—249.

6 Fedorowski M. Samuel Heft, bibliofil (obrazek z galerii oryginałów litewskich) // Przewodnik Antykwarski. 1911. № 2—3.

валася набыццё ўсяго кнігазбору ці яго часткі. Яскравай ілюстрацыяй з'яўляецца факт набыцця Трэмбіцкім бібліятэкі ад свайго суседа Міхаіла Баброўскага[7]. Некаторыя кнігі папаўнялі паліцы бібліятэк у якасці падарункаў. Асобнікі з даронымі надпісамі захаваліся ў калекцыі Вандаліна Пуслоўскага[8]. Вядомы выпадкі, калі неабходныя, але рэдкія кнігі, з'яўляліся прадметам абмену.

Аднак большасць кніг траляла ў прыватныя кнігазборы з мясцовых і замежных кнігарняў[9], што часам пацвярджаюць запісы на захаваных асобніках (напрыклад, з калекцыі Пуслоўскага). Найбліжэйшым і самым развітым цэнтрам кніжнага гандлю была Вільня, і толькі ў сярэдзіне XIX стагоддзя ў правінцыі пачалі з'яўляцца стацыянарныя кніжныя крамы. З гэтай прычыны ў XIX стагоддзі актыўна практыкаваўся пісьмовы заказ на кнігі. Рассылка кніг адбывалася на падставе каталогаў буйных кнігарняў са змешчанымі ў іх цэннікамі. Кнігі дасылаліся поштай, прычым сталыя кліенты карысталіся скідкай. Некаторыя кніжныя выданні і часопісы можна было набыць шляхам падпіскі, а імянны паказальнік заказчыкаў часам друкаваўся ў канцы кніг ці часопісаў. Вельмі рэдкай, але цікавай крыніцай з'яўляюцца захаваныя падпісныя лісты. У аддзеле рэдкіх кніг і старадрукаў Гродзенскага гістарычна-археалагічнага музея захаваўся падпісны ліст Вандаліна Пуслоўскага на працу Адама Йохера *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury polskiej*[10].

Шматлікае ліставанне прадстаўнікоў вядомай віленскай кнігагандлёвай і выдавецкай дынастыі Завадзкіх з чытачамі з розных закуткоў беларуска-літоўскіх земляў, у тым ліку з Берасцейшчыны, зберагаецца ў віленскіх архівах і бібліятэках. Да найбольш актыўных мясцовых карэспандэнтаў Завадзкіх належаў Адам Юндзіл. Апошні рэгулярна

---

7 Бобровский П. Материалы для географии и статистики России. Гродненская губерния. Т. 1. СПб., 1863. С. 727 ; Łuszczyńska N., Szwarc W. Władysław Trębicki. Zapomniany bibliofil i bibliograf XIX wieku // Bibliotekarz Lubelski. 1959. № 4. S. 15-17.

8 Гл. артыкул Алесі Саўчук з Гародні Кнігазбор Вандаліна Пуслоўскага: Косава — Свіслач — Гародня, а таксама ілюстрацыю 16 у кнізе Kowkiel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie...

9 Kowkiel L. O zakupach książek na prowincji litewsko-białoruskiej w I połowie XIX wieku // Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI-XX wiek). Paralele i różnice. Red. J. Gwioździk, E. Różycki. Katowice. 2004. S. 463-477.

10 Гл. іл. 21 у кнізе Kowkiel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie...

высылаў лісты з Грудаполя і Івацэвічаў у 1840—1845[11] і 1849 гадах[12]. Заказваў шмат нотных выданняў для фартэпіяна і віяланчэлі, працы па літаратуры і гісторыі, некаторыя часопісы, а таксама гравюры. Большасць кніг была на польскай мове і паходзіла з розных выдавецкіх асяродкаў былой Рэчы Паспалітай. Некаторыя творы французскіх аўтараў Завадзкі заказваў з Францыі, ноты — з Лейпцыга. Як вынікае з лістоў, за атрыманыя з Вільні кнігі Адам Юндзіл рэгулярна разлічваўся, але таксама і нагадваў Завадзкаму аб дамоўленай скідцы, асабліва на нотныя выданні. Таксама як і Пуслоўскі, Юндзіл падпісаўся на вядомую бібліяграфічную працу Адама Йохера[13], узгадваў аб наяўнасці ў яго падпісных лістоў на іншыя творы. Заказ кніг і музычных нот адбываўся на падставе высланых з Вільні друкаваных каталогаў.

Дакладны аналіз карэспандэнцыі дае магчымасць выявіць толькі некалькі дзесяткаў кніг, якія трапілі ў хатнюю бібліятэку Юндзілаў у Грудаполі ў 40-я гады XIX ст. з віленскай кнігарні Завадзкіх. У сувязі з тым, што не ўдалося адшукаць аніводнага каталога кнігазбораў сям'і Юндзілаў з маёнткаў Слонімскага павета, адзінай іх характарыстыкай могуць паслужыць сціплыя і надзвычай павярхоўныя апісанні кшталту: «польска-французская бібліятэка» ці «бібліятэка, багатая на рэдкія польскія друкі», якія змяшчаюць працы Хвалевіка ці Радзішэўскага[14].

У Літоўскім гістарычным архіве ў Вільні захавалася таксама шмат лістоў Уладзіслава Трэмбіцкага з Лінова з 1839—1844 гадоў да Завадзкіх[15]. Карыстаючыся дасланымі каталогамі, вядомы бібліяфіл і бібліёграф рэгулярна замаўляў у Вільні патрэбныя кнігі, выпісваў часопісы. Часта ў лістах Трэмбіцкага сустракаюцца запыты адносна чарговых частак бібліяграфіі Йохера, якая толькі пачала выходзіць з друку ў 1840 годзе. Зразумела, што перад усім Трэмбіцкага цікавілі працы па гісторыі літаратуры, якія збіраў у Лінове. На іх падставе ён пісаў крытычныя

11 Lietuvos valstybės istorijos archive (Дзяржаўны Гістарычны Архіў Літвы) [далей LVIA], F. 1135 ap. 7 b. 417 l. 117—131, 153—161v., 195—196v., 198—210; f. 1135 ap. 7 b. 415 l. 209—216.

12 Тамсама. F. 1135 ap. 7 b. 418 l. 41—53

13 Тамсама. F. 1135 ap. 7 b. 417 l. 196.

14 Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone. T. 1. Warszawa, 1926. S. 125. T. 2. Warszawa, 1927. S. 152 ; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875. S. 21.

15 LVIA, f. 1135 ap. 7 b. 463 l. 80—114v.

артыкулы з дапаўненнямі працы Йохера ў часопіс «Biblioteka Warszawska». Свой уласны кнігазбор у адным з лістоў Уладзіслаў Трэмбіцкі характарызуе наступным чынам: «Я валодаю цудоўнаю і багатаю на старыя друкі бібліятэкаю»[16]. На жаль, пакуль што няма магчымасці правесці колькасны аналіз гэтай калекцыі з прычыны адсутнасці адпаведных крыніц.

Дакладны колькасна-тэматычны аналіз прыватных кнігазбораў Берасцейшчыны ў XIX стагоддзі можна правесці толькі на падставе аналізу захаваных фрагментаў калекцый або адшуканых інвентароў тагачасных бібліятэк. Супастаўленне зместу інвентароў з актуальным станам паасобных збораў схіляе да думкі аб тым, што дагэтуль аніводнай суцэльнай калекцыі кніг не зберaглося. У гэтым сэнсе яскравым прыкладам з'яўляецца кнігазбор Пуслоўскіх-Красінскіх, вывучаны на падставе ўладальніцкіх знакаў (захоўваецца ў Гродзенскім дзяржаўным гісторыка-археалагічным музеі). Варта заўважыць, што і ён заслугоўвае далейшага, больш грунтоўнага аналізу.

Згаданая калекцыя складаецца з дзвюх частак. Першая гэта кнігі Вандаліна Пуслоўскага, якія першапачаткова збіраліся ў Косаўскім палацы (хаця на кнігах захаваліся запісы пра «бібліятэку ў Мерачоўшчыне»). Бацькоўскую калекцыю ў спадчыну атрымала дачка Марта Красінская, якая, як можна меркаваць, перавезла яе ў Свіслач, з часам папаўняючы новымі набыткамі. Пазней гэтыя каштоўныя зборы трапілі ў Гародню.

Аналагічная праблема стасуецца інвентароў кнігазбораў і падрабязных апісанняў бібліятэк. Выяўленыя на сённяшні дзень архіўныя інвентары пераважна былі складзены чыноўнікамі падчас канфіскацыі маёнткаў мясцовай шляхты пасля паўстанняў 1831 і 1863 гадоў, і з гэтай прычыны не вызначаюцца дасканаласцю. Акрамя таго, звесткі пра колькасны склад збораў, якія сустракаюцца ва ўспамінах ці падобных крыніцах, звычайна перабольшаныя і не заўсёды адпавядаюць рэчаіснасці. Таксама ліставанне ці дзённікі даволі рэдка змяшчаюць дакладныя апісанні бібліятэк, а тым больш колькасныя паказчыкі.

Найбольшыя прыватныя кнігазборы Берасцейшчыны ў XIX стагоддзі складаліся з некалькіх тысяч тамоў. Да такіх, бясспрэчна, належала калекцыя Вандаліна Пуслоўскага, якая налічвала па меншай меры 8 тысяч

16 Тамсама, f. 1135 ap. 7 b. 463 l. 85. *Ліст Уладзіслава Трэмбіцкага да Завадзкага, 14 ліпеня 1843 г. Лінова.*

тамоў[17]. Акрамя згаданага збору, архіўныя пошукі дазволілі высветліць колькасную характарыстыку наступных бібліятэк:

— калекцыя Францішка Сапегі ў Ружанах паводле каталога з 1797 года налічвала 2221 том[18];

— спіс канфіскаванай пасля 1863 г. бібліятэкі Валенты Швыкоўскага ў Пружанах складаўся з 1407 тамоў[19];

— захаваныя рэестры кнігазбору Караля Нямцэвіча, канфіскаванага ў маёнтку Скокі пасля паўстання 1831 года, паказваюць на тое, што ён валодаў бібліятэкай, у якой чыноўнікі налічылі 481 том[20].

Абапіраючыся на вынікі аналагічных даследаванняў, прысвечаных Гарадзеншчыне, можна дапусціць, што і на Берасцейшчыне стандартная ўзорная шляхецкая бібліятэка налічвала ў тыя часы некалькі сот тамоў, у якіх пераважала кніга на польскай і французскай мовах, а таксама карысталася попытам нямецкая і лацінская. Такімі калекцыямі валодалі асобы адукаваныя, якія мэтанакіравана фарміравалі хатнія бібліятэкі, пра што сведчаць звесткі, якія паходзяць з розных крыніц. Тым часам не выклікае сумнення той факт, што большасць шляхецкіх збораў характарызавалася малалікасцю і складалася з некалькіх асобнікаў ці ў лепшым выпадку некалькіх дзесяткаў кніг, якія не належалі да літаратуры высокага ўзроўню. Найлепшым сведчаннем гэтай думкі з'яўляюцца выказванні сучаснікаў. Так, напрыклад, Браніслаў Ортык у апісанні шляхты Лідскага павета ў 70-я гады XIX стагоддзя занатаваў: «У доме тыповага шляхціча на стале бывае калода зашмальцаваных карт да гульні ў кікса ці мар'яш, шэраг кніжачак для набажэнства: кантычкі, жыцці свя-

17 Гл. артыкул Алесі Саўчук.

18 Бібліятэка Віленскага Універсітэта, Аддзел Рукапісаў, F 3-221 — Catalogue des livres de la bibliothèque de Rozana 1797 [Franciszka Sapiehy] [2221 том].

19 Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Гродне [далей НГАБ у Гродне], Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47: О передаче конфискованного им. Пружаны Пружанкого уезда помещика Швыковского участника восстания 1863 года в казенное ведомство, 1863—71. Арк. 105-106: Опись с оценкою книгам... 20.12.1863 [1407 тамоў], арк. 182—185: Аукционный лист на продажу движимого имущества... [книги].

20 LVIA, f. 567 ap. 2 b. 3932 l. 73, 74, 78v-79, 87-87v — Книги Карла Немцевича, им. Скоки, 1836. Российский Государственный Исторический Архив [далей РГИА], ф. 384 оп. 15 д. 460 л. 46—53v. — Реестр разным книгам..., найденным в домашней библиотеке при принятии имения Скоки в ведение Казенной палаты, 1833 [420 томов.] ; ф. 384 оп. 15 д. 1286 — О библиотеке мятежника Карла Немцевича 1838-1842, л. 21-28 — [реестр книг, 191 кн. в 481 т.].

тых, і рэдка калі якая свецкая кніжыца, хіба што старая хроніка, *Марфей тлумачальнік сноў* ці *Гісторыя аб Мелузіне*»[21].

Філамат Ануфры Петрашкевіч у лісце да Іаахіма Лялевеля ў 1830 годзе пісаў: «...рэдка які дом што Фенікс, дзе прыемнай забавы шукаюць у чытанні, бо карты з поўначы прыбыўшы апанавалі шляхецкія дамы і ўвесь знак жыцця, што картамі кідаюцца» [22].

А ўпамянуты вышэй Уладзіслаў Трэмбіцкі пра чытацкія густы сваіх суседзяў з Пружанскага павета выказаўся наступным чынам: «Я пісаў у ваколіцы, якая не абдзелена разумнымі людзьмі [...], бо на некалькі міль навакол у самых бібліятэках прыватных дамоў можна без цяжкасці налічыць больш за дзесятак тысяч тамоў, якія аднак амаль поўнасцю складаюцца з новых ці замежных прац. [...] Сёння хатнія кнігазборы папаўняюцца пераважна ілюстраванымі выданнямі або раманамі новай школы ці каментарамі на адну з дзесяці запаведзяў — усё ж такі шчыра скажу, што такія працы, як *Вобраз* Йохера ці *Гісторыю літаратуры* сустрэць цяжка»[23].

Аналіз зместу кнігазбораў выяўляе залежнасць паміж атрыманай адукацыяй і асабістымі зацікаўленнямі ўладальніка-гаспадара. На змест збораў аказваў таксама ўплыў склад сям'і. Жанчыны-шляхцянкі ахвотна бавілі вольны час чытаннем, сачылі за моднымі літаратурнымі напрамкамі, таму пераважна яны заказвалі найноўшыя французскія раманы[24]. Можна меркаваць, што наяўнасць значнай колькасці падручнікаў сведчыць пра адукацыйныя патрэбы сям'і. Тагачаснай бібліятэкі не можна сабе ўявіць без гаспадарскіх календароў, слоўнікаў, апісанняў падарожжаў, гравюр і карт. Адпаведна з пануючай модай найбольш актыўна назапашваліся «помнікі даўніны», г.зн. калекцыі даволі шырокага профілю, якія былі прысвечаны мінуламу Вялікага княства Літоўскага.

21 Ortyk B. Szlachta okoliczna lidzka // Tygodnik Ilustrowany. 1876. Nr 7. S. 109 [пераклад Л.К.].

22 Archiwum Filomatów. Listy z zesłania. Oprac. Z. Sudolski. T. 1. Warszawa, 1997. S. 110. Ліст А. Петрашкевіча да І. Лялевеля, 24.07.1830 Заполе [пераклад Л.К.].

23 Trębicki W. Uwagi nad pierwszym poszytem tomu drugiego dzieła p. Jochera pod tytułem «Obraz bibliograficzny» // Biblioteka Warszawska. 1841. t. 3. S. 576 [пераклад Л.К.].

24 Kowkiel L. Czytelnictwo kobiet na prowincji litewsko-białoruskiej w zaborze rosyjskim. // Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Red. J. Gwioździk, J. Malicki. Katowice, Biblioteka Śląska. 2006. S. 133—144.

У прыватных кнігазборах сярод старых друкаў можна было сустрэць працы, прысвечаныя заканадаўству літоўска-беларускіх зямель. Даволі часта сустракаўся *Статут Вялікага княства Літоўскага*. У хатніх калекцыях Берасцейшчыны захоўваліся розныя выданні *Статута*, напрыклад, у Вандаліна Пуслоўскага друк з 1619 года[25], у Нямцэвіча ў Скоках выданне 1744 года[26].

Падчас паўстанняў узрастала зацікаўленасць гістарычнай і патрыятычнай літаратурай і паэзіяй. Падчас рэвізіі ў вядомага мастака і кампазітара Напалеона Орды ў Варацэвічах пасля падзей 1863 года былі канфіскаваны рукапісы наступных вершаў на польскай мове: *Na zgon Adama, Mowa rabina Jastora w Warszawie, Stary mąż, Na nutę Kiedy ranne wstają zorze, Zdrowaś Mario!, Mowa polska (improwizacja), Litania za Ojczyznę, Módlmy się, Pobyt w Paryżu od 1833* і рукапісная версія газеты «Czas» з 23 мая 1861 № 69[27].

Сустракаліся на Берасцейскай зямлі спецыялізаваныя бібліятэчныя калекцыі. Вышэй згадваліся гістарычна-нумізматычна-краязнаўчая калекцыя Вандаліна Пуслоўскага ці змястоўны кнігазбор Уладзіслава Трэмбіцкага, які складаўся са старых друкаў на польскай мове. Да вузкаспецыялізаваных можна аднесці таксама фрагмент бібліятэкі Сапегаў, перапісаны ў Дзярэчыне падчас канфіскацыі маёнтка. Сказанае стасуецца і адметнай групы друкаў, каля 60 тытулаў, звязаных тэматычна з ваенным мастацтвам[28]. Хутчэй за ўсё іх пазбіраў Францішак Сапега, генерал літоўскай артылерыі. У азначаную групу ўваходзілі кнігі, выдадзеныя ў другой палове XVIII стагоддзя на французскай, нямецкай і польскай мовах, прысвечаныя артылерыі і фартыфікацыі, а таксама падручнікі для афіцэраў і ваенныя статуты.

Амаль у кожнай бібліятэцы можна было знайсці граматыкі, падручнікі і дапаможнікі для вывучэння замежных моў. Прыкладам можа быць наяўнасць у Нямцэвічаў трох граматык грэчаскай мовы і адной французскай[29]. Не з'яўлялася рэдкай мастацкая літаратура на замежных мовах. У

25 Гродзенскі Дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, Аддзел рэдкіх кніг і старадрукаў, № 22453 «Inwentarz biblioteki Muzeum w Grodnie, wpisy z lat 1929—1930, nr 12001-1710» [галоўным чынам дары Марты з Пуслоўскіх Красінскай], запіс пад № 12462.

26 РГИА, ф. 384 оп. 15 д. 1286 л. 26.

27 НГАБ у Гродне: Ф. 1. Воп. 31. Спр. 119. Арк. 98—157адв.

28 Wojakowski J. Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797-1860) i Wacława Rzewuskiego (1785—1831). Warszawa. 1996. S. 39—41. Nr 713—773.

29 РГИА, ф. 384 оп. 15 д. 1286 л. 24, 28.

Швыкоўскіх у Пружанах захоўваліся шматлікія працы Віктора Гюго (38 тамоў), Аляксандра Дзюма (6 тамоў), Альфонса дэ Ламарціна (7 тамоў), Поля дэ Кока (7 тамоў)[30]. Рэкорды папулярнасці білі ў тыя часы творы Мадам дэ Жэнлі, у французскім арыгінале і ў перакладзе на польскую мову. Яны прысутнічалі ў розных бібліятэках — ад шматтысячных калекцый арыстакратыі да невялічкіх хатніх бібліятэчак мясцовай шляхты. Прыватныя бібліятэкі Берасцейшчыны натуюць наступныя творы дэ Жэнлі: у інвентары Сапегаў *Nouveaux contes moraux* (2 тамы, Парыж 1802)[31], у Караля Нямцэвіча *La religion considérée comme l'unique base du bonheur* (Арлеан 1787)[32]. Даволі рэдка ў шляхецкіх кнігазборах XIX стагоддзя сустракаюцца мастацкія творы на ангельскай і нямецкай мовах. Аднак і такія трапляліся сярод берасцейскіх калекцый: напрыклад, лорда Байрана *English Bards and Scotch Reviewer* (Жэнева 1820) і творы Вальтэра Скота ў томіку *Pocket Lybrary of English Classies* пералічаны сярод кніг, канфіскаваных у Сапегі[33], *Творы* Фрыдрыха Шылера ў 12 тамах аздаблялі бібліятэку Швыкоўскіх[34].

Да найбольш папулярных друкаў адносіліся календары. Вельмі цікава акрэсліў ролю календара ў шляхецкай бібліятэцы Уладзіслаў Трэмбіцкі: «Каляндар [...] лічыўся лекарам, дарадчыкам, астролагам, барометрам і гадзіннікам на ўвесь год для гаспадара, абавязковым прадметам хатняга ўжытку ў яго доме, усёй яго бібліятэкай і энцыклапедыяй, адлюстраваннем густу і асветніцтва народу»[35]. Друкаваныя календары прысутнічалі не толькі ў сціплай хаце незаможнага шляхціча, але таксама ўладальнікі багатых бібліятэк не грэбавалі такой літаратурай. У кнігазборы Швыкоўскіх у Пружанах налічвалася 49 гаспадарскіх календароў на польскай мове[36]. Шматлікі збор календароў меў Вандалін Пуслоўскі. Толькі з XVIII стагоддзя з яго калекцыі захавалася 11 календароў, сярод якіх львоўскі на 1741 год, гродзенскія з 1778 і 1785 гадоў, 6 віленскіх: з 1775, 1776, 1783, 1789 і 1785 (2 адзінкі) гадоў, два варшаўскія календары на

30 НГАБ у Гродне: Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47. Арк. 105—105адв.
31 Wojakowski J. Księgozbiory... S. 49.
32 РГИА, ф. 384 оп. 15 д. 1286 л. 21v.
33 Wojakowski J. Księgozbiory... S. 38, 50.
34 НГАБ у Гродне: Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47. Арк. 105.
35 Trębicki W. Uwagi nad pierwszym poszytem... S. 556 [пераклад Л.К.].
36 НГАБ у Гродне: Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47. Арк. 106.

1761 і 1767 гады[37]. Пуслоўскі збіраў таксама і календары XIX стагоддзя, асабліва выдадзеныя на літоўска-беларускіх землях, у тым ліку назапасіў шмат календароў, выдадзеных у Полацку[38].

Аналіз зместу прыватных шляхецкіх кнігазбораў сведчыць пра наяўнасць разнароднай і шматлікай літаратуры пра садова-паркавае мастацтва, садаводства і агародніцтва. Асабліва выразна выяўляецца такая зацікаўленасць сярод уладальнікаў палацава-паркавых ансамбляў. Таму не здзіўляе факт, што самымі вялікімі калекцыямі кніг па гэтай тэматыцы валодалі Швыкоўскія ў Пружанах (сярод іншых 51 том французскамоўнага перыядычнага выдання, прысвечанага садаводству[39]), а таксама Сапегі ў Дзярэчыне (шматтомныя публікацыі з розных часоў і на розных мовах)[40].

Яшчэ адна цікавая рыса шляхецкіх бібліятэк, якая характарызавала асяроддзе арыстакратыі і заможнай шляхты, — наяўнасць у калекцыях гравюр і карт. У каталозе бібліятэкі Сапегаў у Ружане з 1797 года атласы і геаграфічныя карты, а таксама гравюры былі спісаны асобна, было іх адпаведна 5 і 10 асобнікаў[41]. Дадатковы каталог, складзены ў 1800 годзе, рэгіструе 8 «cartons» (тут хутчэй за ўсё папак) і 39 «livres d'estampes reliès» (таксама, можна меркаваць, што гэта папкі ці альбомы з гравюрамі)[42]. У Валенты Швыкоўскага гравюры на «готланскай» паперы захоўваліся ў кардонных папках, знаходзіліся ў кабінеце[43]. Атласы і карты ў інвентары бібліятэкі Швыкоўскага былі ўнесены ў моўныя аддзелы, таму, напрыклад, карта Германіі знаходзілася сярод кніг на нямецкай мове[44], а 2 атласы і 3 неапісаныя карты патрапілі ў французскі аддзел[45].

Рэканструкцыя лёсаў прыватных кнігазбораў на Берасцейшчыне падаецца магчымай, дзякуючы захаваным і адшуканым крыніцам. У першую чаргу гэта сведчанні пра страты і знішчэнні каштоўных

37 Шоцік В.І. Калекцыя календароў-старадрукаў у кнігазборы АРКіС Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея // Краязнаўчыя запіскі. Гродна, 1995. Вып. 3. С. 16—30.

38 Напрыклад Kalendarz polityczny Połocki na rok pański 1802 (Гродзенскі Дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, Аддзел рэдкіх кніг і старадрукаў, 096/01412).

39 НГАБ у Гродне: Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47. Арк. 105адв.

40 Wojakowski J. Księgozbiory... напрыклад s. 33 nr 458, s. 34 nr 473, s. 36 nr 563, s. 43 nr 857.

41 Бібліятэка Віленскага Універсітэта, Аддзел Рукапісаў, F 3 — 221, l. 70—71.

42 Тамсама, l. 1—3 (на дадатковых аркушах).

43 НГАБ у Гродне: Ф. 31. Воп. 1. Спр. 47. Арк. 101.

44 Тамсама. Арк. 105.

45 Тамсама. Арк. 105адв.

калекцый. Найбольшыя з іх былі выкліканы канфіскацыяй маёнткаў пасля паўстанняў XIX стагоддзя (Сапегаў, Нямцэвічаў, Швыкоўскіх) ці з'яўляліся наступствамі сусветных войнаў. Даволі часта кнігі станавіліся ахвяраю пажараў (бібліятэка Самуэля Хэфта). Ратункам для некаторых прыватных калекцый заставалася перадача іх у публічныя фонды бібліятэк, архіваў і музеяў. І толькі нязначную частку калекцый удалося захаваць пасля Другой сусветнай вайны. Застаецца спадзявацца, што далейшыя пошукі крыніц паспрыяюць пашырэнню ведаў пра кніжныя багацці продкаў.

Ильин А. Л.

Имение Гремяче — культурный очаг Полесья конца XIX — начала XX века

Полесская шляхта в XIX в. была довольно образованной: многие шляхтичи учились в Виленском университете, Свислочской гимназии и в других учебных заведениях. Большинство дворян интересовались историей, литературой и искусством. Они подписывались на польские и русские периодические издания, покупали книги. Некоторые из них были настоящими библиофилами. Великолепные библиотеки собрали граф Вандалин Пусловский (1814—1884) в коссовском дворце, помещик Владислав Трембицкий (?—1861) в имении Линово Пружанского уезда, племянник знаменитого писателя Юзефа Крашевского и известный коллекционер Богуслав Крашевский (1857—1916) в имении Долгое того же уезда... Очаги польской культуры создавались и в других полесских имениях.

Имение Гремяче, которым владели знаменитые магнатские роды (Илиничи, Гонсевские, Сапеги, Флеминги, Чарторыйские, Понятовские и Пусловские), находилось в Брестском уезде недалеко от местечка Волчин. Около 1870 года[1] оно стало собственностью представителя не менее известного рода: князя Юзефа Адольфа Пузыны (1848—1914).

1 Федорук А.Т. Старинные усадьбы Берестейщины. Мн., 2004.

Пузыны — княжеский род, происходивший от князей Глазын, осевших в XV веке на Смоленщине. Некоторые исследователи считают их Рюриковичами — потомками козельских князей. Часто именовались «князьями с Козельска Пузынами». Князья Пузыны никогда не забывали своих православных корней и всегда были патриотами Великого княжества Литовского (ВКЛ). Можно предположить, что Юзеф Адольф Пузына перевез в имение Гремяче богатый семейный архив и библиотеку, в которой, наверно, преобладали книги исторической тематики. Обитатели имения жили насыщенной духовной жизнью, пропитанной польским и литвинским патриотизмом, а также глубокой религиозностью. Только этим можно объяснить, что двое детей Юзефа Адольфа Пузыны стали известными польскими культурными и политическими деятелями.

Его старший сын — Юзеф Эдвард Пузына (1878—1949), родившийся в имении Гремяче, был историком, поэтом и журналистом. Он имел прекрасное образование: изучал историю и литературу в Фрибургском университете (Швейцария), в котором получил диплом доктора философии. После окончания университета прожил в Швейцарии 20 лет, где начал свои исторические исследования, в которых преобладала тематика происхождения и политической роли литовско-русских князей во времена экспансии ВКЛ на Русь. В этих работах проявился его литвинский и полесский патриотизм, да и собственное русинское происхождение. В своих трудах большое внимание уделял и Полесью, например, происхождению пинских князей. Этому вопросу посвятил статью «Потомство Наримунта Гедиминовича». Генеалогические исследования ученого принесли ему признание коллег: в 1930 году Юзеф Пузына вошел в состав редакции «Геральдического ежемесячника». Самый известный его исторический труд — книга «Великое Княжество Литовское до Миндовга» (1937). А поэтическое творчество началось еще во время учебы в варшавской гимназии. В 1905 году издал сборник стихов «Огни», в котором чувствуются младопольские мотивы. Критика встретила этот сборник благосклонно. Писал Юзеф Эдвард Пузына и прозу, занимался также переводами.

Не менее интересной личностью была его младшая сестра Ирена Пузына (1881—1933), которая получила известность как общественный и католический деятель, руководитель Национальной организации женщин и депутат польского сейма. Ее, по праву, можно назвать одним из организаторов женского движения в межвоенной Польше. Она полу-

чила хорошее образование в престижной частной школе под Веной. После окончания школы жила в Варшаве и в имении Гремяче, в котором родилась. В Варшаве богатая и образованная княжна вращалась в аристократических и литературных кругах, где, наверно, познакомилась с известным поэтом и композитором Генриком Скирмунтом (1868—1939), владевшим имением Молодово на Пинщине. В июне 1900 года в газете «Край» было помещено сообщение о помолвке Генрика Скирмунта и Ирены Пузыны. Однако свадьба не состоялась. О том, что было причиной размолвки, можно только догадываться. Возможно, консервативному и очень религиозному Скирмунту не понравилась эмансипированность молодой девушки. В будущем оба так и не создали семей. Можно предположить, что у неё в имении Гремяче гостили многие известные писатели, художники и музыканты (и не только Генрик Скирмунт). На лесистых и очень живописных берегах речки Пульвы, где располагалась усадьба, возможно, тогда отдыхал и великий польский писатель Стефан Жеромский (1864—1925), захотевший после этого здесь поселиться. После смерти отца в 1914 году Ирена Пузына взяла в свои руки управление имением, которое перешло по наследству к ней, брату Юзефу Эдварду, сестре Янине и их матери. Но летом 1915 года русские военные власти заставили княжну Ирену вместе с матерью княгиней Марией Пузыной эвакуироваться вглубь России.

Только в начале 1919 года Ирена Пузына смогла вернуться в родное имение, которое было опустошено и разграблено. Ценный семейный архив и библиотека были уничтожены. Видя всю эту разруху, она поняла, что не в силах сама возродить разрушенное хозяйство.

В Государственном архиве Брестской области нами найден интересный документ (ф. 2031, оп. 2, ед. хр. 5, л.7—9): договор о пятилетней аренде имения Гремяче между его владельцем Марией Пузыной и будущими арендаторами Стефаном Жеромским и Франтишком Рожинским, подписанный 26 июля 1919 года. Договор довольно обширный, содержит 23 пункта. Из его текста следует, что еще 1 января 1919 года был подписан договор об аренде между княгиней и Стефаном Жеромским. Литературовед Артур Гутникевич в своей книге «Жеромский» пишет, что писатель после войны не имел собственного угла[2], а в нем глубоко сидел потомственный шляхтич, владеющий кусочком собственной земли.

2 Hutnikiewicz A. Zeromski. Warszawa, 2000.

Писательская слава и материальное положение позволяли ему пустить где-то корни. Вначале он хотел приобрести дом на Поморье. Из найденного документа следует, что, наверно, вначале Стефан Жеромский хотел все-таки обосноваться на Полесье, но, приняв в управление разрушенное войной имение, испугался трудностей и решил взять в помощь компаньона Франтишка Рожинского. Что их связывало кроме аренды, за которую они обязались выплачивать княгине ежегодно 20% прибыли, нам установить не удалось. Усадебный дом был тогда непригоден для жилья, и компаньоны должны были жить в сохранившемся флигеле. Уже 13 декабря 1919 года Мария Пузына стала судиться с Рожинским, обвинив его в невыполнении условий договора аренды. В судебном иске отмечалось, что Стефан Жеромский после подписания договора 26 июля не принимал участия в управлении имением. Вскоре жена второго компаньона Изабелла Рожинская прислала телеграмму, что ее муж скончался 28 января 1920 года. Вот так закончилась попытка великого писателя поселиться на Полесье. Думается, что на его решение отказаться от аренды имения Гремяче повлияли не только экономические причины, но и сложность поездок из Варшавы в это имение, располагавшееся в 14 километрах от захолустной железнодорожной станции Лыщицы, (от которой, чтобы добраться до столицы, надо было еще доехать до Бреста).

После неудачной аренды семейство Пузын в конце 1921 года продало имение Гремяче Станиславу Форышевскому и Владиславу Барщу, кроме фольварка Соколье (оставлен для Янины Пузыны) и дворца (завещан под школу), хотя исследователи Сергей Басов и Анатолий Федорук считают, что князь Юзеф Эдвард Пузына продал земли имения польским осадникам в 1933 году[3]. Более вероятно, что в этом году им продали земли все-таки Форышевский и Барщ. Однако как очаг шляхетской культуры имение Гремяче прекратило свое существование еще в 1915 году. Удивительно, но импозантный усадебный дом сохранился до наших дней, хотя и в плачевном состоянии, будто напоминая нам, что не все тайны гремяческого имения еще раскрыты.

3 Basow S. Album hrabiego Kossakowskiego // Echa Polesia. 2008. № 3. S. 13 ; Федорук А.Т. Старинные усадьбы Берестейщины. Мн., 2004. С. 405.

Папко В. М.

Паэт Альбін Дзяконскі (1892—1940) і кніжны збор роду Быхаўцаў

Вялікімі кніжнымі зборамі традыцыйна валодалі манастыры. Аднак у XIX ст. расійскія ўлады актыўна закрывалі каталіцкія і ўніяцкія манастыры, а іх кнігазборы перавозілі ў іншыя месцы, часцей за ўсё ў вялікія гарады, нават у Расію. Такі лёс напаткаў Лыскаўскі базыльянскі манастыр, які быў зачынены ў XIX ст. Бібліятэка манастыра часова была перададзена ў Лыскаўскае народнае вучылішча. 25 ліпеня 1869 г. гродзенскі дырэктар народных вучылішчаў звярнуўся да гродзенскага губернатара з просьбай вырашыць лёс бібліятэкі. Прапанову аб выкарыстанні гэтага кнігазбору выказаў папячыцель Віленскай навучальнай акругі, які прасіў дазволу перадаць калекцыю кніг і рукапісаў у фонды Віленскай публічнай бібліятэкі. На той момант зборы манастыра захоўваліся ў будынку вучылішча, у выкладчыка Закона Божага, мясцовага святара айца Агіевіча[1]. Далейшы лёс іх высветліць не атрымалася (з матэрыялаў справы не вынікае, чым яна скончылася).

1 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (Далей НГАБ). Ф. 1. Воп. 6. Спр. 1933. Переписка с гродненским директором народных училищ за 13-28 июля 1869 г. о передаче книг и рукописей закрытого в местечке Лысково Волковысского уезда Базилианского монастыря в Виленскую публичную библиотеку.

Нават у другой палове XIX ст. публічныя бібліятэкі былі рэдкасцю ў правінцыі. У 1882 г. па афіцыйных звестках у Ваўкавыскім павеце было толькі дзве публічныя бібліятэкі. Адна з іх размяшчалася ў Ваўкавыску і належала Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў. Другая была прыватнай, яе гаспадыняй значылася дваранка Тэрэза Антонаўна Булгарына. Бібліятэка знаходзілася ў яе маёнтку Каласар (?) і працавала з 1879 г. У абодвух гэтых бібліятэках кнігамі не гандлявалі. У той самы год у суседнім павятовым горадзе Пружаны па звестках мясцовага ісправніка не было ні друкарні, ні літаграфіі, ні кніжных лавак, ні бібліятэк. З усіх даброт цывілізацыі існавала толькі «фатаграфічнае завядзенне», якое было адкрыта ў верасні 1882 г. і належала Іосіфу Салавейчыку[2].

Шляхецкія сядзібы, нават не самыя багатыя, утрымлівалі кніжныя калекцыі, якія часам збіраліся на працягу некалькіх стагоддзяў. Кнігазборы пераходзілі ад аднаго гаспадара да другога як частка спадчыны, самога маёнтка. Адной з самых знакамітых бібліятэк на землях сучаснай Брэсцкай вобласці валодалі ў XIX ст. Быхаўцы. З XVI ст. шляхецкаму роду Быхаўцаў належалі маёнткі Магілёўцы і Лыскава ў Ваўкавыскім павеце (зараз на тэрыторыі Пружанскага раёна).

У 1863 г. памёр Аляксандр Быхавец, пакінуўшы сваю немалую спадчыну двум сынам. У 1878 г. маёнтак Магілёўцы яшчэ знаходзіўся ў агульным валоданні бяздзетных братоў С.А. і К.А. Быхаўцаў, абодва былі генерал-маёрамі расійскага войска. У канцы 1870-х — пач. 1880-х гг. пасля іх смерці маёнтак разам з бібліятэкай атрымаў у спадчыну сын іх адзінай сястры Соф'і (Юліі) Дзяконскай з Быхаўцаў. Пляменніка звалі Казімір Яўстафіевіч Дзяконскі (?—1913). З гэтага часу да 1939 г. маёнтак, сядзіба і бібліятэка належала роду памешчыкаў Дзяконскіх. Казімір быў вельмі адукаваным чалавекам, скончыў Дорпацкі універсітэт з дыпломам урача. Яго жонкай стала Стэфанія, дачка гаспадара маёнтка Вердамічы Ваўкавыскага павету Эдуарда Талочкі і Марыі з роду Маршалковічаў[3].

Усё жыццё гэтай сям'і было звязана з Магілёўцамі. Вялікі сядзібны будынак захаваўся да нашых дзён, зараз у ім месціцца псіхіятрычная бальніца. На думку Р. Афтаназы, аднапавярховы дом быў пабудаваны ў сярэдзіне XVIII ст. Быхаўцамі, а прыблізна праз 100 гадоў значна

2 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1. Воп. 8. Спр. 793. Переписка с Главным управлениями по делам печати о правилах цензуры и печати. Арк. 123.

3 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 405. Метрическая запись о смерти помещицы Дзеконской Стефании. Арк. 1.

павялічаны за кошт дабудовы бакавых крылаў. Парадны ўваход з порцікам падтрымлівалі чатыры іанічныя калоны. З кожнага боку ад порціка было па 9 акон, сцены атынкаваныя белага колеру. Унутраны інтэр'ер дома фарміраваўся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, у ім адлюстраваліся розныя эпохі і стылі[4].

Стыль жыцця сям'і Дзяконскіх быў тыповым для заможнай шляхты на гэтых землях. Няпярэдадні Першай сусветнай вайны Магілёўцы былі цэнтрам мясцовага свецкага жыцця. Музычныя захапленні гэтай сям'і прыцягвалі на вечары шмат родзічаў і знаёмых. Гаспадар дома іграў на скрыпцы, фартэп'яна і аргане. Яго жонка акампаніравала яму. Аднавіць тагачасны выгляд дома дапамагаюць успаміны Ц. Цішэўскай, роднай пляменніцы Стэфаніі. Любімым пакоем гаспадароў была вялізная бібліятэка, уздоўж сцен якой ішлі шафы з карэльскай бярозы. Бібліятэка Дзяконскіх была адной з самых багатых і знакамітых у ваколіцах, славілася калекцыяй старажытных рукапісаў. Некалі тут захоўвалася знакамітая хроніка Быхаўца, якая была выяўлена ў гэтай бібліятэцы ў 1820-я гг. У другой палове XIX ст. рукапіс быў згублены, аднак надрукаваны і добра даследаваны.

Пасярэдзіне бібліятэкі стаяў вялікі стол з газетамі і часопісамі, які абкружала круглая канапа, разлічаная на 20 асобаў. Каля гэтага стала часта сядзеў гаспадар маёнтка Казімір Дзяконскі. Любімае крэсла і столік гаспадыні стаялі ў нішы каля аднаго з трох акон, дзе яна часта сядзела з працай. Пакой асвятлялі тры жырандолі з каляровага венскага шкла, якія віселі ў аконных нішах[5]. Хутчэй за ўсё, Казімір Дзяконскі папаўняў бібліятэку новымі кнігамі, сярод якіх павінны былі быць творы па медыцыне.

Восень 1913 г. прынесла шмат сумных падзей у сем'і Талочкаў і Дзяконскіх. Сведка гэтых падзей, Цішэўская, падрабязна апісвае апошнія дні жыцця Казіміра Дзяконскага: «Мы (з кузенам Эдзем Тарасовічам) засталі цёцю вельмі прыгнечанай болем. Моцна ўзрадавалася нашаму прыезду. Дзядзя ляжаў вельмі зменены, але таксама намі вельмі ўсцешыўся. Штодзень было горш, але гэта працягвалася пару тыдняў. Крэсовая салідарнасць: дом быў поўны сваякоў і сяброў, Цёця і Дзядзя

4 Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie. Tom 2. Wrocław-Warszawa-Kraków. 1992. S. 266—269.

5 Ciszewska z Tołłczków C. Gawęda o tym, co było. Рукапіс. 1961. Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne. S. 24—25.

аточаны апекай сяброў, Цёці дапамагалі ва ўсім, слугі на пальцах хадзілі, у вочы глядзелі, а ў саміх слёзы ў вачах, таму што Дзядзю вельмі любілі... 30 кастрычніка 1913 г. у тры гадзіны ночы Дзядзя закрыў вочы на вякі...

Цёця з сухімі, палымнеючымі вачыма сядзела ў бібліятэцы ў сваім крэсле... Абняўшы мяне за шыю, яна заснула на некалькі гадзін. Я сядзела на каленях, не смеючы абудзіць цёцю, бо два тыдні не была ў ложку. Кожны з прыезджых узяў на сябе якія-небудзь справы, так што цёця ні пра што не павінна была думаць. Прыехала Цёця Алібінава з сынам Альбінам (Бінусем), брат Дзядзі, Юліян, а на самое пахаванне натоўп суседзяў, сваякоў, сяброў...»[6].

Сітуацыя са спадчынай Казіміра была вельмі не простай. З матэрыялаў судовай справы пра выкананне тэстаменту вынікае, што Казімір Дзяконскі пакінуў сваю спадчыну жонцы Стэфаніі, «за выключэннем родавых нерухомых маёмасцей». Тэстамент быў складзены Дзяконскім у красавіку 1909 г. і быў пасведчаны ў віленскага натарыуса. Стэфаніі пакідалася права пажыццёва валодаць маёнткам, яе доля складала 1/7 частку[7]. Верагодна, Казімір не хацеў, каб маёнткам валодаў яго брат, немалады ўжо чалавек, у якога таксама не было дзяцей. Для гэтага за некалькі гадоў да смерці Казімір зрабіў некаторыя захады, каб пазбегнуць страты маёнтка. У 1909 г. Стэфанія пазычыла мужу 126 тыс. руб. пад заклад маёнтка Магілёўцы. Нам падаецца, што гэта было мерай забеспячэння яе больш трывалага матэрыяльнага становішча ў выпадку смерці мужа. Да таго ж Казімір меў нейкія грашовыя прэтэнзіі да брата Юліяна на суму звыш 100 тыс. руб.[8].

Аднак галоўным планам, які прыйшоў у галаву бяздзетным сужанкам, было ўсынаўленне сына далёкіх родзічаў — Альбіна і Ядвігі Дзяконскіх, Альбіна-Міхала (1892—1940). Альбін-Міхал нарадзіўся 28 красавіка (па старым стылі) 1892 г. у маёнтку Пятровічы Кобрынскага павета. Яго бацькамі былі Альбін Дзяконскі (1838—1918) і Ядвіга Ажэжка ў першым шлюбе Бяртольдзі (1859—1931)[9]. Дзяцінства будучага паэта праходзіла

6 Ciszewska z Tołłczków C. Gawęda o tym, co było. Рукапіс. 1961. Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne. S. 254.

7 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 410. Дело об утверждении завещания помещика Дзеконского Казимира жене Дзеконской Стефании. Арк. 1—2.

8 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 624. Соглашение помещицы Дзеконской Стефании с помещиком Дзеконским Альбином о продаже ему им. Могилёвцы. Арк. 1—2.

9 НГАБ у г. Мінску. Ф. 1781. Воп. 46. Спр. 38. Книга Кобринского костёла о рождении за 1887—1894 гг. Арк. 131адв.—132.

ў радавым маёнтку бацькі ў вялікай сям'і сярод братоў і сясцёр. Пасля нараджэння дзяцей у шляхецкіх сем'ях распачыналася працэдура атрымання імі спецыяльных пасведчанняў. У 1895 г. яго бацька звярнуўся ў Гродзенскі Шляхетны Дэпутацкі Сход з просьбай аб далучэнні сына Альбіна Міхала і дачкі Ганны-Крысціны да шляхетнага саслоўя. Дэпартаментам Герольдыі былі выкананы спецыяльныя «пасведчанні на дваранства», якія былі накіраваны ў Гродзенскі Сход[10].

Верагодна, пачатковую адукацыю Альбін атрымаў ад хатніх настаўнікаў. Дзяцей у сям'і было шмат, розніца паміж імі была невялікай. Таму без гувернантак у гэтай сям'і не маглі абысціся. Звестак пра адукацыю Альбіна захавалася мала. У самай поўнай яго друкаванай біяграфіі, якая папярэднічае зборніку вершаў, сцвярджалася, што сярэднюю школу Альбін пачаў наведваць у Варшаве, а гімназію з атрыманнем атэстата скончыў у Рызе[11]. Аднак гэтыя звесткі былі не зусім дакладнымі. У НГАБ у г. Гродна захавалася пасведчанне аб заканчэнні шостага класа Рыжскай Аляксандраўскай гімназіі, выдадзенае 17 мая 1910 г. па старым стылі. З гэтага дакумента вынікае, што Альбін толькі здаў экзамены за шосты клас (можна сказаць, экстэрнам), а адукацыю атрымліваў дома, таму што экзамены праводзіліся ў адпаведнасці з правіламі, якія былі складзены для асобаў з хатняй адукацыяй у 1897 г. Гэты дакумент адлюстраваў не вельмі бліскучыя веды Альбіна ў большасці прадметаў. На «выдатна» ім былі здадзены толькі Закон Божы і французская мова. Усе астатнія прадметы — руская, нямецкая і лацінская мовы, матэматыка, фізіка, гісторыя і геаграфія, на думку выкладчыкаў гімназіі, заслугоўвалі толькі пасрэдных адзнак[12]. Аднак прычына такіх адказаў магла быць у дрэнным веданні Дзяконскім рускай мовы, што ў тыя часы было нормай для колаў, у якія ўваходзіў Альбін. У сваіх мемуарах Ц. Цішэўская ўспамінала, што размаўляць з рускімі па-руску не было прынята сярод яе знаёмых — або па-французску, або ніяк.

Да пасведчання далучаны тагачасны здымак Альбіна (дарэчы, ён ніколі не друкаваўся), на якім стаіць адбітак пячаткі Аляксандраўскай

10 НГАБ у г. Гродна. Ф. 332. Воп. 4. Спр. 4. Указы Сената о причислении к дворянскому сословию жителей Гродненской губернии. Арк. 23—23адв.

11 Dziekonski A. Wybór poezji. Opracował i wstępem poprzedził Jerzy Poradecki. Warszawa, 1985. S. 9.

12 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 401. Свидетельство об окончании помещиком Дзеконским Альбином-Михаилом 6 класса Рижской гимназии. Арк. 1—2.

гімназіі ў Рызе. Гэта самы ранні здымак паэта, з тых, што захаваліся. На ім мы бачым маладога, добра апранутага мужчыну. Гэты здымак паказвае Альбіна-Міхала ў тыя часы, калі ён даў згоду на сваё ўсынаўленне Стэфаніяй і Казімірам Дзяконскімі.

Адразу пасля смерці Казіміра Дзяконскага яго жонка Стэфанія пачала ўладкоўваць спадчынныя справы такім чынам, каб захаваць свае інтарэсы і забяспечыць права на маёмасць Альбіну. Менавіта таму, што большая частка маёнтка Магілёўцы адносілася да катэгорыі радавых, то атрымаць іх мог бліжэйшы родзіч мужчынскага полу. З той прычыны, што Альбін не быў усынаўлены, 6/7 частак маёнтка пераходзіла ва ўладанне брата пакойнага гаспадара, Юліяна. Верагодна, проста завяшчаць іх Казімір Альбіну не мог. Менавіта таму ўзнікла ідэя афіцыйнага прызнання Альбіна ў якасці прыёмнага сына.

У снежні 1913 г. было складзена пагадненне паміж Стэфаніяй, Альбінам і бацькамі Альбіна. На жаль, удалося знайсці толькі непадпісаны варыянт, таму невядома, ці меў ён законную сілу. Між іншым, гэты дакумент можна ўмоўна назваць «дамовай аб намерах». Пагадненне абвяшчала згоду ўсіх бакоў на імкненне перадаць Альбіну маёнтак Магілёўцы, а Стэфаніі пры гэтым быў забяспечаны грашовы штогадовы даход і пражыванне ў доме. Размова ішла нават пра тое, што Альбін купіць у яе 1/7 частку маёнтка[13]. Аднак, першапачатковай задачай было ўстанаўленне дамоўленасці з галоўным нашчадкам, Юліянам.

Юліян Дзяконскі займаўся нейкай камерцыйнай дзейнасцю. Па ўсім відаць, што справы яго ішлі добра. Пасля смерці Казіміра Стэфанія павінна была выплаціць яму яго частку спадчыны. Юліян згадзіўся прадаць яе за 45 тыс. руб. Хутка пасля смерці брата ў снежні 1913 г. Юліян склаў свой асабісты тэстамент. Сваіх дзяцей у яго не было, жонка Разалія памерла. Усю сваю рухомую маёмасць Юліян Дзяконскі завяшчаў Сігізмунду Антонавічу Буйноўскаму, жыхару г. Сувалкі. Спадчынай пасля Юліяна было ўсё тое, што знаходзілася ў яго доме па вул. Садовай, д. 8, значныя грашовыя капіталы ў працэнтных паперах, 45 тыс. руб., якія павінен быў выплаціць яму за Магілёўцы Альбін Дзяконскі і сумы, якія былі пазычаны ў яго іншымі асобамі. Усе гэтыя грошы былі завешчаны Буйноўскаму, якога Юліян успрымаў як свайго прыёмнага сына.

13 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 624. Соглашение помещицы Дзеконской Стефании с помещиком Дзеконским Альбином о продаже ему им. Могилёвцы. Арк. 1—2.

Буйноўскі быў сынам бліжэйшых суседзяў Дзяконскага, вырас на яго вачах. Юліян дапамог яму адкрыць сваю лаўку і вёў агульныя справы.

12 мая 1914 г. у Вільні быў складзены раздзельны акт на спадчыну Казіміра Дзяконскага. Яшчэ раней Альбін згадзіўся выплаціць 45 тыс. руб. за яго долю ў маёнтку. Аднак вельмі хутка, праз месяц — 16 (29) чэрвеня 1914 г. Юліян Дзяконскі памёр. Буйноўскі патрабаваў выплаціць яму грошы, абяцаныя Юліяну за Магілёўцы. Стэфанія Дзяконская была вымушана закласці маёнтак, каб разлічыцца, што і было зроблена да канца 1914 г.[14]. Так частка спадчыны К. Дзяконскага вельмі хутка трапіла ў рукі чужога яму чалавека, Буйноўскага.

Пытанне ўсынаўлення Альбіна-Міхала даволі заблытанае. Біёграфы паэта адназначна сцвярджаюць, што яно адбылося ў 1910 г., а завяшчанне было складзена на карысць прыёмнага сына. Аднак дакументы не пацвярджаюць гэтую версію. У гэтым ёсць некалькі спрэчных момантаў. Для Ц. Цішэўскай перадача Альбіну ў спадчыну Магілёўцаў у 1913 г. была нечаканай. Верагодна, гэты намер утойваўся імі нават ад самых родных людзей. Тым болей, што ў 1910 г., калі, паводле меркавання аўтараў, адбылося ўсынаўленне, Альбіну было ўжо 18 гадоў.

Усынаўленне афіцыйна адбылося толькі ў 1916 г. паводле рашэння Арлоўскага Акружнога суда ад 16 лютага. Суд санкцыянаваў усынаўленне, зыходзячы з пададзеных дакументаў: пісьмовага дазволу бацькоў Альбіна-Міхала і даведкі, выдадзенай міравым суддзёй Кобрынскага павета Канстанцінам Скірмунтам аб тым, што Стэфанія Дзяконская бяздзетная[15]. Аднак сэнс у гэтым акце быў хутчэй псіхалагічны, чым юрыдычны. Альбіну-Міхалу было на той момант 24 гады.

Верагодна, што яго адукацыя пасля 1910 г. ажыццяўлялася на грошы Казіміра і Стэфаніі. Родзічы вырашылі накіраваць Альбіна на вучобу ў Бельгію, дзе, хутчэй за ўсё не па сваёй волі, ён штудзіраваў сельскую гаспадарку. Рашэнне накіраваць Альбіна для навучання на факультэт сельскай гаспадаркі было лагічным, як-ніяк яго рыхтавалі ў спадкаемцы вялікага маёнтка. Каб кіраваць ім і мець даход, трэба было разбірацца ў гэтай справе, знайсці падыходы да мадэрнізацыі вытворчасці. Толькі год працягвалася навучанне Альбіна. Цяжкая хвароба прымусіла Дзя-

14 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 411. Дело о передаче помещику Буйновскому Сигизмунду части наследства помещика Дзеконского Юлиана. Арк. 1—18.

15 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 400. Дело об усыновлении помещицей Дзеконской Стефанией дворянина Дзеконского Альбина. Арк. 1—2.

конскага пераехаць у Давос, але пасля паляпшэння стану здароўя ён працягвае навучанне ў Лазане, на гэты раз абраўшы раманістыку.

Адначасова з Альбінам у Лазане вучылася дачка віленскага адваката Максіміляна Мамертавіча Малінскага, Соф'я. В. Церахава, верагодна, спасылаючыся на лісты Соф'і Дзяконскай, сцвярджае, што тая была хрышчонай дачкой Казіміра. Прозвішча адваката Малінскага часта сустракаецца ў дакументах Дзяконскіх. Ён быў сведкам пры складанні тэстаменту Казіміра ў 1909 г. Пачатак Першай сусветнай вайны прымушае Альбіна і Соф'ю вярнуцца на радзіму. На пачатку вайны Альбін не быў мабілізаваны, бо меў слабае здароўе. Ён застаўся ў Магілёўцах і займаўся справамі гаспадаркі. Дакладна невядома, якія хваробы не дазволілі Альбіну-Міхалу пайсці ў рэгулярную армію. Афіцыйна ён лічыўся «ратнікам апалчэння II-га разрада, прызыву 1913 г.» У верасні 1915 г. Аршанская павятовая прысутнасць па воінскай павіннасці прызнала яго непрыгодным да службы ў войску. Аднак ён апынуўся ў падначаленні Асобаўпаўнаважанага па снабжэнні прыпасамі бежанцаў і насельніцтва тылу арміі Паўночна-Заходняга фронту[16].

Аднак потым Альбін трапіў у расійскую армію, служыў пры штабе нейкай вайсковай часці ў Арле, куды да яго прыехалі Соф'я і Стэфанія Дзяконская. Прыёмная маці падштурхоўвае маладых людзей да шлюбу[17]. Вянчанне адбылося 28 красавіка (па старым стылі) 1917 г. — у дзень нараджэння Альбіна, у Арлоўскім рымска-каталіцкім прыхадскім касцёле. Малады на той момант меў 25 гадоў, яго нявеста — на год маладзейшая[18].

Першая сусветная вайна значна пашкодзіла дому і гаспадарцы ў Магілёўцах. Падчас яе пачасціліся факты грабяжу ў маёнтках, сяляне вялі сябе нахабней, разумеючы, што ўладам не да таго. Пазіцыі памешчыкаў аслабелі: многія мужчыны пайшлі на вайну, а гаспадаркай займаліся жанчыны. Сялянскія хваляванні апісвала ў сваіх успамінах Цэцылія Цішэўская. Перасоўванні войска прыносілі сельскай гаспадарцы значныя страты, гэта былі патравы злакавых і рэквізіцыі. У верасні 1915 г. у маёнтку Магілёўцы рэквізіцыю жыта, аўса, пшаніцы,

16 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 402. Удостоверение о негодности помещика Дзеконского Альбина-Михаила к военной службе. Арк. 1.

17 Dziekonski A. Wybór poezji. Opracował i wstępem poprzedził Jerzy Poradecki. Warszawa, 1985. S. 9.

18 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 403. Метрическая запись о бракосочетании помещика Дзеконского Альбина с Малинской Софьей. Арк. 1.

канюшыны, вікі, саломы і бульбы праводзіў маршалак шляхты Гродзенскага павета, аб чым выдаў квітанцыю на 120 тыс. 610 руб. прадстаўніку Дзяконскай, яе брату Юліяну Эдуардавічу Талочку[19].

У гэты час Альбін знаходзіўся ў апалчэнні расійскай арміі, а Стэфанія пераехала ў глыб Расійскай імперыі. У лютым 1916 г. у арлоўскага натарыуса Стэфанія афармляе на Альбіна даверанасць на права прадстаўляць яе інтарэсы ў справе кампенсацыі страт, панесеных у маёнтку Магілёўцы ў сувязі з ваеннымі дзеяннямі[20]. У 1920 г. былі зроблены падлікі страт ад рускіх і нямецкіх войскаў. Верагодна, кампенсаваць маглі толькі тое, што было занатавана на паперы. Рэквізіцыя харчу на суму 120 тыс. 610 руб. на патрэбы рускага войска склала 8 % ад перадваеннага кошту маёнтка (1,5 млн. руб.). У лютым рускія ўлады кампенсавалі Стэфаніі 104 тыс. 410 руб. Страты ад дзеянняў немцаў склалі 9 % ад кошту маёнтка, або 161 тыс. 49 руб. Ніхто не плаціў за гэта. З дакументаў відаць, як значна ад немцаў у 1915—1918 гг. пацярпеў дом Дзяконскіх і прыватныя рэчы гаспадароў. У спісе забраных немцамі прадметаў значацца вопратка, абутак, коўдры, залатыя ўпрыгожанні, калье з манет. Рэквізавалі таксама мэблю з кабінета і сталовай — шафу, камоду, столікі. Упраўляючаму былі менавіта немцамі выдадзены даведкі аб рэквізіцыі[21]. У шматлікіх публікацыях сцвярджаецца, што немцы разрабавалі бібліятэку Быхаўцаў.

Напрыканцы вайны 5 студзеня 1918 г. у Варшаве памёр Альбін Дзяконскі-стары. Прыблізна ў той самы час туды прыехаў яго сын Альбін з жонкай, маладыя пасяліліся ў вялікім прыватным доме па вуліцы Хожай, 22, які застаўся пасля бацькі. Магчыма, менавіта з мэтай разабрацца са спадчынай бацькі, Альбін з жонкай пераязджае ў 1920 г. у Магілёўцы, каб надоўга ўжо іх не пакідаць. Ад бацькі ў спадчыну Альбін атрымаў фальварак Каралін у Кобрынскім павеце[22]. Пасля вайны жыццё паступова наладжвалася. Вельмі хутка, у 1923 г., Альбін Дзяконскі прадаў

19 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664, воп. 1, спр. 626. Дело о реквизиции посевов в им. Могилёвцы Волковысского уезда (1915 г.). Арк. 1—2.

20 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664, воп. 1, спр. 416. Доверенность помещицы Дзеконской Стефании помещику Дзеконскому Альбину по делу выдачи вознаграждения за реквизицию посевов (1916 г.). Арк. 1—1адв.

21 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 417. Декларация о нанесении войсками ущерба имуществу помещицы Дзеконской Стефании (1920 г.). Арк. 1—8.

22 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці [далей ДАБВ]. Ф. 79. Воп. 1. Спр. 1709. Дело об утверждении Деконьского Вацлава в правах собственности на недвижимое имущество. Арк. 18—22адв.

фальварак Каралін доктару Казіміру Зачку[23]. Магчыма, адной з прычын продажу стаў цяжкі стан маёнтка Магілёўцы.

Пасля вайны Альбін разам з жонкай і Стэфаніяй вярнуўся ў Магілёўцы, дзе застаў разгромлены маёнтак. Відаць, адносіны паміж Цішэўскай і сям'ёй Альбіна Дзяконскага пагоршыліся пасля Першай сусветнай вайны, што вынікае з некаторых намёкаў у мемуарах. Пасля смерці Стэфаніі Цішэўская болей не ўзгадвае нікога з гэтага роду. Гэта можа даць карысны матэрыял для даследавання. Апошнія ўспаміны Цішэўскай пра Магілёўцы: «У Магілёўцах былі мы некалькі дзён, але гэта ўжо былі не тыя самыя Магілёўцы. Цёця Стэфця ёсць, новай гаспадыняй дома з'яўляецца Зося Бінусева, з дому Малінскіх. Зося цудоўная і мілая, зразумела, што стыль дома іншы, чым перад вайной, настолькі, што ў процілегласць Вердамічам дом стаіць, але знішчаны, абрабаваны[24]. Няма ўжо таго былога настрою дома, які пакаленнямі не змяняўся. Няма следу саскай парцэляны, карэльская бяроза знішчана, парк занядбаны, вайна далася ў знакі ў кожнай дробязі»[25].

Стэфанія Дзяконская склала свой тэстамент у кастрычніку 1921 г. у варшаўскага натарыуса на карысць Альбіна-Міхала[26]. Стэфанія Дзяконская памерла 13 верасня 1924 г. у Магілёўцах ва ўзросце 58 гадоў і была праз тыдзень пахавана побач з мужам на могілках каля касцёла Сэрца Хрыстова ў Лыскаве[27]. На жаль, знайсці гэтыя магілы не атрымалася.

З 1924 г. Альбін стаў паўнапраўным гаспадаром маёнтка. Па сведчанні Соф'і Дзяконскай і Ежы Бяртольдзі, Альбін не вельмі быў зацікаўлены ў сельскай гаспадарцы. Яго маёнтак прыносіў добры даход толькі дзякуючы аканому Сядлецкаму. У 1922 г. Альбін Дзяконскі як гаспадар маёнтка Магілёўцы па колькасці займаў 427-е месца ў рэйтынгу 500 найбольш заможных памешчыкаў Польшы[28]. Гэта быў самы вялікі маёнтак

---

23 ДАБВ. Ф. 79. Воп. 1. Спр. 1644. Дело об утверждении Деконьского Альбина в правах собственности на недвижимое имущество. Арк. 18.

24 Палац Талочкаў у Вердамічах цалкам згарэў у 1915 г.

25 Ciszewska z Tołłoczków C. Gawęda o tym, co było. Рукапіс. 1961. Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory specjalne. S. 244.

26 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 410. Дело об утверждении завещания помещика Дзеконского Казимира жене Дзеконской Стефании. Арк. 10.

27 НГАБ у г. Гродна. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 405. Метрическая запись о смерти помещицы Дзеконской Стефании. Арк. 1.

28 Roszkowski W. Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918—1939. Warszawa. 1986. S. 356—376.

з уладанняў, якія належалі прадстаўнікам роду Дзяконскіх. У 1930 г. маёнтак Магілёўцы налічваў 3300 дзес. зямлі[29]. Вёска Магілёўцы ў 1920-30-я гг. пры пану Альбіну налічвала 559 жыхароў і некалькі маленькіх прадпрыемстваў: цагельны завод, па дзве сталярных, кавальскія і цяслярскія майстэрні, тры кравецкія, водны млын. Даходы з маёнтка былі даволі значныя. У Магілёўцах Альбін меў машыну маркі «Адлер», што на гэтых землях у той час было вялікай рэдкасцю. У 1927 г. у павятовых Пружанах было ўсяго два аўтамабілі, якія належалі мясцовым адвакатам. А сам бурмістр карыстаўся службовым веласіпедам[30].

Сядзібу ў Магілёўцах, у якой Альбін пасяліўся ў 1913 г., у адным са сваіх вершаў ён назваў «домам, падобным на паром». Прыгожы парк у Магілёўцах вельмі падабаўся яго гаспадару, аднак і выклікаў трывожныя пачуцці. У вершы «Шкляны парк» Дзяконскі піша: «Баюся свайго парку, Неба ў парку — са шкла». Верш перадае панічны настрой напярэдадні Другой сусветнай вайны, яшчэ не ведаючы, што хутка яго ўтульны свет згіне, будзе знішчаны пад абломкамі польскай дзяржавы. Дом у Магілёўцах быў прытулкам, якое паэт любіў, хаця і адчуваў сябе яго вязнем. Менавіта тут нарадзілася большасць вершаў Дзяконьскага.

Ланцуг пакояў
(крокі — крокі)
туды і назад
50 перамен
ад святла да мроку
(чорны бляск вокнаў
у праёмах сцен)
50 крокаў туды
і назад
дарогі накладваю
жыццё адкладваю
напотым
напотым
напотым.[31]

Такі настрой аўтара сведчыць аб тым, што ён адчуваў сябе адарваным ад таго, да чаго імкнуўся. Што гэта было? Сталіца, багатае на падзеі

29 Spis ziemian Rzeczpospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo Białostockie. Oprac. T. Epsztein, S. Górzyński. Warszawa, 1990. S. 7.

30 Папко В.М. Войска польске на ровэрах // Раённыя будні (Пружаны). 2007. 8 мая. С. 5.

31 Пераклад з польскай мовы Вольгі Папко.

і сустрэчы літаратурнае жыццё, прызнанне? Магчыма, проста верш быў напісаны ў момант цяжкага душэўнага стану. Не вельмі добра складваліся адносіны паэта з чытачамі і літаратурным светам. Яго кнігі амаль не былі заўважаны сучаснікамі. Чытачу ён прысвячае некалькі вершаваных радкоў, адкрыта гаворыць, што яго не любіць:

Таўчэцеся нячулыя
паміж мной і небам —
не даяце мне жывіцца
маім паветраным хлебам.

Між іншым, першая кніга «Байкі» Дзяконскага пабачыла свет яшчэ ў 1920 г. Гэта быў невялікі зборнік вершаваных баек, сярод якіх «Шпак», «Алень», «Ліс і барсук», «Ваявода», што часам складаліся ўсяго з некалькіх радкоў. У якасці прыкладу прывядзём тут верш «Цішыня» з гэтага першага зборніка.

Люблю самотную цішыню,
Калі сэнс падзеяў цягнучы, нібы гнуткую пражу,
Пляту тканіну рыфмай, час у марах імчыцца,
І пішу.
Смех тады з вуснаў маіх сцякае выпадкова,
Смутак пазней прыходзіць — калі здзяйсняецца казка[32].

У 1925 г. у Польшчы даволі шырока святкаваліся ўгодкі смерці знакамітага паэта XVIII ст., заснавальніка польскага рамантызму Францішка Карпінскага, які доўга жыў па суседстве з Магілёўцамі і быў пахаваны каля лыскаўскага касцёла. Дэлегацыя польскіх літаратараў, якая прыбыла ў гэтыя мясціны, гасцявала ў Альбіна Дзяконскага. У 1938 г. у сваім маёнтку Дзяконскі прымаў літаратараў з Варшавы, Кракава і Львова. Аднак падчас гэтых падзей госці, хутчэй за ўсё, успрымалі яго як багатага землеўладальніка, а не калегу па літаратурным цэху. Магчыма, менавіта гэтай падзеі прысвечаны верш «Думкі з раніцы» з апошняга зборніка, у якім аўтар піша: «Пра літаратараў мяркую незычліва...»

На працягу 1920—30-х гг. выходзяць наступныя тамы паэзіі Дзяконскага: «Байкі. Сатыры. Лірыка» (1926 г.), «Элегія» (1929 г.), «Эклогі» (1931 г.), «Матывы з горада» (1931 г.), «На захад» (1932 г.), «Два галасы» (1933 г.), «Драма Люцыфера» (1934 г.), «Падазроныя (падгледжаныя)

32 Пераклад з польскай мовы Вольгі Папко.

рэчы» (1936 г.), з якіх толькі першая была надрукавана ў Вільні, астатнія ўсе — у Варшаве. Апошняя кніга «Зялёныя Магілёўцы» пабачыла свет у 1939 г. напярэдадні Другой сусветнай вайны. Кнігі свае Дзяконскі выдаваў невялікім тыражом. Напрыклад, «Эклогі» былі надрукаваны ў 110 нумараваных экзэмплярах. Дакладна не вядома, як успрымаў і трактаваў сваю творчасць сам паэт. Яго даходы дазвалялі яму друкаваць творы, аднак ён асэнсавана не ішоў на шырокую папулярызацыю сваіх вершаў. Пра гэта гаворыць зусім невялікі наклад яго зборнікаў. Першыя 10 экзэмпляраў некаторых з іх (дакладней «Байкі, сатыры, лірыка» і «Элегія») багата аздабляліся, былі ўкладзены ў саф'янавы пераплёт. З. Станкевіч, які трымаў у руках адзін з такіх шыкоўных тамоў, назваў яго «творам пераплётнага мастацтва»[33].

Марыя Трэмбіцкая займалася друкаваннем 5-ці тамоў паэзіі брата ў 1929—1933 гг. у элітнай друкарні У. Лазарскага ў Варшаве. Яе прозвішча значыцца на тытульнай старонцы: «Наклад і ўласнасць Марыі Трэмбіцкай»[34]. Варшава прымала яго непрыхільна, папросту не заўважала. Абражаны гэтым, паэт не імкнецца сам завесці знаёмствы ў літаратурных колах. Аднак дакладна вядома, што ён перапісваўся з вядомай польскай паэткай і навелісткай Сусаннай Рабскай, якая ўдзельнічала ў 1921 г. у арганізацыі Таварыства Польскіх Бібліяфілаў у Варшаве[35]. У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы захаваўся адзін з лістоў Дзяконскага, які стасаваўся бібліятэкі ў Магілёўцах і быў напісаны 21 чэрвеня 1932 г.:

«Шаноўная Пані,

Стары збор кніг сям'і Быхаўцаў, пра які я ўзгадваў, не ўтрымлівае экслібрысаў. Кнігі пазначаны пячаткай з ініцыяламі A. L. B. (Аляксандр і Ліберта Быхаўцы). Кнігі гэтыя разам з Магілёўцамі перайшлі ў маё валоданне ў 1913 г.

Калекцыя, моцна пашкоджаная ў часы апошняй вайны, утрымлівала шмат цікавых кніг, між іншым «Слоўнік» Ліндэ, «Гербоўнік» Нясецкага..., і выданне «Валгалы» кс. Вайкі з 1599, друкі з кракаўскіх афіцын.

33 Stankiewicz Z. Poeta Kresów // Głos znad Niemna. 2003. 14 lutego. S. 10.
34 Dziekonski A. Wybór poezji. Opracował i wstępem poprzedził Jerzy Poradecki. Warszawa, 1985. S. 13.
35 Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny. Warszawa, 2000. T. 2. S. 89.

Захавалася «Хроніка» Быхаўца» і Марціна Бельскага, Біблія лацінская друк з 1497 г., «Тэалогія» Ламбардзі з 1481 г.

Прыкладваю 4 томікі «Rerum Veneterum», злучаныя ў адзін. Выданне, якое выйшла з друкарняў Людвіка Эльзэвіра ў Амстэрдаме ў 1644 г. Гэта трэці з раду Людвік Эльзэвір майстар друкарскага мастацтва (1604—1670). Амстэрдамскія друкарні былі закладзены ў 1638 годзе.

Буду вельмі рады, калі Шаноўная Пані захоча гэты томік далучыць да сваіх збораў замест абяцанага мною экслібрыса.

Вокладка крыху пашкоджана, але не хацеў бы яе мяняць з прычыны яе старажытнасці. Не ведаю, з якога года паходзіць гэтая вокладка, у любым выпадку, кніга ў сучасным стане знаходзіцца 150 гадоў з гакам у Магілёўцах.

Пры зручным выпадку асмелюся запэўніць у самай глыбокай павазе і сапраўднай пашане.

Альбін Дзяконскі»[36].

Гэты ліст вельмі цікавы таму, што ў ім згадваецца знакамітая «Хроніка Быхаўца» і іншыя кнігі са збораў магілявецкай бібліятэкі. З яго вынікае, якімі знакамі пазначаліся кнігі з бібліятэкі Быхаўцаў.

Спакойнае жыццё ў правінцыйных Магілёўцах, поўнае клопатаў аб гаспадарцы і паэтычнай творчасці, было раптоўна перарвана ў верасні 1939 года. Пасля таго, як Чырвоная армія заняла тэрыторыю Заходняй Беларусі, А. Дзяконскі быў арыштаваны разам з войтам лыскаўскай гміны Станіславам Вічфінскім[37], які быў яго сябрам і таксама жыў у маёнтку. Пасля арышту яго ўтрымлівалі ў Мінску. Вядома, што ў сакавіку 1940 г. ён яшчэ быў жывы, далейшы лёс яго невядомы. В. Церахава ў сваіх артыкулах прыводзіць успаміны старых людзей і чуткі пра лёс Дзяконскага пасля арышту. А.Л. Канькоўская ўспаміналa, што адначасова з Дзяконскім арыштавалі яе прафесара латыні Адамоніса, якому яна дасылала пасылкі з правізіяй. Потым гэты прафесар згадваў пра Дзяконскага. Ена Брухальскі, які пасля вайны пераехаў у Ізраіль, сведчыў,

36 Dziekonski A. List do Z. Rabskiej. Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory spec. 2723. Korespondencja Z. Rabskiej z lat 1895—1946, k. 231. Арк. 218—219.

37 А. Дзяконскі пазнаёміўся з Вічфінскім падчас службы ў расійскім войску і забраў з сабой у Магілёўцы. Той выконваў функцыі кансультанта. Па чутках, Дзяконскі пазычыў сябру вялікую суму грошай, але гэта не перашкаджала іх адносінам. Вічфінскаму прысвечаны верш «Жаўрукі» са зборніка «Зялёныя Магілёўцы». Гл.: Церахава В. Пясняр зялёных Магілёўцаў // Раённыя будні (Пружаны). 2002. 27 красавіка. С. 4.

што Дзяконскі служыў у арміі Андэрса і жыў у Ізраілі. Сын лакея Дзяконскага згадваў, што пан марыў пераехаць у Бразілію і хацеў узяць з сабой некаторых адданых людзей. Трагічны лёс паэт сам прадракаў сабе ў вершы «Ідылія«, надрукаваным у яго апошнім зборніку[38].

Жонка Дзяконскага Соф'я пераехала ў Варшаву. Невядома, як перажыла яна нягоды сусветнай вайны і якім быў яе далейшы лёс.

У архівах і прыватных зборах Польшчы і Беларусі захавалася толькі тры здымкі Альбіна Дзяконскага. Самы ранні здымак ад 1910 г. быў знойдзены аўтарам у фондах НГАБ у г. Гродна ў 2008 г. Праз чатыры гады — у 1914 г. быў зроблены наступны здымак. Без малога сто гадоў ён захоўваўся ў сям'і Бяртольдзі. Толькі знаёмства з Ілонай Бяртольдзі дазволіла атрымаць гэты каштоўны здымак Альбіна, які да гэтага часу ніколі не быў надрукаваны. У артыкулах Веры Церахавай змешчаны здымак 1937 г., на якім, па сведчанні аўтаркі, Альбін Дзяконскі сфатаграфаваны разам са сваёй траюраднай сястрой Марыяй Трэмбіцкай, якая дапамагала яму друкаваць зборнікі вершаў. Мужчына на здымку падаецца значна старэйшым за тыя 48 гадоў, якія пражыў на свеце Альбін Дзяконскі. І галоўнае, ён вельмі не падобны на здымак маладога Альбіна, які захоўваўся ў сям'і Бяртольдзі і паходзіць з 1914 г. Магчыма, дрэнны выгляд Дзяконскага на здымку 1937 г. абумоўлены яго хваробай на цукровы дыябет, ад якога ён пакутаваў апошнія гады свайго жыцця, што тлумачыць і містычны настрой яго апошніх вершаў, і адчуванне страху, якімі яны прасякнуты[39].

Да ліку захапленняў Дзяконскага можна далучыць маляванне, разьбу і музыку (асабліва Клод Дэбюсі)[40]. Зразумела, што ён быў добра адукаваным, рознабаковым і вельмі таленавітым чалавекам. Жонка паэта Соф'я ўспамінала пра мужа: «Мой муж быў цалкам пазбаўлены бяздзейнасці, ніколі не шукаў славы і папулярнасці, але я чула, што яго вершы не пазбаўлены каштоўнасці і што ў іх утрымліваецца паэтычнае зярнятка. Лічу некаторыя яго вершы дзіўнымі, часам нават незразумелымі. Іншыя ж занадта прымітыўныя, сентыментальныя...».

38 Stankiewicz Z. Poeta Kresów // Głos znad Niemna. 2003. 14 lutego. S. 10.
39 Dziekonski A. Wybór poezji. Opracował i wstępem poprzedził Jerzy Poradecki. Warszawa, 1985. S. 9.
40 Церахава В. Пясняр зялёных Магілёўцаў // Раённыя будні (Пружаны). 2002. 27 красавіка. С. 4.

Пасля вайны некаторыя польскія даследчыкі прызнавалі вартасць творчасці А. Дзяконскага, некалькі разоў яго вершы траплялі ў зборнікі паэзіі міжваенных дзесяцігоддзяў. Першым з даследчыкаў літаратуры, хто звярнуў увагу на творы быў прафесар Ю. Кшыжаноўскі, які выпадкова напаткаў дзве кніжкі Дзяконскага сярод збораў пакойнага літаратурнага крытыка Л. Паміроўскага і набыў іх. Кшыжаноўскі ў размовах з калегамі часта хваліў вершы А. Дзяконскага. Гэтае меркаванне падштурхнула да даследавання гэтых твораў Казіміра Выку, які выступаў у якасці рэцэнзента кнігі Р. Матушэўскага і С. Полака «Польская паэзія 1914—1939 гг.» і садзейнічаў таму, што ў гэтую кнігу трапілі 5 вершаў паэта. Гэтая і іншыя публікацыі прыцягнулі ўвагу да творчасці Дзяконскага, аднак малая колькасць яго кніг перашкаджала яе папулярызацыі.

Вялікага рэзанансу яго творчасць не атрымала. Апошні зборнік вершаў быў надрукаваны ў 1985 г. стараннямі Ежы Парадэцкага, які ва ўступе адзначыў: «Цяжка ацэньваць спадчыну Альбіна Дзяконскага. Не належыць ён да паэтаў, якія, па-аматарску пішучы вершы, стварылі некалькі ці больш за дзесятак значных твораў. Ён не адыграў ніякай ролі ў міжваенны перыяд, таму нельга пісаць пра яго заслугі ў творах гісторыі літаратуры. Безумоўна, быў па прызванні і па прафесіі паэтам, які стварыў уласную філасофію жыцця і літаратуры. Хаця не цяжка выбраць з яго спадчыны больш за дзесятак выбітных вершаў, уяўленне пра Дзяконскага будзе няпоўным. Гэты арыгінальны паэт прапануе чытачу новыя эстэтычныя якасці, новыя настолькі, што іх цяжка разглядзець пры першым кантакце з гэтай паэзіяй»[41].

Лёс Альбіна Дзяконскага быў цесна пераплецены з гісторыяй Пружаншчыны. На гэтых землях паэт і памешчык пражыў 29 гадоў, уся яго творчасць была звязана з Магілёўцамі. Так здарылася, што апошнім гаспадаром знакамітай бібліятэкі Быхаўцаў быў самабытны паэт А. Дзяконскі.

41 Dziekonski A. Wybór poezji. Opracował i wstępem poprzedził Jerzy Poradecki. Warszawa, 1985. S. 29-30.

Сацута І. У.

З гісторыі народных бібліятэк Берасцейшчыны

Астрамечаўская бібліятэка Брэсцкага раёна з'яўляецца адной з першых бясплатных сельскіх бібліятэк-чытальняў Беларусі. Заснаваная ў 1905 годзе, яна была равесніцай першай рускай рэвалюцыі і цесна звязана з гэтай гістарычнай падзеяй.

Ініцыятыва стварэння народных бібліятэк у Расійскай імперыі належыць земствам. На тэрыторыі ж Беларусі ў гэты перыяд земстваў не было. Грамадскай сілаю, якая ўзялася тут за арганізацыю бібліятэк для сялян, стала мясцовая інтэлігенцыя, у першую чаргу студэнты пецярбургскіх вышэйшых навучальных установ і вясковыя дэмакратычна настроеныя настаўнікі. У першым дзесяцігоддзі XX ст. пры Пецярбургскім універсітэце ўзнік беларускі навукова-літаратурны гурток, куды ўваходзілі студэнты-беларусы. Адной з задач гуртка з'яўлялася арганізацыя на Бацькаўшчыне культурна-асветніцкіх установ, у тым ліку бібліятэк для народа.

У гэты час у Пецярбургу сваю дзейнасць па арганізацыі народных бібліятэк развівае Паўленкаўскі фонд. Па завяшчанні вядомага рускага кнігавыдаўца Фларэнція Фёдаравіча Паўленкава на адпісаныя ім грошы яго душапрыказчыкі на чале з В. Якаўленкам адкрылі ў Расіі на пачатку

XX ст. звыш 2000 бясплатных народных бібліятэк-чытальняў, якія атрымалі назву паўленкаўскіх, з іх 11 — на тэрыторыі Беларусі.

Аб адкрыцці народных бібліятэк на Беларусі ў 1908 годзе паведамлялася ў часопісе «Русская школа»: «В 1905 году возникли по частному почину библиотеки-читальни в Брестском уезде в с. Остромечево и Слонимском уезде в м. Жировицах. В 1906—1907 годах были открыты новые библиотеки-читальни в Бельском уезде и в Кобринском — в одном селении»[1].

Аднак, як канстатавала ў 1910 годзе газета «Наша ніва», «у Беларусі народных бібліятэк і чытальняў вельмі мала. Гэта за тым, што нямнога ёсць людзей, каторыя ведаюць, як адкрываць бібліятэкі, а шмат хто думае, што на гэта трэба многа грошай. Тым часам, адкрыць бібліятэку можна з капеек і год за годам з капеечнай яна вырасце ў вялікую святыню асветы для народа»[2].

Ініцыятарамі стварэння бібліятэкі ў Астрамечаве сталі студэнты Пецярбургскага універсітэта браты Сяргей і Мікалай Раманскія — сыны астрамечаўскага святара і два іх сябры з Брэста — Сяргей Басякоў і Яўген Жуковіч. Скарыстацца сродкамі з Паўленкаўскага фонду можна было, калі меўся дазвол губернатара на адкрыццё бібліятэкі і сведчанне з воласці або ад настаўніка, што на месцы сабралі грашыма або кнігамі не менш за 30 — 50 рублёў; «тады з фонду імя Паўленкава высылаюць кніжак на 150 рублёў і далей памагаюць. Так, у адкрытыя з 1905 па 1910 год бібліятэкі імя Паўленкава ў Гродзенскай губерніі выслалі адразу кніг на 150 рублёў, а цяпер зноў выслалі на столькі ж і яшчэ будуць высылаць»[3].

Афіцыйна загадчыкам Астрамечаўскай бібліятэкі губернатар назначыў мясцовага святара Л. Раманскага, а наглядальнікам — настаўніка народнага вучылішча Антона Зянкевіча. Па сутнасці ж святар не меў дачынення да работы бібліятэкі. Усё ўзяў на сябе Антон Паўлавіч Зянкевіч. Ён і ўвайшоў у гісторыю як першы бібліятэкар гэтай кніжнай установы.

Па звестках самога А. Зянкевіча, першапачаткова фонд бібліятэкі ацэньваўся сумай у 100 рублёў. Кнігі збіраліся арганізатарамі са сваіх хатніх бібліятэк і часткова на ахвяраванні мясцовай інтэлігенцыі.

1 Мезьер А. Из хроники библиотечного дела // Русская школа.. 1908.
2 Наша ніва. 1910. № 52.
3 Наша ніва. 1910. № 52.

Бібліятэка-чытальня размяшчалася ў будынку школы, у асобным пакоі. Кнігі мясціліся ў дзвюх вялікіх шафах. Цудам захавалася адна з першых кніг, выдадзеная ў 1903 годзе. Яе аўтар А.Н. Сцяпанаў, называецца кніга «Сельская гаспадарка і сельскае жыццё». На тытульным лісце захавалася авальная пячатка з тэкстам: «*Народная бібліятэка імя Ф.Ф. Паўленкава ў вёсцы Астрамечава*». Кніга ў добрым стане, і яе праз сто гадоў можна без цяжкасцяў чытаць.

У 1907 годзе, гэта значыць праз два гады пасля яе заснавання, Астрамечаўская бібліятэка мела ўжо больш за тысячу кніг. У наступным годзе яе фонд значна папоўніўся ў сувязі з наступнымі абставінамі. Гродзенская дырэкцыя народных вучылішч, жадаючы, відаць, зменшыць прагрэсіўны ўплыў паўленкаўскай бібліятэкі на мясцовае насельніцтва, вырашыла адкрыць у Астрамечаве пры народным вучылішчы другую бібліятэку. Для гэтай мэты было адпушчана, па словах А. Зянкевіча, 400 рублёў. На іх настаўнік склаў спіс літаратуры для новай бібліятэкі так, што адабраныя ім кнігі не ішлі ўразрэз з ідэйным накірункам паўленкаўскай бібліятэкі. Юрыдычна новая бібліятэка лічылася самастойнай. На яе кнігі быў складзены асобны інвентарны вопіс, аднак гэта не мяняла сутнасці справы. Фактычна другой бібліятэкі не існавала. Была і заставалася адна бібліятэка — паўленкаўская.

У перыяд рэвалюцыі 1905—1907 гадоў былі адменены правілы 1884 года аб міністэрскіх каталогах і часовыя правілы ад 15 мая 1880 года аб народных бібліятэках і парадку нагляду за імі, якія абмяжоўвалі камплектаванне фондаў публічных бібліятэк. У сувязі з гэтым бібліятэкі атрымалі магчымасць набываць літаратуру, якая мелася на кніжным рынку. Па сведчанні А. Зянкевіча, здараліся выпадкі, калі нелегальныя кнігі і забароненыя выданні былі пераплецены разам з легальнымі, так што іх цяжка было выявіць.

У перыядычным друку таго часу ёсць паведамленне, што Астрамечаўская бібліятэка атрымала дапамогу грашыма і кнігамі ад «аднаго таварыства з Францыі, ад расейскага пісара Максіма Горкага»[4]. Дасылала сюды свае выданні беларуская выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца», бібліятэка атрымлівала таксама газеты «Наша доля» і «Наша ніва», іншыя перыядычныя выданні.

4 Наша ніва. 1908. № 46

Цяжкімі і складанымі пуцявінамі ішло развіццё беларускага афіцыйнага перыядычнага друку. Спатрэбілася больш за чатыры дзесяцігоддзі, каб пасля «Мужыцкай праўды» К. Каліноўскага — першай ластаўкі беларускай перыёдыкі — з'явілася нарэшце, у 1906 годзе, беларуская легальная газета. І то лёс яе быў няпростым, як няпростым было нацыянальнае адраджэнне беларусаў. Спробы для стварэння легальнай перыядычнай газеты ў Беларусі рабіліся і раней. 15 ліпеня 1870 года ў Парыжы выйшаў першы і адзіны нумар польска-літоўска-беларускай газеты «Змова». Беларускія народавольцы — студэнты Пецярбургскага універсітэта — наладжваюць выданне гектаграфаванага часопіса «Гоман» на рускай мове. Другі яго нумар, выдадзены 15 лістапада 1884 года, быў цалкам прысвечаны абмеркаванню нацыянальнага пытання ва ўмовах Беларусі і будучыні роднага краю.

Сапраўднае абуджэнне нацыянальна-вызваленчага руху прынесла рэвалюцыя 1905 года. Магутны штуршок для развіцця атрымала беларуская літаратура, пачалася барацьба за нацыянальную школу, тэатр, кнігадрукаванне і перыёдыку на роднай мове.

12 жніўня 1906 года віленскі жыхар Іван Адамавіч Тукеркес атрымаў у канцылярыі віленскага губернатара пасведчанне № 11532 на права выдання і рэдагавання штотыднёвай газеты «Наша доля» — першай беларускай газеты для вясковага і местачковага рабочага народу. Яна пабачыла свет 1 верасня 1906 года на васьмі старонках невялікага фармату. Выхад газеты адзначылі ўсе віленскія рускія, польскія, літоўскія перыядычныя выданні, а таксама некаторыя мінскія.

Нядоўга жыла першая легальная грамадска-палітычная і літаратурная газета «Наша доля» (1 верасня — 14 снежня 1906 года). З шасці нумароў на пяць была аб'яўлена канфіскацыя, рэдактар асуджаны на год турэмнага зняволення, а само выданне забаронена.

Горкі вопыт «Нашай долі» спатрэбіўся «Нашай ніве», якая пачала выходзіць з 10 лістапада 1906 года, пасля чацвёртага нумара сваёй папярэдніцы. Газета была разлічана пераважна на сялянскага чытача і вясковую інтэлігенцыю. У ёй друкаваліся матэрыялы пра побыт беларускай вёскі, адстойваліся патрабаванні грамадзянскага і палітычнага раўнапраўя беларусаў, свабода карыстацца роднай мовай, развіваць на ёй літаратуру, асвету. «Наша ніва» адыграла значную ролю ў выяўленні і збіранні беларускіх літаратурных сіл, у выданні і прапагандзе беларускіх кніг. «Мы бачым, — пісала газета на чацвёртым годзе свайго жыцця, —

што з самых глухіх куткоў Беларусі, дзе ніхто дагэтуль не толькі пісаць у газету, але і чытаць друкаванае слова не меў ахвоты, плывуць у «Нашу ніву» сотні карэспандэнцый, напісаных мазолістай рукой селяніна, бо ён ужо пазнаў, што гэта яго газета і для яго. Шырэй, байчэй, чым тыя гады, ідуць у народ і беларускія кніжкі, і з гэтага відаць, як узрастае патрэба іх».

Рэдакцыя газеты выдавала таксама беларускія календары, прапагандавала тэатр У. Буйніцкага, беларускія спевы, танцы. «У Вільні, Гародні, Полацку, Дзісне, Пецярбургу выступаюць дружыны артыстаў-аматараў, і з тэатральнай сцэны плыве жывое беларускае слова, будзячы прыспаныя сэрцы беларусаў і паказваючы ўсім, што «жыве Беларусь!»

Пры тэатрах пазакладаліся хоры, каторыя пяюць нашы народныя песні, хапаючы людзей хараством беларускай музыкі. Таксама арганізаваны былі гурткі танцораў: яны на сцэне паказвалі, як танцуе прыродны беларус, каторага не папсавалі «модныя» кадрылі, вальсы, даводзячы яшчэ раз, што і гуляць у сваёй нацыянальнай вопратцы шмат пекней, чым у пазычанай у чужых».

У 1911 годзе тыраж «Нашай нівы» складаў ужо каля 3000 экзэмпляраў. Яна бясплатна высылалася ў народныя бібліятэкі, у тым ліку і ў Астрамечаўскую, за што А. Зянкевіч і М. Паўлючык, добры памочнік бібліятэкі і адзін з першых яе чытачоў, падзякавалі рэдакцыі і пажадалі ёй «далейшай карыснай працы ў імя беларускага народа». Гісторыя захавала яшчэ некалькі прозвішчаў актыўных чытачоў таго часу: А. Мацвяюк, А. Данілюк, М. Місюк, П. Шыш, С. Краўчук і іншыя.

На старонках «Нашай нівы» неаднаразова паведамлялася пра дзейнасць Астрамечаўскай бібліятэкі. «За 1908 год бібліятэка выдала 2 тысячы 500 кніг. Найбольш кніг чытаюць позняй восенню. Чацвёртая частка чытачоў — кабеты і дзяўчаты. Карысць ад кніг вялікая . У іх напісана ўся мудрасць, да каторай дайшоў свет. Адзін чалавек, як пачаў чытаць кніжкі, дык кінуў піць гарэлку,» — чытаем у адным з нумароў згаданага перыядычнага выдання. Там жа надрукавана: «Астрамечаўская бібліятэка прасіла ў валасці 25 рублёў з штрафаў, каб паправіць кніжкі, што бадзяюцца па руках, падзёрліся. Валасць павінна адпусціць, бо чытаюць усе вёскі гэтай валасці»[5].

5 Наша ніва. 1909. № 17.

Наведвальнікі бібліятэкі не ў апошнюю чаргу цікавіліся новымі творамі беларускіх аўтараў. «Бо ж дагэтуль, бадай, не было друкаванага беларускага слова, бадай, зусім не было пісьменнікаў. А калі і жыў адзін-другі з іх, дык моўчкі пісаў дзесь у цішы, рэдка калі выдаваў што-небудзь (дый то невялікай вартасці) і не быў нічым звязаны са сваім чытачом. Можа, праз гэта ніводзін з іх і не вырас у праўдзівага пісьменніка свайго часу, бо толькі адна глеба можа ўзгадаваць такога. Гэта глеба — чытач. У непарыўнай еднасці, у жывых стасунках увесь час павінен знаходзіцца пісьменнік са сваім народам. А такой супольнасці не мела папярэдняя беларуская літаратура. Праз гэта і згінула яна для свайго часу, застаўшыся нам не як жывое слова, а толькі як гістарычны ўспамін»[6].

Валодаючы багатым фондам класічнай рускай і замежнай літаратуры, бібліятэка далучала насельніцтва навакольных вёсак да скарбаў сусветнай культуры.

Дзякуючы асветніцкай дзейнасці бібліятэкі, у Астрамечаве пачынаюць ствараццa іншыя культурна-бытавыя арганізацыі. «Кожная бібліятэка шмат памагае асвячаць народ. Апрача гэтага яна робіцца як бы цэнтрам культурнай работы. Калі дзе адкрыецца бібліятэка, лягчэй ужо завесці і крэдытнае таварыства, і якую рамесную майстэрню, і ўсё тое, чым самі сабе могуць памагчы сяляне. Але аб адным ніколі не маюць права забываць тыя, хто працуе над прасветай між беларусаў: у кожнай бібліятэцы, у кожнай чытальні наш селянін павінен знайсці і кніжкі на сваёй роднай мове»[7].

У Астрамечаве бібліятэка пачала аказваць медыцынскую дапамогу хворым: «У нашым сяле доктара няма, дык хворым даводзіцца ездзіць да яго за 20 вёрст. Цяжка гэта — вядома, дык цёмны мужык ідзе за радай да ўсялякіх знахароў, аддае ім свае капейкі, а хваробы косяць ды косяць народ. Часам невялікая нават помач, дадзеная ў час, можа шмат памагчы. Карыстаючыся з пазвалення артыкула 226 устава ўрача, бібліятэка адкрыла ў сябе маленькую аптэчку, з каторай выдае за сваю цану лякарствы, даючы раду дарма. Лекі выпісваюцца з найлепшых складоў Пецярбурга ад «Рускага таварыства гандлю аптэкарскімі таварамі». Кожную нядзелю прыходзяць па лекі 10 — 15 хворых ды нават з чужых вёсак»[8].

6 Наша ніва. 1910. № 70.
7 Наша ніва. 1910. № 52.
8 Наша ніва. 1909. № 34.

Восенню 1912 года А. Зянкевіч паехаў з Астрамечава ў Пецярбург вучыцца, але бібліятэка працягвала сваю плённую дзейнасць і пасля ад'езду загадчыка. Яна праіснавала да моманту акупацыі ў 1915 годзе тэрыторыі Заходняй Беларусі войскамі кайзераўскай Германіі. Што здарылася з бібліятэкай у час нямецкай акупацыі, дакладна ўстанавіць не ўдалося. Напрыканцы 20-х гадоў, у перыяд панскай Польшчы, бібліятэка зноў адкрылася, аднак ненадоўга. Кааператыўная спажывецкая арганізацыя, якая апекавала ўстанову культуры да 1933 года, спыніла сваю дзейнасць у сувязі з фашызацыяй Польшчы. Разам з ёю ў 1934 годзе польскімі буржуазнымі ўладамі была ліквідавана і бібліятэка. Яе фонд амаль не ўдалося ўратаваць. Толькі невялікая частка кніг засталася на руках у чытачоў, астатнія былі канфіскаваны або раскрадзены. У 1939 годзе, пасля ўз'яднання беларускіх зямель, бібліятэка ў Астрамечаве адраджаецца, але з пачаткам Вялікай Айчыннай вайны яна зноў прыпыняе сваю дзейнасць, каб аднавіць яе ў 1946 годзе.

Нягледзячы на ўзрастаючую канкурэнцыю з боку электронных сродкаў інфармацыі, і сёння ў Астрамечаве працягваюць чытаць. Кніжны фонд і фонд перыядычных выданняў бібліятэкі складае больш за 14 тысяч экзэмпляраў. З сакавіка 1995 года яна месціцца ў новым будынку Дома культуры. У зоне абслугоўвання пражывае больш за дзве з паловай тысячы чалавек, з якіх амаль кожны другі — чытач бібліятэкі. У розныя гады пры бібліятэцы працавалі лялечны тэатр, дзіцячыя клубы па інтарэсах, аматарскія аб'яднанні па вывучэнні гісторыі роднага краю, вяліся рукапісныя альбомы, ладзіліся шматлікія літаратурныя вечарыны і выставы, іншыя цікавыя мерапрыемствы. Яна стала сапраўдным культурна-асветніцкім цэнтрам, куды людзі прыходзяць не толькі па кнігі, але і каб змястоўна правесці свой вольны час.

Тры разы гінула ў пякельных вогнішчах гісторыі бібліятэка ў Астрамечаве. Аднак, як толькі наступалі мірныя часы, астрамечаўцы адраджалі яе. Насенне, кінутае аднойчы на жыватворную народную глебу, не засохла, не задыхнулася, а дало добрыя ўсходы на нялёгкай, але ўдзячнай ніве Адраджэння.

Саітава В. І.

Бібліяграфічнае адлюстраванне гісторыі Брэсцкага краю ў часопісе «Ateneum wileńskie»

Засваенне новых дакументальных крыніц стымулюе паспяховае развіццё краязнаўчых ведаў. Гістарычны раздзел краязнаўства ўзбагачаецца ўвядзеннем у навуковы ўжытак невядомых дакументаў, публікацый, якія па тых ці іншых прычынах недастаткова выкарыстоўваліся. Абласныя, публічныя масавыя і навуковыя бібліятэкі кожнай вобласці, як буйнейшыя суб'екты інфармацыйнай інфраструктуры краязнаўства, са свайго боку імкнуцца бесперапынна пашыраць кола крыніц папаўнення краязнаўчых інфармацыйных рэсурсаў. У гістарычнай рэтраспектыве багатыя інфармацыйныя пласты пра кожны край захоўваюцца ў перыядычных і бягучых выданнях. Важнасць бібліяграфічнага раскрыцця іх зместу падкрэсліваецца пастаянна. Больш таго вядучыя даследчыкі краязнаўчай бібліяграфіі лічаць, што такую ж значнасць мае і ўважлівае вывучэнне бібліяграфічных матэрыялаў, змешчаных у гэтых выданнях. Цалкам справядліва А.В. Мамантаў і М.М. Шчэрба аднеслі латэнтную бібліяграфічную інфармацыю да асноўных крыніц выяўлення дакументаў пры падрыхтоўцы краязнаўчых бібліяграфічных дапаможнікаў[1].

1 Мамонтов А.В. Краеведческая библиография: учебник. М., 1989. С. 136.

Часопіс «Ateneum wileńskie», які выдаваўся ў 1923—1939 гг. ІІІ аддзяленнем Таварыства сяброў навук універсітэта імя Стэфана Баторыя ў Вільні, заслугоўвае разгляду як крыніца гісторыка-краязнаўчых навуковых ведаў і бібліяграфічнай інфармацыі. Выданне было прысвечана публікацыі матэрыялаў вывучэння мінулага былых зямель ВКЛ, у т.л. беларускіх. Кола аўтараў — пераважна віленскія даследчыкі, але друкаваліся вучоныя і з іншых гарадоў Польшчы і нават замежжа. Сярод іх такія вядомыя гісторыкі і бібліёграфы, як М. Брэнштэйн, С. Заянчкоўскі, А. Прахаска, Я. Якубоўскі, Я. Івашкевіч, Ф. Канечны, М. Амброс, С. Віславух, Г. Лаўмянскі і інш.

Асноўнымі раздзеламі выдання былі: навуковыя трактаты, сумесь і матэрыялы, крытычны і бібліяграфічны, раздзел хронікі і справаздач. У першым раздзеле «Навуковыя трактаты» змяшчаліся вялікія даследаванні, аб'ёмам і структурай падобныя да манаграфій і дысертацый. У другім раздзеле «Сумесь і матэрыялы» друкаваліся навуковыя артыкулы і ў вялікай колькасці гістарычныя крыніцы. Тэксты гістарычных дакументаў падаваліся на мове арыгіналу (таму ёсць і на рускай мове) і паралельна ў перакладзе на польскую мову. У крытычным раздзеле змяшчаліся рэцэнзіі на новыя навуковыя выданні, зборнікі актавых дакументаў па профілі часопіса, якія выходзілі ў Польшчы, БССР, Германіі і іншых краінах. Кожнае рэцэнзаванае выданне атрымлівала поўнае бібліяграфічнае апісанне. У бібліяграфічным раздзеле змяшчаліся паказальнікі мясцовых выданняў, краязнаўчыя паказальнікі і паказальнікі да самога выдання.

Тэматыка навуковых даследаванняў, апублікаваных у «Ateneum wileńskie», ахоплівала мноства праблем і пытанняў мінулага беларускіх зямель пераважна за перыяд XIV—XIX стст. Гэта: вялікія князі і ўнутраная палітыка ВКЛ, адносіны з Польшчай і Масковіяй, крыжакамі, крымскімі татарамі; права ВКЛ; эканоміка гарадоў, мястэчак, маёнткаў; гісторыя княжацкіх родаў, біяграфіі знакамітых дзеячаў; войны і войска; комплексныя апісанні населеных пунктаў; моўныя спрэчкі; рэлігійнае жыццё; вызваленчыя паўстанні і іншыя падзеі. У тэрытарыяльным аспекце ў часопісе можна выявіць матэрыялы пра населеныя пунктых, адміністрацыйна-тэрытарыльныя і геаграфічныя аб'екты, якія адносіліся да Беларусі. Сярод іх дзесяткі аб'ектаў на землях Брэсцкага краю. Гэта старажытныя княствы, адміністрацыйныя і эканамічныя адзінкі (Брэсцкае ваяводства, Драгічынскі, Кобрынскі, Пінскі паветы,

Кобрынская эканомія і іншыя); гарады і мястэчкі, маёнткі, палацы, сельскія населеныя пункты, дарогі; прыродныя рэгіёны і аб'екты: Белавежа, Палессе, рэкі Буг, Мухавец, водныя шляхі, лясныя масівы і інш.[2] Такія даследаванні, артыкулы і гістарычныя дакументы самі заслугоўваюць адлюстравання ў краязнаўчых бібліяграфічных рэсурсах бібліятэк Брэсцкага рэгіёна, але яны нясуць і паток уключанай, латэнтнай бібліяграфічнай інфармацыі. Н.А. Сляднева адзначыла, што латэнтная бібліяграфічная інфармацыя зліваецца з вытворчасцю новых ведаў: аўтар навуковага тэксту ў ходзе яго стварэння ўключае спасылкі, цытаты, упамінанні, пераказы і ацэнкі тэкстаў (ідэй) іншых аўтараў[3].

У «Ateneum wileńskie» прымяняліся разнастайныя формы латэнтнай бібліяграфічнай інфармацыі: прыартыкульныя спісы літаратуры, бібліяграфічныя звесткі ўнутры артыкулаў, даследаванняў і гістарычных дакументаў, агляды навуковых твораў, уключаныя ў тэксты артыкулаў, бібліяграфічныя звесткі ў падрадковых заўвагах. У большасці публікацый аўтары выкарыстоўвалі некалькі формаў. Пераважалі спасылкі ў падрадковых заўвагах і ўнутры тэкстаў, а таксама аглядныя матэрыялы.

Так, да працы З. Абертыньскага «Літоўскі план польскіх капуцынаў» — 179 падрадковых спасылак, В. Шульца «Спрэчкі Акадэміі віленскай з піярамі аб выключным праве на школы. 1723—1753» — 202 спасылкі, С. Віславуха «Развіццё межаў і тэрыторыі Кобрынскага павету да паловы XVI стагоддзя» — 110 спасылак і інш. Вялікія матэрыялы, якія раздзеламі змяшчалі ў некалькіх выпусках, мелі самастойную нумарацыю падрадковых спасылак у кожным выпуску, напрыклад, раздзел даследавання Г. Лаўмянскага «Уваходы літоўскіх гарадоў»[4] змяшчае 159 падрадковых спасылак і інш. Упамінанне адміністрацыйных, эканамічных і прыродных адзінак, размешчаных на тэрыторыі сучаснай Брэстчыны, суправаджаецца спасылкамі на шматлікія дакументальныя крыніцы, што дазваляе разглядаць іх з пазіцый развіцця краязнаўчых інфармацыйных рэсурсаў бібліятэк вобласці.

Адметнасцю падрадковых спасылак з'яўляецца сумяшчэнне бібліяграфічных і фактаграфічных звестак. Фактаграфічныя спасылкі

---

2 На жаль, у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі не поўны камплект выпускаў «Ateneum wileńskiego», таму некаторыя звесткі засталіся па-за ўвагай аўтара артыкула.

3 Сляднева Н.А. Библиография в системе Универсума человеческой деятельности: опыт системно-деятельностного анализа. М., 1993. С. 47.

4 Ateneum wileńskie. 1924. R. II. S. 1—30.

падмацоўвалі думкі аўтараў, пашыралі аргументацыю, адлюстроўвалі іншыяпрыклады.Бібліяграфічныяспасылкізабяспечваліідэнтыфікацыю дакументаў, уключаных у навуковы кантэкст.

Кола крыніц, якія пададзеных ў формах латэнтнай бібліяграфічнай інфармацыі, характарызуецца тэматычнай разнастайнасцю і шырынёй відавога складу. Гэта шматлікія выданні гістарычных першакрыніц, манаграфіі польскіх, рускіх, нямецкіх і іншых вучоных, артыкулы з навуковых часопісаў і зборнікаў, дакументы з прыватных, дзяржаўных і ведамасных архіваў розных краін і іншыя на розных мовах. Звесткі, якія прыводзяцца ў падрадковых заўвагах, паказваюць, што паводле відавога складу дамініруюць выданні гістарычных першакрыніц і навуковыя манаграфіі. Выданні актавых дакументаў, апублікаваныя ў Расійскай імперыі, БССР, Польшчы, Аўстрыйскай імперыі і ў некаторых іншых краінах, былі асноўнымі крыніцамі для польскіх гісторыкаў. З найбольшай частотнасцю прыводзяцца спасылкі[5] на выдадзеныя і рукапісныя кнігі Літоўскай метрыкі, «Акты, относящиеся к истории Западной России...» (A.Z.R.I.; СПб, 1846 — 1853), «Акты Виленской археографической комиссии», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...» (СПб, 1863—1892), «Писцовую книгу бывшего Пинского староства...» (Вильна, 1874), «Ревизию Кобринской экономии...» (Вильна, 1876), «Писцовую книгу Пинского и Клецкого княжеств...» (Вильна, 1884), «Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний: Витебской и Могилевской...» (Витебск, 1871—1906), «Архив комиссии исторической» (A.Kom.H.; 1909), асобныя тамы «Полного собрания русских летописей» (P.S.R.L.), «Archiwum książąt Sanguszków» (Arch. Sang.; Lwów, 1889—1890), «Собрание государственных грамот и договоров» (Москва, 1813), «Kodex mazowiecki» (Kod. maz.), «Codex Epistolaris saeculi XV» (Cod. Ep.S XV; Kraków, 1876—1894) і многія інш. Сярод вучоных частыя спасылкі на працы М. Доўнар-Запольскага, А.С. Грушэўскага («Пинское Полесье»: «Очерк истории Турово-Пинского княжества», «Туров, Городок и Пинск в составе ВКЛ», «Пинское староство к. Боны XIV—XVI вв. — Пинские акты XV—XVI вв.», Я. Длугаша, Ф.І. Леантовіча, М.К. Любаўскага і інш.

5 Для арыентацыі ў дужках прыведзены і варыянт самага сціслага скарачэння назваў выданняў, якія прымяняліся ў латэнтнай бібліяграфічнай інфармацыі ў «Ateneum Wileńskim».

На гэтыя выданні спасылаецца Г. Лаўмянскі, калі характарызуе даходы гарадскіх пасяленняў Брэстчыны. Так, спасылкамі на «Ревизию Кобринской экономии» ён пацвярджае распаўсюджанасць у XVI ст. мясных лавак і мяснікоў у невялікіх гарадах, і ў прыватнасці ў Кобрыне і Пружанах, а на пяты том «Актов Виленской археографической комиссии» — дазвол «кобрынцам і пружанцам» лавіць рыбу ў Мухаўцы. Л. Каланкоўскі ў артыкуле «Валочная памера» спасылаецца на працы М. Доўнар-Запольскага і матэрыялы з першага тому «Źródła do historji sztuki», калі прыводзіць звесткі пра Станіслава Хвальчэўскага і Станіслава Свідэрскага, якім належала важная роля ў правядзенні рэформы на землях Брэстчыны[6]. Севярын Віславух, даследуючы фарміраванне тэрыторыі Кобрынскага павета да адміністрацыйна-тэрытарыяльнай і судовай рэформы 1565—1566гг., цытуе і спасылаецца на дзесяткі актавых крыніц і навуковых прац[7]. Такіх прыкладаў нямала, і выяўляць іх хутчэй магчыма па паказальніках да гадавых выпускаў «Ateneum Wileńskie» (Indeks autorów, osób i miescowości), якія ахопліваюць шэраг персанальных і геаграфічных рубрык, звязаных з Брэстчынай. Так, з паказальніка за 1924 г. відаць, што горад Брэст узгадваўся на старонках выдання 28 раз, Кобрын — 11, Пінск — 9, Пружаны — 6, Белавежа — 3 і шэраг спасылак да іншых аб'ектаў[8].

Некаторыя падрадковыя заўвагі аб'ядноўвалі бібліяграфічную інфармацыю, цытаты і фактаграфічныя дадзеныя. Так, спасылка № 5 у артыкуле Г. Лаўмянскага «Віленскія друкарні XVI стагоддзя» змяшчае цытаты з шэрагу крыніц і высновы самога аўтара, дакладныя звесткі з «Кнігі каморы Брэсцкай» пра дастаўку паперы ў Кобрын, Пінск, Магілёў, Мінск, Слуцк. Усе дадзеныя суправаджаюцца шэрагам бібліяграфічных апісанняў[9].

Аглядная ўнутрытэкставая інфармацыя сустракаецца часцей за ўсё ва ўступах да даследаванняў, артыкулаў і тэкстаў гістарычных крыніц. Адметнай іх рысай з'яўляецца ацэнка твораў у кантэксце распрацаванасці выбранай тэмы, што праяўляецца ў характарыстыцы крыніцазнаўчай базы прац папярэдніх даследчыкаў, меркаваннях пра іх навуковую і ідэйную вартасць. Так, у 12-м сшытку «Ateneum wileńskie» за 1927 г. Аляксандр Ёдзевіч змясціў сакрэтны «Список с докладной

6 Ateneum wileńskie. 1927. R. IV. Z. 13. S. 237—251.
7 Ateneum wileńskie. 1929 R. VI. Z. 1—2. S. 16—46.
8 Ateneum wileńskie. 1924. R. II.
9 Ateneum wileńskie. 1924. R. II. Z. 5—6. S. 409—422.

записки корпуса жандармов полковника Камаевского начальнику 4-го округа сего же корпуса генерал-майору графу Буксгевдену от 1 марта 1848 за № 12», у якім падрабязна апісваюцца падзеі экзекуцыі па справе Рэра і яго супольнікаў, удзельнікаў тайнага таварыства, у т. л. Аполіна Гофмейстара, маладога памешчыка з маёнтка Шастакова пад Брэстам[10]. У аўтарскім тэксце [А. Ёдзевіча], разгледжаны творы, прысвечаныя тэме артыкула. У падрадковых фактаграфічных спасылках пададзены звесткі пра далейшы лёс будучага «начальніка ваяводства Брэст-Літоўскага» у паўстанні 1863 г. (Месца смерці А. Гофмейстара ў «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» ўказана як Галіцыя, але Ёдзевіч і М. Дубецкі — аўтар артыкула пра Гофмейстара, апублікаваным у «Ateneum wileńskim» у 1923 г.[11], дакладна называюць Кракаў).

Бібліяграфічныя звесткі ўнутры тэкстаў пры цытаванні дакументаў ці ў агляднай форме прыводзіліся ў адвольным парадку, часам у дужках.

Большасць бібліяграфічных спасылак у падрадковых заўвагах, унутры тэкстаў, і ў аглядных матэрыялах дазваляе дакладна ідэнтыфікаваць дакументы, нягледзячы на непаўнату элементаў, на адвольна скарочаныя формы бібліяграфічных апісанняў, у т.л. загалоўкаў выданняў, і апісанне рускамоўных выданняў лацінскім шрыфтом, што непрымальна ў сучаснай бібліяграфічнай практыцы. Непаўната праяўлялася ва ўключэнні абмежаванай колькасці элементаў бібліяграфічнага апісання, звычайна аўтара, назвы, тома. Старонкі дакладна ўказваліся заўсёды. Аднак часам не адзначаліся год і месца выдання ці іншыя звесткі. Таму ідэнтыфікацыя некаторых дакументаў, дастаткова вядомых у навуковым асяроддзі на той час, выклікае цяжкасці. Скарачэнне «ibid.» з дакладнымі старонкамі замяняла бібліяграфічныя звесткі пры паўторных спасылках на дакумент.

З пачатку існавання «Ateneum wileńskiego» рэдакцыя імкнулася весці бібліяграфічную інфармацыю пра новыя выданні і артыкулы, адпаведныя яго зместавай накіраванасці. Калі Публічная бібліятэка Віленскага універсітэта распачала бібліяграфічную рэгістрацыю выданняў, якія выйшлі на тэрыторыі ваяводстваў, размешчаных на землях Заходняй Беларусі (так званага Віленскага бібліяграфічнага рэгіёну) і выпуск паказальнікаў «Віленская рэгіянальная бібліяграфія ў...годзе», а пазней і «Перыядычныя выданні Віленскага бібліяграфічнага рэгіёну», гэта

10 Ateneum wileńskie. 1927. R. IV. Z. 12. S. 200—207.
11 Не змяшчае бібліяграфічных звестак.

вельмі зацікавіла рэдакцыю і чытачоў «Ateneum wileńskiego». Выпускі гэтых паказальнікаў перадрукоўваліся ў часопісе, а таксама змяшчаліся аналітычныя артыкулы пра тэндэнцыі кнігадруку на іх падставе. Па гэтых паказальніках дастаткова зручна выяўляць мясцовыя друкаваныя матэрыялы, што сёння важна пры вядзенні каталогаў і базаў дадзеных мясцовых выданняў. Бібліяграфічная інфармацыя і дадзеныя пра выдавецкую дзейнасць — каштоўны матэрыял і для вывучэння гісторыі кнігадрукавання ў Брэсцкім рэгіёне. Друкарні Брэстчыны займалі значнае месца ў выдавецкім працэсе на заходнебеларускіх землях. Брэст вызначаецца як трэці асноўны цэнтр кнігавыдання пасля Вільні і Беластока. Нават у першай палове 1930 г. з 379 выданняў[12], зарэгістраваных у Віленскім бібліяграфічным рэгіёне, 18 выйшлі ў Брэсце, Пінску, Баранавічах і Кобрыне[13]. У паказальніку «Перыядычныя выданні Віленскага бібліяграфічнага рэгёна» адлюстроўваліся выданні за год. Газеты, часопісы і іншыя перыядычныя выданні групаваліся па раздзелах у алфавіце месцаў выхаду, унутры раздзелаў — перыядычныя выданні дадаткова дыферэнцаваліся па відах. Так, з паказальніка за 1929 г. можна даведацца, што ў Баранавічах і Кобрыне выходзілі па 2 перыядычныя выданні, у Брэсце —16, Пінску — 5 і інш.

У канцы 20-х гг. на тэрыторыі Польшчы была заснавана дзяржаўная бібліяграфічная рэгістрацыя выданняў і пачалі выходзіць бягучыя нацыянальныя бібліяграфічныя паказальнікі, таму ўлік новых выданняў у межах Віленскага бібліяграфічнага рэгёну быў прыпынены, а сам рэгён у 1930 г. скасаваны.

Але справа бібліяграфічнага інфармавання пра новую літаратуру, прысвечаную гістарычнаму вывучэнню зямель ВКЛ, была паспяхова прадоўжана ў Публічнай бібліятэцы імя Я. і Э. Урублеўскіх (Вільня), у якой на працягу 1929—1936 гг. складаўся бібліяграфічны паказальнік «Бібліяграфія гісторыі зямель б. ВКЛ за год...». Паказальнік выходзіў асобнымі выпускамі, а таксама публікаваўся ў часопісе «Ateneum wileńskie». Адлюстроўваліся творы друку, апублікаваныя пераважна ў Польшчы, а таксама ў БССР, СССР, Германіі, Англіі, Літве, Латвіі, ЗША і іншых краінах. Краязнаўчыя творы як навуковыя, так і папулярныя, інфармацыйна-рэкламныя ўлічваліся вельмі ўважліва. Так,

12 Гэта год рэзкага скарачэння кнігадрукавання з-за эканамічных прычын.
13 Ateneum wileńskie. 1930. R. VII. Z. 1-2. S. 351—354.

у паказальніку адлюстраваны нават выданні, прысвечаныя Палеска-Пінскаму краю, напісаныя сябрамі краязнаўчага гуртка дзяржаўнай гімназіі імя Ю. Пілсудскага ў Пінску. Збіраючы дакументальныя крыніцы і вусныя аповеды старажылаў пра мінулае Піншчыны, пра унікальную прыроду краю, вучні напісалі і апублікавалі ў сярэдзіне 30-х гг. шэраг твораў у дэцызыяльнай друкарні і друкарні братоў Вількoвіч: «Polesie pod znakiem »nastawki» i dykty«, »Z krainy wjunów«, »Czar Polesia czar«, »Polesie i turysta», два выданні «Słów kilka o Pińsku oraz święta, obrzędy i wierzenia ludu poleskiego».

У «Бібліяграфіі гісторыі зямель б.ВКЛ...» прымянялася сістэматычная групоўка бібліяграфічных запісаў, што дазваляла ў гістарычным аспекце паказаць розныя галіны гаспадаркі, культуры і мастацтва, вайсковай справы, рэлігійнага жыцця, літаратурна-мастацкія творы, звесткі па этнічнай гісторыі, аб насельніцтве і інш. Асобна выдзяляліся і раздзелы краязнаўства, бібліяграфічных прац, біяграфій, мемуарнай літаратуры, рэцэнзій і крытычных матэрыялаў. Усяго ў паказальніку было адлюстравана 2075 дакументаў. У кожным выпуску ёсць бібліяграфічныя апісанні дакументаў, прысвечаных Брэстчыне, а таксама звесткі пра кнігі і іншыя дакументы, якія выходзілі ў гарадах рэгіёна. Так, у паказальніку за 1930 г. адлюстраваны працы вядомага краязнаўцы Рамана Гарашкевіча, выдадзеныя ў Брэсце-над Бугам: «Powiat Stoliński: notatki historyczne», «Krótki rys powiatu Brzesko-nad-Bużańskiego», «Sprawa Szlachty Zaściankowej Polesia»; кніжачка З. Гасяроўскага «Szkola na Polesiu na tle stanu i potrzeb szkolnictwa Rzeczypospolitej». У 1936 г. зарэгістраваны выдадзеныя ў Брэсце «Przewodnik po Polesiu» М. Марчака, «Poleska szopka polityczna» Г.Е. Грушчынскага і інш. Звесткі пра ілюстратараў, рэдактараў, друкарні, тэматыку выданняў і іншыя дадаткова могуць выкарыстоўвацца пры даследаванні развіцця кнігавыдання ў Брэсцкім рэгіёне ў міжваенны перыяд.

Бібліяграфічныя апісанні ва ўнутрычасопісных паказальніках аформлены уніфікавана, а колькасць элементаў дазваляе дакладна ідэнтыфікаваць самастойныя выданні і артыкулы. Недахопам бібліяграфічных апісанняў з'яўляецца транслітарацыя лацінскім шрыфтам рускіх і яўрэйскіх выданняў.

Часопіс «Ateneum wileńskie» дазваляе выкарыстоўваць выданне як крыніцу для папаўнення краязнаўчых інфармацыйных рэсурсаў бібліятэк і для вывучэння гісторыі мясцовага кнігадрукавання.

Ильин А. Л.
Игнатюк Е. А.

Судьба библиотеки и архива молодовско-поречских Скирмунтов

Известный дворянский род Скирмунтов очень много сделал для развития экономики и культуры Полесья. Причем пионером промышленного развития Пинщины был Александр Скирмунт (1798—1870), получивший прекрасное образование. Он в 1818 году окончил физико-математический факультет Виленского университета, затем изучал химию в немецких, французских и бельгийских высших учебных заведениях. К 50-м годам XIX века на Пинщине сложилось два крупных центра культуры: сам город Пинск и Лунин — имение князей Друцких-Любецких. К пинскому культурному кружку можно отнести историка и писателя Антония Мошинского, скульптора и художника Елену Скирмунт, художника и композитора Наполеона Орду, к лунинскому — этнографа и фольклориста Ромуальда Зенькевича, поэта и ботаника Павла Гениюша и композитора Геркуланума Кремпского. В своем родовом имении Молодово Пинского уезда Александр Скирмунт также стал создавать один из очагов культуры, в первую очередь собирать библиотеку, содержавшую природоведческую, техническую, историческую и художественную литературу. Для библиотеки во дворце была отведена специальная комната. Известно, что его сын Генрик Скирмунт (1834—1918) в 1858 году выписывал популярный тогда литературно-исторический журнал «Тека виленьска», который издавал

известный историк Адам Киркор. Этот журнал был рупором литвинского патриотизма виленского интеллектуального кружка, в недрах которого вызревала белорусская национальная идея. Этим литвинским патриотизмом был заражен и сам Александр Скирмунт, который хорошо помнил о литовских корнях своего рода. Поэтому он скрупулёзно собирал семейный архив, особенно то, что касалось литовского происхождения рода Скирмунтов, герба Дуб. Неслучайно, что Александр Скирмунт был одним из попечителей Виленского музея древностей, руководителем которого являлся Адам Киркор[1]. Отсюда и то, что в начале XX века лидерами краёвого движения стали его внуки: Роман и Констанция Скирмунты, а первый — председателем правительства БНР[2].

После смерти в 1870 году Александра Скирмунта его имения были разделены между шестью его сыновьями: Молодово досталось четвертому сыну Генрику, а соседнее имение Поречье с суконной фабрикой и сахарным заводом — третьему сыну Александру Скирмунту (1830—1909). В Поречье одно из фабричных зданий было перестроено в усадебный дом, и в новой резиденции поселился Александр Скирмунт, где активно занялся хозяйственной деятельностью. Думается, что молодовская библиотека была разделена: художественная и историческая часть осталась в Молодово, а научно-техническую часть перевезли в Поречье. Кроме того, Александр Скирмунт, возможно, забрал и часть семейного архива.

Вскоре владельцу Молодова в управлении имением стал помогать младший сын Генрик Скирмунт (1868—1939) — известный поэт и композитор. Тогда, естественно, молодовская библиотека стала пополняться художественными и музыкальными произведениями. Стал складываться и новый архив, который состоял в основном из черновиков произведений поэта и композитора, а также писем к нему, в том числе и известных деятелей культуры. В архиве хранился и «альбом для Элизы Ожешко, которая неоднократно навещала Молодово и назвала альбом «Подручная книжечка с жемчужинами». Она была в зеленом кожаном с позолотой переплете и имела позолоченные края. В альбом Элиза вписывала полюбившиеся стихи, цитаты и собственные афоризмы. На

1 Каханоўскі, Г. Руплівец нашай старасветчыны / Г. Каханоўскі, А. Каханоўскі . Мн., 1991. С. 31.

2 Смалянчук, А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй : Пол. рух на беларускіх і літоўскіх землях, 1864—1917 г. / А.Ф. Смалянчук ; Установа адукацыі «Гродз. дзярж. ун-т імя Я. Купалы». — Гродна : ГрДУ, 2001. — 320, [1] с. — Бібліягр.: 285-304 (508 назв.).

первой странице альбома имелась надпись: «Эту книгу с собственноручно записанными мыслями своими, цитатами из чужих произведений Элиза Ожешко передает Константину Скирмунту. 1909.» Здесь же хранились альбомы со стихами Александра Ходько, Юлиана Корсака и др. Во время Первой мировой войны молодовский дворец в течение трех лет находился в прифронтовой полосе. И только благодаря тому, что Генрик Скирмунт не покинул тогда своего имения, молодовский и поречский дворцы были спасены и не разграблены. Но в период 1919—1920 гг. молодовскую усадьбу разграбили большевики, а старинная библиотека и архив погибли. Хотя по некоторым сведениям библиотека частично сохранилась: «Собрание книг не превышало в 1920 г. тысячи томов на польском и французском языках»[3]. Но 1939 год уже не пощадил и владельцев дворца: Генрик Скирмунт вместе с сестрой Марией были зверски убиты. Отметим также, что Генрик Скирмунт собирал местный фольклор. Так, в соседнем селе Табулки им была записана народная песня о католическом святом Андрее Боболе. Вполне вероятно, что погибло и собрание фольклора, хранившееся в молодовском дворце. Да и вообще вопрос о влиянии полесского фольклора на музыкальное творчество Генрика Скирмунта совершенно не изучен.

Еще при жизни Александра Скирмунта (1830—1909) имением Поречье стал управлять его сын Роман Скирмунт (1868—1939). В начале XX века Роман Скирмунт приступил к активной политической деятельности: «Дамагаўся стварэння Краёвай партыі Літвы і Беларусі як міжнацыянальнага блока польскай, літоўскай і беларускай партыйных арганізацый»[4]. Выпустил несколько книг политической публицистики. Конечно, он пополнял свою библиотеку книгами и политического содержания. С любовью занимался Роман Скирмунт историей, фолькористикой и этнографией родной Пинщины. «У 1923 г. інжынер Актаві Нелярд падрыхтаваў і выдаў зборнік краязнаўчых матэрыялаў «Палессе ілюстраванае», у якім былі надрукаваны два артыкулы Рамана Скірмунта. У першым з іх («Рысы адметнасці Палесся») утрымліваюцца звесткі пра этнаграфію Палескага краю, псіхалогію палешукоў і асаблівасці іх мовы, таксама падаюцца тэксты чатырох песень. (...) У артыкуле «Са старых

3 Федорук, А. Старинные усадьбы Берестейщины. Мн., 2004. С. 275.

4 Рудовіч С. Скірмунт Раман // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 321.

хронік» распавядалася гісторыя Палесся XIV—XVII стст. Пінскі стараста ў кастрычніку 1929 г. раіў сябрам Таварыства вывучэння гісторыі вызвалення і абароны Вільні і Віленскай зямлі наладзіць перапіску з Раманам Скірмунтам дзеля збору інфармацыі пра «вызваленне» Палесся»[5]. Естественно, он собирал книги по истории и этнографии. Думается, что у него была одна из лучших (возможно, и лучшая) библиотек по истории и этнографии Полесья. Некоторое представление об архиве Романа Скирмунта дает следующий документ, найденный нами в Государственном архиве Брестской области (ф. 1, оп. 1, ед.хр. 74, л. 18):

Министерство вероисповеданий Пану Роману Горошкевичу и общественного просвещения референту отдела реставрации в Варшаве в правлении Полесского воеводства 17 сентября 1929 г. в Бресте над Бугом

Доктор Кароль Гурский, живущий в Познани по адресу: аллея Марцинковского № 22 кв. 1 (римский пансионат), письменно обратился в отдел государственных архивов с заявлением следующнго содержания: «В Поречье (почта Поречье, Пинский уезд, Полесье) находится во владении пана Романа Скирмунта богатый семейный архив. Его главную часть составляет архив волости Кривичи (Виленское воеводство), содержащий несколько сотен дел. Сначала волость была собственностью Кишков, потом ею незаконно владели Хрептовичи, далее перешла к Чижам, потом к Бокунам, Ходько и Любаньским. Документы, начиная с XVII века, отражают в целом хозяйственные отношения волости. Необычайно ценный архив был разорен большевиками, однако его главная часть сохранилась. Архив не упорядочен.

Вышеуказанную информацию передаю пану с просьбой:

1) По возможности более подробно сообщить об этом архиве, если отдел реставрации обладает такой информацией.

2) Установить с владельцем архива отношения, следующие из полномочий отдела реставрации, с целью склонить его к доступу к архиву исследователям. Отдел государственных архивов может взять на себя обязательства отправки в Поречье летом 1930 года архивного служащего, который бы архив изучил, оценил и возможно упорядочил.

За главного директора государственных архивов
/-/ министер. советник (доктор А. Рыбарский)

---

5 Ільін А. Роман Скірмунт у грамадска-палітычным і культурным жыцці Піншчыны ў 20—30 гг. 20 ст. // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. Т. 8. С. 103.

Отметим, что матерью Романа Скирмунта была Теофилия Любаньская (1836—1928). Таким образом, через нее в Поречье оказался семейный архив рода Любаньских. Возможно, поречский архив исследовал Кароль Гурский (1903—1988) — известный польский историк-медиевист, один из основателей торуньской исторической школы.

Судьба Романа Скирмунта повторила трагическую судьбу его двоюродного брата Генрика: он был также зверски убит в сентябре 1939 года. Архив и библиотека были разграблены местным населением и большевиками. Историк А. Смоленчук во время своего посещения Поречья видел у одного жителя села книгу из библиотеки Романа Скирмунта: монографию выдающегося украинского историка Михаила Грушевского «Киевская Русь» (СПб., 1911). На наш взгляд, некоторые книги из поречской библиотеки хранятся и в Пинске — в библиотеке музея Белорусского Полесья. В 1924 году в Пинске местными энтузиастами был основан Полесский музей. «Мясцовая інтэлігенцыя, сярод якой знаходзім імёны Рамана Скірмунта з Парэчча, Генрыха Скірмунта з маёнтка Пласкінь, Пятра Младзяноўскага з маёнтка Невель, шчыра падтрымала захады па стварэнні музея на Палессі»[6]. Тогда прилично было поддержку оказывать не на словах, а на деле: дарить музею экспонаты и книги. Думается, что Роман Скирмунт подарил музею много книг. Поэтому книги из поречской библиотеки надо, в первую очередь, искать среди книг со штампами библиотек музея и пинского отделения Польского краеведческого общества, в ведении которого находился музей. А таких книг в библиотеке музея Белорусского Полесья десятки. Например, почти все номера журнала «Литва и Русь», выходившего в Вильно в 1912—1913 годах. Тогда эта тематика просто увлекала Романа Скирмунта. Но особый интерес вызывают несколько томов журнала «Тека виленьска». На титульном листе первого номера за 1857 год есть надпись самого издателя — Адама Киркора: «В первый день выхода Тебе, самому дорогому и лучшему другу Каз.» Наверно, речь идет о Казимире Скирмунте (1824—1880) — повстанце 1863 года и муже скульптора Елены Скирмунт. Если это действительно так, то на историю рода Скирмунтов да и всего Полесья придется смотреть по-новому.

---

6 Лабачэўская В. Захавальнік Палескага музея Дзмітрый Георгіеўскі. Мн., 2001. С. 15.

Саўчук А. І.

Кнігазбор Вандаліна Пуслоўскага: Косава — Свіслач — Гродна

Бібліятэка, якую збіраў у Косаўскім палацы Вандалін Пуслоўскі ў XIX ст., дакладней, тая частка кнігазбору, якую ў 1927 годзе дачка Вандаліна Пуслоўскага Марта Красінская перадала ў дар Гродзенскаму музею, на сённяшні дзень з'яўляецца самай значнай у калекцыі Аддзела рэдкіх кніг і старадрукаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея[1].

Аб гісторыі фрагмента кнігазбору, які трапіў у Гродна, пісала першая загадчыца АРКіС ГДГАМ В.І. Шоцік[2]. Пра рэпертуар кніг пісала Л. Коўкель[3], якая працавала ў АРКіС ГДГАМ і добра ведае гродзенскую частку бібліятэкі Пуслоўскага-Красінскай. Але гэты кнігазбор, напэўна, заслугоўвае адмысловага даследавання, якое можа даць цікавыя звесткі пра асобу самога Вандаліна Пуслоўскага, яго бібліятэку і наогул кніжную культуру на нашых землях.

1 Далей АРКіС ГДГАМ.

2 Шоцік В.І. Да гісторыі кнігазбору Пуслоўскіх // Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі. Мн., 1998. Вып. 3. С. 45—50.

3 Коўкель Л. Прыватныя кнігазборы Гродзеншчыны другой паловы XIX ст. (на прыкладзе калекцыі Пуслоўскіх-Красінскіх) // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Гродна, 1998. С. 205—210 ; Kowkiel L. Prywatne księgozbióry na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku. — Kraków, 2005.

Але спачатку нагадаем гісторыю кнігазбору. Кнігі збіраў бацька Вандаліна Пуслоўскага Войцех Пуслоўскі (1762—1833), дэпутат Трыбунала ВКЛ, пасол на Чатырохгадовы сейм, маршалак слонімскага павета, з яго сыноў два — Ксаверы (1806—1874) і Вандалін (1818—1884) перанялі бацькоўскае захапленне кнігамі і сабралі ўласныя бібліятэкі: Ксаверы ў сваім маёнтку Крулікарня пад Варшавай, а Вандалін Пуслоўскі ў пабудаваным ім Косаўскім палацы. Дарэчы, кнігі з уладальніцкімі адзнакамі і Войцеха Пуслоўскага, і Ксаверыя Пуслоўскага (ён быў бяздзетным, і крулікарскі кнігазбор перайшоў да Вандаліна) сустракаюцца ў гродзенскім зборы. Сучаснікі адзначалі, што бібліятэка Вандаліна Пуслоўскага налічвала некалькі тысяч тамоў і некалькі рукапісаў[4].

Ад Вандаліна Пуслоўскага бібліятэка, а магчыма яе частка, перайшла да яго малодшай дачкі Марты Красінскай (1859—1943). Кнігі былі перавезены ў маёнтак Красінскай Свіслач пад Гродна. У 1921 г. на пасяджэнні Камісіі апекі над помнікамі мастацтва і культуры паведамлялася, што Марта Красінская вырашыла перадаць у дар свіслацкі кнігазбор. Узначальваў Камісію Юзаф Ядкоўскі, будучы заснавальнік і першы дырэктар гродзенскага музея. Але кнігі трапілі ў Гродна пазней.

У 1927 годзе (31 кастрычніка) адбылася гістарычная для гродзенскага музея падзея. Быў падпісаны акт перадачы кнігазбору графіні Марты Красінскай гродзенскаму музею. Падзея была афармлена афіцыйна, Марту Красінскую прадстаўлялі граф Міхал Красінскі, Маўрыцы О'Брыен дэ Ласі і прэзідэнт горада Гродна Казімір Рагалевіч. З другога боку выступаў Юзаф Ядкоўскі, як прадстаўнік Міністэрства асветы і захавальнік гродзенскага музея. Падрабязная інфармацыя пра гэтую значную для культурнага жыцця горада падзею была змешчана на старонках гродзенскай газеты «Nowe życie»[5]. У афармленым акце было пазначана, што гэты кнігазбор не можа быць вывезены з Гродна, а ў выпадку ліквідацыі музея павінен быць перададзены адпаведнай польскай навуковай установе.

У знак удзячнасці за такі багаты падарунак навуковая бібліятэка музея атрымала назву «Бібліятэка імя графа Вандаліна Пуслоўскага і графіні Марты Красінскай»[6]. Пазней, калі музей пераехаў у Стары замак, Юзаф

---

4 Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875. S. 48.

5 Bibljoteka Ludwika-Filipa w Grodnie // Nowe życe. 1927. № 129. S. 2—3.

6 У арыгінале Bibljoteka im. Wandalina hr. Pusłowskiego i Marty hr. Krasińskiej.

Ядкоўскі падчас выставы, прысвечанай адкрыццю ў Гродне помніка Элізе Ажэшцы, прадставіў для наведвальнікаў і кнігі, якія падарыла графіня Красінская.

Ва ўзгаданым газетным артыкуле ёсць інфармацыя: «Кнігазбор, які складаецца з бібліятэк прыватных, а менавіта: Вандаліна Пуслоўскага, Людовіка-Філіпа, французскага караля, набытага ў Парыжы Генрыкам Пуслоўскім і Мартай Красінскай, якія з'яўляюцца ўласнасцю Марты Красінскай...»[7]. Далей гаворыцца, што бібліятэка Людовіка-Філіпа, як і ўласная бібліятэка Марты Красінскай, налічвае больш за 10 000 тамоў, частка кнігазбору ўжо прывезена ў Гродна, а частка знаходзіцца ў Варшаве, у Крулікарні.

Але кніг з адзнакамі Людовіка-Філіпа ў гродзенскім музеі не выяўлена. Магчыма, набыты кнігазбор французскага караля Марта Красінская збіралася перадаць у Гродна, але паколькі кнігі знаходзіліся ў Варшаве, там яны і засталіся.

Кніжны дар, атрыманы музеем, быў зарэгістраваны ў інвентарных кнігах, з якіх захавалася толькі адна (№ 22453[8]). Сам працэс запісу кніг быў доўгі, расцягнуўся на гады, апошнія кнігі з падоранага Мартай Красінскай кнігазбору былі заінвентарызаваны ў 1930 г. Адзначым, што насупраць некаторых запісаў у інвентары былі зроблены заўвагі аб рэдкасці выданняў: «B[ardzo].rzadk[ie]: druki» (запіс пад № 12213) ці «Unikat? Estreicherowi nieznany» (запіс пад № 12326).

Ва ўзгаданым газетным артыкуле адзначалася, што кнігазбор Марты Красінскай налічвае больш за 10 000 тамоў, і толькі частка яго прывезена ў Гродна. Таму паўстае пытанне, колькі менавіта кніг было перададзена з бібліятэкі Пуслоўскага-Красінскай у музей. Наогул, дакументальна невядома, колькі кніг было сабрана ў гродзенскім музеі да 1939 года і колькі дакладна іх было пазней, у 1941 г. На саміх кнігах з кнігазбору Марты Красінскай сустракаюцца музейныя ўліковыя нумары ад 6 да 12 тысяч. Але пад адным нумарам Ю. Ядкоўскі ўпісваў шматтомныя выданні, дублетныя экзэмпляры і ўсе нумары аднаго часопіса за розныя гады. Дакладна пакуль не падлічана, колькі кніг з падораных Мартай Красінскай захавалася на сённяшні дзень.

7 Bibljoteka Ludwika-Filipa w Grodnie ...S. 3.
8 Тут і далей уліковыя нумары кніг АРКіС ГДГАМ.

Кнігі, якія рупліва збіраў Вандалін Пуслоўскі, а пасля яго дачка, яшчэ чакаюць сваіх даследчыкаў. Не прэтэндуючы на новыя адкрыцці, часам паўтараючы факты, якія ўжо былі апублікаваны (крыніцай з'яўляюцца тыя ж самыя гродзенскія асобнікі з бібліятэкі Пуслоўскага-Красінскай), акрэслім, па якіх накірунках можа весціся даследаванне гэтага цікавага кнігазбору.

Па-першае, гэта навуковае апісанне саміх кніг, якія захаваліся ў АРКіС ГДГАМ. Гэта карпатлівая работа, спачатку трэба проста выявіць, колькі кніг захавалася ў Гродне, колькі тамоў, колькі выданняў. Вядома, што асноўны рэпертуар кнігазбору Вандаліна Пуслоўскага складалі кнігі па гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай, краязнаўстве, працы сучасных польскіх гісторыкаў, творы аўтараў, якія паходзілі з нашых зямель, віленскія і польскія перыядычныя выданні. Але можна будзе зрабіць больш дакладны аналіз тэматычнага зместу гэтай бібліятэкі, выявіць у яе складзе самыя каштоўныя і рэдкія выданні. Тут дарэчы будзе прыгадаць, што самыя раннія выданні сучаснай калекцыі гродзенскага музея, дакладней, канвалют з трох інкунабул, якраз паходзіць з кнігазбору Вандаліна Пуслоўскага і Марты Красінскай, такое ж паходжанне маюць 14 выданняў XVI стагоддзя[9].

Прадметам аналізу таксама павінны стаць уладальніцкія знакі на кнігах. Вандалін Пуслоўскі пазначаў свае кнігі штампамі «Wand. Pusłowski» і «Z biblioteki Wandalina Pusłowskiego», пазней, калі кнігі перайшлі да дачкі, на кнігах з'явіўся штамп «Z księgozbioru Wandalina Pusłowskiego i Marty Krasińskiej».

На многіх кнігах, але не на ўсіх, сустракаюцца інвентарныя нумары, хутчэй за ўсё, гэтыя нумары ставіліся ў Косаўскай бібліятэцы, дзе бібліятэкарам працаваў Аляксандр Вінклеўскі (1832—1910)[10]. Ці быў бібліятэкар пры Марце Красінскай, невядома. Можна адзначыць, што выданнямі, якія былі ўнесены ў інвентар Косаўскай бібліятэкі пад першымі нумарамі, былі тамы часопіса «Dziennik wileński», а найбольшыя нумары, пазначаныя бібліятэкарам Пуслоўскага на кнігах, сярод выяўленых на сённяшні дзень, былі на 8 тысяч. Таму можна з

9 Каталог выданняў XV-XVI стагоддзяў: з фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея / аўт.-склад. В.І.Шоцік [і інш.]. Слонім, 2003. 232 с.

10 Słownik pracowników książki polskiej. Suplement. Warszawa-Łódź, 1986. S. 180.

упэўненасцю сцвярджаць, што кнігазбор у Косаве налічваў не менш як 8 тысяч тамоў.

На многіх асобніках сустракаюцца подпісы, штампы і экслібрысы папярэдніх уладальнікаў кніг. Сярод іх ёсць прозвішчы вядомых аматараў кніг, такіх як Юзаф Станіслаў Сапега, Аляксандр Любамірскі, браты Залускія.

Але, магчыма, больш цікавыя для даследчыкаў рэгіёну будуць уладальніцкія адзнакі тых асоб, якія жылі недалёка ад Косава і маглі быць асабіста знаёмы з Вандалінам Пуслоўскім. Напрыклад, на вокладцы часопіса «Dziennik warszawski», 1829, Nr 44 (№ 09164) ёсць запіс на рускай мове «Помещику Александру Семеновичу Скирмунту». Пазней, калі кніга трапіла да Пуслоўскага, на ёй быў прастаўлены бібліятэчны нумар «303». Аляксандр Скірмунт (1799—1870), маршалак пінскі, вядомы прадпрымальнік, які заснаваў шэраг прадпрыемстваў. У кнігазборы Пуслоўскага сустракаем кнігі з подпісам і штампам Войцеха Нарбута (1762—1837), пісьменніка, каралеўскага камергера, пасла на Чатырохгадовы сейм (напрыклад, № 10940). Дарэчы, бібліяфілам быў і яго брат Станіслаў Нарбут (1744—1858), канонік брэсцкі, пробашч у Косаве[11]. Такія факты пашыраць нашае ўяўленне пра прыватныя бібліятэкі Берасцейшчыны.

Часам уладальніцкія адзнакі на кнігах з бібліятэкі Вандаліна Пуслоўскага адкажуць нам на пытанне, якім стаўся лёс тых ці іншых кніжных калекцый. Напрыклад, сустракаюцца асобнікі з кнігазбору полацкіх піяраў: штамп «Coll: Pol: S.P.» і подпіс «Bibliotheca Polocensis S.P. 1828» стаяць на № 00344. Вучэльня піяраў была зачынена ў 1830 г., кнігазбор часткамі перадаваўся ў розныя ўстановы, але некаторыя кнігі трапілі да прыватных уладальнікаў, паміж іншымі да Пуслоўскага.

На гродзенскіх асобніках таксама сустракаюцца і дарункавыя надпісы, якія сведчаць пра ўласныя адносіны аўтараў кніг з гаспадаром Косава і даюць магчымасць акрэсліць кола асабістых кантактаў Вандаліна Пуслоўскага. Яго ведалі як археолага і нумізмата, збіральніка кніг, і за гонар лічылі, каб кніга трапіла ў косаўскую бібліятэку. Напэўна, самым для нас вядомым дарыцелем з'яўляецца археолаг і краязнавец Яўстахі Тышкевіч, які падпісаў выдадзены ім «Rękopism X. Bagińskiego»: «Do

11 Polski słownik biograficzny (Далей PSB), t. XXII, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1977. S. 539—540.

biblioteki w Mereczowszczyźnie ofiarował E.Tyszkiewicz 25 lipca 1854 Wilno» (№ 09050)[12].

Салон Марты Красінскай у Варшаве быў адкрыты для палітыкаў, літаратараў, навукоўцаў, і многія на памяць пра знаёмства дарылі ёй свае кнігі. Напрыклад, дачка вядомага ў XIX ст. галандскага і англійскага мастака Алма Тадэма Лорэнс падпісала свой твор «The fate-spinner» (London, 1910) : «A Mme la Comtesse Martha Krasińska souvenir affecteux de Laurence Alma Tadema Varsovie Dec. 1910» (№ 11194).

Наступнае пытанне — як камплектаваўся кнігазбор. Відавочна, што Пуслоўскі збіраў сваю бібліятэку мэтанакіравана, купляў патрэбныя або цікавыя для яго выданні, якія выходзілі з віленскіх, польскіх, расійскіх і замежных друкарняў. Вандалін Пуслоўскі актыўна набываў кнігі ў выдаўцоў. Пра гэта сведчаць і захаваны падпісны ліст на імя Вандаліна Пуслоўскага, і яго прозвішча ў спісах падпісчыкаў на некаторых тагачасных выданнях. Па такіх спісах мы можам выявіць экзэмпляры з кнігазбору Вандаліна Пуслоўскага, якія не захаваліся ў яго калекцыі, але якія ён, напэўна, замаўляў.

На саміх кнігах сустракаюцца звесткі пра тое, што кнігі набываліся на распродажах, часам занатаваны кошт кніг. Напрыклад, на падшыўцы часопіса «Tygodnik wileński» за 1815 г. ёсць запіс «Zapłacono z oprawą R[ubli] Sr[ebrem] 18 kop[iejek] 90» (№ 00133). Ці надпіс «Kupiona na publ[icznej]. litytacji xiąg P[anem]. Wojc[iechem]. za zł[otych]. 20» (№ 07883), які сведчыць, што Войцех Пуслоўскі набываў кнігі на распродажы. Такія звесткі папоўняць нашыя ўяўленні пра кніжны гандаль і спосабы камплектавання тагачасных бібліятэк.

Наогул, запісы, якія можна знайсці на старонках кніг, могуць быць самымі нечаканымі. На форзацы адной з кніг ёсць подпіс ксяндза Шыманскага, якому кніга належала раней, а пазней нехта напісаў: «Kto Pusłowskiego Wandalina z pomiędzy gości poznać chcie raczy niech przyjaciela szuka ludzkości a Pusłowskiego Wandalina obaczy» (№ 05286). Хто і з якой нагоды напісаў гэтыя радкі — невядома, але такім чынам выказаў свае адносіны да Вандаліна Пуслоўскага.

Крыніцай інфармацыі і матэрыялам для пошуку могуць быць самі выданні XIX ст. Свой твор «Kilka wspomnień uniwersyteckich» Плацыд

12 Rękopism X.Bagińskiego Dominikana Prowincyi Litewskiej (1747—1784) wydana przez E.Tyszkiewicza. Wilno, 1854.

Янкоўскі прысвяціў Вандаліну Пуслоўскаму, пад прысвячэннем стаіць дата 17 ліпеня 1847 г., Белавічы[13]. Плацыд Янкоўскі (1810—1872) родам з Брэсцкага павета, польскамоўны пісьменнік, у 1847—1858 гадах служыў святаром у Белавічах у Слонімскім павеце і падрабляў настаўнікам, напэўна, у гэты час ён і пазнаёміўся асабіста з Пуслоўскім. Тут можна меркаваць, ці быў звязаны Янкоўскі з Вандалінам Пуслоўскім «па працы», ці знаёмства было звязана з літаратурнай творчасцю пісьменніка, а магчыма, Вандалін Пуслоўскі выступіў у нейкіх справах як мецэнат, чым і заслужыў удзячнасць белавіцкага святара. У гродзенскім музеі ёсць два асобнікі гэтага выдання, абодва паходзяць з косаўскага кнігазбору (№ 00432 і 06203).

Праца па рэканструкцыі бібліятэкі Вандаліна Пуслоўскага, гісторыі яе збору і ролі ў культурным жыцці краю цікавая, а вынікі такога даследавання пашыраць нашы веды пра гісторыю бібліятэк і культуру Беларусі.

13 Jankowski P. Kilka wspomnień uniwersyteckich. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1849.

Зверева И. С.

Штрихи к истории личных библиотек Гродненской губернии в XIX веке (по материалам архива Российской национальной библиотеки)

Настоящая публикация посвящена обзору документов архива Российской национальной библиотеки (РНБ), относящихся к истории поступления в Императорскую Публичную библиотеку в Санкт-Петербурге отдельных собраний из частных библиотек Брестской области, конфискованных после поражения польского ноябрьского восстания 1830 года. Эта тема достаточно исследована и имеет обширную библиографию[1]. Однако документы архива РНБ остаются малоизвестными, хотя они могут отчасти уточнить, дополнить, проиллюстрировать отдельные факты.

Как известно, после подавления восстания в числе репрессивных мер правительство России произвело конфискации, которым подверглись Библиотека Варшавского университета, Варшавское Общество любителей наук, Комиссия народного просвещения, а также имения мятежников и заговорщиков (как их называли в официальных документах), на территориях современной Белоруссии, Литвы, Польши и Украины.

1 См., напр., прикнижную библиографию в трудах: Kowkiel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie w pierwszey połowie XIX wieku. Kraków, 2005. 222 s., 16 s. il. ; Моричева М. Д. Библиотека Залуских и Российская национальная библиотека. СПб., 2001. 214 с. и др.

Часть конфискованных рукописей и печатных материалов передавалась в Императорскую Публичную библиотеку (ИПБ). Из конфискованных в это время личных библиотек в нее, как правило, пересылались издания, запрещенные цензурой или сомнительного содержания, так как изначально в библиотеке существовал особый отдел для запрещенной литературы, созданный по инициативе ее директора А.Н. Оленина[2]. Исключение из этого правила составляют Пулавская библиотека Чарторийских и Дереченская — Сапегов[3].

В частности, из Гродненской казенной палаты в Петербург были направлены значительная часть библиотеки князя Евстафия Сапеги и издания из домашних собраний Волловичей и Немцевичей[4].

Библиотека князя Евстафия Сапеги[5] поступила в ИПБ в 1832 г. из Эрмитажа, куда было доставлено 25 ящиков «с картинами, эстампами, книгами и другими вещами»[6], конфискованными в его имении в Деречине. При их вскрытии Ф. И. Лабенский, занимавший в музее должность «смотрителя над картинами и эстампами», в 8-ми ящиках обнаружил книги и еще несколько изданий в одном из ящиков с картинами, о чем доложил в Министерство императорского двора. 25 ноября 1832 г.

2 Оленин Алексей Николаевич (1763—1843), помощник директора ИПБ в 1808—1811, директор в 1811—1843. О нем см.: Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. СПб., 1995. Т. 1. С. 392—398 ; Файбисович В. М. Алексей Николаевич Оленин. СПб., 2006. 480 с., 16 л. ил. В 1812 г., за два года до открытия библиотеки, он писал министру народного просвещения: «Поелику Публичная Библиотека есть хранилище всякого рода книг, следственно в состав оной необходимо входят и запрещенные сочинения, которые иногда нужны бывают для справок и самому Правительству, то в одной из сих комнат, по примеру славной (до нашествия французов на Рим) *Ватиканской* библиотеки, намерен я устроить особое хранилище для всех тех книг и рукописей, которые от бо̀льшей части публики должны быть скрыты по силе законов, для цензуры книг изданных. В сию комнату, от которой ключ будет особенно храниться за моею печатию, никто впускаем не будет, без письменного от меня вида» (Отчет в управлении Императорскою Публичною библиотекою ...за 1808, 1809, 1810, 1811 и 1812 годы. СПб., 1813. С. 64.).

3 См.: Иваск У. Г. Частные библиотеки в России. СПб., 1911. Ч. 2. С. 39, 68. (Прил. к «Рус. библиофилу» 1911 года).

4 См.: Kowkiel L. Указ. соч.

5 Сапега Евстафий Каетан (1797—1860). О нем и его библиотеке см.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 2001. Т. 6, кн. 1. С. 227 ; Wojakowski J. Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797—1860) i Wacława Rzewuskiego (1785—1831). Warszawa. 1996.

6 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1832, д. 10, л. 10 а.

министр народного просвещения князь К. А. Ливен[7] прислал письменное распоряжение директору библиотеки А. Н. Оленину принять из Эрмитажа означенные книги. Это собрание, согласно сопроводительному реестру, включало 1231 название в 2157 томах[8] и состояло более чем на 60% из изданий на французском языке, около 15% составляли книги на латинском, немногим меньше — на польском и в небольшом количестве — на английском, голландском, греческом, итальянском, немецком, русском языках. В основном это были издания XVIII в. Новейшая для того времени литература, выпущенная в XIX в., составляла шестьдесят томов, около восьмидесяти книг приходилось на XVII в. и пятнадцать — на конец XVI в. В собрании были представлены издания разных жанров, практически по всем областям знания: истории, философии, правоведению, литературоведению, языкознанию, значительное место в нем занимали универсальные и отраслевые энциклопедии, справочники, двуязычные словари, грамматики английского, латинского, французского, шведского языков, мемуары, заметки путешественников, путеводители, книги по искусству, беллетристика, отдельные труды (в их числе популярная литература, практические пособия, школьные учебники) по естествознанию, точным наукам, медицине, военному делу. Особое место в библиотеке занимала подборка изданий античных авторов — Вергилия, Гомера, Горация, Катулла, Овидия, Плиния Старшего, Теренция, Цицерона, Ювенала, Юстина и других, — выпущенные в Венеции в 1785 г. на латинском языке, и издания тех же авторов на французском языке, печатанные, в основном, в Париже в XVIII в. Неполными комплектами были представлены собрания сочинений французских просветителей — 28 томов из 33-х томного «Полного собрания сочинений» Ж.-Ж. Руссо (Базель в 1793—1795), 56 томов из «Полного собрания сочинений» Вольтера, изданного в 71 томе (Гота, 1784 г.), 6 томов «Энциклопедии, или Толкового словаря наук, искусств и ремесел» Дидро, вышедшей в 35-ти томах (Париж, 1751—1780). Имелись отдельные номера и неполные комплекты периодических изданий, в частности, по одному выпуску ежемесячников «Mercure de France» (Paris, 1765 г.) и «Журнал Министерства Внутренних дел» (СПб., 1829), один номер литературного журнала

7 Ливен Карл Андреевич, князь (1767—1844), министр народного просвещения в 1828—1833 гг.

8 См.: ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1832, д. 10, л. 9.

«Nouvelle bibliothèque des romans» (Париж, б. г., экземпляр дефектный) и др. Часть изданий библиотеки была дублетной, например лондонское издание 1767 г. «Tableau Philosophique». Около четверти этого собрания (275 назв.) отмечено в реестре как дефектные экземпляры, в том числе все тома изданий Вольтера, Дидро, Руссо. В официальных документах собрание Сапеги именовалось книгами. Однако при изучении сопроводительного реестра в нем обнаруживается 15 рукописей, записанных кратко, вразнобой, в общем ряду с печатными материалами и с припиской «manuscript». Без этого указания было бы невозможно понять, что это рукописи. Они описаны как книги — заглавие из одного-двух слов, например, «Compendium. Manuscript», «Lexicon. Manuscript», «Manuscript wyrazow», «Zbiór różnych listow. Manuscript»[9]. Не указаны время создания рукописи, характер письма, ее язык, состав, количество листов и прочее, что позволяет соотнести описание с самой рукописью. Это было не типично. Обычно рукописи описывались подробно. Они, как и запрещенные издания, упаковывались отдельно. В сопроводительных документах обязательно указывалось, в каких именно пакетах они находятся. Если обычные издания могли лежать не распакованными и ждать своей очереди, то рукописи и запрещенные издания тут же сверялись с сопроводительным списком, принимались на хранение и отчет о их получении немедленно отправлялся в курирующее министерство. С рукописями из данного собрания дело обстояло иначе, и сегодня мы не можем с уверенностью сказать, какие именно рукописи принадлежали князю Е. Сапеге. Ко времени передачи его собрания в ИПБ в ней не доставало места для размещения новых поступлений. С 1828 г. к зданию библиотеки пристраивался новый корпус, известный как корпус К.И. Росси — А.Ф. Щедрина. Разбор конфискованных библиотек начался в 1833 г. с больших варшавских собраний, как только были окончены работы и установлены шкафы для книг на первом этаже, в то время как на втором этаже нового корпуса еще продолжались отделочные работы. Полностью расстановка секвестрованных собраний была закончена к концу 1834 г. В инвентарях Отдела рукописей ИПБ все поступления этого времени из конфискованных библиотек отмечались литерой «W», то есть как прибывшие из Варшавы. Поскольку заглавия рукописей, данные в реестре, мало что говорят, идентифицировать их почти невоз-

9 См.: там же. Л. 30 а—40.

можно и, по всей видимости, все они или бо̀льшая часть были переданы Польше по условиям Рижского мирного договора 1921 г.[10]

В 1837 г. в библиотеку поступили книги из Пореченского имения Казимира Волловича[11]. Казимир Воллович был отцом участника польского восстания Михаила Волловича, казненного в 1833 г.[12] Конфискованные у него книги (449 томов) предназначались для продажи с публичных торгов. Гродненская казенная палата представила их список в Министерство финансов, а оттуда в свою очередь он был препровожден в Министерство народного просвещения. При рассмотрении списка было найдено, что часть этих книг не пригодна для учебных заведений и для продажи, «ибо большая часть оных состоит из польских старых сочинений, в числе же немногих французских и немецких, все почти относятся до масонских обществ»[13]. По «высочайшему повелению» 163 тома было решено передать в Императорскую Публичную библиотеку. Всего в сопроводительной описи числилось 47 названий, из них 8 книг на французском, 9 — на немецком и 30 — на польском языке. При приеме обнаружилось, что две книги, одна на французском и одна на немецком языке, отсутствуют. Таким образом, в библиотеку поступило 7 изданий на французском языке в 8-ми томах, 8 — на немецком в 9-ти томах и 30 — на польском в 145 томах. Знакомство с описью показывает, что книги на французском и немецком языках, действительно, относились к изданиям масонской тематики. В их числе были такие произведения, как Thory C.-A. «Acta Latomorum», ou l'Histoire de la Franche-maçonnerie française et étrangère. Paris, 1815, Guillemain de Sant-Victor L. Recueil précieux de la maçonnerie adonhiramite. Philadelphie (Paris), 1786, Его же. Origine de la maçonnerie adonhiramite ou nouvelle observations critiques et raisonnés. Heljopolis (Paris), 1787, W. und B. Der Sigmastern oder die enthüllten sämtlichen Grade des mystischen Freimaurerie. Berlin, 1803, Die höchsten

10 Подробнее см.: Моричева М. Д. Указ. соч.

11 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1836, д. 26 «Дело управления Императорской Публичной библиотеки о доставленных по Высочайшему повелению из Гродненской казенной палаты конфискованных у мятежника Валловича книгах». 16 л.

12 Воллович Михаил Казимир (1806 — 1833). О нем см.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 1994. Т. 2. С. 209.

13 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1836, д. 26, л. 8—9.

Grade der hohn gr. MLRYz fr. Oder das non plus ultra der Freimaurerie. Berlin, 1804, Archiv der Freimaurer Loge zu Livorno. Leipzig, 1803[14] и другие.

Что касается сочинений на польском языке, охарактеризованных как старые, — это были издания конца XVIII в.—начала XIX в., среди них — учебная литература (по зоологии, географии, польские грамматики и проч.), книги юридического, исторического, познавательного характера. Значительное число томов (145) дают неполные комплекты периодических изданий, главным образом «Pamiętnik Warszawski z roku ...» (16 номеров за 1801 год; 14 за 1802; 13 за 1803; 14 за 1804; 15 за 1805; 11 за 1815; 5 за 1816; 7 за 1818), отмеченное в описи как «Сочинение неполное, некоторых номеров не находится и некоторые из наличных разбиты без начала и конца»[15]. Разрозненными томами представлен ряд других изданий, например, «Dzennik Wilenski z roku ...» (2 номера за 1805 год; 1 за 1806; 3 за 1818). Против нескольких описаний стоят пометки типа: «без заглавия», «начало испорченное», «без начала».

В 1838 г. было заведено дело о поступлении в ИПБ книг из библиотеки Кароля Немцевича[16]. Сам К. Немцевич[17], участник восстания, после его подавления бежал во Францию и жил в Париже, конфискации в фамильном имении Немцевичей производились у его брата. Письмом от 14 октября 1838 г. министр народного просвещения С.С. Уваров[18] извещал А.Н. Оленина: «Министр Государственных Имуществ препроводил ко мне в июне месяце сего года реестр 193 сочинениям, найденным в конфискованном имении Карла Немцевича, просил моего уведомления, могут ли поименованные в том реестре книги и какие именно обращены быть с пользою в ведение Министерства народного просвещения <...>. Реестр передан был на рассмотрение Комитета цензуры иностранной, из отметок коего видно, что из числа показанных в том реестре сочинений,

14 Библиографические описания изданий на нем. яз приведены так, как они даны в сопроводительной описи.

15 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1836, д. 26, л. 12—12 об.

16 Там же. Оп. 1, 1838, д. 30. «Дело управления Императорской Публичной библиотеки о передаче в Библиотеку книг, найденных в конфискованном имении гродненского помещика Немцевича». 11 л.

17 Немцевич Кароль (1797—1867). О нем см.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1999. Т. 5. С. 341.;
Гладышчук А.А. Нямцэвічы. Сапраўдныя гісторыі : гісторыка-дакументальны нарыс / А.А.Гладышчук. — Мінск : ЛіМ, 2009. — 288 с. : іл.

18 Уваров Сергей Семенович, граф (1786—1855), государственный деятель, министр народного просвещения в 1833—1849 гг.

оказалось 23 запрещенных и 25 хотя неизвестных Комитету, но судя по заглавиям, большею частию сомнительных, и при том в числе последних три запрещенных Варшавским цензурным отделением. Так (как) книги запрещенные и не рассмотренные Цензурою не могут принадлежать ни частному лицу, ни учебным заведениям, то <...> граф Протасов просил г-на министра государственных имуществ приказать переслать все сии 48 сочинений в ИПБ»[19]. В библиотеку эти издания — 48 названий в 96 томах — поступили в январе 1839 г. В основном это были издания конца XVIII — начала XIX вв. на французском языке, 8 книг — на немецком и 14 — на польском. При их принятии обнаружилось, что три польских сочинения не соответствуют указанным в сопроводительной описи. Вместо книг Strojnowski H. «Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomii polityczney i prawa narodów» (Warszawa, 1805), Kołłątaj H. «Do Stanisława Małachowskiego o przyszłym sejmie listów kilka» (Warszawa, 1788) и «Zbiór mow różnych w czasie seymow r. 1775 do 1776 mianych» (Poznań, 1777. T. 2) были присланы — «Katechizm ekonomii polityczney czyli prosta nauka jakim sposobom tworza sie podzielaią i konsumsumecja bogactwa w towarzystwie»[20]; «Summaryusz Konstytucyi za panowania Stanisława. 1781»[21] и «Zbiór resolucyj Rady nieustającej potrzebnych do Wiec do mosci jurysdykcyi sądowych y obywatelów oboyga narodow od seymu 1778 do seymu 1782 roku» (Warszawa, 1784).

Поскольку книги были направлены в библиотеку как запрещенные цензурой, вопрос о подмене трех из них приобрел особое значение. Переписка по этому поводу между Императорской публичной библиотекой, Министерством народного просвещения и Департаментом государственных имуществ длилась почти год. В сентябре 1840 г. Гродненская палата государственных имуществ сообщила, что «помещик Немцевич, владелец библиотеки, умер и имение его находится в управлении опекунов, от которых хотя и вытребовано окружным начальством описание книгам, но по поверке <...> не оказалось требуемых книг»[22]. На этом дело было закрыто. Спустя пять лет, в 1843 г., из этой же библиотеки

19 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1838, д. 30, л. 1—1 об.
20 Изд. не установлено.
21 Изд. не установлено.
22 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1838, д. 30, л. 6 об.

было доставлено еще 7 книг на французском языке, три из них — запрещенных и четыре — «неизвестных цензуре»[23].

Таким образом, в совокупности в ИПБ поступило 55 назв. в 103 томах из домашней библиотеки Немцевичей. Как видно из описи, среди них преобладает историческая, политическая, законодательная литература. Некоторые книги были в двух экземплярах, в частности труды французского публициста и дипломата аббата Д. Д. Прадта — D. D. de Pradt «Du congrès de Vienn» (Париж, 1815) и «Memoire historiques sur la revolution d'Spagne» (Париж, 1816). Помимо книг были неполные комплекты периодических изданий: «Le spectateur du Nord: Journal politique, littéraire et moral» (27 номеров за 1798—1800 гг.), «Journal für Deutschland historisch-politischen Inhalts» (4 номера, 1815), «Minerva. Ein Journal historischen und politischen Inhalts» (6 номеров, 1796).

Все эти собрания, конфискованные властью по политическим мотивам, должны были сохраняться в ИПБ, включая дефектные экземпляры, неполные собрания сочинений и разрозненные комплекты периодических изданий. Практически все печатные материалы, переданные в библиотеку из Гродненской казенной палаты, имелись в фондах ИПБ и часто не в одном экземпляре. К примеру, в 1836 г. библиотека купила у французского писателя П.С. Лоранти коллекцию книг (156 томов), брошюр и рукописей, относящихся к тайным обществам, значительно превосходившую по полноте репертуара комплект масонских изданий, переданный ей в том же году из библиотеки Волловича[24].

На протяжении длительного времени библиотека не могла предпринимать никаких действий с конфискованными изданиями. В 1840 г. впервые было получено разрешение передать часть дублетов Варшавскому учебному округу. В апреле этого года С.С. Уваров писал А. Н. Оленину: «По Высочайшему Государя Императора повелению ученые и учебные заведения Царства Польского подчинены надзору Министерства народного просвещения Империи. Обозревая оные в бытность мою в Варшаве, я заметил в них ощутимый недостаток в одном из главных учебных пособий — книгах. Озабочиваясь устранением этого недостатка и зная что Императорская Публичная библиотека имеет по разным отраслям наук значительное число дублетов <...>, я испрашивал

23 См. там же. Л. 7—9 об.
24 См. там же. Оп. 1, 1836, д. 32. 2 л.

соизволения Государя Императора на передачу таких дублетов в виде дара Варшавскому учебному округу, на что в 23 день сего апреля и последовало Высочайшее разрешение»[25]. В 1840 г. и 1842 г. в Варшаву двумя партиями было отправлено в общей сложности 24540 книг, из них 132 издания типографии Эльзевиров[26].

Следующая большая партия книг была передана, как сказано в документе, в «Варшавскую Главную Библиотеку» в 1863 г. — 10500 названий в 17000 томах[27]. Излишки экземпляров имевшихся в библиотеке изданий собирались в отделении дублетов. Это отделение, сформированное из конфискованных изданий, собственных приобретений библиотеки и даров, выполняло функции резервного и обменного фонда ИПБ. Запрещенные издания туда не поступали, хотя многие из них тоже были в значительном количестве экземпляров, занимая место, которого всегда в библиотеке не хватало. В 1845 г. Д.П. Бутурлин[28], сменивший А.Н. Оленина на посту директора ИПБ, испросил разрешение правительства на уничтожение пяти запрещенных польских книг, принадлежавших Варшавскому Обществу любителей наук и находившихся в библиотеке в 300 и более экземплярах[29]. Попутно отметим, что в середине 1850-х годов запрещенные сочинения на иностранных языках вывели из особого отдела, и они влились в иностранные фонды или в отделение дублетов. М.А. Корф[30], назначенный директором ИПБ в 1849 г., добился для библиотеки большей свободы в обращении с изданиями дублетного фонда В 1850 г. ей было разрешено продавать дублеты, в том числе с аукциона. Ряд таких аукционов ИПБ провела в 1850—1854 гг. и в 1861 г.[31] На про-

25 Там же. Оп. 1, 1840, д. 15, л. 2—2 об.

26 См. там же. Д. 15, 23 л; Оп. 1,1842, д. 6. 6 л.

27 См. там же. Оп. 1, 1863, д. 14, л. 15—16.

28 Бутурлин Дмитрий Петрович (1790—1849), директор ИПБ в 1843—1849 гг. О нем см.: Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. Т. 1. С. 108—113.

29 См.: Зверева И. С. О судьбе нескольких варшавских изданий начала XIX века в Императорской Публичной библиотеке в Санкт-Петербурге // Książka ponad podziałami. Lublin, 2007. S. 219—226.

30 Корф Модест Андреевич, барон, с 1872 г. граф (1800—1876), директор ИПБ в 1849—1861 гг. О нем см.: Сотрудники РНБ — деятели науки и культуры. Т. 1. С. 275—282. ; Голубева, О. Д. М. А. Корф. СПб., 1995. 168 с.

31 См.: Императорская Публичная библиотека за 100 лет, 1814—1914. СПб., 1914. С. 224—227 ; Гринченко Н.А. М.А. Корф и аукционы Публичной библиотеки (1850-е гг.) // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века. СПб., 1994. С. 8—26.

дажу выставлялись исторические сочинения на иностранных языках (в том числе изданные в Санкт-Петербурге) и «все предварительные и вспомогательные к ней науки, именно: география (кроме, однакож, атласов и ландкарт), статистика, записки, биографии, путешествия, археология, нумизматика, дипломатика и пр.», включая дефектные экземпляры и не полные комплекты изданий[32], выпущенные в XVI—XVIII вв. В совокупности на аукционы было выставлено немногим более 8200[33] названий книг, часть их осталась невостребованной. Один из организаторов аукционов В.И. Собольщиков[34] писал: «Аукционная продажа дублетов интересовала вначале очень многих богачей. Они приезжали в Библиотеку провести приятно вечер, но потом интерес стал ослабевать, так что на последнем аукционе не было не только конкурентов, но даже и простых покупщиков»[35].

Издания дублетного отделения использовались также для внутреннего и международного книгообмена[36].

Однако подавляющая часть резервного и обменного фондов ИПБ перераспределялась безвозмездно. На протяжении всего XIX в. вплоть до революции 1917 г. библиотека передавала в качестве дара не только издания, но и рукописи различным библиотекам, архивам, ведомствам, музеям, обществам, учебным и научным заведениям. Среди них были Варшавский университет, Варшавская медико-хирургическая академия,

32 ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1850, д. 24, л. 8а об.

33 Подсчитано по: Каталог дублетов Императорской Публичной библиотеки. СПб., 1850. Ч. 1. 350 с. Последняя продажа дублетов Императорской Публичной библиотеки 4 мая 1851 г. [СПб., 1851. 3 с.], En vente à la Bibliothèque Impérial Publique, aux prix de rabais ci-dessous indiqués. [SPb., s. a. 3 p.].
List d'ouvrages rares et précieux, concernant la Russie et l'ancienne Polognne, qui seront vendus à l'enchère à la Bibliothèque Impérial Publique dimanche le 16 mars à une heure et les jours suivants depuis deux heures. SPb., 1852. 24 p. ; Catalogue d'une belle collection d'ouvrages, en majeure partie rares et précieux, concernant principalement la Russie et l'ancienne Pologne, qui seront vendus aux enchères à la Bibliothèque Impérial Publique le 4 mars et les jours suivants. SPb., 1853. 96 p., Idem le 24 février et les jours suivants. SPb., 1854. 55 p., Idem le 27, 28, et 29 mars 1861. SPb., 1861. 32 p.

34 Собольщиков Василий Иванович (1808—1872), работал в ИПБ в 1834—1872 гг. О нем см.: Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. Т. 1. С. 471— 475 ; Голубева, О. Д. В. И. Собольщиков. СПб., 2001. 200 с.

35 Цит. по: Императорская Публичная библиотека за сто лет. СПб., 1914. С. 227.

36 См., напр.: ОАД РНБ. Ф. 1, оп. 1, 1846, д. 34 «Дело управления Императорской Публичной библиотеки об уделении дублетов Библиотеки: 1) в пользу Булгар, 2) для Тифлиской библиотеки». 4 л.

Виленский музей древностей, (в частности, в 1863 г. получивший в дар 1500 сочинений в 1962 томах[37]), Виленское археологическое общество и Виленская публичная библиотека, Киевский учебный округ, Краковская Академия наук и библиотека Краковского университета, гимнастическое общество «Польский сокол», Львовский университет и Львовская библиотека в Галичине, Могилевская гимназия, Московский университет и многие другие. Начиная с 1861 г., на протяжении нескольких десятилетий тысячи томов отправлялись в Московскую публичную библиотеку, основанную в этом году под названием «Московский публичный музеум и Румянцевский музеум»[38].

В 1921 г. по условиям Рижского мирного договора в Польшу были переданы огромные собрания печатных и рукописных материалов, секвестрованных царским правительством России в разное время, начиная с 1795 г. на территории бывшей Речи Посполитой, и исчислявшиеся десятками тысяч названий[39].

В результате всех этих движений книжных и рукописных потоков трудно сказать, сохранились ли сегодня в фондах РНБ какие-либо издания из семейных библиотек Волловичей, Немцевичей и Сапегов, поступившие в Императорскую Публичную библиотеку в 1830-х годах.

37 См.: Там же. Оп. 1, 1863, д. 14, л. 15—16.

38 Ныне Российская государственная библиотека (РГБ), Москва. О комплектовании фондов этой библиотеки дублетами ИПБ см.: Зверева, И.С. Румянцевский музей — филиал Императорской Публичной библиотеки. (1845 — 1861 гг.) // Публичная библиотека и культура. Три века истории. СПб., 2006. Вып. 1. С. 101—135.

39 См.: Моричева, М.Д. Указ. соч.

№5

Каталогъ книгамъ конфискованнымъ у шляхтича Казимира Воловича.

№		число экз.
1.	Berolinéum ou nouvelle description de Berlin par G. Milla Berlin 1805	1.
2.	La Jardiniste fleuriste ou la culture universelle par L. Liger a Rouen MDCCLXXXVII	1.
3.	Acta Latomorum ou chronologie de l'histoire de la franche Maçonnerie française et étrangère a Paris 1815.	2.
4.	Anne Belle, Nouvelle Anglaise (второй томъ)	1.
5.	Fanny Histoire Anglaise	1.
6.	Instructions des H. G. 1807	1.
7.	Recueil précieux de la Maçonnerie a donhiramite (второй частъ) a Philadelphia MDCCLXXXVII	1.
8.	Origine de la Maçonnerie adonhiramite ou nouvelles observations critiques et raisonnés a Heliopolis 1812	1
	Итого	9.

Книги на Нѣмецкомъ языкѣ.

№		число экз.
1.	Gesänge für männer mit neuen Melodien Dresden 1782	1
2.	Der Signastern oder die enthüllten sämmtlichen sieben Grade der mystischen Freimaurerei von W und 13 Berlin 1803	2.
3.	Erprobte Mittel	1
4.	Die höchsten Grade der hochw. gr. M.L. y, fr. oder das non plus ultra der Freimaurerei Berlin 1804	1
5.	Die ländlichen Sängerinnen – la cantatrici villane eine Komische oper Dresden 1804	1.
6.	Archiv der Freimaurer Loge zu Livorno Leipzig 1802	1.
7.	Taschen Spieler oder der Geheimniss volle Tausend-Künstler, von Johann Künstlich-Vien 1783	1

Первый лист сопроводительного списка изданий, переданных в ИПБ из библиотеки К. Воловича.

Х № 30 | 1838 г. Реэстръ [illegible] 3 2

40ти сочиненіямъ [illegible] Карла Немцевича [illegible]

№		Авторъ	Мѣсто изданія	Годъ	Число книгъ	Форматъ
1.	Histoire de la guerre de Russie et d'Allemagne depuis 1812 jusqu'à 1813	[illegible]	Paris	1815	1.	8°
2.	[illegible] politische lage	—	—	1797	1.	8°
3.	Plan d'une démocratie	P. Pasteur	Londres	1793	2.	8°
4.	Politique [illegible] de la France depuis l'époque de la conférence de Pilnitz jusqu'à la déclaration de guerre	Herbert Marsh	Londres	1799	2.	8°
5.	Histoire de la vie de Jésus Christ	Pierre [illegible]	Genève	1710	1	8°
6.	Recueil des divers écrits de Thomas Paine sur la politique et la législation	—	Paris	1793	1.	8°
7.	Traité sur l'esprit public	[illegible] Gérard	Strasbourg	VI.	1.	8°
8.	Testament politique de l'année 1795	—	Paris	1796	1	8°
9.	Des causes de la révolution et de ses résultats	—	Paris	1797	1.	8°
10.	Auch ein Wort über die neueste Zeit		Berlin	1815	1.	8°
11.	Des réactions politiques	Benjamin Constant			1	8°
12.	Réflexions politiques	Chateaubriand	Paris	1814	1.	8°
13.	La politique du Gouvernement Anglais	Dubroca	Paris	XI.	..	—
14.	Mémoires secrets de Montgaillard	—	Paris	XII.	1.	8°
15.	Mémoires secrets sur Bonaparte		Paris	1815	2.	8°
16.	Bemerkungen über die künftigen landes constitutionen in Deutschland	—	—	1815	1	8°
17.	Nauka prawa przyrodzonego, ekonomii polityczney i prawa narodów	Strojnowski	Warszawa	1805	1.	8°
18.	Do Stanisława Małachowskiego [illegible]	—	—	1788	1.	8°
19.	Biografia [illegible]	[illegible]	Warszawa	1815	1.	8°
20.	O prawie natury	—	Warszawa	1814	2	8°

Первый лист сопроводительного списка изданий, переданных в ИПБ из библиотеки К. Немцевича.

Стефанович А. В.

К истории Брестской еврейской библиотеки И. Рыбацкого

В последние годы в Беларуси особое внимание уделяется проблемам исследования как отдельных книжных памятников, так и книжных собраний, существовавших на территории республики Беларуси на протяжении многих столетий.

Многие книжные собрания имели постоянное место хранения. На Берестейщине таких собраний было много, но не многие из них сохранились. Некоторые библиотеки оставили свой след только в воспоминаниях их современников и библиотечных каталогах. Порой, благодаря таким сведениям, мы узнаем о существовании частных и государственных собраний.

В качестве примера можно привести печатный каталог Брестской библиотеки И. Рыбацкого, изданный литографическим способом в 1911 г. К сожалению, в фонде Центральной научной библиотеки Национальной академии наук Беларуси (ЦНБ НАН Беларуси) сохранилась только фотокопия этого каталога. Тем не менее она позволила нам в какой-то степени воссоздать забытые страницы из истории книжной культуры Брестчины, связанные с многочисленными частными книжными собраниями, которые существовали там на протяжении многих

столетий. К таким исчезнувшим частным книжным коллекциям можно отнести Брестскую еврейскую библиотеку И. Рыбацкого.

Упоминание об этой частновладельческой еврейской библиотеке мы нашли в книге А.А. Сокольчик «Русская дореволюционная книга Белоруссии (1802—1916 гг.). Библиография» (Минск, 1964).

В этой книге в позиции *№2509* дано описание, хотя и неточное, указанной библиотеки: «*Каталог библиотеки Рыбацкого в Брест-Литовске. Брест-Литовск, изд. Рыбацкого, 1911. 12 не нумерованных страниц*». К сожалению, на тот момент, вероятно, не было точных сведений о данном книжном собрании. Хранящаяся в ЦНБ НАН Беларуси фотокопия документа в определенной мере раскрывает представление об этой библиотеке.

Остановимся на более детальном его изучении с помощью указанного каталога.

Печатный каталог И. Рыбацкого представляет собой брошюру из 12 ненумерованных листов. На форзаце первого листа каталога напечатано: ***Библиотека И. Рыбацкого в г. Брест-Литовске. Белостокская улица, дом Тымянского.*** На титульном листе даны более развернутые сведения «***Брестская еврейская библиотека (Белостокская улица, дом Тымянского, где Ссудо-сберегательное т-во»),*** включающие дополнительную информацию о режиме работы библиотеки и абонентской плате за пользование: «***Абонентная месячная плата 20 коп. Залог 2 руб. Библиотека открыта ежедневно, кроме пятницы и субботы, от 3 ч. дня до 8 ч. вечера по местному времени».*** Внизу титульного листа указано место и способ издания: ***Брест-Литовск. Типо-Литография И.Л. Ракова, 1911.***

Как видно из каталога, весь фонд библиотеки был поделен на три условных раздела и своеобразного приложения в виде отдельного списка авторов и сборников. Отдельно был выделен и «Особый отдел литературы и журналов».

В начале каталога представлена информация о том, что «***из более 6 000 книг, находящихся в библиотеке, имеются 1) Полные собрания сочинений следующих авторов...***», где в алфавитном порядке приведены фамилии авторов, в основном без инициалов. Исключение составили лишь Л.Н. Толстой, А.К. Толстой, М. Твен, Г. Успенский. Некоторые фамилии приведены, возможно, в искаженном виде. Представляем, согласно каталогу, список авторов, чьи полные собрания сочинений находились в библиотеке И. Рыбацкого, сохраняя, при этом особен-

ности орфографии составителя. Это книги: «Андреева. Ауэбаха. Аша. Андерсена. Андреевича. Агафонова. Айхенвальда. Анучина. Ахматова. Ахад-Гаана. Алтаева. Анского. Байрона. Бороздина. Бялика. Буки-бен-Иогли. Белинского. Бершадского. Бьернсона. Бебеля. Брандеса. Боборыкина. Бен-Ами. Базилевского. Беренже. Брерт-Гарта. Бичер-Стоу. Бокля. Берне. Беллами. Вербицкой. Вересаева. Вассермана. Водовозова. Виндельбанда. Гоголя. Гончарова. Гейне. Грибоедова. Гауптмана. Герцеля. Гессена. Гюго. Горького. Гамсуна-Кнута. Грима. Гарина. Гаршина. Герцена. Геккеля. Геттерна. Гросса. Гете. Греца. Гиршбейна. Гомера. Диккенса. Дефо. Додэ. Дорошевича. Достоевского. Дубнова. Данилевского. Дрэпера. Данченко-Немир (Немировича-Данченко). Дарвина. Жуковского. Жюль-Верна. Жаботинского. Жорж-Занд. Зангвиля. Золя. Зудермана. Загоскина. Ибсена. Карамзина. Кляузнера. Куприна. Когана. Короленко. Карнелеса. Лацаруса. Леванды. Лассаля. Лилиенблюма. Леруа-Болье. Липперта. Лермонтова. Лейкина. Леббока. Лукашевича. Льюса. Майн-Рида. Метерлинга. Матенгацци. Михайловского. Мирбо. Мамин-Сибиряка. Мордовцева. Минье. Ницше. Нордау. Надсона. Найденова. Оршанского. Оржешко. Островского. Овсян-Куликовск. Пушкина. Пружанского. Потапенко. Пшибышевского. Писарева. Паульсена. Пасманика. Пэна. Переца. Реклю. Р[э]анна. Рабиновича. Рывкина. Скотта В. Сенкевича. Сю. Сапира. Спенсера. Салтыкова—Щедрн. Станюковича. Свифт. Сеньобоса. Сеченова. Толстого А.К. Толстого Л.Н. Твэн М. Тетмайера. Тургенева. Т[э]н. Туган-Баран. Тимирязева. Успенского Глеба. Фламмариона. Фруга. Фулье. Француза. Фейерберга. Флавия. Хвольсона. Чирикова. Чехова. Членова. Челпанова. Чижова. Чернышевского. Шиллера. Шиллер-Михайл. Шпильгагена. Шермана. Шекспира. Шницлера. Шопенгауэра. Шелгунова. Шера. Шолом-Алейхема. Шахрая. Эллиотъ. Эмара. Эберса. Юшкевича. Ярошевского. Яффе».

Второй раздел указанного каталога включал: 2) «Все сборники: «Знание». «Земля». «Пережитое». Еврейск. сборники. Все альманахи «Шиповник». Нижегородский сборник. Народная энциклопедия изд. Сытина (20т.), Еврейская энциклопедия, изд. Брокгауза и Ефрона. Еврейская библиотека 80-х годов. «Восход» за первые 10 лет. Универсальная библиотека (400 выпусков.). Жизнь замечательных людей, изд. Павленкова (все выпуски). Еврейск. Старина. Вестник О-ва р. пр. между евреями и мн. др. книгъ».

Третий раздел составляли: 3) «Журналы: Современный Мир. Русское Богатство. Новый журнал для всех. Новая Жизнь. Русская Мысль. Разсвет. Юный Израиль. Маяк. Путеводный огонёк. Образование. Еврейская Жизнь. Восход. Мир Божий. Еврейский Мир. Запросы Жизни. Восходы».

После трех разделов отдельным списком шла группа авторов, которые не имели полных собраний и, скорее всего, были представлены отдельными изданиями. Это произведения: «Айзмана. Амфитеатрова. Арцыбашева. Аксенова. Аннунцию. Бернштейна. Бунина. Ведеки[н]да. Вейнигера. Григоровича. Гамзе. Дымова. Джерома. Елпатьевского. Конопницкой. Каменского. Лухмановой. Лункевича. Мопассана. Манна Томаса. Маргерат. Михаэлис. Некрасова. Ольнема. Посадова. Горбунова. Ремизова Алекс. Сервантеса. Серошевского. Сологуба. Скитальца. Тэффи. Тимковского. Тана. Фореля. Чуковского. Шоу. Шапиръ Ольги. Шехерезады. Эделя. Федорова», а также сюда же были отнесены: «Сборники: Сборник Италия. Сборник Дети изгнания. Всеобщая библиотека (180 вып.). Библиотека современной литературы (50 вып.)».

«Особый отдел литературы и журналов для детей» фактически вообще не был расписан составителем.

Вторая часть этого каталога издана на еврейском языке, и, вероятнее всего, составляет перевод первой части.

Как видим, каталог библиотеки И. Рыбацкого не отличается доскональностью, не отвечает общепринятым требованиям, предъявляемым к подобного рода изданиям.

В то время библиотечное делопроизводство было хорошо развито, и, анализируя данный документ — каталог, приходим к выводу, что описанием библиотеки занимался человек, далекий от правильного и точного учета и описания вверенного ему книжного фонда.

Сохранилось много аналогичных инвентарей-каталогов того времени, которые были описаны по канонам библиотечного делопроизводства, давали полную и объективную картину библиотечного собрания того или иного владельца. В нашем же случае нет достаточного представления о репертуаре хранившихся в библиотеке изданий, выходных данных и др.

Тем не менее, несмотря на все негативные характеристики данного каталога, можно утверждать, что это издание имеет положительное значение для истории книжной культуры, в частности, для исследований

библиотечных собраний. Так, имея сведения о количественном составе данной коллекции (6 тыс. экземпляров), ее персоналиях, частично (на примере журналов и сборников) о репертуаре, можно сделать вывод, что библиотека И. Рыбацкого, как видно из ее названия, прежде всего была ориентирована на еврейского читателя, хотя по каталогу трудно определить процентное соотношение еврейских и других изданий, находящихся в ее фонде. В коллекции довольно широко представлена как русская, так и в целом мировая литература, причем многие книги, на наш взгляд, являлись прижизненными изданиями произведений большинства из перечисленных в каталоге авторов. Смеем предположить, что такие библиотеки были популярны среди среднего сословия.

Интересна и следующая деталь: за пользование книгами необходимо было внести залог в размере 2 рублей. Абонентская плата составляла 20 копеек. Вероятно, эта мера была предпринята владельцем для защиты фонда от возможной кражи, но нельзя исключить и коммерческого характера данного введения.

Тумилович В. Н.

Развитие библиотек и контроль государства за распространением печатных изданий в Лунинецком повете в 1921—1939 годах

С началом 1921 года село Лунинец получает статус города и становится центром одноименного повета Полесского воеводства. Возрожденная Польша отсчитывала третий год бытия, но среди тысяч задач, которые нуждались в срочном разрешении, развитие библиотек и отслеживание поступающей в библиотечные фонды литературы не ушли из- под контроля молодого государства. Этот контроль с годами только усиливался и преследовал, прежде всего, идеологические цели. Государство было заинтересовано в увеличении библиотечной сети, но не могло допустить поступления в библиотеки, как тогда называли, запрещённой литературы.

Можно назвать ряд причин, сдерживающих рост числа библиотек в Лунинецком повете в начале 1920-х годов. Очевидно, главная из них — низкий процент грамотности в Полесском воеводстве.

Здесь в 1921 году из лиц, старше 10 лет, 71,7% населения было безграмотно. Но через 10 лет статистика заметно улучшилась, и число безграмотных сократилось до 48,4%. Несмотря на это, полесский регион оставался самым безграмотным в Польше. В таких условиях было преждевременно и нецелесообразно форсировать рост числа библиотек: читателей было — единицы. К середине 1920-х годов число образован-

ного населения стало увеличиваться за счёт молодёжи — учащихся повшехных (общеобразовательных. — *В.Т.*) школ. С этого времени и начинается уверенный рост числа польских библиотек на Лунинетчине.

Как сообщала в своё время газета «Жыце Полеся», 1 апреля 1925 г. «Товажиство Унивэрситэту Роботничэго» открыло в Лунинце библиотеку, пользоваться которой мог любой житель города и окрестных деревень, старше 16 лет. Библиотека была платной. О численности книжного фонда в печати не сообщалось[1].

В городе в 20-х годах имелось русское народное училище, которое вместе с русским благотворительным обществом располагало библиотекой. Она носила имя графа Льва Толстого. Сохранился библиотечный книжный штемпель, позволяющий судить, что в данном случае в библиотеке было свыше 500 книг[2].

В 1921 г. в Лунинце была открыта государственная гимназия им. Владислава Ягелло. Учебное заведение подобного рода также невозможно представить без библиотеки, но сведений о численности её книжного фонда обнаружить пока не удалось.

Наиболее полная информация о библиотечной сети отдельных гмин и целого повета сохранилась в «Статистических отчетах, касающихся общественных домов и домов культуры». Но в отчётах — только перечень общего числа библиотек, а численность книжного фонда не указана. Так, в 1936 г. ситуация в повете выглядела следующим образом:

— гмина Чучевичи — 3 дома людовых; в них, светлицах, школах — 8 библиотек;

— гмина Лаховская — 1 дом людовы; в нем, светлицах, школах — 6 библиотек, 5 радиоприёмников;

— гмина Ленинская — 4 дома людовых; в них, светлицах, школах — 6 библиотек, 8 радиоприёмников;

— гмина Лунинская — 6 домов людовых (и 1 строящийся), в них, светлицах, школах — 20 библиотек, 8 радиоприёмников, 4 любительских театра;

— гмина Круговичи — 4 дома людовых (и 3 строящиеся); в них, светлицах, школах — 4 библиотеки, 4 радиоприёмника;

---

1 Туміловіч В. Папяровыя сведкі мінулага // Лунінецкі сшытак. № 5. Лунінец, 2005. С. 6—14.

2 Колосов Л. Лунинецкая сфрагистика // Лунінецкі сшытак. № 6. Лунінец, 2006. С. 21.

— в Лунинце и повете — 19 домов людовых (и 5 строящихся); в них, светлицах и школах — 47 библиотек, 38 радиоприёмников, 8 любительских театров[3].

Названная выше цифра — сорок семь — только часть библиотек бывшего повета; к ним нужно добавить примерно столько же общественных библиотек, принадлежавших частным лицам, а также армии, церквам, костёлам, синагогам и т.д. Нужно учитывать и то, что границы бывшего повета и нынешнего района не совпадают.

Именно перечисленные выше 47 библиотек — из числа действующих при домах людовых, светлицах, школах (а также при государственных учреждениях и проправительственных объединениях) — могли относительно спокойно осуществлять свою деятельность.

Что касается библиотек политических объединений, объединений национальных меньшинств, то в 20—30-е годы над ними постоянно витал дух тотальной слежки и полицейского контроля. Другими словами, государственная политика в отношении негосударственных библиотек была не вполне лояльной, и Лунинетчина — тому яркий пример.

В 1920-е и особенно в 1930-е годы в Лунинецком повете возникает ряд общественных организаций, и некоторые из них имели в своих уставах чётко обозначенный пункт: создание библиотек. Для полиции это добавило хлопот: нужно было отслеживать, не попадает ли в те библиотеки запрещенная литература. В числе организаций, устав которых предусматривал создание библиотек, были «земледельческие кружки» (кулка рольничэ); они, в частности, действовали в Кожан-Городке, Лахве, Любожерди и, вероятно, в некоторых других населённых пунктах. Как правило, все «кулка» имели небольшие библиотечки. Но это не вызывало озабоченности у полиции: вся литература таких библиотек была сельскохозяйственной тематики, изданий политического характера не встречалось.

С 12 марта 1931 г. на Лунинетчине возникают сионистские организации «Гехалюц-Пионэр». Власти зарегистрировали сеть таких ячеек и тут же повели против них борьбу. Устав «гехалюцев» требовал создания библиотек. А литература в таких библиотеках — сплошь политического характера. И полиция затребовала у сионистов подробные описи

3 Государственный архив Брестской области (ГАБО) Ф. 2002. Оп.2. Д. 582. С. 14—32.

их книжных фондов. Выяснилось, например, что ганцевичекие «гехалюцы» имели в библиотеке 92 книги. В марте 1931 г. Казимеж Бариничек, руководитель реферата безопасности (т.е. одного из отделов полиции), провёл люстрацию ганцевичских «пионеров» и среди прочих недостатков выявил, что «число членов организации — 27 — не соответствует действительности. Нет штатного библиотекаря, а библиотечный фонд — на руках»[4].

Если устав общественной организации не предусматривал создания библиотеки, то, дабы не иметь дела с полицией, библиотеку не создавали. В повете было несколько товариществ, напрямую причастных к сфере образования и, как ни странно, структуры эти не всегда имели библиотеки.

Так, с 1928 г. в Лунинце существовало товарищество «Друзей профобучения...» (Пшыяцюл осьвяты заводовэй и научыцели шкул заводовых), которое в 1933 г. возглавил Красковски Андрей, директор Кассы Комунальной и редактор «Кроники Лунинецкэй». В годовых отчетах товарищества мы не находим никакого упоминания ни о библиотеке, ни о штатной единице библиотекаря. В описи имущества (1933) значится несколько схем и таблиц, 8 географических карт, 24 учебника — это вошло в опись как обычное имущество, но не как библиотека[5].

Среди общественных объединений мы находим такое, которое уже в силу своего названия обязано было иметь библиотеку, — «Товарищество помощи студентам евреям». Но оно по причине бедности вообще библиотеки не имело. В 1933 г. его касса насчитывала лишь 63 злота 60 грошей; эту сумму в виде помощи поделили между тремя бедными студентами[6].

С 12 августа 1930 г. действовало в Лунинце еще одно товарищество — «По оказанию помощи еврейским школам и культуре» (сокращенно — «Шуль-Культ»). Казалось бы, тут библиотека должна быть обязательно! Да и товарищество было многочисленно: насчитывало в 1933 г. 83 члена. Но власти признали, что оно «фактически бездействовало», и распоряжением воеводского правления от 10.04.34 предписывалось его закрыть.

4 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. Д. 285. С. 174.
5 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. Д. 219.С. 20.
6 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. Д. 346. С. 7.

Составили опись имущества, где указано, что среди прочего, у Шуль-Культа было 3 таблицы, 4 плаката по зоологии и... никаких книг![7]

Пыталось расширить в Лунинце свою деятельность и украинское национальное общество «Ридна школа», но власти с самого начала увидели в нем замаскированную «коммунистическую» организацию.

«Украиньськэ сэляньськэ объеднання» возникло в Лунинце 19 июля 1931 г. при поддержке партии Сельроб-Едность как новая пристройка компартии», — это строки из секретного письма воеводского правления, отправленного властям Лунинца в марте 1933 г. Письмо намекало старосте, чтобы усилиями повета вынудить означенное суспильство не разворачивать, а сворачивать свою деятельность. О «Ридной школе» в Лунинце сохранилось очень мало сведений, и была ли у «Школы» библиотека — неизвестно[8].

Один только Лунинец — без повета — насчитывал в 1920—1930-е годы свыше двух десятков различных товариществ, обществ, союзов, которые не были структурами, созданными органами власти. Все они имели уставы, печати, вели отчетную документацию. Некоторые из них были совсем крошечными: насчитывали по 5—7 человек. И только немногие из них брали на себя хлопоты по открытию библиотек.

Власти не только пресекали распространение запрещенной литературы, но и прослеживали личную жизнь несговорчивых редакторов и корреспондентов. Так, староста Лунинецкого повета получил срочное сообщение из Варшавы, что редактор «Дэр Данцигер Форпостэн» с корреспондентом В. Ленцем имеют намерение отправиться автомобилем из Варшавы в Румынию, при этом будут следовать через Пинск, Луцк, Львов. Об этом были тут же оповещены власти Бреста, Кобрина, Дрогичина, Пинска, Лунинца — тех поветов, на территории которых ожидалось появление нежелательных гостей.

А вот схема недопущения запрещенной литературы в руки читателя выглядела так.

Едва воеводское правление узнавало, что где-то издается, например, коммунистическая литература — тут же старостам поветов рассылались распоряжения о необходимости усиления контроля за распространением печатных изданий и изъятием тех из них, которые перечислены

---

7 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. Д. 346. С. 80.

8 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. Д. 582. С. 3.

в списке воеводского правления. При этом старосты поветов время от времени письменно докладывали, как выполняется распоряжение.

Так, в 1936 г. полесское воеводское правление направило старостам (в том числе и лунинецкому) циркуляр об изъятии периодического издания на белорусском языке «Наша воля» (двухнедельника) и еврейского еженедельника «Зыбн Таг».

В этом же списке — и другие издания, подлежащие изъятию из продажи: «Попросту», «Смена», «Пшэкруй тыгодня», «Левы тор», «Обличэ дня», «Наша праца», «Знания»[9].

Перечень печатных изданий, подлежащих изъятию, время от времени менялся. В Лунинце как-то получили указание об изъятии коммунистической литературы на... французском языке! Таковая, однако, в полесской глубинке обнаружена не была. Выискивать запрещенную литературу помогали так называемые «тайные экспозиты» — информаторы, завербованные полицией из числа местного населения. В 1925 г. их в Лунинце насчитывалось 39[10].

Воеводскому правлению стало известно — и это отмечено в циркулярных письмах, — что на территории Лунинецкого повета обнаружена запрещенная пресса у Шишко Яна (д. Будча) и у Берковича Менахема (г. Ганцевичи) — речь шла о периодических изданиях «Карта», «Зыбн Таг» и «Кверазнит», выходящих в Вильно.

Дальнейшие расследования показали, что запрещенные издания обнаружены в повете в общей сложности у 8 человек. Бывали проблемы и при подписке на газеты. Так, 6 мая 1936 года войт гмины Бостынь доложил в повет о том, что 20 человек упомянутой деревни расторгли подписку на «Газету Полесскую»[11].

Заметим, что «Газета Полесская» не значилась в воеводском списке запрещенных изданий. Видимо, из опасения, что газету закроют и подписываться на это издание нет смысла, бостынцы и расторгли договор.

При поступлении в киоск нового, ранее неизвестного издания, владелец киоска запрашивал у старосты повета право на продажу такого СМИ. Именно так поступил в 1936 г. владелец буфета при железнодорожной станции Микашевичи некто В. Хома. Он выяснял вопрос, можно ли

---

9 ГАБО. Ф. 2002. Оп.2. д. 907. С. 6.

10 Тумiловiч В. Аб тайнай экспазiтуры палiцыi ў былым Лунiнецкiм павеце // Лунiнецкi сшытак. № 8. Лунiнец, 2008. С. 7.

11 ГАБО. Ф. 2002. Оп. 2. Д. 907. С. 17, 56.

ему продавать печатное издание «Рух», издаваемое Полесским Товариществом Железнодорожных Обществ[12].

Посмотрим теперь, чем же торговали, например, в газетном киоске в Лунинце у Менахема Лещинского. В перечне печатной продукции — «Дэр Момэнт» — 20 штук; «Гайнт» — 22 штуки; «Дас нойе Ворт» — 20 штук; «Бадъё» — 11 штук; «Гайнтидэ Нойес» — 3 штуки; «Хвиля» — 3 штуки; «День — добрый» — 4 шт. В Лахве, в киоске Николая Столярчука, как следует из донесения участкового полицейского, продавались следующие издания: «Газэта польска», «Экспресс поранны», «Курьер поранны», «День — добрый», «Пшеглёнд Спортовы», «Кино», «На широком свете», «Ас», «Муха». Кроме перечисленных изданий, есть и на русском языке: «Меч», «Русское слово»[13].

Профессиональный, относительно спокойный и уравновешенный подход к созданию новых библиотек, взявший на Полесье начало к середине 1920-х годов, в течение последующего времени сменился постоянным вмешательством полиции в контроль за библиотечными фондами, в различные сферы общественной, политической, культурной жизни, в распространение печатной продукции. Незаметно взяв на себя роль цензора в вопросах комплектации библиотечных фондов новыми поступлениями, полицейские власти стали практиковать себя и в роли цензоров театра: прежде чем разрешить театральную постановку, чиновники требовали предварительно ознакомить их с репертуаром.

И общество сделало ответный шаг: часть общественных организаций не стала регистрировать свои книжные сборы в качестве библиотек, т.к. демонстрировать их означало привлечь внимание полиции. По этой причине очень трудно назвать число библиотек, бывших на Лунинетчине в 1921—1939 годах. И ещё: на Лунинетчине примерно с середины 1930-х годов всё чаще и чаще стали встречаться домашние библиотеки у горожан и простых крестьян, даже не у самых зажиточных.

12 ГАБО. Ф. 2002. Оп. 2. Д. 907. С. 20.
13 ГАБО. Ф. 2002. Оп. 2. Д. 907. С. 44, 46.

Турмасава Л. І.

Берасцейскія землі ў дакументах Гродзенскай абласной бібліятэкі імя Я.Ф. Карскага

Берасцейшчыну і Гарадзеншчыну звязвае велічная агульная гісторыя. Акрамя таго, што нашы вобласці — суседкі, у XIX—пачатку XX стст. гэтыя землі ўваходзілі ў адну адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку — Гродзенскую губерню. Землі былых Брэсцкага, Кобрынскага, Пружанскага, часткова Слонімскага паветаў займаюць немалую частку сучаснай Брэсцкай вобласці.

Гродзенскае губернскае праўленне мела сваю губернскую друкарню. Гродзенская абласная бібліятэка ганарыцца калекцыяй выданняў гэтай друкарні, якія змяшчаюць інфармацыю і аб землях Берасцейшчыны. У асноўным, яны прадстаўлены працамі Гродзенскага губернскага статыстычнага камітэта. Сярод іх — агляды, памятныя кніжкі, манаграфіі. Выяўленне дакументаў вялося па краязнаўчаму і алфавітнаму каталогах нашай бібліятэкі.

Наша бібліятэка з'яўляецца буйнейшым фондатрымальнікам «Аглядаў Гродзенскай губерні» у рэгіёне, якія ў нас захоўваюцца з 1879 па 1913 гг., дзе адлюстраваны матэрыялы аб яе жыццядзейнасці не толькі ў цэлым, але і па паветах. «Памятных кніжак Гродзенскай губерні» — усяго толькі тры: за 1871, 1889 і 1899 гады. Яны складаюцца з адрасоў-

календароў і статыстычна-даведачных матэрыялаў. Адрасы-календары змяшчаюць звесткі не толькі аб усёй губерні, але і аб паветах.

Павышаным попытам сярод чытачоў карыстаецца яшчэ адно выданне Гродзенскага статыстычнага камітэта. Гэта — «Список землевладений в Гродненской губернии» (1890), які змяшчае статыстычныя звесткі аб землеўладаннях па населеных пунктах паветаў згодна з адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленнем Гродзенскай губерні з указаннем землеўладальнікаў і колькасці зямлі.

У Гродзенскай губернскай друкарні выдадзена кніга вядомага гродзенскага гісторыка і краязнаўца, члена гродзенскага царкоўна-археалагічнага камітэта, супрацоўніка «Гродненских губернских ведомостей» Уладзіміра Сяргеевіча Манасеіна «Крестьянский вопрос в Гродненской губернии в XIX столетии» (1902).

Аўтар гэтай кнігі мае непасрэднае дачыненне і да Берасцейшчыны, таму што служыў на розных афіцэрскіх пасадах у Кобрынскім пяхотным палку. Гэта выданне для нас яшчэ каштоўнае і тым, што змяшчае аўтарскі аўтограф.

Асобнае выданне змяшчае дакументы Гродзенскага таварыства сельскай гаспадаркі, якое дзейнічала ў 1900—1915 гг. Пад адной вокладкай сабраны статут, інструкцыя для Савета, Сакратара, Казначэя і членаў (1901), пратакол Агульнага Сходу членаў ад 10 лютага 1901 года, журналы звычайнага агульнага сходу ад 10 чэрвеня і 17 лістапада 1901 года, 31 сакавіка, 31 мая і 24 лістапада 1902 года. Напрыклад, у Журнале звычайнага агульнага сходу Гродзенскага таварыства сельскай гаспадаркі ад 31 сакавіка 1902 г. надрукаваны даклад князя С.І. Пузыны аб заснаванні Кобрынскага аддзела Таварыства і спрэчкі з нагоды гэтага пытання.

Інфармацыю пра Берасцейшчыну адлюстроўвае і шэраг санкт-пецярбургскіх крыніц. Не з'яўляецца сакрэтам, што першакрыніцай па вывучэнні Гродзенскай губерні з'яўляюцца «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния» ў 2-х частках, складзеныя знакамітым гісторыкам і этнографам Паўлам Восіпавічам Баброўскім. У працы — звесткі пра гісторыю, гаспадарку, этнаграфію, асвету, пра гарады і найбольш значныя мястэчкі губерні.

Каштоўнейшым набыткам аддзела з'яўляюцца матэрыялы Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 года. Вып. XI. Гродзенская губерня (1904), які змяшчае звесткі па паветах і гарадах.

У аддзеле захоўваюцца статыстычныя матэрыялы «Волости и гмины 1890 года. XI. Гродненская губерния » (СПб. 1890).

Даследчыкі гісторыі сельскай гаспадаркі актыўна выкарыстоўваюць «Працы мясцовых камітэтаў аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці. Вып. XI. Гродзенская губерня» (СПб. 1903). У гэтым выданні, у тым ліку, знаходзяцца дакументы Брэсцкага, Кобрынскага і Пружанскага павятовых камітэтаў. Гэтая тэма асвятляецца і ў статыстычных матэрыялах «Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Вып. IX. Гродненская губерния.» (СПб. 1896).

Звесткі пра развіццё адукацыі, пра буйнейшыя навучальныя установы ў губерні адлюстроўвае «Памятная книжка Виленского учебного округа за 1911 — 1912 учебный год» (Вільня, 1912).

Каштоўным выданнем міжваеннага перыяду з'яўляецца «Обзор народного хозяйства Польши» (Варшава, 1927), дзе можна знайсці звесткі аб развіцці берасцейскіх зямель таго перыяду, якія ўваходзілі ў склад Беластоцкага, Наваградскага, Палескага ваяводстваў Другой Рэчы Паспалітай. Выданне падрыхтавана Польска—Савецкай Гандлёвай палатай для пазнання гаспадарчымі арганізацыямі СССР народнай гаспадаркі Польшы і выдадзена на рускай мове.

Несумненна, даследчыкаў прыроды зацікавіць манаграфія прафесара Аляксея Іванавіча Кайгарадава «Клімат Заходняй Беларусі» (Мн., 1932), якая змяшчае кароткі нарыс прыродных умоў Заходняй Беларусі, кліматычную характарыстыку краю, аналіз уплыву клімату на развіццё сельскай гаспадаркі.

Такім чынам, названыя асноўныя выданні XIX—пачатку XX стст. і міжваеннага перыяду дапамогуць даследчыкам больш глыбока спазнаць мінулае Берасцейшчыны.

Жылко В. В.
Тумiловiч В. М.

Бiблiятэкi на Лунiнеччыне ад узнiкнення (XVI ст.) да 1940-х гадоў

На Лунiнеччыне ў часы сярэднявечча землеўладаннi належалi знакамiтым родам Кiшкаў, Мантыгiрдавiчаў, Радзiвiлаў, але кiравалiся звычайна адмiнiстратарамi[1]. Так што казаць пра iснаванне значных бiблiятэк пры маёнтках у XVI ст. на Лунiнеччыне пакуль няма важкiх падставаў. Хаця кнiгi тут мелiся, тым болей у наступныя стагоддзi. У сваiм «Дыярыюшы» Мiхал Казiмiр Радзiвiл у 1753 годзе зрабiў запiс, што, знаходзячыся ў Лахве, «вечарам чытаў «Псалтыр»[2].

У XVI ст. мы знаходзiм першыя згадкi пра iснаванне на Лунiнеччыне хрысцiянскiх цэркваў. А пры апошнiх павiнны былi быць хаця б невялiкiя кнiгазборы. У прыватнасцi, у канцы XVI ст. праваслаўныя цэрквы былi ў Лунiнцы, Лунiне, Кажан-Гарадку, Бастынi, у канцы XVII ст. — у Лунiнцы, Дзятлавiчах (разам з манастыром), Моршчынавiчах, каталiцкiя — у Кажан-Гарадку, Лахве, унiяцкiя — у Лунiне, Бастынi, Язвiнках, Вiчыне, Кажан-Гарадку, Лахве, Мокраве, Сiнкевiчах, Краснай Волi, Сiтнiцы, Вiльчы, Вялiкiх Чучавiчах[3].

1 Памяць. Лунiнецкi раён. Мн., 1995. С. 33.
2 Нефiдовiч С. Радзiвiлы ў Лахве // Лунiнецкi сшытак. № 3-4. Лунiнец, 2005. С. 14—17.
3 Памяць. Лунiнецкi раён. С. 35, 42.

Інвентар 1588 года згадвае ў Лунінцы новазбудаваную праваслаўную царкву; у 1594 годзе адзначана дзейнасць царквы ў Лахве[4]. У канцы XVIII ст. на Лунінеччыне налічвалася 2 праваслаўныя, 2 каталіцкія і 13 уніяцкіх храмаў[5].

Не пазней XVII ст. на Лунінеччыне з'явіліся яўрэі, якія мелі свае кнігазборы. Яўрэйскія дзеці павінны былі ўмець чытаць і пісаць як на старажытнаяўрэйскай мове, так і на новаяўрэйскай (ідышы). Жыццё патрабавала ўмець чытаць і пісаць і на польскай, пазней на рускай мове. Найбольшыя іудзейскія абшчыны былі ў Кажан-Гарадку, Лахве, Луніне, Лунінцы, Мікашэвічах, іншых населеных пунктах.

Першы кальвінісцкі храм быў збудаваны ў 1635 годзе ў Кажан-Гарадку. Звесткі пра наяўнасць кальвінісцкай літаратуры да нас не дайшлі. Вядома, што ў Лахве быў каталіцкі манастыр, але яго пабудовы ў XIX ст. разабралі. З гэтага матэрыялу ў 1864 г. была ўзведзена праваслаўная царква ў імя Найсвяцейшай Багародзіцы, якая мела «бібліятэку і нават значную»[6].

У 1870-я гады ў Барысаглебскай царкве ў в. Лунін «у маёмасці значыліся... поўны набор богаслужбовых кніжак і адно Евангелле ў металічна-пасярэбраным акладзе». Апісанне 1879 г. згадвае ў Георгіеўскай царкве ў в. Мокрава «Евангелле адно, у адну восьмую долю аркуша, у суцэльным металічным акладзе». У Прэабражэнскай царкве ў вёсцы Язвінкі «мелася тры Евангеллі, адно з іх — у аксамітавым пераплёце з сярэбраным адлюстраваннем Уваскрасення і евангелістаў». У лунінецкай Крыжаўзвіжанскай царкве мелася «бібліятэка значная». Гэтая царква «мела два Евангеллі, але не было «псалтыри общей и месячных миней». Усе кнігі былі старажытнага друку і вельмі старыя»[7].

Дзяцелавіцкі праваслаўны манастыр узнік прыкладна ў 1622—1625 гг. «У манастыры мелася даволі вялікая бібліятэка старажытных рукапісных і друкаваных кніг, пераплётная майстэрня». У ліпені 1812 г. французамі была разгромлена багатая бібліятэка Слуцкай духоўнай семінарыі, акупанты раскладвалі з кніг вогнішчы. Захаваліся кнігі на

---

4 Памяць. Лунінецкі раён. С. 56, 94.
5 Памяць. Лунінецкі раён. С. 45.
6 Памяць. Лунінецкі раён. С. 96—97.
7 Памяць. Лунінецкі раён. С. 102, 104, 108, 122—123.

руках у выкладчыкаў і семінарыстаў. Іх сабраў студэнт Ф. Смоліч і тайна вывез у Дзяцелавіцкі манастыр[8].

У верасні 1840 г. манастыр пазбавіўся вялікай часткі фонду сваёй бібліятэкі: яна была передадзена слуцкаму Троіцкаму манастыру і семінарыі. У 1855 г. манастыр быў зачынены. Частка кніг трапіла ў Дзятлавіцкую Прэабражэнскую царкву. «З манастырскіх рэліквій у царкве засталося «одно рукописное Евангелие в бархатном переплёте без означения, когда и кем оно писано». Другое Евангелле — богаслужбовае, у металічным з фініфцю акладзе»[9].

З Дзятлавіч быў перададзены ў Лунінецкі раённы краязнаўчы музей старадрук, які, відаць, некалі належаў Дзяцелавіцкаму манастыру. Дарэчы, зараз у асноўным фондзе Лунінецкага музея больш за 3450 друкаваных выданняў, у тым ліку 5 рукапісных царкоўных кніг, 15 старадрукаў (праўда, пераважная большасць датуецца XIX стагоддзем). Што тычыцца кнігі з Дзятлавіч, то захавалася толькі верхняя частка драўлянага пераплёту, пашкоджаная караедам. Лісты з чорнымі і чырвонымі літарамі забруджаныя, парваныя. Тытульная старонка сведчыць, што гэта «Мінея. Месяц жнівень», выдадзеная ў Расіі ў 1705 годзе[10].

Невялікія кнігазборы меліся ў XIX ст. пры народных вучылішчах, царкоўна-прыходскіх школах, пры вучылішчы на станцыі Лунінец. У пачатку XX ст. у адным з прыстанцыйных дамоў ужо мелася бібліятэка. «У фондах Лунінецкай бібліятэкі было звыш 1500 кніг, меліся тэхнічны аддзел спецыяльнай літаратуры, чытальная зала з часопісамі і газетамі»[11].

«Эвалюцыю» школьных кнігазбораў можна прасачыць на прыкладзе Вялікачучавіцкай школы з 1857 г. Краязнавец Яўген Хвастоў зазначае, што ў канцы XIX ст. «у школе была бібліятэка, але рэлігійнага напрамку... Літаратурнае чытанне вялося толькі па падручніках»; у часы II Рэчы Паспалітай «у школе была вялікая бібліятэка, шмат наглядных дапаможнікаў»[12].

---

8 Памяць. Лунінецкі раён. С. 85—86.
9 Памяць. Лунінецкі раён. С. 89.
10 Жылко В. Сучасніца Пятра I з Дзятлавіч // Лунінецкія навіны. 1994. 24 мая.
11 Памяць. Лунінецкі раён. С. 136, 141.
12 Хвастоў Я. Гісторыя Вялікачучавіцкай школы ў 1857—1941 гг. // Лунінецкі сшытак. №2. Лунінец, 2003. С. 14—17.

З прыватных бібліятэк найбольшую цікавасць уяўляе страчаная каля 1920 года бібліятэка князёў Друцкіх-Любецкіх з іх сядзібы ў вёсцы Лунін. В. Туміловіч у сваёй кнізе па гісторыі Кажан-Гарадка прыводзіць са спасылкай на завуча мясцовай школы Рыгора Змітровіча расповед старажылаў пра знаходжанне тут балахоўцаў восенню 1920 года: іх афіцэры ў вольны час чыталі шмат кніг без пераплётаў, у тым ліку А. Дзюма, В. Гюго. «Ёсць падазрэнне, што кнігі тыя былі з разграбленай лунінскай бібліятэкі Друцкіх-Любецкіх. Князі, між іншым, мелі ў кнігазборы нават рукапісныя трактаты па медыцыне на арабскай мове»[13].

Лёсам таямніча зніклай бібліятэкі зацікавілася АН БССР, у выніку чаго ў 1970-х гадах на Лунінеччыну была накіравана навуковая экспедыцыя. На жаль, вынікі даследаванняў не ўнеслі яснасці ў справу знікнення гэтай спадчыны.

У першыя гады існавання II Рэчы Паспалітай пачаў праглядацца прафесійны падыход да наладжвання бібліятэчнай справы. Трэба згадаць даследаванне E.Chwalewik «Zbiory polskie» (Варшава, 1926, том 1), дзе гаворка ідзе і пра зніклую бібліятэку князёў Друцкіх-Любецкіх з Луніна (с. 445).

У часы польскай улады (1921—1939 гг.) дзяржава прыступае да стварэння «домув народовых», «святліц», школ. Так, у Лунінецкім павеце налічваліся 62 «святліцы», пры многіх былі і бібліятэкі. Належнага фінансавання не было. Захавалася рэзалюцыя на запыце пра выдзяленне 300 злотых для набыцця кніг: «Вельмі дорага».

У Лунінцы меліся бібліятэкі пры польскай гімназіі імя Ягеллы і пры рускім рэальным вучылішчы. Яго навучэнка Аляксандра Лабачэўская згадвала ў мемуарах, што вучні маглі чытаць кнігі савецкіх аўтараў, якія выдаваліся ў Латвіі.

Леў Коласаў згадвае, што ў Лунінцы «Рускае дабрачыннае таварыства мела сваю бібліятэку, выпісвала з Парыжа эмігранцкія газеты («За свободу», «Русское слово», «Новое время»), падручнікі і кнігі на рускай мове з Латвіі і СССР. Бібліятэка знаходзілася ў доме былога афіцэра царскай арміі капітана Раброва. Але ўлады перашкаджалі «прарускай дзейнасці». У 1928 г. «у мэтах рэканструкцыі вуліцы» дом Раброва быў знесены, сад

13 Туміловіч В. Кажан-Гарадок 500-гадовы. Гістарычныя даследаванні. Лунінец, 2005. С. 55—56.

знішчаны, пляц прададзены. У пасляваенны час мне давялося пабачыць кнігі з гэтай бібліятэкі, на якіх стаяў штамп з тэкстам «Лунинецкое русское благотворительное общество имени графа Л.Н. Толстого. Библиотека» і штамп для інвентарнага нумара «РБО. г. Лунинец. № 537»[14].

Тыя суполкі, што не ставілі перад сабою палітычных мэтаў, не баяліся рэгістраваць свае кнігазборы ў якасці бібліятэк. Напрыклад, у Кажан-Гарадку была зарэгістравана суполка «Грамадства падтрымкі будаўніцтва грамадою паўшэхнай школы». Яна дзейнічала з 1921 г. і карысталася бібліятэкай, што налічвала на 17 лістапада 1933 г. 101 том на польскай мове[15].

У Лунінецкім павеце было некалькі палітычных аб'яднанняў, у тым ліку легальных (напрыклад, сіяністы-рэвізіяністы, «Бейтар», «Брыт-Ацаір», «Брыт-Ахаіл»), якія мелі літаратуру для агітацыі, але легалізаваць кнігазборы ў якасці агульнадаступных бібліятэк было для іх справай рызыкоўнай і маладасягальнай.

У 1930-х гадах у Лунінцы меліся бібліятэкі: чыгуначная «Огніско» (1268 тамоў), польскай мацярынскай школы (600 тамоў), перасоўная школьнага інспектарату (57 тамоў), настаўніцкая (208 тамоў), паліцыі (1200 тамоў), аддзела Стралецкага саюза (3600 тамоў)[16], а таксама яўрэйская бібліятэка «Тэль-Хай», названая так у гонар паселішча ў Палясціне, якое яўрэйскія пасяленцы абаранялі ад арабаў у час аднаго з тагачасных канфліктаў. У 1925 годзе выданне «Zycie Polesia» (Палескае ваяводства) паведамляла: «У дзень 1 красавіка была адкрыта ў Лунінцы бібліятэка «Таварыства Універсітэту Работнічага» (ТУР), якою карыстацца могуць усе жыхары Лунінца і наваколля, старэйшыя за 16 гадоў, якія ўнеслі сяброўскі ўнёсак у памеры 1 злоты. Не сябры плацяць 2 злотыя. Аплата за пазыку кніжак уносіцца 1 злоты 50 грошаў штомесяц»[17].

Жыхар Лунінца Ян Савіч пэўны час трымаў «кнігарню» і прыватную бібліятэку, але пазней перайшоў на больш прыбытковы від прадпрымальніцтва. Кніжную краму, друкарню і склад паперы мелі браты Айзенбергі. Вядома прозвішча мясцовага пераплётчыка Рэзніка

14 Коласаў Л. Увасабленне высакароднасці // Лунінецкія навіны. 1999. 11 лютага.

15 Туміловіч В. Грамадска-культурнае жыццё Кажан-Гарадка ў часы польскай улады // Лунінецкі сшытак. № 8. Лунінец, 2008. С. 11.

16 Памяць. Лунінецкі раён. С. 266.

17 Папяровыя сведкі мінуўшчыны. Пераклад з польскай В.Туміловіча // Лунінецкі сшытак. №5. Лунінец, 2005. С. 10.

і адрас яго майстэрні (вул. Пілсудскага)[18]. Сам факт наяўнасці ў горадзе прадстаўніка такой прафесіі сведчыў пра попыт на яго працу і існаванне шэрагу хатніх бібліятэк. У Лунінцы было некалькі прыватных газетных кіёскаў, якія належалі Бесану, Яўгену Касцючэнку, Лявіцкай-Марчынскай. Кіёскі не толькі гандлявалі перыёдыкай і аказвалі паштовыя паслугі, але і давалі напракат газеты і часопісы[19]. Дарэчы, у міжваенны час у Лунінцы выдаваліся польскамоўныя газеты «Glos Luniniecki» і «Kronika Luniniecka»[20].

Зборы каталіцкай богаслужбовай літаратуры меліся пры касцёлах у Лунінцы, Мікашэвічах, Сінкевічах, Лахве, Кажан-Гарадку, Луніне.

Лунінецкія кнігазборы пакінулі свой след у мясцовай сфрагістыцы. Леў Коласаў у адной з публікацый дэманструе адбіткі пячаткі і інвентарнага штэмпеля бібліятэкі Рускага дабрачыннага таварыства ў Лунінцы[21]. Л. Коласаў прыводзіць і выявы экслібрысаў лунінчан Аляксандры Тулейкі (1920 г.), А.А. Рыбчынскага, яго сястры Антаніны Рыбчынскай (апошні — на польскай мове). Васіль Туміловіч прыводзіць выявы бібліятэчнай маркі «Таварыства, арганізацыі і гуртка земляробаў» у Лунінцы ў 1930-х гадах (з нумарам 190) і пячатку на кнігах «Земляробчага гуртка «Любажэрдзі» Кажан-Гарадоцкай гміны[22].

У верасні 1939 г. Заходняя Беларусь была далучана да БССР. Выдача кніг з былых польскіх бібліятэк была часова прыпынена і ўзята пад строгі кантроль. У вёсках ствараліся хаты-чытальні; у Лунінцы існавала чыгуначная бібліятэка (на месцы цяперашняга рынку). Яўген Хвастоў сведчыць, што перад вайною ў Вялікачучавіцкай бібліятэцы «была вялікая бібліятэка з кнігамі рускіх класікаў»[23]. Леў Коласаў згадвае, што ў адкрытай у 1939 г. у Лунінцы няпоўнай сярэдняй школе № 1 мелася бібліятэка,

18 Колосов Л. Вымершие и умирающие профессии. Лунинец, 2003. С. 63.

19 Колосов Л. Вымершие и умирающие профессии. Лунинец, 2003. С. 42.

20 Цітовіч І. Краязнаўчы рух на тэрыторыі Лунінецкага павета (1921 — 1939 гг.). Лунінецкі сшытак. №2. Лунінец, 2003. С. 43.

21 Колосов Л. Лунинецкая сфрагистика // Лунінецкі сшытак. №6. Лунінец, 2006. С. 21—22.

22 Тумилович В. Был ли ренессанс православной литературной деятельности в Западной Беларуси в 1918-39 годах? // Лунінецкі сшытак. №2. Лунінец, 2003. С. 3—14 ; Туміловіч В. Грамадска-культурнае жыццё Кажан-Гарадка ў часы польскай улады // Лунінецкі сшытак. №8. Лунінец, 2008. С. 9—12.

23 Хвастоў Я. Гісторыя Вялікачучавіцкай школы ў 1857—1941 гг. // Лунінецкі сшытак. №2. Лунінец, 2003. С. 14—17.

падораная вучнямі з усходніх абласцей БССР; аўтар прыводзіць яе інвентарны штэмпель з нумарам 1640[24].

Другая сусветная вайна нанесла вялікую шкоду кніжнаму фонду Лунінеччыны. У прыватнасці, кнігі на іўрыце і ідышы падлягалі абавязковаму знішчэнню германскімі нацыстамі. Былі знішчаны і многія са школьных бібліятэк. Будучы пісьменнік Уладзіслаў Нядзведскі згадваў вогнішча, распаленае немцамі і паліцаямі з кніг школьнай бібліятэкі[25]. Леў Коласаў згадвае, што акупанты выкінулі на вуліцу, а пазней знішчылі кнігі і газеты з чыгуначнай бібліятэкі, статуты і іншыя вайсковыя кнігі з будынку казармы... Не дзіўна, што, як сведчыць Я. Хвастоў, пасля аднаўлення працы школы ў Вялікіх Чучавічах (восень 1944 г.) «чытанне дзеці ўспаміналі па абрыўках газет». Праўда, ужо праз некалькі гадоў «у школьнай бібліятэцы з'явіліся праграмныя і мастацкія кніжкі»[26].

Ужо з 1944 г. у будынку цяперашняй друкарні, сведчыць Л. Коласаў, месцілася прафсаюзная бібліятэка, а неўзабаве туды перабралася чыгуначная бібліятэка. Бібліятэчны фонд і чытальная зала займалі амаль увесь другі паверх. Што да гарадской бібліятэкі, то цяперашнія яе супрацоўнікі вядуць адлік сваёй гісторыі з 1946 года. Да канца 1940-х гадоў на Лунінеччыне поўным ходам ішло стварэнне густой сеткі бібліятэк; так бы мовіць, «чытач стаў масавым».

24 Колосов Л. Лунинецкая сфрагистика // Лунінецкі сшытак. № 6. Лунінец, 2006. С. 23.

25 Жылко В. Размова з прысутнымі. Уладзіслаў Нядзведскі: старонкі жыцця і творчасці. Лунінец, 2001. С. 4.

26 Хвастоў Я. Гісторыя Вялікачучавіцкай школы з 1941 года па цяперашні час // Лунінецкі сшытак. №6. Лунінец, 2006. С. 7—8.

Кнігі і кніжная культура Берасцейшчыны XVI — XVIII стст.

Лаўрык Ю.М.

Кнігазборы Пінскага Лешчынскага манастыра: новыя знаходкі

Да праблемы вывучэння кніжных збораў пінскага Лешчынскага манастыра аўтар гэтых радкоў звяртаўся ўжо ў артыкуле, апублікаваным летась у часопісе «Наша вера»[1]. З таго часу, аднак, у зборах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі было выяўлена некалькі новых кніг з лешчынскімі правіненцыямі, што дазволіла зірнуць на праблему па-новаму. Прапанаваны выступ мае на мэце азнаёміць навуковую грамадскасць як з самімі знаходкамі, так і з некаторымі высновамі, якія дзякуючы апошнім (як, зрэшты, і раней вядомым матэрыялам) можна сёння зрабіць адносна гэтай бібліятэкі.

Тэма, на жаль, не забяспечана дакументальнай базай у поўнай меры, што звязана з дваістым характарам наяўных матэрыялаў: з аднаго боку ў навуковым «абарачэнні» знаходзіцца некалькі бібліятэчных інвентароў, якія паходзяць з розных гадоў; з другога — была вядомая толькі адна ацалелая да нашых часоў кніга, прыналежнасць якой да лешчынскай бібліятэкі адназначна пацвярджалася прысутным на ёй надпісам. Гэтай кнігай была праца De bello belgico Фаміяна Страды (Famiani Stradae),

1 Лаўрык Ю. Кнігазборы пінскага Лешчынскага манастыра // Наша вера. 2007. № 4. С. 58—62.

апублікаваная ў 1653 г. у Рыме[2]. У папярэднім артыкуле я толькі згадаў пра яе. Сёння, бадай, надыйшоў час прыгледзецца да яе — а дакладней, да прысутных на ёй пазнакаў — больш уважліва.

Згаданы паасобнік апраўлены ў жоўты пергамент на кардоне, без аздаблення. Знешнім выглядам і якасцю выканання аправа нагадвае заходнееўрапейскія таго часу. Кніга мае некалькі інскрыпцый, якія праліваюць святло на яе бытаванне. У прыватнасці, на форзацным аркушы прысутнічае ўладальніцкі надпіс Лешчынскага манастыра: «Ex Libris Samuelis Joannis Wierzbicki», а таксама некалькі разоў паўторана спроба пяра: «Joannes Joannes Joannes ... Josafat». На тытульнай старонцы — згаданы вышэй уладальніцкі надпіс, што быў пакінуты бібліятэкарам-базыльянінам: «Bibliotheca Monasterij Leszczyniensis».

Гэтыя інскрыпцыі дазваляюць меркаваць, што першым ці, прынамсі, адным з першых уладальнікаў кнігі быў раней невядомы Самуэль Ян Вярбіцкі. Прозвішча на Беларусі даволі распаўсюджанае; на жаль, у навуковай літаратуры не ўдалося знайсці інфармацыі пра гэтую канкрэтную асобу. У надпісе таксама адсутнічаюць звесткі, якія б бліжэй характарызавалі Самуэля Яна, указвалі б на прыналежнасць да духоўнага або свецкага стану, ці, тым больш, да пэўнага закону. Аднак тое, што ў спробах пяра імя «Ян» суаднесена з імем «Язафат» — а культ св. Язафата Кунцэвіча быў пашыраны ў той час як у грэка-каталіцкай царкве навогул, так і ў базыльянскім законе—ў прыватнасці, схіляе думаць, што аўтар інскрыпцыі быў грэка-каталік, і, магчыма, належаў да базыльянскага ордэну. Такая трактоўка гэтых надпісаў дае гіпатэтычны адказ адразу на два пытанні, а менавіта: 1) якім шляхам выданне трапіла на Беларусь? і 2) з якой прычыны кніга апынулася ў Лешчынскай бібліятэцы?

Ad 1mo: прадстаўнікі Закону Св. Васіля Вялікага нярэдка атрымлівалі адукацыю ў Рыме, а значыць названае выданне магло быць куплена ўладальнікам у час вучобы ў Італіі.

Ad 2do: зборы памёрлых базыльянаў зазвычай пераходзілі ва ўласнасць закону, а значыць, гэтакім жа чынам і дадзены паасобнік мог трапіць у манастырскую кніжніцу.

2 НББ: шыфр 094 /4739.

Паколькі названы тытул не значыцца ў інвентарах манастырскай бібліятэкі ані ў 1620-м,[3] ані ў 1820-х гг. і ўсутыч да 1839 г.,[4] значыць, кніга знаходзілася ў Лешчы, а затым пакінула яго кнігасховы ў перыяд між гэтымі дзвюма крайнімі датамі: 1620 і 1820 гг. (на жаль, раскідка даволі шырокая — ажно 200 гадоў!).

Другой кнігай з уладальніцкім надпісам Лешчынскага манастыра ёсць Speculum homini ecclesiastico супрасльскага выдання 1741 г.[5]На верхнім вечку аправы паасобнік мае экслібрыс Фундаментальнай бібліятэкі Мінскай духоўнай семінарыі з шыфрамі захоўвання (Ч. I А № 460 № 9:), а на тытульнай старонцы ды наступным па ёй ненумараваным аркушы — дзве падобныя між сабой інскрыпцыі: «Bibliothecae Monasterij Leszczyn[ensis]» і «Bibliothecae Monasterij Leszczynensis». Гэтая кніга прысутнічае ў вопісах бібліятэкі 1820 г.[6] і 1839 г.[7] (у апошнім з іх яна аднесена да раздзелу «Dzieła Ascetyczne», дзе значыцца пад № 3). Прысутнасць на аправе экслібрысу дае нам магчымасць не толькі прасачыць шляхі гэтай кнігі, але і зрабіць пэўныя высновы адносна лёсу ўсяе Лешчынскае бібліятэкі. Так, у прыватнасці, можна сцвярджаць, што названая бібліятэка не была цалкам знішчаная, як меркавалася раней, бо, прынамсі, частка яе кніг перайшла ў фонды Мінскай духоўнай семінарыі, якая на той час з'яўлялася вядучай праваслаўнай навучальнай установай Беларусі. У 1918 г. Мінская духоўная семінарыя была ліквідаваная бальшавікамі, а яе маёмасць — нацыяналізаваная. Вядома, што семінарыйныя кнігазборы агульнай колькасцю каля 15 тыс. тамоў у 1920-х гг. былі перададзеныя ў Дзяржбібліятэку БССР,[8] хоць, на вялікі жаль, дакументаў, пра гэта да нашага часу не захавалася — немцы пры вывязенні культурных каштоўнасцяў падчас вайны акуратна знішчалі ўсю звязаную з гэтымі каштоўнасцямі дакументацыю.

---

3 Параўн.: Миловидов А.И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. Б.в.д. (1909). С. 18-19.

4 Параўн.: Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НГАРБ), ф. 136, воп. 1, спр. 42312, арк. 9 — 12; ф. 136, воп. 1, спр. 22239, арк. 8 — 10 адв.; ф. 3245, воп. 3, спр. 68, арк. 9 адв. — 12.

5 НББ: шыфр 094 /7031.

6 Параўн.: НГАРБ, ф. 136, воп. 1, спр. 22239, арк. 9.

7 Параўн.: НГАРБ, ф. 3245, воп. 3, спр. 68, арк. 10 адв.

8 Рощина Т.И. Белорусские исторические книжные коллекции в фондах Национальной библиотеки Белоруссии: (проблемы изучения) // Белорусский сборник: ст. и матер. по истории и культуре Белоруссии / РНБ ; Санкт-Петербургская ассоциация белорусистов. СПб, 2002. С. 200.

Такім чынам былі вывезены ў Германію і фонды Дзяржбібліятэкі, якія пазней вярнуліся ў Мінск толькі часткова — у колькасці ўдвая меншай, чым было да вайны[9]. Прыкладна палова колішніх збораў знікла, і лёс іх невядомы — гэтыя кнігі маглі загінуць у пажары вайны, маглі застацца рассеянымі па ўсёй Еўропе, а, урэшце, нават пры вяртанні ў Савецкі Саюз маглі быць перададзеныя не ў Мінск. Таму сёння існуе верагоднасць сустрэць семінарыйныя кнігі, а ў т.л. і тыя, што паходзяць з Лешчынскага манастыра, ці не ў кожнай буйной бібліятэцы былога СССР, сярод якіх размяркоўваліся прывезеныя з Нямеччыны культурныя багацці, а нават і за мяжой. Безумоўна, гэта вельмі ўскладняе задачу рэканструкцыі бібліятэкі Лешчынскага манастыра, калі б раптам такі праект знайшоў сваіх прыхільнікаў.

Трэцяй, урэшце, кнігай, якая змяшчае, бадай, найбольш інфарматыўныя лешчынскія правіненцыі, ёсць Annus apostolicus Захарыі Лясэльва, апублікаваны ў 1749 г. у Кёльне[10]. Паасобнік з НББ мае некалькі інскрыпцый. На тытульным аркушы знаходзіцца ўладальніцкі надпіс манастыра: «Bibliothecae M[onasterii] Leszczynen[sis]», а на форзацным аркушы прысутнічае купчы запіс, пакінуты адным з настаяцеляў Кіпрыянам Булгакам: «Hic Liber Emptus Tynfonis 8 & ½ per me Intrascriptum Applicatus Monasterio Leszczoviensis A°D: 1763 D. 29 Iunii in fidem Cyprianus Bułhak O.S.B.M: Abb: Leszcz: mmp». Гэтакі ж запіс — толькі са слоўнай расшыфроўкай лічбаў — таксама паўтараецца на паслядоўна размешчаных аркушах, пачынаючы з тытульнага: «Hic Liber Emptus // Tynfonis octo // medium // per me intra//scriptum // Applicatusq[ue] // Monasterio // Leszczynensi // Anno Domino // Milgesimo // Septingentesimo // Sexagesimo // Tertio // et Vigesima Nona // Iunij // In Fidem // Cyprianus Bułhak // OSBM Abb: Leszcz: mp». Гэтая кніга прысутнічае ў вопісах бібліятэкі 1820 г.[11] і 1839 г.[12] (а ў апошнім — у раздзеле «Dzieła Kaznodzieyskie»).

Гэтая інскрыпцыя, такім чынам, дае нам вельмі цікавую інфармацыю. Па-першае, мы даведваемся, калі дакладна гэтая кніга паступіла ў фонд — у 1763 г. Па-другое, з цытаваных надпісаў вынікае, што адным са спосабаў камплектавання бібліятэкі ў гэты час былі дарункі — калі б

9 Параўн.: Тамсама. С.199.
10 НББ: шыфр 094 /7169.
11 Параўн.: НГАРБ, ф. 136, воп. 1, спр. 22239, арк. 9.
12 Параўн.: НГАРБ, ф. 3245, воп. 3, спр. 68, арк. 10 адв.

кніга закуплялася на манастырскія грошы, інскрыптар, бадай, не ўказваў бы так настойліва сваё імя і суму, якую ён за яе заплаціў.

Дадатковым бонусам, які дае нам гэты надпіс, з'яўляецца тое, што дзякуючы ўказанай у інскрыпцыі суме мы можам прыкладна меркаваць, колькі ў 60-х гг. XVIII ст. каштаваў зборнік казанняў сярэдняга аб'ёму, і адпаведна атрымаць агульнае ўражанне, колькі грошай выдаваў манастыр на закупку літаратуры — хоць, безумоўна, для таго, каб зрабіць больш шырокія высновы, аднаго асобнага выпадку недастаткова.

Пра што, аднак, яшчэ мы можам даведацца, дзякуючы знойдзеным кнігам і інскрыпцыям на іх? Яны дапамагаюць нам — хоць бы фрагментарна — але ўсё ж запоўніць лакуну ў інфармацыі па перыядзе, неахопленым інвентарамі, і, такім чынам, мы можам больш поўна меркаваць пра фарміраванне бібліятэчнага фонду манастыра ў цэлым. Выходзячы з падабенства ўжытай формулы, арфаграфіі і почырку інскрыпцый, можна сцвярджаць, што першыя дзве кнігі паступілі ў бібліятэку прыкладна ў адзін час — магчыма, у першай палове XVIII ст. Праца Фаміяна Страды De bello belgico, як ужо адзначалася, верагодна, засталася ў манастыры як спадчына па памерлым законніку Самуэлю Яну Вярбіцкаму.

Што да Speculum homini ecclesiastico, дык яна, з'яўляючыся супрасльскім выданнем, хутчэй за ўсё была закуплена, так бы мовіць, «па базыльянскіх каналах».

І на заканчэнне паспрабуем падсумаваць, што можна сказаць пра бібліятэку Лешчынскага манастыра, зыходзячы са звестак, што нам даюць як новыя знаходкі, так і раней вядомыя дакументы. Умоўна гісторыю кнігазбораў у Лешчы можна падзяліць на тры этапы. На першым этапе, які распачаўся ў XIII ст. і цягнуўся прыкладна да сярэдзіны XVII ст., яны складаліся з некалькіх дзесяткаў кніг, якія выкарыстоўваліся, галоўным чынам, на богаслужбе і малітве. Зборы гэтага часу камплектаваліся, праўдападобна, за кошт закупкі і перапісвання кніг у самім манастыры, хоць, на жаль, манускрыптаў лешчынскага паходжання пакуль што не выяўлена.

Пачатак 2-га этапу, верагодна, можна звязаць з 1668 г., калі манастыр канчаткова далучыўся да Уніі, а значыць, увайшоў у склад Чыну Св. Базыля Вялікага і, згодна з ордэнскімі прадпісаннямі, мусіў распачаць збіранне бібліятэкі, неабходнай для пастырскай працы, адукацыі і духоўнага самадасканалення манахаў. З гэтага часу, відаць, з'яўляецца раздзяленне кніжнага фонду на літургічны збор пры цэрквах і ўласна

манастырскую бібліятэку. Менавіта ў гэты час бібліятэка была створаная ды разраслася да аб'ёму ў некалькі сот тамоў. Камплектаванне фондаў вялося, хутчэй за ўсё, праз закупку літаратуры, а таксама атрыманне ў дарунак і ў спадчыну па памерлых законніках. Заканчваецца перыяд з канцом XVIII ст., бо толькі лічаныя кнігі ў інвентарах можна суаднесці з выданнямі XIX ст. (як, напрыклад, «Institutio Juris Canonici» Л.Фарыяры); падобная карціна назіраецца і ў іншых базыльянскіх манастырах.

Трэці этап характарызуецца пэўным застоем у развіцці лешчынскіх кнігазбораў, якія амаль не папаўняюцца. З другога боку назіраецца заўважная тэндэнцыя да ўпарадкавання як саміх фондаў, так і іхніх вопісаў ды інвентароў, каторыя набываюць больш сістэматызаваны выгляд. Заканчваецца гэты этап у 1839 г. са скасаваннем Грэка-каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі, ліквідацыяй манастыра і вывазам яго бібліятэкі, прынамсі частка якой уліваецца ў Фундаментальную бібліятэку Мінскай духоўнай семінарыі.

Есипова В. А.

Евангелие тетр XVI в. из Брестской церкви в фондах Научной библиотеки Томского государственного университета

Научная библиотека ТГУ — старейшая вузовская библиотека на территории Сибири — по праву считается книжной сокровищницей. Редкие и ценные издания сосредоточены в отделе рукописей и книжных памятников (ОРКП НБ ТГУ), фонд которого насчитывает в настоящее время около 100 тысяч единиц хранения. Книги в ОРКП организованы по тематико-хронологическим коллекциям и мемориальным библиотекам.

Имеющаяся в отделе коллекция рукописей начала складываться одновременно с фондом библиотеки. В составе первых же пожертвований и приобретений — например, в библиотеках Строгановых, В.А. Жуковского, А.В. Никитенко — имелись и рукописи. Долгое время пополнение коллекции рукописей велось лишь посредством покупки и дарений, т.е. не носило систематического характера. В 1960-е гг. началась археографическая работа среди старообрядческого населения, проживающего на территории Томской области[1]; в результате пополнение коллекции при-

1 Подробнее об этом см.: Дергачева — Скоп Е.И., Алексеев В.Н. Археографические исследования Сибири второй половины 60-х — начала 70-х годов и формирование коллекций рукописных и старопечатных книг // Книга и литература в культурном контексте. Новосибирск, 2003. С. 23—36.

няло более упорядоченный характер. Число рукописей и книг кирилловской печати, поступивших в фонд ОРКП в результате археографической работы, превышает две сотни единиц. Эти поступления распределены по территориальным коллекциям в соответствии как с административным делением Томской области, так и с учетом мест локального проживания старообрядческого населения. В 1980-е гг. была начата также работа по постановке на учет и описанию рукописей, выбранных ранее из резервно-дублетного фонда. Из этого источника комплектования коллекция рукописей пополнилась еще на 500 ед. Таким образом, существовало два основных источника, из которых формировалась коллекция рукописей: это, во-первых, мемориальные библиотеки, поступившие в фонд НБ ТГУ, а во-вторых — старообрядческие собрания, бытовавшие на территории Сибири.

В настоящее время в коллекции рукописей насчитывается: славяно-русских рукописей 837 ед. (XII—XIII в.в. — 1 ед., XV в. — 1 ед., XVI в. — 7 ед., XVII в. — 68 ед., XVIII в. — 126 ед., XIX в. — 512 ед., XX в. — 122 ед.); рукописей на западно-европейских языках 178 ед. (XIV—XVII в. — 10 ед., XVIII в. — 31 ед., XIX в. — 135 ед., XX в. — 2 ед.); рукописей на языках народов Востока 16 ед. Итого в инвентаре рукописей зафиксировано 1031 ед.

Описание имеющихся в библиотеке рукописей началось практически одновременно с формированием фонда. Однако вплоть до недавнего времени было опубликовано лишь краткое описание небольшой части коллекции[2]. Более подробный каталог готовится сейчас; вышел только первый выпуск[3].

При подготовке первого выпуска каталога было обращено внимание на одну из рукописей. Это Евангелие тетр, рукопись XVI в.[4], подробное описание ее дано в приложении. Состояние рукописи далеко от идеального: блок был поражен плесенью, листы загрязнены. Рукопись реставрировалась в XIX в.: для нее был сделан новый переплет и заменены лл.

---

2 Ромодановская Е.К. Славяно-русские рукописи Научной библиотеки Томского университета // ТОДРЛ. Т. 26. Л., 1971. С. 344-348. Машинописный вариант полного текста описания, выполненный Е.К. Ромодановской, хранится в ОРКП НБ ТГУ.

3 Славяно-русские рукописи Научной библиотеки Томского государственного университета : каталог. — Вып. 1. XV-XVII вв. / сост. В.А. Есипова ; под. ред. Г.И. Колосовой. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 2007. — 424 с., ил.

4 ОРКП НБ ТГУ, B-1235.

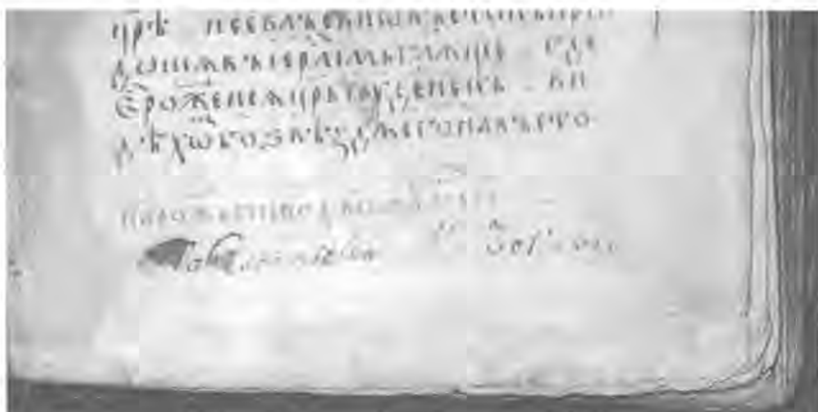

1 и 8-9. Для изготовления рукописи использовалась преимущественно бумага с филигранью «вепрь»[5], незначительное количество листов — с филигранью «двуглавый орел» и неразборчивым вензелем[6]. Почерк — каллиграфический полуустав, ясный, четкий, хорошо читающийся. Обращает на себя внимание оформление рукописи: удивительной красоты заставки и инициалы балканского стиля в начале текстов канонических Евангелий.

Судьбу рукописи можно частично реконструировать по владельческим записям, сохранившимся на ее страницах. Самая ранняя из них относится к 1726 году и гласит: «Ta Ewanielia ma zostawac / wiecznemi czasy przy cerkwi / sto Michalskiey Brzeskiey, ktorą / pod czas wizyty Generalney podpisuie / dnia 30 Iuna roku 1726 / Stephan Litwinko. Z. S. B. V. S. K. B. W. S. g. s. t.»[7]. Таким образом, согласно этой записи, книга хранилась при церкви св. Михаила в Бресте, и предполагалось, что она там останется как вечный вклад.

Скорее всего, какое-то время Евангелие действительно находилось в Бресте. Однако позже в судьбе книги произошли кардинальные изменения — к сожалению, сейчас уже невозможно установить, какие именно и в какое время. С уверенностью мы можем утверждать, что в 1886 г.

5 Тождественна Лихачев II, № 2377-2378. — XVI в.

6 Двуглавый орел, одно крыло загнуто, в лапах держава с вписанной литерой R и скипетр, на голове корона, на груди — плохо читаемый вензель. Не идентифицирована.

7 ОРКП НБ ТГУ, В-1235, лл. 10—15, по нижним полям листов.

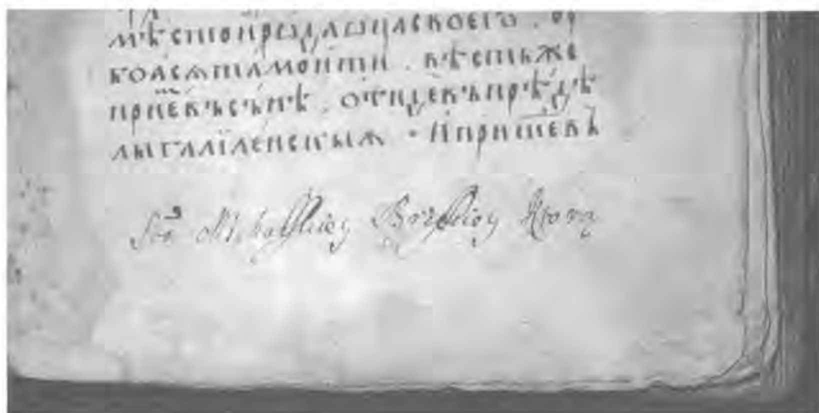

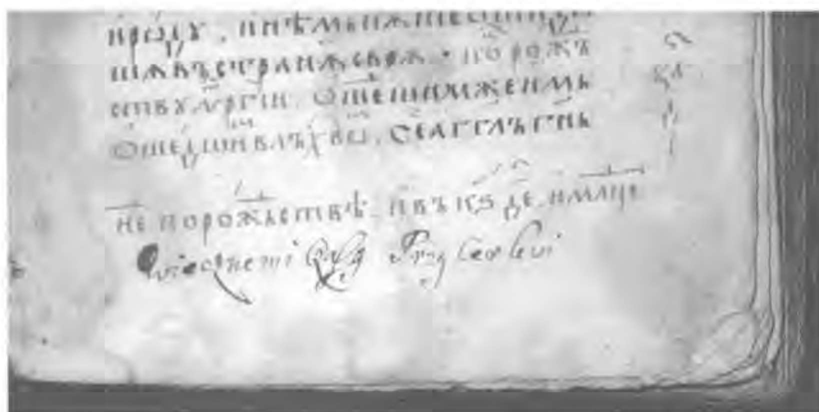

книга принадлежала крестьянину «деревни Онуфригово»[8] Никифору Тихоновичу Крылову, о чем свидетельствует запись, выполненная на л. 11 синими чернилами, гражданской скорописью XIX в. Имеются на книге также запись о принадлежности ее протоиерею Г. Шарыпову[9] и печать томской старообрядческой церкви Успения Богородицы[10]. Вероятнее всего, протоиерей Шарыпов — настоятель храма Покрова Пресвятой Богородицы в г. Иркутске Георгий Федотович Шарыпов, рукоположенный в этот сан старообрядческим епископом Антонием Тобольским

8 Очевидно, правильно: Онуфриево. Пока не удается установить, была ли это дер. Онуфриево Мстиславского р-на Могилевской обл. (рядом с Онуфриевским монастырем, существовавшим с начала XV в.) или дер. Онуфриево Исетского р-на Тюменской обл.

9 ОРКП НБ ТГУ, В-1235, л. 1об.

10 Там же, л. 8.

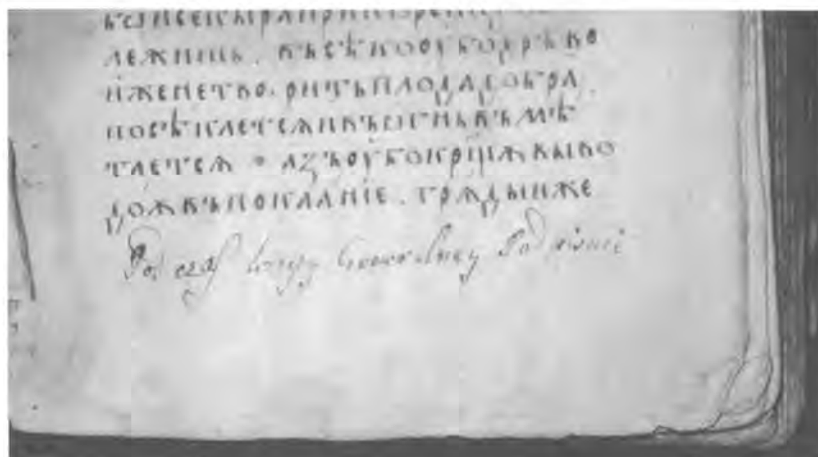

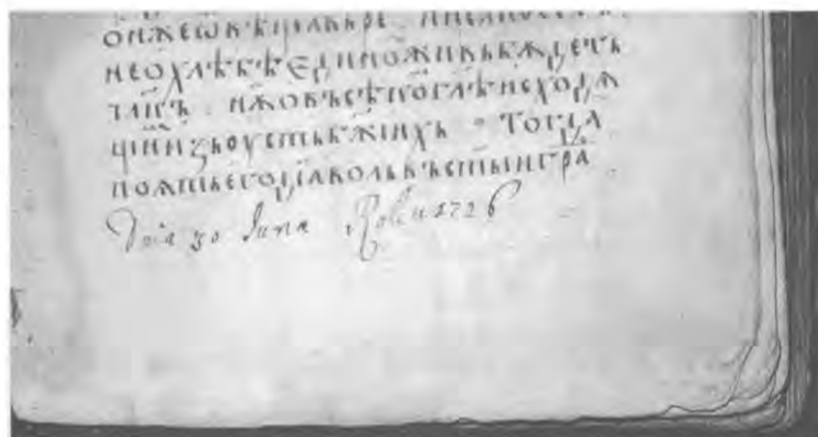

19 февраля 1895 года[11]. Томская старообрядческая церковь во имя Успения Богородицы была заложена в 1909 г., а освящена в 1913 г.[12]; существует она и сейчас. В апреле 1966 г. Евангелие, вместе с другими книгами, было передано в ТГУ уполномоченным по религиозным культам при Томском облисполкоме.

Таким образом, рукопись Евангелия тетр, оставленная в Брестской Михайловской церкви в виде вклада, оказалась каким-то образом в старообрядческой среде и, проделав долгое путешествие, оказалась в

11 См.: http://all-photo.ru/temples/index.ru.html?kk=9d67b5983f&img=24705&big=on

12 Приль Л.Н. История томского старообрядчества: епископы и обители. Режим доступа: http://www.starover.religare.ru/article7795.html.

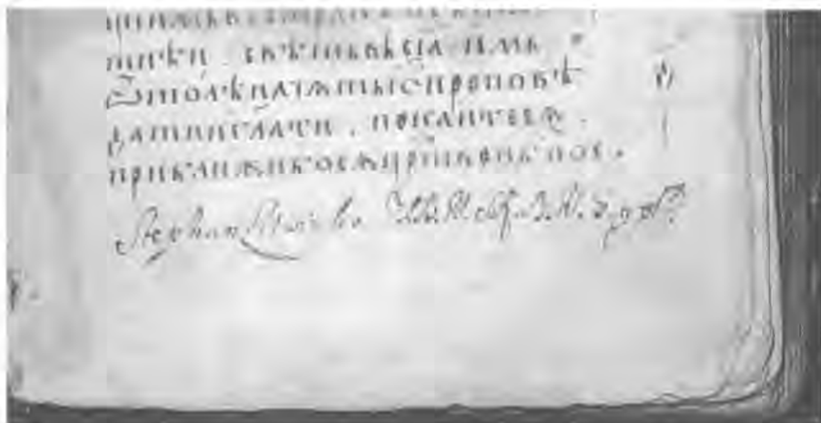

Сибири, где и хранится в настоящее время в составе коллекции рукописей НБ ТГУ.

Что дает нам рассмотрение этого примера, почему он важен? Во-первых, мы можем проследить (хотя и очень приблизительно) миграционные пути книг, а с ними — и миграционные пути старообрядческого населения. Эта проблема изучается давно, но, несмотря на большое количество публикаций, пока что далека от окончательного решения[13]. Во-вторых, с каждым изученным экземпляром расширяются наши представления о круге чтения населения Сибири в целом и ее старообрядческого населения в частности. К решению этого вопроса специалисты подошли сравнительно недавно[14], сформулированы лишь самые первые подходы к теме, поэтому любая информация здесь представляется важной и ценной.

13 См., например: Беликов Д.Н. Первые русские крестьяне-насельники Томского края и разные особенности в условиях их жизни и быта (общий очерк за XVII и XVIII столетия). Томск, 1898. 138 с. ; Дутчак Е.Е. Из «Вавилона» в «Беловодье»: адаптационные возможности таежных общин староверов-странников (вторая половина XIX — начало XXI в.). Томск, 2007. 410 с.

14 Дергачева-Скоп Е.И., Алексеев В.Н. Книжная культура старообрядцев и их четья литература. К проблеме типологии чтения / Е.И. Дергачева-Скоп, В.Н. Алексеев // Русская книга в дореволюционной Сибири. Археография книжных памятников. Новосибирск, 1996. С. 9—39 ; Покровский Н.Н., Зольникова Н.Д. Староверы-часовенные на востоке России в XVIII-XX вв.: проблемы творчества и общественного сознания / Н.Н. Покровский, Н.Д. Зольникова. М., 2002. 471 с.

ПРИЛОЖЕНИЕ

В-1235. **Евангелие тетр.** XVI в. 4⁰. 21,9x15,5 см. Листов: 1^8-11^8, 12^7, 13^8-26^8, 27^7, 28^8-34^8, 35^6, 36^8-47^8, 48^6 = 378. Лл. 1, 8-9 восстановлены на бумаге XIX в. Пагинация отсутствует. Сигнатуры на первых и последних листах тетрадей. Киноварные колонтитулы.

Филиграни: вепрь. Тождественна Лихачев II, № 2377-2378. — XVI в.

Двуглавый орел, одно крыло загнуто, в лапах держава с вписанной литерой R и скипетр, на голове корона, на груди — плохо читаемый вензель. Не идентифицирована.

Почерк: меняется на протяжении рукописи:

лл. 1-1об, 8-9об. Почерк №1 (позднейший полуустав);

лл. 2-6, 10-378об. Почерк №2 (полуустав XVI в.).

Орнаментика и украшения: киноварь, вязь в заголовках. Заставки, инициалы многоцветные, балканского (плетеного) стиля.

Переплет: доски в коже, на верхней крышке средник слепого тиснения и рамка с уголками (поздние), на нижней крышке пять жуковин. Две металлические застежки. Обрез крашеный (красный).

Записи и ярлыки: на л.1об чернилами, скорописью XIX в.: «Библиотека п-иерея / Г.Шарыпова / № 8». На л.11 синими чернилами, гражданской скорописью XIX в.: «Ета книга нарицаемая / Евангелие / пренадлежит / Никифору Тихоновичу / Крылову / в деревне Онуфригове / 1886 года». На л.8 печать старообрядческой церкви Успения Богородицы в Томске. На корешке наполовину утраченный ярлык с номером 199 (возможно, этой церкви). На лл. 10—15 полистная запись: «Ta Ewanielia ma zostawac / wiecznemi czasy przy cerkwi / sto Michailswily Brzesciey, ktoroy / pod czas wizyty Generalney podpiste / dnia 30 Iuna roku 1726 / Stephan Litwinko. Z. S. B. V. S. K. B. W. S. g. s. t.».

Состояние: плохое. Листы повреждены плесенью (производилась дезинфекция реставраторами НБ ТГУ 24.02.95), загрязнены, осыпаются края. Переплет цел, имеются мелкие повреждения механического характера.

Источник поступления: апрель 1966 г., от уполномоченного по религиозным культам при Томском облисполкоме. Первоначальное описание — В.В. Лобанов.

Содержание:

лл. 1—6. Оглавление и предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Матфея;

лл. 6об-7об пусты;

лл. 8-101. Евангелие от Матфея;

лл. 101об-104. Оглавление и предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Марка;

лл. 105-165. Евангелие от Марка;

лл. 165об-168. Оглавление и предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Луки;

лл. 169-272. Евангелие от Луки;

лл. 272об-275об. Оглавление и предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Иоанна;

лл. 276-276об пусты;

лл. 277-354об. Евангелие от Иоанна;

лл. 355-355об пусты;

лл. 356-356об. ««Сказание приемлюще въсего лета число евангельское и евангелистом приятие, откуду начинают и до где стоят»»;

лл. 356об-362. ««Сказание еже на всяк день длъжное глаголатися. Евангелие неделем всего лета»»;

лл. 363-374об. ««Съборник с Богом 12 месяцем показуя главы коемуждо Евангелию, избранным святым и праздником владычным»»;

лл. 375об-377об. Выписка из службы в пятницу (более поздняя, текст не закончен).

Березкина Н. Ю.

Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии (1553—1570)

Первой типографией, которая действовала на территории современной Беларуси, следует считать типографию в Бресте. Ее основал в 1553 г. известный ученый-гуманист, ученик Эразма Роттердамского Бернард Воевудка. Инициатором создания Брестской типографии был один из самых богатых людей Европы канцлер Великого княжества Литовского и брестский староста Николай Радзивилл Черный. Во всех издательских делах Воевудке помогал А. Тжический, в будущем знаменитый поэт, переводчик и печатник.

Б. Воевудка успел издать несколько книг, которые соответствовали требованиям реформационного движения (Малый и Большой катехизисы, переводы с латыни произведений Кристофа Имлера и Урбана Региуса). Первым брестским изданием, на котором обозначена фамилия Воевудки, было полемическое сочинение У. Региуса «Некоторые способы и обычаи… разговора о важнейших местах христианской науки» (1554). Первые издания Брестской типографии не сохранились, сведения о них можно найти только в литературных источниках. Действовала типография недолго — в июле 1554 г. Б. Воевудка утонул в реке. Оборудование Брестской типографии вдова Воевудки перевезла в Краков и продала[1].

---

1 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z.5: Wielkie Księstwo Litewskie. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Korotaj. — Wrocław, Kraków, 1959. S. 65.

В 1556 г. Николай Радзивилл, который не оставлял мысли о пропаганде реформационных идей средствами печатного слова, обратился к прусскому герцогу Альбрехту с просьбой дать разрешение печатнику Яну Малецкому на три года приехать в Брест для организации типографии. 24 апреля 1556 г. Альбрехт на это согласился. Но никаких следов присутствия печатника в Бресте не выявлено[2].

Новая типография в Бресте была основана только в 1558 г. также при помощи Радзивилла. Возглавил ее Станислав Мурмелиус, который учился печатному делу в Кракове[3].

Первой попыткой типографской деятельности С. Мурмелиуса был «Брестский канционал», или «Песни хвал боских» (1558) Яна Зарембы, первый печатный нотный сборник в Великом княжестве Литовском (ВКЛ) и один из самых ранних в Восточной Европе. Сборник содержал различные молитвы, статьи, наставления, обучавшие хорошему тону и поведению в обществе, и около ста песен на польском и латинском языках. Авторами текстов были известные поэты XVI в. Андрей Тжический, Симон Зациус, Ст. Семидалиус. Музыку написали Вацлав из Шамотул и Киприан Базилик, которые входили в состав Придворной капеллы Николая Радзивилла[4].

Станислав Мурмелиус успел издать около 20 книг самого разнообразного содержания, среди которых были «История папы Иоанна VIII, который был женщиной по имени Жильберта» (1560), сатирическая поэма «Протей, или Оборотень» (1564), в которой высмеивались некоторые обычаи и традиции шляхты, безграмотность священников.

В 1559 г. в Брестской типографии при финансовой поддержке Николая Радзивилла Черного вышла книга «Два послания» — одно из первых произведений реформационной публицистики, интереснейший памятник религиозной полемики XVI в. В виде ответов Радзивилла на обвинения папского нунция Липомано в книге освещалось отношение протестантов к важным вопросам церковно-религиозной тематики, церковной и богословской традиций, к государственной и духовной власти. Алоизио Липомано, веронский бискуп, был направлен в Польшу и Великое княжество Литовское, чтобы активизировать деятельность верховной вла-

2 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z.5:.. S. 65.
3 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. — Z.5:.. S. 65, 181.
4 Костюковец Л.Ф. Кантовая культура в Белоруссии. — Мн., 1975. С. 34.

сти по искоренению реформационной «ереси». Во время своего визита в Вильно нунций встретился с Николаем Радзивиллом Черным, который был главным протектором реформации в ВКЛ. Липомано направил Радзивиллу письмо с упреками в отступничестве от католицизма. И тон, и содержание этого письма были вызывающими при обращении к такой личности, как Радзивилл Черный. От имени Радзивилла Липомано было направлено письмо с отповедью, которое содержало острую критику института папства и католичества в целом[5].

Среди первых печатных книг светского характера, изданных в Беларуси, было небольшое анонимное произведение, напечатанное в 1564 г. в Бресте под названием «Разговор поляка с литвином о том, что есть право, вольность, или свобода, и об унии Короны Польской с княжеством Литовским», где поднимались важные проблемы государственного и общественно-политического строя Польши и ВКЛ накануне Люблинской унии 1569 г. Книга делится на две беседы поляка с литвином, а между ними — стихотворение «К полякам и литвинам», подписанное инициалами «А.В.». Как предполагают исследователи, стихотворение принадлежит известному в то время прогрессивному мыслителю Андрею Волану[6]. Под именем литвина — главного действующего лица «Разговора» — выступает «патриот Великого княжества Литовского, литвин в государственном, а не в этническом понимании этого слова». Анонимный автор не изолирует себя от «русской» части населения княжества — белорусов и украинцев»[7].

Печатание правовой литературы в Великом княжестве Литовском началось в Брестской типографии в 1559—1561 гг., где были изданы источники польского и магдебургского права в обработке Бартоломея Гроицкого на польском языке: «Уставы права польского в 1559—1560 гг.», «Уставы платежей и судов в 1560 г.», «Статуты Варшавского сойма в 1561 г.». Ни имя типографа, ни место издания на книгах не обозначено.

Огромный успех, по мнению современников и многих исследователей книгопечатания, имела «Библия», изданная в 1563 г. на средства Нико-

---

5 Іванова Л.С. Рэдкі помнік рэфармацыйнай публіцыстыкі XVI ст. // Інфармацыйнае забеспячэнне навукі: праблемы, пошукі, рашэнні. — Мн., 2000. С. 135.

6 Сокал С.Ф. Размова паляка з літвінам // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1972. № 1. С. 29.

7 Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии (до 1917 г.). — Мн. : Наука и техника, 1973. С. 74.

лая Радзивилла Черного. Поэтому ее часто называют Радзивилловской. Брестская Библия была первым протестантским изданием «Библии» на польском языке, над ее переводом трудились многие ученые из разных стран[8]. При работе над Брестской Библией «переводчики пользовались, главным образом, «Библией» французского гуманиста Февр д'Этапль (Антверпен, 1530) и изданием «Нового Завета» Эразма Роттердамского (Базель, 1516, 1519, 1522)»[9].

На первом листе «Библии» помещен гравированный герб Радзивиллов, далее — лист-посвящение Николая Радзивилла королю Сигизмунду Августу, предисловие, полные тексты Ветхого и Нового заветов. Впервые в истории книгопечатания в Беларуси в книге помещен предметный указатель. Почти на каждой странице на полях даются подробные комментарии к тексту. Имя издателя в книге не указано. Можно предположить, что это сложное и монументальное издание — итог работы опытных печатников, которыми могли быть С. Мурмелиус и К. Базилик.

Брестская Библия, большая по размеру и богато украшенная, была рассчитана на вкус обеспеченного магната. В книге 738 страниц, два гравированных титульных листа, 14 гравюр-иллюстраций, заставки и виньетки. Каждая глава Библии начинается готическими инициалами в форме плетенки, которые, как отмечает В.Ф. Шматов, являются одним из важнейших компонентов оформления и удачно оживляют текст, набранный в две колонки готическим шрифтом[10].

На титульном листе с одной стороны находится гравюра, изображающая Адама и Еву под яблоней (по мнению исследователей, является копией ксилографии немецкого художника А. Альтдорфера), а с другой — гравюра распятого Христа. В органичной связи с ренессансной архитектурой отображены ветхозаветные сюжеты: «Грехопадение», «Скрижали Моисея», «Появление медного змея» и др. После Скорины это первые библейские изображения в белорусском книгопечатании[11].

---

8 Плисс, В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации в Литве и Западной Руси // Христианское чтение. 1914. Т. CCXLI. № 2. С. 222—223.

9 Евженко, И.Е. Книга в реформационном движении Белоруссии и Литвы второй половины XVI века // Книга в Белоруссии : материалы науч. конф. — Мн., 1988. С. 82.

10 Шматаў, В.Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. Мн., 1984. С. 63.

11 Шматаў В.Ф. Мастацтва беларускіх кнігадрукаў XVI—XVIII стст. Мн. : Тэхналогія, 2000. С. 98.

Особого внимания заслуживают иллюстрации Брестской Библии: «Всемирный потоп», «Лагерь иудеев», «Фонтан», «Стол с хлебами», «Киот». Все они выполнены в технике ксилографии. На одной из иллюстраций Брестской Библии («Фонтан») — изображения фонтана и двух людей рядом: фигуры удачно размещены в пространстве, с большим мастерством передано движение воды[12]. Выразительная и экспрессивная гравюра «Потоп» с затопленными вместе с людьми городами, замками, дворцами вокруг Ноева ковчега. Оригинальная композиция, прекрасный рисунок, безупречная техника гравировки свидетельствуют, что над этой и другими иллюстрациями работал первоклассный мастер. Гравюры «Стол с хлебами», «Киот», «Жертвенник» по композиции и некоторым деталям напоминают ксилографии Франциска Скорины. По предположению В. Шматова, мастера и издатели Брестской Библии видели «Библию русску»[13].

Как и в изданиях Ф. Скорины, иллюстрации Брестской Библии как бы дополняют, объясняют содержание художественными образами и одновременно украшают книгу. Умение сосредоточить внимание на главных объектах, уверенные линии, законченность композиции свидетельствуют, что над гравюрами работал опытный мастер. В его стиле ощущается влияние немецкой школы, основанной А. Дюрером. В то же время нельзя не заметить сюжетного подобия половины брестских гравюр и иллюстраций Ф. Скорины, а некоторые из них очень близки к скорининским и по композиции[14].

В разных по композиции и замыслу гравюрах Брестской Библии ощущается стилистическое подобие — свидетельство того, что над иллюстративным циклом работал один мастер[15].

Издание Брестской Библии свидетельствует о качественно новом этапе в развитии издательского дела в Бресте, о высоком полиграфическом уровне деятельности типографии. Брестская Библия была широко распространена в России XVI—XVII вв. и оказала влияние на литературный процесс. О большой популярности Библии в восточнославянских

12 Нікалаеў М.В. Шэдэўр брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні. Мн., 1989. С. 148.

13 Шматаў В.Ф. Мастацтва беларускіх кнігадрукаў ...С. 98.

14 Нікалаеў М.В. Шэдэўр брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні. Мн., 1989. С. 147.

15 Шматаў В.Ф. Мастацтва беларускіх кнігадрукаў ...С. 98.

Cerymonie — Wtore Kśiegi Mojżeſzowe. — Liſt. 45.

Stol chlebow pokłádnych.

A A Dłuża dwá łokćiá.
A C Szerza ná łokieć.
D C Wyżſza ná pułtorá łokćiá.
B Kraniec ná dłoń ſzeroki.
G Liſthwy złote ná kráńcu od ſpodku.
H Liſthwy złote ná kráńcu od wierzchu.
I Kolcá złote.
K Drąſzki z drzewá Sittim.
L Miſy ná kthorych kłádźiono chleby.
M Chleby pokłádne.
N Kubki ktoremi chleby nákrywano.
O Kádźidlnice w ktorych kádźidło kłádźiono. (dźilnice.
P Czáſzki álbo Pokrowy ná kádź

31 Spráwiſz też lichtarz z złothá
ſzczerego breytowánego/ kthorego
ſłupiec/ y pręty/ z czáſzkámi/ y z gał
kámi/ y z kwiáty/ z iedney máteryey
będą.
32 A poydą ſześć prętow z bokow ſłu
pcá onego/ trzy z iedney ſtrony li
chtarzá/ á trzy z drugiey.
33 Ná iednem pręćie będą po trzy
czáſzki/ ná kſztałt czáſzki migdało
wey/ y gałká z kwiátem/ á ná dru
giem pręćie trzy czáſzki ná thenże
kſztałt/ y gałká z kwiátem/ y tákże o
ny wſzytki ſześć prętow v lichtarzá
ſpráwione być máią.
34 A ná ſámem też ſłupcu będą czte
ry czáſzki/ ná kſztałt czáſzki migda
łowey z gałkámi y z kwiáty ſwemi.
35 Y będźie iedná gałká pod dwie
má pierwſzemi pręty z niego wycho
dzącemi/ thákże druga gałká pod
drugiemi dwiemá/ thákże y trzećia
gałká pod trzećiemi dwiemá/ A ten
kſztałt będźie wſzythkich ſześći prę
tow v lichtarzá.
36 Gałki/ y pręty z niego wychodzą
ce/ wſzytki będą iedna robotá z zło
tá ſzczerego breytowánego.
37 Vczyniſz też ná niem ſiedm lamp/
á poſtáwiſz ie ná wierzchu iego/ á
by káżda ſwiećiłá ná ſwey ſtronie.
38 Nożyczki też do niego/ y kágán
ki gdźie kłáść będą knoty zgáſzone z
złotá ſzczerego.

H iij Sprá

Библия. Брест, 1563. Страница с гравюрой «Стол с хлебами».

литературных кругах можно судить по факту ее использования при подготовке к изданию Острожской Библии. Новый Завет из Брестской Библии затем неоднократно переиздавался в Несвиже, Бресте, Торуне, Вильне и даже в Нюрнберге[16].

Сыновья Николая Радзивилла Черного перешли в католичество и «позаботились» об уничтожении Брестской Библии. «В этом отношении особенной ревностью» отличался Георгий (Юрий) Радзивилл, виленский епископ, и старший его брат Николай Криштоф Радзивилл (Сиротка), «который купил на 5000 червонных золотых кальвинских сочинений, в том числе множество экземпляров радзивилловской Библии, и все эти книги сжег посреди виленского рынка»[17].

В настоящее время Радзивилловская Библия является большой библиографической редкостью. В книгохранилищах России и Литвы сохранилось около 20 экземпляров. В Беларуси единственный (неполный) экземпляр Брестской Библии имеется в Центральной научной библиотеке Национальной академии наук Беларуси.

Значительно оживилась деятельность Брестской типографии в 1569—1570 гг. под руководством Киприана Базилика, воспитанника Краковского университета, поэта, переводчика, издателя, ученого, композитора, который жил при дворе Радзивилла. В Бресте напечатано несколько переводов Базилика, среди них выделяются «История о жестоком преследовании церкви божьей» (1567), компилятивное сочинение из произведений Иоганна Фокса, Генриха Пантелеона и Иоганна Креспина, осуждавшее религиозные преследования в Западной и Центральной Европе (на одной из гравюр книги изображена казнь выдающегося чешского реформатора Яна Гуса), и произведение историко-политического характера М. Барлетиуса «История о жизни и славных делах Юрия Кастриота, обычно называемого Скандербегом» (1569), посвященное герою освободительной войны албанского народа против турок, с приложением «История города Шкодры». В последней книге помещен текст привилегии, которую К. Базилик получил от короля Сигизмунда Августа при условии, что он не будет издавать антикатолические произведения. Это

16 Лабынцев, Ю.А. Белорусская печатная литература эпохи Ренессанса и межславянское культурное общение: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук. Мн., 1991. С. 24.

17 Плисс, В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации... С. 224.

требование типограф исполнял неотступно: все его последние издания имеют почти исключительно светский характер. В 1570 г. вышло анонимное произведение, построенное на фольклорных и литературных мотивах — «Процесс чертей против людского рода»[18].

Брестская типография выпустила более 40 изданий на польском и латинском языках различного содержания, в том числе светского характера, в которых нашли отражение духовные и идейные связи прогрессивных деятелей белорусской, польской и литовской культуры и науки. «В Бресте второй половины XVI в. издавались выдающиеся произведения и научные работы, которые оказали большое влияние на развитие культуры в Беларуси и далеко за ее границами»[19].

Как указывал Л. Владимиров, «по уровню полиграфического искусства издания брестской типографии заметно выделяются среди книг, выпущенных большинством польских типографий того времени. Она была обеспечена хорошими шрифтами, книжным орнаментом и т.п.»[20].

В 1570 г. деятельность Брестской типографии прекратилась. Сын Радзивилла Черного Николай Криштоф Радзивилл Сиротка, порвав с кальвинизмом, перевез типографское оборудование и материалы в Вильно. Они были переданы иезуитскому коллегиуму, который вскоре получил статус академии.

18 Франциск Скорина и его время : энцикл. справочник. Мн. : БелСЭ, 1990. С. 269.
19 Парэцкі Я.І. Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара ў XVI ст. // Беларуская літаратура. Вып. 7. Мн., 1979. С. 177.
20 Владимиров Л.В. Всеобщая история книги. М., 1988. С. 242.

Нарбутене Дайва

Издания Брестской Радзивиловской типографии в фондах Библиотеки Литовской академии наук

Брестская типография, возникшая во владениях князя, виленского воеводы Миколая Радзивилла Черного (1515—1565), деятельность которой не сорвалась и после смерти опекуна предприятия, до сих пор является недостаточно исследованным важным событием книгопечатания в ВКЛ (и Беларуси заодно). Недостаточная степень ее исследования объясняется скудными сведениями о печатных книгах, о мастерах, стоявших у печатного станка этой типографии. Все это видно из библиографических источников и историографических исследованиий, где даются разные интерпретации данных о появившихся изданиях брестской типографии. Мало того, сведения о типографах Бреста — Бернарде Воевудке (Wojewódka; работал 1553—1554), Станиславе Мурмелиюсе (Murmelius; работал 1558—1562), Киприане Базилике (Cyprian Bazylik, ок. 1535—по 1591; работал 1566—1570), возглавившем типографию после смерти владельца Бреста[1], иногда являются даже противоречивыми. К этому добавим еще одно замечание. Несмотря на то обстоятельство, что К. Базилик в 1569 г. стал официальным владельцем типографии, нам кажется спра-

1 Сведения даются по: Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku / oprac.: Alodia Kawecka-Gryczowa [et al.]. Wrocław; Kraków, 1959, Z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie. S. 65—66.

ведливым называть ее радзивилловской. Ведь именно она как наследство Радзивилла Черного в семидесятые годы его сыном Радзивиллом Сироткой была перевезена в столицу Княжества и дала начало (1575 г.)[2] другому печатному дому — типографии Виленской академии иезуитов, существовавшей почти два столетия (до 1773 г.) и издавшей многочисленную богатую литературу, предназначенную прежде всего для обучения молодежи ВКЛ и других важных целей.

О брестской типографии сведения даются в первой истории печати Королевства Польского и Великого княжества Литовского, изданной на латинском языке в 1740 г. в Гданьске. Представляя город Брест, ее автор Ян Даниэль Гоффманн говорит, что реформаты (*fratres Bohemici*), благодаря заботам и средствам своего опекуна — воеводы Миколая Радзивилла Черного, рядом с действующими костелом и школой имели свою типографию[3]. После смерти Радзивилла в 1565 г., по словам Гоффманна, типографией владели те самые реформаты, которые и дальше в ней издавали книги (до 1570 г.). Как всем известно, радзивилловскую типографию унаследовал сын Радзивилла Черного Криштоф Миколай Радзивилл Сиротка (1549—1616), после смерти отца принявший католическую веру. Об этом унаследовании извещается и в трактате Гоффманна: «Однако эта типография досталось сыну Радзивилла, который начал ее использовать для своей Церкви, которой отныне он был предан»[4]. Видимо, преданность Католической Церкви побудила князя Радзивилла Сиротку принять жесткие неадекватные меры по отношению к наследию отца — сжигать кальвинистические книги, до этого времени изданные брестскими типографами[5]. Возможно, по той же причине эти издания сегодня являются библиографическими редкостями. В библиотеке Литовской академии наук имеется только малая их часть (три названия, всего 8 экземпляров). Сведения о них даются в недавно (2007 г.) изданном каталоге «Литуаника XVI—XVII в. в библиотеке Литовской академии

2 Petrauskienė I. Vilniaus akademijos spaustuvė, 1575—1773. Vilnius : Mokslas, 1976. P. 15.

3 Hoffmann J.D. De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae cum variis observationibus rem et literariam et typographicam utriusque gentis aliqua ex parte illustrantibus. Dantisci: apud Georgium Marcum Knochium. P. 29.

4 Cessit vero deinde haec Typographia filio Radzivilii, qui eam ad usum Ecclesiae suae converterat, cui jam addictus fuit. Там же.

5 Об этом указывают многочисленные исследования. См. напр.: Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Wilno: nakł. Rubena Rafałowicza: druk. M. Romma, 1844. Cz. 3. S. 91.

наук»[6]. Цель этого доклада — представить имеющиеся в библиотеке, в Отделе редких изданий, книги брестской радзивилловской типографии и выявить культурное значение этих памятников печати.

Гоффманн в своей истории указал пять изданий брестской типографии XVI в. Приведенные историком примеры являются слишком лаконичными и не совсем точными. По ним нам удалось идентифицировать лишь четыре книги. Естественно, в радзивилловской типографии в Бресте было издано гораздо больше книг — об этом подробнее писала польская исследовательница Мария Барбара Топольска, указавшая число названий — 39[7]. Имея в виду последнее число, в библиотеке Литовской академии наук сохранилось очень немного изданий брестской радзивилловской типографии — как было сказано, лишь 3 названия. С другой стороны, судя по разным библиографическим источникам, и в других библиотеках известно лишь по несколько уцелевших экземпляров печатной литературы этой радзивилловской типографии.

Во многих библиотеках имеются экземпляры Брестской (или Радзивилловской) Библии[8] 1563 г. — первого издания в ВКЛ Священного Писания, переведенного на польский язык. В общественных библиотеках Литвы — в Национальной библиотеке и книгохранилище Вильнюсского университета — тоже имеется несколько экземпляров этого издания. В библиотеке Литовской академии наук их сохранилось даже пять. Правда, только один из этих экземпляров, хотя и сильно поврежден, сохранился в целом (в 1992 г. сотрудницами библиотеки Д. Даукшене и А. Юрайте экземпляр был реставрирован, сохранив фрагменты старого кожаного переплета). Остальные экземпляры сильно повреждены — без начала и окончания. Уцелевший в целостности экземпляр является вариантом «А» этого издания. Судя по многочисленным владельческим запи-

---

6 XVI—XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje = Lithuanica saeculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae: katalogas / Lietuvos mokslų akademijos biblioteka ; [составили]: Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007. P. 15—16 ; 20—21 ; 58.

7 Topolska M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław: Ossolineum, 1984. S. 86—90.

8 Biblia swięta, tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu, własnie z zydowskiego, greckiego y łacińskiego, nowo na polski ięzyk z pilnością y wierne wyłożone. Drukowano w Brześćiu Litewskim: nakładem ... Nikołaia Radziwiła..., 1563 miesiąca września dnia 4. [13], 579, 143, [7] f. ; 2° . Шифр хранения: L-16/2-24

сям, книга преодолела длинный путь, пока попала в фонды библиотеки Литовской АН. Сначала она была собственностью фамилии Красинских (запись: *Ex Bibliotheca Krasinsciana*). Потом, в 1839 г., одним из этого рода — капитаном российских войск Яном Корвином Красинским — книга была подарена библиотеке Слуцкой гимназии при церкви реформатов (запись: *Biblia Brzeska // z Bibliotheki Korwinow—Krasińskich // kośćiołowi Słucziemu i Gimnazyi ofiarowana // przez // Jana Korwina Krasińskiego, // Kapitana Wojsk Rossyiskich i Kawalera. // Roku 1839. d. 29. Junij.*). Другие книжные знаки свидетельствуют о принадлежности экземпляра протестантским библиотекам в Слуцке (запись: *Bibliot. Gymnas. et. Eccles. Slucens.*) и в Вильне (штемпели-печати: *Bibliot. Evang.-Reform. Vilnensis*; *Biblioteka Synodu Wileńsk. Ewang-Reform.*). По указанному пути экземпляра казалось бы, что в 1557 г. в учрежденную библиотеку Синода виленской евангелическо-реформатской церкви Брестская Библия попала поздно — не раньше, чем в середине XIX в. Конечно, нельзя сомневаться, что это издание Святого Писания в синодальной библиотеке в конце XVI — начале XVII в.в. безусловно было, и не в одном экземпляре. Об этом свидетельствует то известное обстоятельство, что по решению синода 1617 г. каждая евангелическая библиотека княжества Литовского обязана была иметь Брестскую Библию[9]. Сегодня известны и другие экземпляры с книжными знаками библиотеки Синода вильнюсской евангелическо-реформатской церкви (например, такой экземпляр хранится в Национальной библиотеке Литвы[10]).

Кажется удивительным, что Радзивилловская Библия, которая подвергалась уничтожению противниками протестантской Церкви, до наших дней сохранилась в таком количестве. Кроме того, ее распространение перешагнуло не только границы бывшего Польско-Литовского государства, но и пределы Европы[11]. Изданное обычным в это время тиражом (в 500 экземпляров) Святое Писание избегло исчезновения и по той причине, что, втайне от цензурного надзора, с печатных изда-

9 Topolska M.B. Czytelnik i książka ... S. 201.

10 Misūnienė J. XVI—XVII a. LDK teritorijoje išspausdinti leidiniai Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje // Tarp knygų, 2008, Nr. 5. P. 11.

11 См. напр.: Rare Polonica in the New York Public Library: books of the 15th—18th centuries = Polonica XV—XVIII wieku w zbiorach Nowojorskiej Biblioteki Publicznej / edited by Marianna Czapnik; based on materials compiled by Robert H. Davis. New York: Norman Ross Publishing Inc., 2001. S. 45.

ний отрывались титульные листы — поэтому многие из сохранившися экземпляров сильно повреждены.

В библиотеке Литовской академии наук имеется еще одно издание брестской типографии, тоже с большими утратами начала и конца текста. Это — сборник теологических изречений М. Лютера (Martin Luther, 1483—1548), подготовленный его секретарем Файтом Дитрихом (Dietrich, Veit, 1506—1549). На польский язык перевел Миколай Рей (Mikołaj Rej, 1505—1569)[12], а в Бресте напечатан в 1559 г. В каталоге литуаники книга описана по данным библиографии К. Эстрейхера[13]. И подготовители «Польской библиографии», и другие библиографические источники[14] указывают, что на самом деле это издание было напечатано в Кракове, у Мацея Вижбенты (Maciej Wirzbięta, 1523—1605), который в 1554 г. купил печатное оборудование у вдовы первого печатника брестской типографии Бернарда Воевудки[15]. Возникает вопрос, почему в 1559 г. (спустя 5 лет после приобретения печатного станка) М. Вижбенте нужно было указывать лживые выходные данные — в конце издания, как указано в библиографии Эстрейхера. Тем более, что еще в 1558 в Бресте появилась новая типография — Станислава Мурмелиюса[16]. И мог ли бы этот случай восприниматься как контрафактное издание? Мы предполагаем, что этот сборник теологических изречений М. Лютера мог выйти в брестской типографии. Как известно по библиографическим данным[17], такой же отпечаток конца книги с идентичными выходными данными, как и в прежнем, использован во втором издании (1567 г.) этого же самого труда

12 Dietrich V. Kommentarz, albo Wykład na proroczthwo Hozeasza proroka, ktorego pisma, ku dzisieyszym czasom ostatecźnym, właśnie sie przydać a przytrefić mogą / teraz nowo po polsku ucźyniony ... W Brzesciu Litewskim drukowano: nakładem ... Mikołaia Radziwiła, [1559]. [16], 381 f. ; 8°. Шифр хранения: L-16/22

13 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków: czcionkami drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1936, T. 31. S. 137.

14 Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut« / Instytut badań literackich Polskiej akademii nauk. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965, T. 3. S. 160; Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: Polonica wieku XVI / opracowała Maria Bohonos. Wrocław [etc.], 1965. S. 171.

15 Drukarze dawnej Polski ... S. 65.

16 Там же.

17 Estreicher K. Bibliografia polska... T. 31. S. 138. Второе издание указывает и Гоффманн, см.: Hoffmann J.D. De typographiis ... S. 29. Еще об этом: Narbutienė D. Johannas Danielis Hoffmannas apie spaudos atsiradimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Knygotyra, 2000, T. 36. P. 62.

Файта Дитриха; кстати, тогда типографией руководил Киприан Базилик. Поэтому вероятно, что и первое издание теологического комментария на польском языке 1559 года вышло в Бресте.

В библиотеке Литовской академии наук сохранился экземпляр, как было сказано, с большими утратами начала и конца текста. Книга, видимо, переплетена в конце XIX в. — именно тогда она и была куплена библиотекой Виленского синода евангеликов-реформатов: *Do bibl. Synodu // kupiono u P. Ceraskiej // 1878* — запись во внутренней стороне первой крышки. Там же — и привычная инвентарная запись синодальной библиотеки: *Bibliot. Synodi Evang.-Reform. Viln.* <...>, а дальше — штемпель-печать. Издание — редкое. В «Польской библиографии» указано пять книгохранилищ, где находились экземпляры. Среди них — и виленский синод, экземпляр которого сегодня сохранился в библиотеке Литовской академии наук. Известны еще два уцелевших экземпляра в библиотеке Оссолиньских[18].

Имеется издание, подготовленное и напечатанное К. Базиликом (1567 г.)[19]. Руководствуясь трудами Жана Креспена (Jean Crespin, 1520—1572) и Джона Ютенгова (John Utenhove), К. Базилик на польском языке излагал историю о преследовании евангелической Церкви. Несколько экземпляров этого издания находится в библиотеках Польши[20]. В каталоге литуаники опись составлена по фамилии составителя, переводчика и издателя книги — К. Базилика. Так сделано, следуя библиографии Эстрейхера и предпочитая вклад составителя издания. Кстати, эта книга, хотя иллюстрирована фронтисписом, инициалами, заставками

18 Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich ... S. 171—172.

19 Historia o srogiem przesladowaniu kościoła Bożego, w ktorey są wypisane sprawy onych męczennikow, ktorzy poczawszy od Wiklefa y Husa, aż do tego naszego wieku w niemieckiey żiemi, we Francyiey, Angliiey, Flandriiey, we Włoskiey żiemi, w Hiszpaniiey y w inszych żiemiach, prawdę Ewanyeliiey świetey krwią swą zapieczętowali. Przydana iest ktemu historya o postanowieniu y po tym rosproszeniu kościołow cudzoziemskich w Londynie, nad ktorymi był prawdziwym a krześćiańskim biskupem on świętey pamieći maż Jan Łaski / z lacińskiego ięzyka na polski przełożona przez Cypriana Bazylika. W Brześciu Litewskim drukowano: [druk. Radziwiłłowska], 1567. dnia 17. Maia. [6], 396, [9] lap. ; 2°. Шифр хранения: L-16/2-8

20 Katalog Biblioteki Kórnickiej / zestawił Kazimierz Piekarski. Kórnik ; Kraków, 1929. T. 1: Polonica XVI-go wieku. S. 43; Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich ... S. 156; Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej / pod redakcją Mariana Malickiego i Ewy Zwinogrodzkiej; opracowali: Małgorzata Gołuszka [et al.]. Warszawa ; Kraków, 1992. T. 1. S. 187.

и концовками, полиграфическим качеством уступает Радзивилловской Библии, шедевру книжного искусства эпохи Ренессанса.

Уцелевший экземпляр библиотеки Литовской АН — тоже наследство виленской синодальной библиотеки евангеликов-реформатов. В конце XVIII в. книга принадлежала проповеднику евангелической Церкви — об этом свидетельствует длинная, но неразборчивая запись в конце основного текста книги. В экземпляре имеются привычные знаки принадлежности синодальной библиотеке евангеликов-реформатов в Вильне — записи и штемпели-печати. Переплет — кожаный с орнаментным тиснением на крышках.

Как видно, все имеющиеся издания радзивилловской брестской типографии попали в библиотеку Литовской академии наук вместе с книжным собранием библиотеки Виленского синода евангеликов-реформатов, которое было передано библиотеке Литовской академии наук вместе с рукописями в феврале 1941 г., месяц спустя после учреждения этого академического книгохранилища[21]. Только не все книги и рукописи достались библиотеке-преемнице. И после официального акта передачи-приема библиотека Синода литовской евангелическо-реформатской церкви осталась в прежних помещениях в Вильне, на Замковой улице (ныне — ул. Пилимо. — *прим. ред.*), где дождалась и начала Второй мировой войны. Это бурное время суеты (да еще перед отступлением немецких войск в 1944 г., возникший там пожар) стало своеобразным прикрытием грабежа (или спасения — как кому казалось) книг. Наверное, поэтому часть старых изданий из синодальной библиотеки попала в другие общественные и даже частные книжные собрания обширного региона. Вместе с ними — и берестейские издания типографии Радзивиллов. Как было сказано выше, один экземпляр Брестской Библии сегодня хранится в Национальной библиотеке Литвы. С книжными знаками библиотеки вильнюсского синода Литовской евангелическо-реформатской церкви и в фондах Национальной библиотеки Беларуси

21 Документы о передаче библиотеки Виленского синода евангеликов-реформатов опубликованы. См.: Marcinkevičius J. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos istorijos dokumentai 2001—2002. Vilnius, 2004. P. 93—96. Также см.: Марцинкявичюс Ю. Пройденный путь и основные итоги работы Центральной библиотеки Академии наук Литовской ССР // Из истории академических библиотек: сборник научных трудов. М., 1983. С. 48.

ещё известны два уцелевших издания теологического содержания, напечатанные в Бресте Киприаном Базиликом[22].

Сегодня известные нам издания радзивилловской типографии находятся в разных государствах Средней и Восточной Европы и в одном или нескольких экземплярах хранятся во многих книгохранилищах тех стран. Все они важны не только как памятники древней книжной культуры ВКЛ. Кроме того, они объединяют те государства и те страны с ВКЛ и с Брестом. Говорить об этом в Бресте и в этой аудитории нам кажется не только красиво осмысленным, но и значительным делом.

22 Киреева, Г.В. Брестские издания XVI века в фондах Национальной библиотеки Беларуси // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мн., 1995. С. 26.

Верас Н. Я.

Бібліяметрычны аналіз брэсцкага кнігадрукавання ў XVI ст.

Дзейнасць брэсцкіх друкарняў XVI ст. — адна з яркіх старонак у гісторыі кнігавыдавецкай дзейнасці Беларусі. Іх выдавецкая прадукцыя, поруч з друкамі С. Буднага, Мамонічаў, Я. Карцана, з'яўляецца неад'емнай часткай кніжнай культуры Беларусі. Брэсцкае кнігадрукаванне XVI ст. унесла значны ўклад у распаўсюджванне рэфармацыйнага руху на Беларусі. Арганізаваная ў 1553 г. лідэрам пратэстантызму Мікалаем Радзівілам Чорным друкарня была першай пратэстанцкай друкарняй на ўсходзе Цэнтральнай Еўропы. У ёй паслядоўна працавалі Бернард Ваявудка (1553—1554 гг.), Станіслаў Мурмеліус (1558—1561? гг.), Кіпрыян Базылік (1561—1570? гг.).

За гады існавання Брэсцкімі друкарнямі, па розных падліках, было надрукавана каля 40 выданняў. Змест брэсцкіх друкаў у большасці звязаны з рэфармацыйным рухам і адлюстроўвае яго накірункі. Бясспрэчна можна рабіць вывад аб тым, што асобныя выданні прадстаўлялі тыя ці іншыя плыні пратэстантызму.

У пачатку 50-х гг. XVI ст. друкарская прадукцыя выдавецтва мела лютэранскі характар, што тлумачылася прыхільнасцю самога Мікалая Радзівіла Чорнага да лютэранства. У гэты час брэсцкай друкарняй, у прыватнасці Б. Ваявудкам, у 1553—1554 гг. былі выдадзены кнігі:

Katechismus mniejszy, Katechismus większy, а таксама пераклад з лацінскай на польскую мову твора Крыштофа Імлера *Summariusz dziesięciorga przykazania Bożego..*, 1553 (Сума дзесяці запаветаў Божых) — твора катэхізічнага тыпу. Лютэранскі характар меў і катэхізіс Урбана Рэгіуса *Sposoby a obyczaje nyektore, ostrożnie y krom zgorssenta..*, 1554 (Некаторыя спосабы і звычаі...размовы аб значных месцах хрысціянскай навукі). Лютэранства не атрымала шырокага распаўсюджвання ў Вялікім княстве Літоўскім, а пасля прыняцця Мікалаем Радзівілам у 1557 г. кальвінізму змяніўся і характар кніжнай прадукцыі. Кальвінісцкую літаратуру друкарні Вялікага княства Літоўскага выпускалі на працягу ўсяго XVI ст., пачынаючы з выданняў 1558 г. С. Мурмеліуса[1].

Першы на ўсходнеславянскіх землях арыгінальны кальвінісцкі катэхізіс быў створаны арганізатарам віленскага збору Сымонам Закам. Яго катэхізіс пад тытулам «Рэгулы» выдадзены Ст. Мурмеліусам у 1559 г. у складзе зборніка *Akta tho iest Sprawy zboru Krzeciańskiego Wileńskiego, ktore się poczeli Roku 1557..*» (Акты ці справы віленскага хрысціянскага збору, якія пачаліся ў 1557 г.)[2].

У 1558 г. на Літве і Падляшшы стаў распаўсюджвацца анабаптызм. Антытрынітарскія ідэі прапагандавалі кнігі, якія выходзілі з Нясвіжскай тыпаграфіі, дзякуючы часовай прыхільнасці Мікалая Радзівіла Чорнага да арыян і знаходжанні ў Нясвіжы антытрынітарыяў С. Буднага і Л. Крышкоўскага. З цягам часу антытрынітарскія ідэі прапагандаваліся і Брэсцкай друкарняй[3]. Прыклад таму твор С. Буднага *O przedniejszych artykulach wiary chrystiańskiej*, 1570 (Аб асноўных артыкулах веры).

У 1563 г. у Брэсце было здзейснена выданне першай пратэстанцкай Бібліі. Гэта выданне насіла кальвінісцкі характар. Аднак, у заўвагах да Бібліі былі не толькі кальвінісцкія ідэі, але і антытрынітарскія. Брэсцкая Біблія была выдадзена на сродкі Мікалая Радзівіла Чорнага, і таму яе часам называюць Радзівілаўскай. Над перакладам Бібліі з яўрэйскай, грэчаскай і лацінскай моў працавала нямала літаратурных

1 Евженко И. Е. Книга в реформационном движении Белоруссии и Литвы второй половины XVI века // Книга в Белоруссии. Мн., 1988. С. 69.

2 Саверчанка І. В. Хрысціянскі Катэхізіс у кніжна-пісьмовай культуры ўсходніх славян эпохі Адраджэння і барока: атрыбуцыя, паэтыка, семіётыка. Мн., 1998. С. 3.

3 Евженко И. Е. Книга в реформационном движении Белоруссии и Литвы второй половины XVI века // Книга в Белоруссии. Мн., 1988. С. 70.

славутасцяў, у іх ліку Ян Ласкі, Гжэгаш Оршак, Якуб Любэльчык, Андрэй Тшэцецкі і іншыя. Новы запавет з Брэсцкай Біблii пасля неаднаразова перадрукоўваўся ў Нясвіжы (1563, 1568 гг.), Брэсце (1566 г.), Вільні (1593 г.) і нават у Нюрнбергу (1599 г.). Брэсцкая Біблія была вельмі шырока распаўсюджана ў Pacii XVI—XVII стст. Пра вялікую папулярнасць Брэсцкай Біблii ва ўсходнеславянскіх колах сведчыць і факт яе выкарыстання пры падрыхтоўцы да друку Астрожскай Біблii. Велізарнае значэнне адыграў тэкст Брэсцкай Біблii ў станаўленні і развіцці польскай літаратурнай мовы[4].

Выдаваліся ў Брэсце і тлумачэнні да біблійных тэкстаў. Так у 1566 г. былі надрукаваны дзве кнігі Томаша Фальконіуса *Sprawy y słowa Jezusa Krystusa...* (Справы і словы Ісуса Хрыста) і *Wtore księgi Lukasza swiętego...* (Дзве кнігі св. Лукі). Гэтыя працы зрабілі велізарны ўплыў на ўсю экзэгетычную традыцыю Вялікага княства Літоўскага[5].

З мэтай папулярызацыі рэфармацыйных ідэй для свайго часу вялікімі тыражамі выходзілі псалтыры і малітоўнікі. Увогуле пратэстанты надавалі вялікую ўвагу музычнаму афармленню набажэнства. Так у 1564 г. выйшлі: *Księgi Psalmow, abo Pieśni Dawidowych...* (Кнігі Псалмоў, або песні Давідавы...). А ў 1558 г. Ст. Мурмеліусам быў выдадзены *Kancjonal Brzeski* (Брэсцкі канцыянал). Музычны склад Брэсцкага канцыянала быў даволі разнастайны: гэта — аднагалосыя песні рэлігійнага і свецкага зместу, шматгалосыя харавыя творы[6].

У Брэсцкай друкарні выдаваліся і пропаведзі. Так у 1559 г. выйшла пропаведзь Белінгера *O prawdziwym prziymowanu prawdziwego ciala y krwie... Jezysa Christusa..* (Аб сапраўдным прыняцці цела і крыві Ісуса Хрыста), а таксама ў 1564 г. было надрукавана некалькі твораў Гжэгажа Бжэзіна (Grzegorz Bzrezin albo Pauli Grzegorz): *O roznicach teraznieyszych...* (Аб сучасных розніцах...), *O wyznanu wiary księdza Sarnickiego...* (Аб веравызнанні веры ксяндза Сарніцкага), *Wykład słow Pawła Sw...* (Тлумачэнне слоў Св. Паўла...).

Пры Ст. Мурмеліусе было выдадзена некалькі гісторыка-прапагандысцкіх брашур антыкаталіцкага зместу. Гэта ў першую чаргу

4 Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам: беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мн., 1990. С. 171.

5 Саверчанка І. Aurea mediocritas: кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. Мн., 1998. С. 53.

6 Дадзіёмава В.У. Нарысы гісторыі музычнай культуры Беларусі. Мн., 2001. С. 29—30.

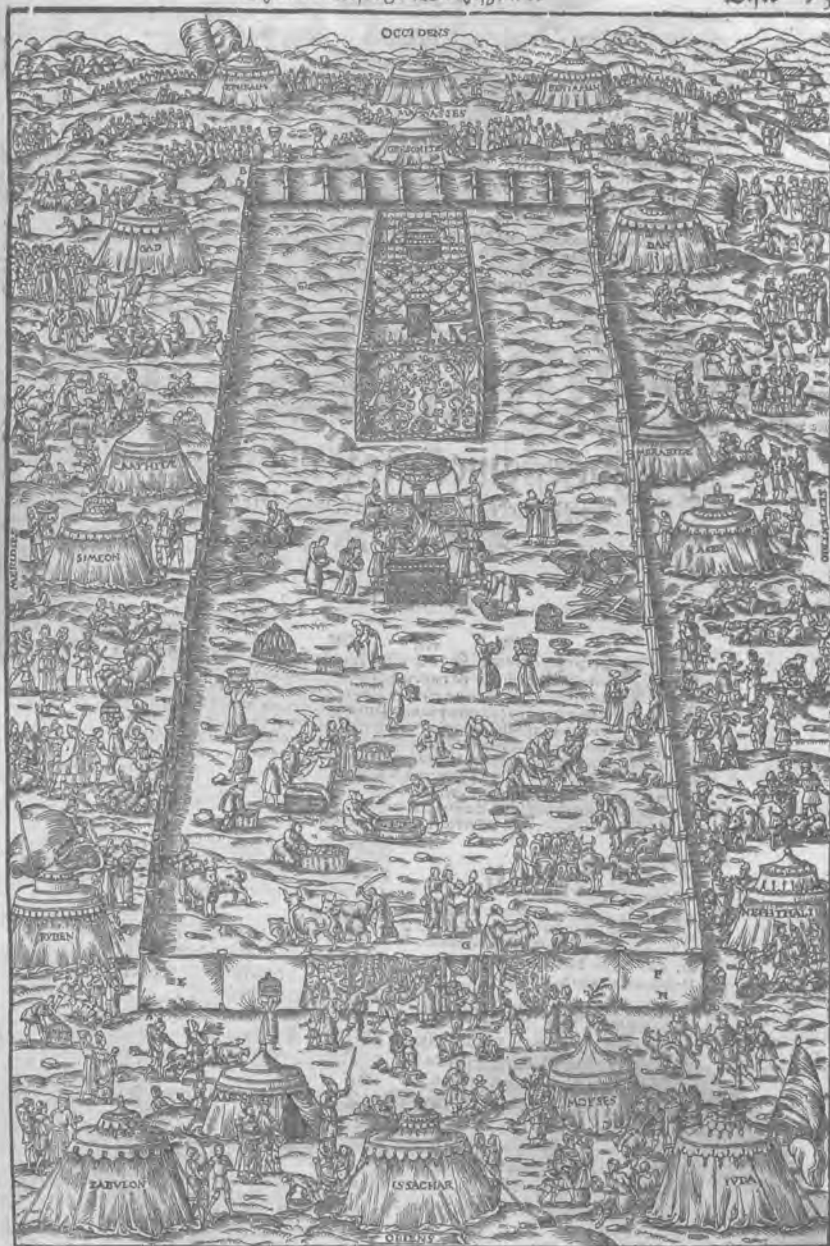

Біблія. Брэст, 1563. Старонка з гравюрай «Дванаццаць кален Ізраілевых».

Historya o Papieżu Janie tego imienia VIII, ktory był Gilleberta biała głowa.., 1562 (Гісторыя пра папу Яна VIII, які аказаўся жанчынай Жыльбертай), а таксама *Krótkie wypisanie o papieżu nowobranym, któremu imię Pius IV..,* 1561 (Кароткія запіскі пра новаабранага папу Пія IV).

Ужо ў другой полове XVI ст. друкаваліся свайго роду даследаванні па пытаннях тэалогіі і беларускай Рэфармацыі. Прыклад таму твор Лаўрэнція Дыскордзія *Nauka o prawdziwej i falszywej pokucie,* 1559 (Навука аб праўдзівым і фальшывым пакаянні), дзе падкрэсліваецца роля Мікалая Радзівіла Чорнага ў распаўсюджванні іншаверніцтва ў краі, або *Akta, to jest sprawy zboru krześciańskiego wileńskiego..,* 1559 (Акты, або дзейнасць хрысціянскага віленскага збору...), дзе асветлены асноўныя дактрыны кальвінізму. Апошні твор напісаны Сымонам Закам, вядомым рэлігійным пісьменнікам і паэтам.

У Брэсце былі надрукаваны і рэлігійныя павучанні. У перакладзе з лаціны на польскую К. Базылікам была надрукавана кніга прафесара тэалогіі М. Барлецію *Historya o żywoćie y zacnych sprawach Jerzego Kastryota, ktorego pospolićie Szkanderbegiem zowa* (Гісторыя пра жыццё і слаўныя справы Юрыя Кастрыёта, звычайна званага Скандэрбегам.)[7].

Тэматыка выданняў брэсцкіх друкарняў для свайго часу дастаткова разнастайная. У іх былі надрукаваны кнігі як рэлігійнага, так і свецкага характару. У ліку апошніх юрыдычныя, гістарычныя, паэтычныя творы, павучальныя трактаты і некаторыя іншыя. Значную частку свецкіх кніг складаюць юрыдычныя творы, надрукаваныя С. Мурмеліусам на працягу 1560—1561 гг. Сярод іх можна назваць творы Барталамея Гроіцкага *Artykuły prawa magdeburskiego* (Артыкулы магдэбургскага права), *Postępek w sądziech karania na gardle* (Судовая працэдура пры пакаранні смерцю), *Porządek sądów prawa magdeburskiego* (Парадак у судах права магдэбурскага), *Ustawa płacej u sądów w prawe magdeburskim* (Палажэнне аб аплаце ў судах у магдэбурскім праве), выдадзеныя ў 1560 г., а таксама твор Яна Палчоўскага *Ustawy Prawa Polskiego,* 1561 г.

У брэсцкіх друкарнях упершыню на тэрыторыі Беларусі былі выдадзены публіцыстычныя творы *Dwa Listy,* 1559 г. і *Rosmowa Polaka z Litwinem,* 1565 г. *Dwa Listy,* надрукаваныя С. Мурмелісам, якія з'яўляюцца выдатным помнікам рэлігійнай палемікі XVI ст. Першы ліст Алаіза

---

7 Евженко И. Е. Книга в реформационном движении Белоруссии и Литвы второй половины XVI века // Книга в Белоруссии. Мн., 1988. С. 74

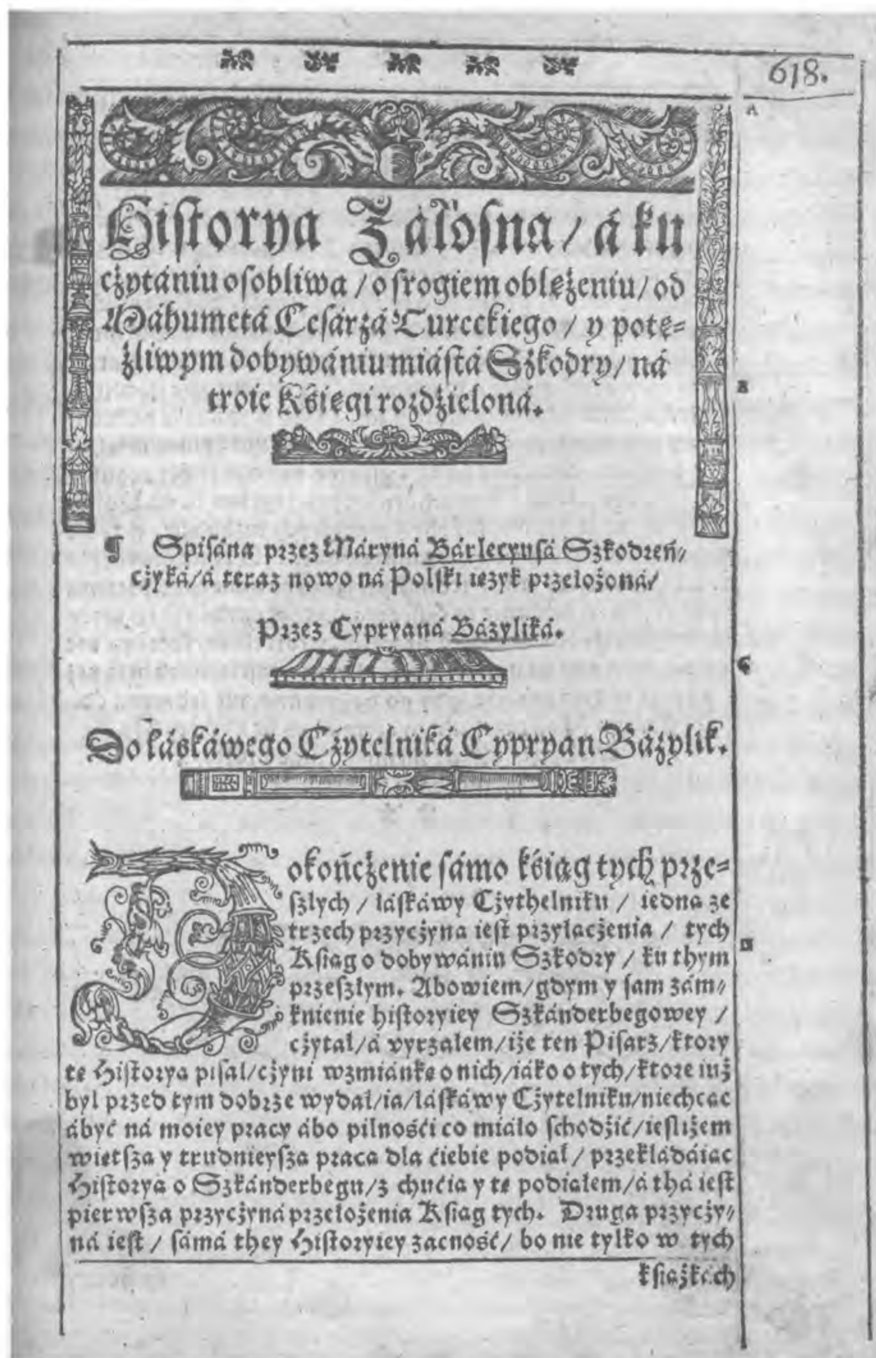

618.

Hiſtorya Żáłoſna / á ku czytániu oſobliwa / o ſrogiem oblężeniu / od Máhumetá Ceſárzá Tureckiego / y potężliwym dobywániu miáſtá Szkodry / ná troie Kśięgi rozdźielona.

Spiſána przez Máryná Bárlecyuſá Szkodrzeńczyká / á teraz nowo ná Polſki iezyk przełożona / Przez Cypryaná Bázyliká.

Do łáskáwego Czytelniká Cypryan Bázylik.

Dokończenie ſámo kśiąg tych przeſzłych / łáſkáwy Czythelniku / iedna ze trzech przyczyna ieſt przyłaczenia / tych Kſiąg o dobywániu Szkodry / ku thym przeſzłym. Abowiem / gdym y ſam zámknienie hiſtoryiey Szkánderbegowey / czytał / á vyrzalem / iże ten Piſarz / ktory te Hiſtorya piſał / czyni wzmiánkę o nich / iáko o tych / ktore iuż był przed tym dobrze wydał / ia / łáſkáwy Czytelniku / niechcąc ábyć ná moiey pracy ábo pilnośći co miáło ſchodźić / ieſliżem wietſza y trudnieyſza praca dla ćiebie podiał / przekłádáiac Hiſtorya o Szkánderbegu / z chućia y tę podiałem / á thá ieſt pierwſza przyczyná przełożenia Kſiąg tych. Druga przyczyná ieſt / ſámá they Hiſtoryiey zacnosć / bo nie tylko w tych

kſiążkach

Барлетыус М. Гісторыя аб жыцці і зацных справах Юрыя Кастрыёта… Брэст, 1567.

Ліпамана біскупа Веронскага да Мікалая Радзівіла, а другі—пасланне папскаму нунцыю ў Польшчы Алаізу Ліпаману ад імя Радзівіла Чорнага. Гэтая перапіска на лацінскай і нямецкай мовах выйшла ў 1556 г. у Кёнігсбергу, а ў 1559 г. у перакладзе Мікалая Рэя на польскую мову ў Брэсце[8].

У Брэсце было здзейснена выданне аднаго з першых свецкіх друкаваных твораў *Rosmowa Polaka z Litwinem*, напісанага вядомым літоўскім пісьменнікам-гуманістам сакратаром вялікага князя Жыгімонта Аўгуста Аўгусцінам Ратундусам Мелескім у адказ на сачыненне польскага публіцыста С. Ажахоўскага. Брашура носіць чыста публіцыстычны характар, яна скіравана супраць палітычных тэорый Ажахоўскага. Ён прапаноўваў сваю мадэль канчатковай уніі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, якая не выклікала захаплення ў прадстаўнікоў ВКЛ[9].

Сярод брэсцкіх кніг XVI ст. нельга не адзначыць паэтычныя творы. З тых паэтычных твораў, што захаваліся да нашага часу, найбольш цікавыя вершаваныя тэксты з выдадзенага ў 1558 г. кальвінскага канцыянала Яна Зарэмбы — верш Андрэя Валяна *Да Палякаў і да Літвы*, з трактата Аўгуста Ратундуса *Rosmowa Polaka z Litwinem*, 1565 г., ананімная паэма *Proteus albo Odmieniec*, 1564 г. (Пратэй, або Пярэварацень), вершы і паэма *Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie...Helżbiety z Szydłowca Radziwiłłowej, wojewodziny wileńskiej*, 1562 (Кароткае апісанне акалічнасцей смерці і пахавання Альжбеты Радзівілавай з Шыдлаўца, жонкі віленскага ваяводы)[10]. Акрамя таго, у Бярэсці былі надрукаваныя і іншыя паэтычныя творы, у прыватнасці драматычны твор *Postępek Prawa Czartowskiego..*, 1570 г. (Працэс чарцей супраць чалавечага роду) у перапрацоўцы Кіпрыяна Базыліка.

Значнае месца сярод літаратурных твораў, выдадзеных у Брэсце, займаюць розныя хвалебныя прамовы — панегірыкі. Панегірыкі — невялікія (да 1 ліста) брашуры, выдадзеныя ў сувязі з важнейшымі сямейнымі абставінамі (нараджэнне дзіцяці, шлюб, смерць) членамі

8 Іванова Л. З гісторыі рэфармацыйнага кнігадрукавання ў Беларусі (другая палова XVI — першая палова XVII ст.) // 480 год Беларускага кнігадрукавання: матэрыялы трэціх Скарынаўскіх чытанняў. Мн., 1998. С. 188.

9 Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам: беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мн., 1990. С. 169—170.

10 Кавалёў С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу. Мн., 2002. С. 15.

багатых магнацкіх родаў для раздачы сваякам і гасцям і надрукаваныя малымі тыражамі (да 100 экзэмпляраў)[11]. У 1562 г. К. Базылікам быў напісаны і выдадзены вышэйадзначаны панегірык у гонар Альжбеты Радзівілавай, жонкі Мікалая Радзівіла Чорнага, дзе яна намалявана рэўнаснай кальвіністкай *Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie... Alżbiety...* (Кароткае апісанне падзей пры смерці і пахаванні Альжбеты Радзівілавай). Значна пазней К. Базылік выдаў і іншыя творы гэтага характару, у прыватнасці, *Pamiątka wszystkiemu cnotami hojnie obdarzonemu Janowi Baptyście hrabi na Tęnczynie* (Напамінак ... шчодра адданаму Яну ... графу на Тэнчыне (1563 або 1570), твор, які належыць пяру класіка польскай сярэдневяковай паэзіі Яну Кахаnoўскаму, які крытыкаваў шляхту і каталіцкае духавенства; *Napis na grobie zacnego szlachcica Pawła Secygniowskiego,* 1570 г. (Надпіс на магіле знатнага шляхціца Паўла Сецыгнеўскага). Вершы на герб Радзівіла змешчаны і ў Брэсцкай Біблії.

Падводзячы вынікі, трэба адзначыць, што вельмі цяжка правесці мяжу паміж творамі рэлігійнага і свецкага характару. Вельмі часта ў творах рэлігійнага зместу змешчаны вершы, філасофскія трактаты і г.д. Таму дзяленне літаратуры на свецкую і рэлігійную — умоўнае.

Значную частку выданняў складаюць творы рэлігійнага зместу, астатнія — творы свецкага характару. Перавага твораў рэлігійнай тэматыкі над свецкай не выпадковая, таму што кнігадрукаванне ў Брэсце садзейнічала ўсё ж такі распаўсюджванню рэфармацыйных ідэй. Што моўнай прыкметы то, у асноўным гэта кнігі, брашуры на польскай мове. Некаторая частка выданняў — гэта пераклады з лацінскай на польскую мову.

З брэсцкіх выданняў XVI ст. у фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі захоўваюцца канвалют, які ўключае 2 кнігі: Sprawy y słowa Jezusa Krystusa Syna Bozego i Wtore księgi Lukasza swiętego, надрукаваны К. Базылікам у 1566 г. і ў асобным пераплёце другі экзэмпляр кнігі Святога Лукі[12]. Іншыя брэсцкія выданні прадстаўлены мікрафільмамі: Katechismus mniyszy; Katechismus wyętszy; Dwa Listy na Polski ięzyk wlasnie wylożone; Akta tho iest Sprawy zbory Krzeciańskiego Wileńskiego; Proteus albo Odmieniec; Historya o żywoćie y zacnych sprawach Jerzego Kastryota.

11 Николаев Н.В. Книжная культура Великого Княжества Литовского : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. СПб., 1997. 39 с.
12 Киреева Г.В. Брестские издания XVI века в фондах Национальной библиотеки Беларуси // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мн., 1995. С. 24—29.

Гладышчук А. А.

Да вызначэння магчымага месца знаходжання першай беларускай друкарні на тэрыторыі сучаснага мемарыяльнага комплексу «Брэсцкая крэпасць-герой»

455 гадоў таму назад з мэтай распаўсюджання рэфармацыйных ідэй слынны магнат ВКЛ, блізкі дарадца польскага караля Жыгімонта Аўгуста, канцлер ВКЛ, берасцейскі староста Мікалай Крыштаф Радзівіл (1515—1565), больш вядомы за сваю бараду па мянушцы «Чорны», заснаваў у Берасці першую на тэрыторыі сучаснай Беларусі друкарню[1]. Гэта адбылося ў 1553 годзе, калі Мікалай Радзівіл Чорны публічна абвясціў аб сваёй прыхільнасці да кальвінізму і запрасіў з Кракава матэматыка, друкара і перакладчыка Бярнарда Ваявудку для заснавання друкарні ў Берасці. Заўважым, што дасведчаны князь М. Радзівіл Чорны быў добра на той час пасвечаны ў ідэі рэфарматарства і яго сувязі з еўрапейскімі кнігавыдаўцамі ўсталяваліся задоўга да заснавання ім першай друкарні ў Беларусі[2]. Таму не дзіўна, што неўзабаве ў Берасці з'явілася на свет першая друкаваная кніга, якой мог быць «Малы катэхізіс», што прызначаўся

---

1 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. Z.5: Wielke Księstwo Litewskie. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Korotaj. Wrocław, 1959. S. 65 ; *Іванова Л.С.* З гісторыі рэфармацыйнага кнігадрукавання ў Беларусі (другая палова XVI — першая палова XVII стст.) // Інтэрнэт-версія: htth://www.belreform.org/ivanova.php ; Энцыклапедыя ВКЛ. Мн., 2005. Т. 1. С. 323.

2 Галенчанка Г. Беларуская культурная традыцыя. Лекцыя 15 // Інтэрнэт-версія: http://www.baj.by/belkalehium/belkulttrad/15halenczanka.htm

для паспалітага люду. На жаль, няшчасны выпадак прыпыніў дзейнасць берасцейскай друкарні (улетку 1554 года Б. Ваявудка загінуў у адной з берасцейскіх рэк), а яе абсталяванне магло быць прададзена ў Кракаў, аб чым паведамляюць некаторыя крыніцы. Застаецца ўсё-такі пытанне: чаму ж гэта Мікалай Радзівіл, так зацікаўлены ў працы сваёй друкарні для прапаганды рэфармацыйных ідэй, не знайшоў сродкаў, каб абсталяванне яе засталося ў Берасці? А можа гэта быў нейкі тактычны ход князя, каб не прыцягваць увагі да месца з'яўлення яго рэфармацыйных друкаў?

Але друкарскі двор хутчэй за ўсё заставаўся ў Берасці і пасля нечаканай смерці Б. Ваявудкі. «Опісанне староства Берасцейскага» Дзмітрыя Сапегі за 1566 год сведчыць[3], што за друкарняй значылася сядзіба на рыначнай плошчы Берасця ў $2^2/_3$ прута, што адпавядала прыкладна памерам у 63 м^2. Праўда, здзіўляе тое, што толькі праз чатыры гады пасля смерці Б. Ваявудкі ў Берасці з'явіўся новы друкар — Станіслаў Мурмеліус, які таксама паходзіў з Польшчы. Першай кнігай, выдадзенай ім, быў зборнік рэлігійных песень С. Зарэмбы «Песні хвал Боскіх». Але з С. Мурмеліусам неўзабаве таксама здарылася бяда: знаходзячыся ў Кракаве, ён за даўгі трапіў там у вязніцу.

У 1566—1570 гг. працу берасцейскай друкарні працягваў Кіпрыян Базылік (Cyprian Bazylik, кал. 1535—пасля 1591) — беларускі і польскі дзеяч культуры, паэт, перакладчык, кампазітар, кнігавыдавец, які паходзіў з мяшчанскай сям'і. Пасля заўчаснай смерці Мікалая Радзівіла ў 1565 г. ён працягвае займацца выдавецкай дзейнасцю. Менавіта пры ім берасцейская друкарня дасягнула найбольшага росквіту. Вядома таксама імя берасцейца Якуба-друкара, які жыў на Жыдоўскай вуліцы і хутчэй за ўсё выконваў у друкарні рамесніцкую працу. У 1570 годзе берасцейская друкарня спыніла сваю дзейнасць, прынамсі, яе выданні пасля гэтага часу невядомыя. Бібліёграфы натуюць каля 40 назваў, якія пабачылі свет у Берасці, хаця на самай справе іх напэўна было больш. Самае выдатнае месца сярод іх займае Берасцейская, альбо Радзівілаўская, Біблія, выдадзеная ў 1563 годзе[4].

3 Описание староства Берестейскаго // Документы Московского архива Министерства Юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. М., 1897. Т. 1. С. 205.

4 Нікалаеў М.В. Шэдэўр Брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні / Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Мн., 1989. С. 144—149.

Узнікае лагічнае пытанне: у якім жа месцы сярэдневяковага Берасця магла знаходзіцца першая беларуская друкарня? Для гэтай мэты прывядзем урывак тэксту з ужо ўпамянутага і добра вядомага даследчыкам гістарычнага дакумента за 1566 год «***Описаніе староства Берестейскаго***»[5] з захаваннем яго правапісу: «***...Место в паркане. Рынок. Первая полать ринку. Садибы, пруты. Станислав Пекарский: $2^2/_3$; Яско Олфирович, где Миколай зять живет: $2^2/_3$; Друкарня: $2^2/_3$ волных; Серафен Новоселский: $2^3/_4$; Андрей золотарь: $2^1/_3$...***» Сустракаюцца, заўважым, у гэтым фрагменце словы, змест якіх сёння патрабуе тлумачэння: паркан — гэта тая частка горада, якая была абнесена земляным валам альбо плотам, сюды адносіўся замак і цэнтральная частка горада, сёння гэта Цэнтральны востраў, на якім размяшчаецца Цытадэль крэпасці. Адзінка меры прут у той час выконваў дзве ролі: як мера даўжыні ён раўняўся 4,87 м і дзяліўся на 10 прэнцікаў, як зямельная мера плошчы складаў сабой прамавугольнік з бакамі 1 шнур (10 прутоў) на 1 прэнцік, што адпавядае прыкладна 23,72 $м^2$. Самая складаная справа аказалася з тэрмінам «полать», які не мае адназначнага тлумачэння, але дзякуючы падказцы берасцейскага журналіста Юрася Рубашэўскага і практычнай дапамозе вопытнай супрацоўніцы абласной бібліятэкі Марыны Пуцілінай і гэтая праблема была вырашана. Крыніцы [5-6] дазволілі зрабіць меркаванне, што слова «полать» у дадзеным кантэксце выкарыстана як *старана, бок*[5]. Можна сказаць больш: гэта была першая спроба нумерацыі вуліц старадаўняга Берасця. Першая «полать» — правая (няцотная) старана вуліцы, другая «полать» — левая (цотная) старана, праўда, замест лічбаў былі выкарыстаны персанальныя імёны і прозвішчы ці мянушкі гаспадароў сядзіб, якія ў той час замянялі ім прозвішчы. Вядома, што нумерацыю вуліц, якая з'явілася шмат часу пазней, было часцей за ўсё прынята пачынаць ад рынмачнай плошчы горада альбо ад ракі.

Рыначная плошча Берасця — гэта адна з самых старадаўніх, калі не самая старадаўняя плошча нашага 1000-гадовага горада. Калі супыніцца на ёй і, заплюшчыўшы на момант вочы, задумацца, колькі тут падзей за стагоддзі адбылося, колькі людзей на ёй пабывала... галава кругам пойдзе.

5 Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн. : Беларуская навука, 2006. Т. 26. С. 112 ; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М. : Прогресс, 1987. Т. 3. С. 316 ; Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М. : Русский язык, 1998. Т. 3. С. 249.

Фрагмент плана Брэста Г. Фюрстэнгофа. 1740 г.

Плошча свае функцыі выконвала да будаўніцтва крэпасці, але і потым яе большая частка не была забудавана, а заставалася вайсковым плацам і скверам. Сёння незабудаваная частка плошчы — гэта газон. Вызначыць сімвалічны цэнтр Рыначнай плошчы, адной з самых старадаўніх плошчаў Берасця, не складае ніякай праблемы. А вось узведзенная невялікая класічная калона ў гэтым пункце плошчы з указальнікамі старадаўніх берасцейскіх гасцінцаў магла б адыграць вялікую станоўчую ролю ў шанаванні гістарычнай памяці нашага старажытнага горада. Давайце зробім!

Але вернемся да мэты. Рыначная плошча Берасця мела прыкладны выгляд няправільнага чатырохкутніка, арыентаванага доўгай стараной наўсцяж ракі Мухавец пры яе злучэнні з Бугам. На працягу стагоддзяў яна практычна не мяняла сваіх памераў, што пацвярджаюць зведзеныя да аднаго маштабу планы Берасця 1657, 1740 і 1823 гг. Калі стаць у цэнтры былой плошчы тварам да сёняшняга Свята-Мікалаеўскага сабора, а

Фотоздымак з космаса Google Цэнтральнага вострава Брэсцкай крэпасці, дзе размяшчаўся да яе будаўніцтва старажытны Брэст, з адзнакай магчымага месца знаходжання першай беларускай друкарні.

спінай да кругавой казармы і ракі Мухавец, то першая «полать» рынка будзе па правую руку бліжэй да Холмскіх варотаў (удакладненні, што «первая полать поправе» сустракаюцца пры апісанні іншых вуліц у «Апісанні староства Берасцейскага»), другая «полать»— злева, у бок Цярэспальскіх варот, прама — трэцяя «полать» рынку, а там, дзе сёння казарма, — чацвёртая. Такую арыентацыю Рыначнай плошчы пацвярджае таксама тое, што ратуша, верагодна, знаходзілася на другой «полати» рынка, а шпіхлер (склад) солі — на чацвёртай, што пераблытаць месцамі ніяк нельга[6]. Не пярэчыць гэтаму і даўжыня першай «полати», якая была самай кароткай з усіх чатырох старон рынку, таму што ў гэтым месцы на Рыначную плошчу выходзіў Валынскі гасцінец, які злучаўся далей праз Кавальскую і іншыя вуліцы з Віленскім гасцінцам.

6 Описание староства Берестейскаго // Документы Московского архива Министерства Юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. М., 1897. Т. 1. С. 205-206.

З гэтага можна зрабіць меркаванне, што прыкладна пасярэдзіне ўсходняй стараны былой Рыначнай плошчы старадаўняга Берасця і мясцілася першая беларуская друкарня. Вызначыць само месца з зададзенай дакладнасцю магчыма з дапамагой сучасных тэхналогій. Параўнанне і аналіз зведзеных да аднаго маштабу планаў Берасця 1657 г. Э. Дальберга, 1740 г. Г. Фюрстэнгофа (Брэсцкя абласная бібліятэка) і плана 1823 г. (hppt://www.ibrest.ru), на якіх Рыначная плошча добра чытаецца, з сучасным касмічным здымкам Google Цэнтральнага вострава крэпасці даюць вынік, што гэтым месцам можа быць купка дрэваў на газоне паміж Холмскімі варотамі крэпасці і руінамі езуіцкага калегіума. Заўважым, што наўсцяж езуіцкага калегіума, пабудаванага пасля 1566 г., ішла тая ж вуліца Кавальская, якая стала звацца пазней Валынскай, таму захаваныя руіны былога езуіцкага калегіума таксама даюць добрую прывязку на мясцовасці магчымага знаходжання першай «полати» былой Рыначнай плошчы.

Праведзеныя дадаткова разлікі і маштабнае макетаванне Рыначнай плошчы па апісанні 1566 г. могуць удакладніць месцазнаходжанне Берасцейскай друкарні, таму што хутчэй за ўсё ні георадар, ні археалагічнае шурфаванне тут асабліва нічым не дапамогуць. Прапанаванае даследаванне толькі абазначае магчымае месца знаходжання першай беларускай друкарні ў старажытным Берасці. Але якое здзіўленне маглі б атрымаць берасцейцы і госці горада, калі б праз нейкі час маглі прачытаць на ўсталяванай тут памятнай дошцы тут імёны ўсіх тых, хто меў прамое дачыненне да заснавання друкарскай справы ў Берасці і пералік тых першадрукаў, якія тут пабачылі свет. Трэба памятаць, што Мікалай Радзівіл Чорны быў вялікім патрыётам сваёй радзімы і самастойнасці дзяржавы, што вельмі актуальна і сёння.

Іванова Л. С.

Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджванні Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім

Для распаўсюджвання рэфармацыйных ідэй у 1553 г. у Бярэсці пры падтрымцы віленскага ваяводы, буйнейшага магната ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага пачала дзейнічаць першая на Беларусі (а таксама першая рэфармацыйная ў ВКЛ) друкарня. У Бярэсці працавалі запрошаныя Радзівілам з Польшчы друкары і выдаўцы: гуманіст, звязаны з эразміянскім колам у Кракаве, Бернард Ваявудка (1553—1554), Станіслаў Мурмеліус (1558—1561?) і таленавіты перакладчык, паэт, музыкант-кампазітар Кіпрыян (Цыпрыян) Базылік (1562? —1570)[1].

З дакументаў 1566 г. вядома, што друкарня размяшчалася на Рыначнай плошчы, а на Жыдоўскай вуліцы жыў «Якуб друкар»[2], які, мабыць, ажыццяўляў рамесніцкія функцыі. Дзейнасць берасцейскага друкарскага двара супала з часам канфесійнага і арганізацыйнага станаўлення рэфармацыі ў ВКЛ. Гэта быў час ажыўленай перапіскі і асабістых кантактаў з карыфеямі еўрапейскай рэфармацыі, палемікі на сеймах і сінодах, абмеркавання ідэі Народнага сабору. Вядома каля 40 тытулаў (назваў) кніг, якія былі надрукаваны ў Бярэсці, практычна усе — на

1 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. Z.5: Wielkie Księstwo Litewskie. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Korotaj. Wrocław, 1959

2 Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897. Т.1. С. 205, 208.

польскай мове[3]. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што Рэфармацыю ў ВКЛ падтрымала пераважна магнатэрыя, шляхта — тая частка грамадства, якой уласціва пэўная інтэграцыя ў польскую культуру, а таксама частковай арыентацыяй друкарскага двара на кніжны рынак Польшчы.

Захаваліся звесткі аб трох выданнях друкарні Ваявудкі, апісаных у пачатку стагоддзя польскім даследчыкам Ф. Пуласкім — Вялікім і Малым Катэхізісах і перакладах тэалагічных твораў Урбана Рэгіуса і Крыштафа Імлера. Можна меркаваць, што іх было больш. У падрыхтоўцы выданняў прымаў удзел Андрэй Тшыцескі-малодшы, якога Радзівіл запрасіў разам з Ваявудкам для перакладу і выдання рэфармацыйнай літаратуры. На жаль, летам 1554 г. Ваявудка ўтапіўся ў адной з берасцейскіх рэк. Усе тры выданні захоўваліся ў бібліятэцы Красінскіх і загінулі у час Другой сусветнай вайны. Цікава, што адзіны экзэмпляр «Катэхізіса» быў куплены бібліятэкай у 1907 г. у Івана Луцкевіча, а раней належаў вядомаму прыватнаму кнігазбору мінскага жыхара Генрыха Татура.

Пасля трагічнага здарэння з Ваявудкам, Радзівіл меў намер запрасіць вядомага кракаўскага і прускага друкара Яна Сандэцкага-Малецкага, але няма звестак пра яго дзейнасць у Бярэсці. Друкарня аднавіла сваю працу ў 1558 г. пры Станіславе Мурмеліусе. Тут друкаваліся не толькі рэлігійныя, але і свецкія творы: збор юрыдычна-прававых сачыненняў Б. Граіцкага (1560 г.), два выданні «Закону польскага права» разам са «Статутамі варшаўскага сейму 1557 г.» (1559/1560 і 1561) у апрацаванні Яна Пальчоўскага, прызначаныя «для кожнага простага чалавека»; вершаваны панегірык К. Базыліка на смерць жонкі Радзівіла Чорнага — Эльжбеты з Шыдлавецкіх (1562 г.); антыкаталіцкія творы «Гісторыя пра папу Іаана VIII, які быў жанчынай» (1560 г.) і «Пратэй, або Пярэварацень» (1564 г.); палітычны твор «Размова паляка з літвінам» віленскага войта А. Ротундуса (каля 1564 г.) і інш.

З друкарні выйшаў першы друкаваны нотны зборнік на Беларусі — «Берасцейскі канцыянал» (альбо «Песні хвал Боскіх», 1558 г.) Яна Зарэмбы. Музыку для яго напісалі Кіпрыян Базылік і Вацлаў з Шаматул. Аўтарамі тэкстаў былі Сымон Зацыус, Андрэй Тшыцескі, Станіслаў Семідаліус. У прадмове да «Канцыяналу» адзначалася, што песні прыз-

3 Topolska M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984. S. 90.
Katechizm Brzeski 1553/1554. Wyd. F. Pułaski. Warszawa, 1908.

начаюцца для тэнара і аматараў «фігурных» спеваў. Як адзначыў Ст. Кот, выданне Я. Зарэмбы было першым сапраўдным кальвіністкім канцыяналам належнага ўзроўню, годным рэфармацыйнага руху[4].

У Бярэсці ўбачылі свет палемічныя творы польскіх арыянаў Паўла з Бжэзін і Яна Казаноўскага. Дарэчы, твор апошняга «Водпаведзь на павучэнне Яна Кальвіна польскім братам» (1564 г.) змяшчаў даволі рэзкія выпады супраць Кальвіна. Творы суперінтэнданта віленскага збору Сымона Зацыуса (усе 1559 г.) змяшчаюць каштоўныя звесткі пра першапачатковы этап арганізацыі віленскага збору і школы, пра асноўныя дагматы веравызнання кальвіністаў ВКЛ, іх канчатковае адмежаванне ад арыянаў і лютэран[5].

У 1559 г. у Бярэсці быў надрукаваны публіцыстычны твор «Два лісты» — пасланне папскаму нунцыю Ліпаману ад імя Радзівіла Чорнага. Алаізій Ліпаман, веронскі біскуп, быў накіраваны ў Польшчу і ВКЛ для актывізацыі дзейнасці вярхоўнай улады па выкараненні рэфармацыйнай «ерасі». У час свайго побыту ў Вільні нунцый сустрэўся з Радзівілам Чорным. Ліпаман, які слаба арыентаваўся ў палітычнай і рэлігійнай сітуацыі ў ВКЛ, накіраваў Радзівілу ліст з папрокамі ў адступніцтве ад каталіцтва і пастарскімі павучэннямі. Ад імя Радзівіла Ліпаману была паслана водпаведзь, якая між іншым змяшчала вострую крытыку інстытута папства і каталіцтва ўвогуле. Наўрад ці Радзівіл быў фактычным аўтарам гэтага ліста, насычанага філасофска-тэалагічнымі сентэнцыямі. Несумненна адно — рэзкая водпаведзь папскаму нунцыю была адпраўлена з санкцыі Радзівіла. У адным з лістоў нунцый скардзіўся, што пасля паслання Радзівіла, у якім зневажаўся і Св. Айцец і ўвесь духоўны стан так, «што і сам д'ябал з пекла горшага б атрымаць не змог», ён страціў надзею зрабіць нешта добрае ў гэтым каралеўстве, бо віленскі ваявода для караля з'яўляецца ўсім: «і дарадчыкам, і канцлерам, і маршалкам, і даверанным прыяцелем, з якім кароль есць, танцуе і забаўляецца» і наогул, на думку Ліпамана, водпаведзь была напісана з дазволу караля [6].

4 Bazylik C. Pieśni. Opr. Z.M. Szweykowski / Wydawnictwo dawnej muzyki Polskiej. Kraków, 1958; *Kot St.* Kancjonał Brzeski Jana Zaręby z 1558 r. // Reformacja w Polsce. R. IX—X. № 33—40. 1937/39. S. 449.

5 Akta, tho iest sprawy krześciańskiego Wileńskiego, ktore się poczeli R.P. 1557 Miesięca Decembra Dnia 14. // Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Seria X. Zesz. 1. Wilno, 1913; Wyznanie wiary zboru wileńskiego...; O posciech i j ich własnościach i sposobach...

6 Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce. Berlin ; Poznań, 1864. T. 1. S. 39.

Нунцый асуджаў Радзівіла за агульныя для еўрапейскай рэфармацыі ідэі: непрызнанне вяршэнства рымскага касцёла над усімі іншымі, папы рымскага за намесніка Хрыстова, чысцілішча для душ нябожчыкаў, цэлібату духавенства, а таксама за ўхваленне прычасця пад дзвюма постацямі і выкарыстанне народных моў замест латыні ў царкоўных службах. У адказах Радзівіла асвятляюцца адносіны пратэстантаў да важных пытанняў царкоўна-рэлігійнай дагматыкі, царкоўнай і багаслоўскай традыцыі, да дзяржаўнай і духоўнай улады.

Публіцыстычны запал перапіскі, яе грамадская актуальнасць прывялі пратэстантаў да думкі пра яе выданне. Яна была выдадзена ў 1556 г. у крулявецкай друкарні Даўбмана на лацінскай мове. У 1559 г. у Бярэсці, за кошт Радзівіла Чорнага, выйшаў скарочаны варыянт выдання «Двух лістоў» у перакладзе на польскую мову выдатнага паэта Мікалая Рэя. Берасцейскае выданне «Двух лістоў» вельмі рэдкае. Адзіны поўны экзэмпляр, які належаў бібліятэцы Віленскага евангеліцкага сіноду, выкарыстаў для публікацыі польскі даследчык Ігнацій Хжаноўскі (Храноўскі).[7]

Некаторыя берасцейскія выданні пачатку 60-х гадоў выйшлі без імя друкара ці назвы друкарні і ідэнтыфікаваны даследчыкамі пры дапамозе аналізу яе папярэдняй прадукцыі.

Выдатнае месца ў гісторыі кнігадрукавання ВКЛ і Польшчы належыць выданню Берасцейскай (ці Радзівілаўскай) Бібліі 1563 г., якая выйшла «ўласным коштам і накладам» Радзівіла Чорнага. У другой палове 50-х гадоў XVI ст., у перыяд арганізацыйнага і дактрынальнага афармлення кальвінісцкай царквы, наспела неабходнасць ажыццяўлення ўласнай рэдакцыі Бібліі. Асноўным цэнтрам падрыхтоўкі выдання стаў збор у Піньчове (Малая Польшча). Над перакладам, рэдакцыяй і складаннем каментарыяў да Бібліі працавала вялікая група польскіх, італьянскіх, французскіх тэолагаў, царкоўных дзеячаў, педагогаў, літаратараў. Асноўную частку працы выканалі рэктары пінчаўскай школы Гжэгаж Аршак і Пётр Статорыус, польскі паэт Якуб Любельчык і Ян Тэнаудус з Арлеану. У розны час над ёй працавалі таксама Ян Ласкі, Францыск Станкар, Францыск Лісманін, Бернард Ахіно, Георгій Бляндрата, Ян Павел Альцыатус, Сымон Зацыус, Андрэй Тшыцескі, Марцін

7 Chrzanowski I. Dwa listy łacińskie, Aloizego Lipomana i Mikołaja Radziwiłła, w przekładze polskim Mikołaja Reja // Z wieku Mikołaja Reja. Warszawa, 1905.

Кравіцкі, Гжэгаж Павел з Бжэзін, Ежы Шоман і інш[8]. Пры падрыхтоўцы Бібліі выкарыстоўваліся не толькі старажытныя яўрэйскія, грэчаскія і лацінскія кнігі, але і іншыя крыніцы. Сярод іх — папулярны ў Еўропе французскі пераклад Бібліі Лефеўра д»Этапля (Антвэрпэн, 1530 г.) і Новы Запавет Эразма Ратэрдамскага.

У 1560 г. Чорны ўзяў пад сваю апеку выданне Бібліі. У 1563 г. Біблія выйшла ў Бярэсці без імя друкара (магчыма, Мурмеліус ці Базылік). Выданне вызначалася манументальнасцю (фармат — in folio, 738 ст.), багаццем мастацкага афармлення (гравюры, застаўкі, ініцыялы, гатычны друк), яскравым рэнесансным абліччам. Магчыма, тытульны ліст з'яўляецца копіяй гравюры Альтдорфера[9]. Пераклад Бібліі вылучаецца сваімі літаратурнымі вартасцямі, яснасцю і вобразнасцю стылю.

У прысвячэнні Жыгімонту Аўгусту Радзівіл Чорны адзначаў, што выданнем гэтай кнігі спадзяецца заслужыць падзяку «народа языка славянскага». Берасцейская Біблія была вядома і ў Заходняй Еўропе — нямецкі выдавец Эліяс Гуттэр выкарыстаў польскі тэкст Новага Запавету з яе для свайго выдання-паліглота на 12 мовах (Нюрнберг, 1599 г.)[10].

Рымская царква ўключыла Берасцейскую Біблію ў індэкс забароненых кніг. Нягледзячы на гэта, Віленскі Сінод 1617 г. пастанавіў, каб яна была пры кожным зборы ВКЛ[11]. Берасцейская Біблія была распаўсюджана і шанавана сярод кальвіністаў ВКЛ, пра гэта сведчаць пратаколы евангелічных сінодаў, інвентары збораў[12]. Берасцейскі земскі суддзя кальвініст Пётр Кахлеўскі ў 1646 г. кожнай са сваіх трох дачок падараваў па экзэмпляры Берасцейскай Бібліі[13].

Найбольшага росквіту берасцейская друкарня дасягнула пры Кіпрыяну Базыліку. У сяр. 50-х гг. Базылік прыняў кальвінізм і надоўга асталяваўся ў ВКЛ. Верагодна, ён прымаў удзел у стварэнні Берасцейскай Бібліі 1563 г. Неўзабаве пасля смерці Радзівіла ў 1565 г., Базылік стаў кіраўнікам, а магчыма, і ўладальнікам друкарні. У 1567 г. ён завяршыў

8 Kossowska M. Biblia w języku polskim. Poznań. 1968. T. 1. S. 226.

9 Encykłopedia wiedzy o książce. Wrocław, etc., 1971. S. 141.

10 Круминг А.А. Элиас Гуттер и Острожская Библия // Федоровские чтения 1981. М., 1985. С. 156.

11 Akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611—1625. Wilno. 1915. S. 41.

12 Tworek S. Z dziejów Biblii kalwinów litewskich w XVII wieku// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. 18., 1973. S. 169—170.

13 Śliż N. Ksiżka w rodzinie szlacheckiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku // Księga—nauka—wiara w średniowiecznej Europie. Poznań, 2004. S. 86.

пераклад і надрукаваў кампілятыўнае сачыненне «Гісторыя жорсткіх ганенняў царквы Божай...»[14], у якім з гуманістычных пазіцый асуджалася рэлігійная нецярпімасць у некаторых заходнееўрапейскіх краінах. У гэтай аб'ёмнай працы прыведзены мартыралог пратэстанцкіх пакутнікаў, пачынаючы ад Віклефа і Гуса. У прадмове Базылік называе аўтараў, творы якіх ён выкарыстаў пры падрыхтоўцы гэтай кнігі — гэта англічанін Джон Фокс, Генрык Панталеён і Ян Крэспін. Тытул кніжкі абрамляюць гравюры, на якіх паказаны пакутніцкая смерць пратэстантаў. На адной з іх — выява Яна Гуса ў час пакарання смерцю.

У 1569 г. у Бярэсці выйшаў твор Мартына Барлетыўса «Гісторыя пра жыццё і слаўныя справы Георгія Кастрыёта, звычайна званага Скандэбергам» у перакладзе Базыліка (часткова і Андрэя Волана). У прадмове Базылік змясціў звесткі пра героя вызваленчай барацьбы балканскіх народаў супраць туркаў, сына албанскага князя Георгія Кастрыёта (1404—1467), запазычаныя ім з твораў розных гісторыкаў XV—XVI стст., чым значна папоўніў яго біяграфію. У прысвячэнні свайму новаму патрону, серадзкаму ваяводу Альбрэхту Ласкаму, «коштам» якога выйшла кніга, Базылік называе свабоду «ад Бога дадзеным клейнотам» і адзначае, што пераклаў гэты твор для шляхты «рыцарскага стану», каб яна брала прыклад са Скандэберга. Там жа ён апявае шляхецкія вольнасці ў Рэчы Паспалітай, параўноўваючы іх з вартасцямі іншых еўрапейскіх народаў: «Хай пахваляюцца вучоныя італьянцы навукамі, якія даўно там квітнеюць, і багатымі зборамі тых пладоў, якія тут не растуць; хай пахваляецца ганарлівы немец і ўмелы фландр рознымі тонкімі рамёствамі, хай пахваляецца багаты француз багаццем і незлічонымі даходамі, хай пахваляецца доблесны венгр і імклівы мужны іспанец усім тым, што ўзвышае іх над іншымі народамі. Не могуць яны пахваліцца тымі вольнасцямі, якімі ганарыцца Польшча»[15]. Аўтар выказвае шчырае спачуванне славянскім народам Балкан (сербам, харватам, далматам), якія страцілі сваю свабоду пад турэцкай тыраніяй. Трагізм іх лёсу адлюстроўваецца нават у музыцы: «Прыслухайцеся да іх песняў, поўных жалоснай мелодыі, якая амаль разрывае сэрца, да музыкі, якая сумнай жалобе падобна».

---

14 Historya o srogiem prześladowaniu kościoła Bożego. Brześć, 1567.

15 Barletius M. Historia o żywocie i zacnych sprawach Jerzego Kastryota, którego pospolice Szkanderbegiem zową. Brześć, 1569. S. A3—A4.

520. Hiſtoryiey o Szkánderbegu

Hiſtoryiey o Zywocie y zacnych ſpráwách Ierzego Káſtriotá/ ktorego poſpolicie Szkánderbegiem zową/ Kśiążecia Epireńskiego.

Kśięgi Iedennaſte.

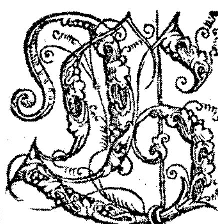

Gdy ſie Szkánderbeg w Appuliiey zábawiał/ pierwey niżli przyiechał/ á niżli przymierze miedzy nim/ á miedzy Ceſárzem Tureckim vczynione wyſzło/ Ceſárzowi Tureckiemu / przez ten czás ſzczeſliwie ſie wodziło/ ábowiem był nie máło ziemie ku ſwemu páńſtwu przyczyniło żył/ bo bárzo wiele był/ y Grekom y Máchometanom w Azyiey y w Europie pobrał. A ták podniozſzy ſie w pyche/ z tákowego ſzczeſliwego powodzenia/ vmyſlił/ (iákoż iednák to D záwżdy ná myſli miał) Szkánderbegá w niwecz obrocić/ przeciwko ktoremu/ poſłał ſprawce ſwego Synámá z dwudzieſtá tyſiecy ludzi/ áby ſie nań oborzył gdyby ſie on nieſpodziewał. Ale Szkánderbeg/ nátychmiaſt/ dowiedziawſzy ſie tego od niektorych przyiacioł/ z ośmią tyſiecy ludzi y iezdnych y pieſzych / záiechał mu droge / y vbieżał gore Mokrea wnocy/ przez ktorą Szynám/ y z woyſkiem ſwoiem ćiągnąć miał/ ná ktorego z nieobáczká vderzywſzy/ poráził go y rozgromił ze wſzytkiem woyſkiem iego/ ktorego wietſza część/ odiawſzy im chorągwie y inſze ſprzety/ poſieczono/ á ſam Synam/ ledwy z trochą ludzi vciekł. Wiele Turkow/ ktore było żywo poimano/ pieniądzmi wykupiono/ ktore Szkánderbeg weſpo

Máhumet przeciw Szkánderbego wi Synámá wypráwuie.

beg weſpo

Барлетыус М. Гісторыя аб жыцці і зацных справах Юрыя Кастрыёта... Брэст, 1567.

Да выдання быў далучаны дадатак — «Пра аблогу і ўзяцце горада Шкодры» таго ж аўтара — М. Барлетыўса. Базылік у прадмове адзначае, што адной з прычын, якая прымусіла яго перакласці гэтую кнігу, была яе выключная рэдкасць — толькі ў бібліятэцы аднаго вучонага італьянца ён змог яе знайсці і не хацеў, каб «такая шляхетная каштоўнасць згінула»[16].

Менавіта з перакладу Базыліка ў XVII ст. быў зроблены пераклад гэтага твора на рускую мову. Пры гэтым даследчыкі выказваюць меркаванне, што наяўнасць шматлікіх беларусізмаў і асобных паланізмаў сведчыць аб тым, што пераклад быў зроблены на суседніх з Польшчай землях, магчыма, на Беларусі[17].

Нам невядома дзейнасць друкарні пасля 1570 г. Адным з апошніх выданняў была панегірычная паэма Яна Каханоўскага, прысвечаная Яну Тэнчынскаму.

Мастацкае афармленне берасцейскіх старадрукаў адпавядала тагачасным еўрапейскім узорам, у некаторых з іх упершыню былі выкарыстаны паказальнікі.

У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі захоўваюцца некалькі выданняў берасцейскай друкарні[18], у Цэнтральнай бібліятэцы НАН Беларусі — няпоўны экзэмпляр Берасцейскай Бібліі 1563 г.

16 Barletius M. Historia o żywocie i zacnych sprawach Jerzego Kastryota, którego pospolice Szkanderbegiem zową. Brześć, 1569. S. 19.

17 Розов Н.Н. Повесть о народном герое Албании в древнерусской письменности // Известия АН СССР. Отд. Литературы и языкознания. М., 1953. Т. XII. Вып. 6. С. 504.

18 Киреева Г.В. Брестские издания XVI века в фондах Национальной библиотеки Беларуси // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мн., 1995.

Цітоў А. К.

Берасцейскія злотнікі

Паводле рэвізіі места Берасцейскага, якая адбылася ў 1566 г., у горадзе налічвалася 4 залатары[1], пры гэтым *Андрэй, залатар* жыў на плошчы Рынку, побач з друкарняй[2]. Не выключана, што ён альбо нехта з яго-ных калег па рамястве (*Пётр залатар*, які жыў на Кавальскай вуліцы за Віленскім гасцінцам, альбо *Марцін злотнік*) мелі ад друкарні заказы на шрыфты альбо неабходны металічны рыштунак тонкай работы.

Прывілей на заснаванне цэху быў нададзены берасцейскім злотнікам, першым сярод іншых местаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у *годзе 1599 красавіка 17 дня.* Статут быў зацверджаны мескімі ўладамі і, літаральна праз два тыдні, — 3 траўня ён быў канфірмаваны каралём Жыгімонтам III Вазай.

Адпаведна з каралеўскім Статутам курс вучэння праходзіў даволі працяглы час. Пасля 5 — 7 гадовага курсу навукаў, у званні вучня і атрымання статуса таварыша альбо падмайстры, ён трапляў у сваёй новай якасці ў

1 Забела Т. Места Бярэсцейскае ў XVI сталецці (Соцыяльна—эканомічны нарыс). — Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кніга 8. Праца клясы гісторыіі. Том III. Менск, 1929. С. 95.

2 Описание староства Берестейскаго // Документы Московского архива Министерства Юстиции / Под ред. М. Довнара-Запольского. М., 1897. Т. 1. С. 205.

майстроўскі варштат. Праўда, самастойна, без дазволу майстра займацца рамяством такі падмайстра-таварыш не мог. Калі б ён асмеліўся працаваць самастойна, яго чакаў штраф — памерам у «сем коп грошай». Далей гэты дакумент патрабаваў, што «калі каторы таварыш хацеў у Берасці стаць ***Майстрам***, павінен папярэдне працаваць у цэху два гады, каб ягоныя жыццё і паводзіны маглі быць пазнаны; затым, жадаючы стаць майстрам, добра выхаваны і вывучаны, ён мусіў два гады ў далёкіх і чужых местах займацца сваім рамяством пахвальна і прыстойна яго вывучаць». Пасля праходжання стажыроўкі за мяжой, падмайстра атрымоўваў дазвол трымаць іспыты на званне майстра. Але спачатку таварыш прымаў «права мескае» і прыносіў прысягу на вернасць Берасцю. Пасля гэтай працэдуры ў прысутнасці цэхмістра прэтэндэнт на званне бярэсцейскага злотнічага майстра быў абавязаны «паказаць штукі рамяства свайго»: па-першае, мусіў зрабіць келіх, па-другое, пячатку, на якой патрэбна было «вырыць» прылбіцу з наміткай альбо галінкамі ці кветкамі ўпрыгожаную, і, па-трэцяе, мусіў умацаваць каштоўны камень у залатым пярсцёнку.

Цікавай асаблівасцю берасцейскага цэху было тое, што, акрамя злотнікаў, у яго стварэнні прынялі ўдзел і мастакі (Злотніцка-Малярскі цэх). Напрыканцы цэхавага Статута было падкрэслена, «каб цэх і ратуш таго места Берасцейскага ўзбраеннем быў забяспечаны». Гэта значыла, што тутэйшыя рамеснікі, у адпаведнасці са згаданым прывілеем, былі абавязаны «кожныя пяць гадоў, ад зачацця цэху, набываць штогод пулгак [мушкет сярэдняга памеру — *А.Ц.*] і шэфелін [піку — *А.Ц.*], каб праз дзесяць гадоў яны мелі цэлую збраёўню». Прывілеямі іншым злотнічым цэхам таксама падкрэсліваецца, што цэху неабходна мець — «харугву, бубен і ўсялякую армату срэбную для абароны і аздобы места тамтэйшага».

Статут брацтва быў канфірмаваны сынам Жыгімонта — каралём Уладзіславам IV у годзе 1633 лютага 2 дня. Дадаткова да папярэдніх артыкулаў кароль падкрэсліў, што ніхто іншы, акрамя злотнікаў цэхавых, прысеглых, не можа «смалеваць» срэбра ў месце. У гэтым жа дакуменце было пазначана, што замкавы ўрад не можа прыцягваць злотнікаў да свайго суду, яны падлягаюць толькі юрысдыкцыі Берасцейскага ўраду.

У Берасці двойчы на месяц цэхмістры бралі ў кожнага майстра пробы срэбра, якія мусілі адпавядаць «пробе таляровай». Калі здаралася, што

яна не супадае са стандартам, вінаваты плаціў (за першы раз) у цэхавую скрынку штраф памерам у палову грыўні, другі раз — грыўню срэбра, а пасля трэцяга — дзве грыўні. Калі ж гэтыя меры не давалі пажаданага выхаваўчага плёну, на чацьвёрты раз паўтарэння падобнага ўчынку — вінаваты губляў права працы па гэтай спецыяльнасці. Пра яго дакладалася мескім уладам, магістрат зачыняў ягоныя варштат і крамы, ён выганяўся з асяродку цэхавых братоў.

За перыяд з другой паловы да канца XVI ст., па няпоўных дадзеных, зафіксавана сем майстроў, у XVII ст. іх фіксуецца звыш тузіна. Трэба адзначыць, што калі Берасце страціла свой ваяводскі статус і стала звычайным павятовым цэнтрам Гарадзенскай губерні, у XIX—пачатку XX ст., паводле архіўных статыстычных дадзеных, рамеснікаў, занятых злотніцкай і срэбраніцкай справай і рэзаннем пячатак, было трохі больш за дзесятак.

Крыніцы і скарачэнні:

Laucevičius E., B. R. Vitkauskenė. Lietuvos Auksakalyste XV —XIX amzis. Vilnius. 2001. — Далей L—V №...

Łopacinski E. Materiały do dziejów rzemieosla artystycznego Wielkiego Xięstwa Litewskiego (XV — XIX W). Warszawa. 1946. Далей — Łopacinski № —

Акты, издаваемые комиссию высочайше утвержденной, для разбора древних актов в Вильне. Далей — АВАК. Т.

Калекцыя мікрафільмаў Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі ў Мінску — Далей — КМФ 18. Спр., Арк...

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску Далей — НГАБ у Мінску

ДАДАТАК

Рэестр берасцейскіх злотнікаў

АРАНОВІЧ Давід *берасцейскі злотнік, меў жонку Фрэду Леўкаўну Давыдаўну — 19 жніўня 1663 — памёр ад няправільнага, на думку яго родных, лячэння. Згадваецца ў* скарзе ягонага бацькі Арона Якубовіча на бярэсцейскага цырульніка Самуэля Шрэера
(АВАК. Т. 28. С. 398).

БАРКОЎСКІ ... *(Borkowski...) — злотнік берасцейскі — 1624 — па справе М. Гронастайскага супраць цэху (КМФ 18. Спр. 305. Арк. 14зв. — 15).*

БЕРГЕЛЬ Аўгусцін *(Augustin Bergel) — злотнік берасцейскі — 1585 — у судовым працэсе з іншым злотнікам П. Туровічам (КМФ 18. Спр. 276. Арк. 20-20зв.).*

ВІЛЬЧКАЎ Себестыян *(Sebestyian Wilczkow) злотнік берасцейскі — памёр каля 1665, згадваецца ў «квіце», які ўнесла 25 траўня таго году ў берасцейскі гродскі суд ягоная жонка «блізкая памочніца» Марыяна» на «жыда берасцейскага» Якуба Ельяшэвіча Копыля, які прысвоіў сабе частку рухомасці нябожчыка (НГАБ у Мінску. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 13. Арк. 186—186зв.).*

ГАЎСІЎС Аляксандр *(Аляксандар (Wawrynec) Hausius) — таварыш берасцейскага злотніцкага цэху і майстры М. Гронастайскага — 1624 — па справе апошняга, як нанеслы шкоду у 3 тыс. коп грошаў літоўскіх (КМФ 18. Спр. 305, арк. 1зв, 4зв. — 15).*

ГРОНАСТАЙСКІ Міхал *(Michal Gronostayski) — злотнік берасцейскі — 1599 — у прывілеі на цэх (КМФ 18. Спр. 106. Арк. 93); — 1623 — ад'язджае ў Гданьск (L—V № 1.356); — 1624 верасня 9 — у дэкрэце суда апеляцыйнага, як «актор» па справе супраць Берасцейскіх злотнікаў і ягонага таварыша — падмайстра Аляксандра Гаўсіуса, які нанёс яму шкоду ў 3 тыс. коп грошаў літоўскіх, што прывяло яго да нястачы (КМФ 18. Спр. 305. Арк. 1зв. — 4зв. — 15).*

ГУТРОЎСКІ Станіслаў *(Stanislaw Gutrowski) — берасцейскі злотнік — 1624 — у справе М. Гронастайскага супраць тамтэйшага злотнічага цэху (АВАК. Т. 6. С. 256 — 257).*

ДРЭЗНЕР Ян *(Drezner, Dryznik Jan) — злотнік берасцейскі — 1599 — у прывілеі на цэх (КМФ 18. Спр. 106. Арк. 93); — 1624 — старшы цэху, у справе М. ГРОНАСТАЙСКАГА супраць цэху (КМФ 18. Спр. 305. Арк. 1зв, 4зв. — 15; АВАК. Т. 6. С. 256 — 257); — 1626 — старшы цэху ў справе злотнікаў супраць С. РАДВАНСКАГА (АВАК. Т. 6. С. 268 — 269).*

ЕЛЕНЕВІЧ Францыск, *сын Юзэфа. Нарадзіўся ў Берасці ў 1749; — 1767 — запісаны вучням да віленскага злотніка Н.Ф. Мая; — 1772.VI. 19 — кантракт працягнуты на 5 гадоў; — 1777. VI. 16 — запісаны падмайстрам у таго ж Мая, які выплаціў яму 20 талераў; — 1786 — прынёс прысягу «месту Віленскаму» і быў прыняты ў цэх; — 1820 —апошняя дакументальная згадка пра яго (L—V № 1.478).*

КЕЧНЕРСКІ Юзэф *(Kiecznierski Jozef) — мяшчанін, злотнік берасцейскі — 1673 — звінавачваецца М. Лейбовічам у нападзе 23. 06. 1673 на ягоны дом на вул. Кавальскай (НГАБ у Мінску. Ф. 1786. Воп. І. Спр. 4. С. 125 — 1254).*

МАЛЬТАН Фрыдрых *(Frydrych Maltan) — злотнік берасцейскі, старшы цэху — 1624 — у справе М. ГРОНАСТАЙСКАГА супраць цэху (КМФ 18. Спр. 305. Арк. 14зв. —15; АВАК. Т. 6. С. 256 — 257); — 1626 — у справе цэху супраць парушальніка статута С. РАДВАНСКАГА (АВАК. Т. 6. С. 268 — 269).*

МІТНАХ Ганус *(Hanus Mitnach, Stokwisz) — злотнік і мешчанін берасцейскі, арыянін — 1642 — звінавачваецца Ш. САПАЛЬСКІМ у гвалтоўным перахопе лістоў і рэчаў, называецца «непрыяцелем касцёла Божага і веры святой каталіцкай» (АВАК. Т. 6. С. 407 — 408, 411 — 414).*

ПАЎЛОВІЧ Марцін *(Martin Pawlowicz) паходзіў з Берасця —1748. VIII. 16 — запісаны на 4 гады вучнем да віленскага майстра Я. Лары. Пасля заканчэння вучобы атрымаў званне падмайстра (Łopacinski № 764; L—V. I.896).*

ПІАТРОЎСКІ Станіслаў *(Stanislaw Piotrowski) — злотнік берасцейскі — 1626 — скардзіцца ў магістрат разам з іншымі на злотніка РАДВАНСКАГА за «негодныя» паводзіны (АВАК. Т. 6. С. 268 — 269).*

РАДВАНСКІ Станіслаў *(Stanislaw Radwanski) — злотнік, «прыстаўшы да цэху Берасцейскага» — 1626 — як асоба, што парушае цэхавы статут, не прыняў «водлуг парадку мескія правы» і не прынёс гораду прысягу (АВАК, т. 6. СС. 268 — 269).*

РАЧКА Якуб *(Jakub Raczka) — злотнік берасцейскі — 1599 — у прывілеі на цэх (КМФ 18, спр. 106, арк. 93); — 1624 — ягоная ўдава Магдалена Якубава «злотнічка берасцейская» прадала агарод «жыду берасцейскаму Шлёме Насонавічу» (НГАБ у Мінску Ф. 1786. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 167—168).*

РЫК Ян *(Jan Ryk) — злотнік берасцейскі — 1599 — у прывілеі на цэх (КМФ 18. Спр. 106. Арк. 93).*

САПАЛЬСКІ Шымон *(Szymon Sapalski) — мешчанін, злотнік берасцейскі — 1642 — выступае з пратэстацыяй на Г. СТОКВІША, якога звінавачвае ў гвалтоўным перахопе рэчаў і лістоў (АВАК. Т. 6. С. 407 — 408, 411 — 414). На думку Я. Лапацінскага, пазней з'ехаў з Берасця ў Люблін (Łopacinski № 144; L—V № 1.100).*

ТУРОВІЧ Пётра *(Petro Turovicz) — злотнік берасцейскі — 1585 — у працэсе з А. БЕРГЕЛЕМ (КМФ 18. Спр. 276. Арк. 20 — 20зв.).*

ФЛАВІУШ Аляксандар *(Alexander Flawiusz) — злотнік, таварыш цэху берасцейскага; — 1624 — звінавачваецца М. ГРОНАСТАЙСКІМ у нанясенні яму матэрыяльнай шкоды (АВАК. Т. 6. С. 255 — 257).*

ЮТРОЎСКІ Станіслаў *(Stanoslaw Jutrowski) — злотнік берасцейскі — 1624 — у сувязі са справай М. ГРОНАСТАЙСКАГА супраць цэху (КМФ 18. Спр. 305. Арк. 14зв. — 15).*

ЯКУБОВІЧ Абель *(Abel Jakubowicz) — 1720 — берасцейскі злотнік, іудзей (Łopacinski № 606, L—V № 1.484).*

ЯСЬКА Ганус *— берасцейскі злотнік —1629 — звінавачвае берасцейскага яўрэя Леўку Шмуйловіча ў «падмове» ягонага вучня — «хлопца» са Славатычаў «пакрасці» золата ў майстра (АВАК . Т. 28. С. 119).*

Злотнікі, чые прозвішчы не ўстаноўлены

АНДРЭЙ — *берасцейскі «залатар» — 1566 — згадваецца ў рэвізіі места, мае адну валоку зямлі (Забела Т. Места Берасьцейскае ў XVI сталецьці (Соцыяльна-экономічны нарыс // Запіскі адзелу гуманітарных навук. Кніга 8. Працы клясы гісторыіі. Том III. Менск, 1929. С. 95).*

МАРЦІН — *берасцейскі «залатар» — 1566 — згадваецца ў рэвізіі места, мае «з братам Каспрам» адну валоку зямлі (Описаніе староства Берестейскаго // Документы Московского архива Министерства Юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. Т. 1. М., 1897. С. 223.).*

ПЁТР — *берасцейскі «залатар» — 1566 — згадваецца ў рэвізіі места, жыве на Кавальскай вуліцы за Віленскім гасцінцам (Описаніе староства Берестейскаго // Документы Московского архива Министерства Юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. Т. 1. М., 1897. С. 206.)*

ЮРЕЙ *(Jendrzey) — злотнік берасцейскі — 1662 — выступае ў якасці ацэншчыка срэбранага сталовага набора «асбурскай» работы з 40 прадметаў (АВАК. Т. 5. С. 166 — 167).*

XXXXX ... — *(імя і прозвішча не фігуруюць) вучань берасцейскага злотніка Ганууса* ЯСЬКІ. *Паходзіў са Славатычаў — 1629 — яго «падбухторыў» абкрасці свайго майстру берасцейскі яўрэй Л. Шмуйловіч (АВАК. Т. 28. С. 119).*

Бразюнене Альма

Bibliotheca Sapiehana: попытка реконструкции тематического репертуара

Bibliotheca Sapiehana — так называлась библиотека, собранная Львом Сапегой (1537—1633), гетманом Великого Княжества Литовского, и его сыновьями: Яном Станиславом (1585—1635), Криштофом Николаем (1607—1631) и Казимиром Львом (1609—1656). Как известно, Казимир Лев Сапега своим тестаментом 1655 года 3 тысячи книг своей библиотеки записал Библиотеке Виленского университета (тогдашней *Bibliothecae Academiae Vilnensis*). Из Ружан, где хранились эти книги, в 1666 году они были перевезены в Вильну. Уже современниками эта донация была признана исключительно ценной из-за своего объема и сравнивалась с донацией для Виленской иезуитской академии короля Сигизмунда Августа 1571 года. Об этом писали Алоиз Миштольд (1724), Казимер Когновицкий (1792), Юзеф Ярошевич (1844), Юзеф Лукашевич (1851), Михаил Балинский (1862), Станислав Заленски (1905), Константинас Авижонис (1930), Паулюс Галауне (1961), Лев Владимиров (1970), Ноюс Фейгельманас (1975), Людвик Пехник (1983), Микола Николаев (1985), Георгий Голенченко (1987) и другие исследователи. Однако более крупного исследования, посвященного специально библиотеке Сапег, не имеется. В Библиотеке Вильнюсского университета в настоящее время по провененционным знакам, то есть по рукописным пометкам в кни-

гах и по суперэкслибрисам, установлено 252 названия (255 экземпляров) книг из этой библиотеки. Еще 35 экземпляров выявлено в разных других библиотеках: 21 книга хранится в Национальной Библиотеке Украины имени В.И. Вернадского, 10 книг — в Библиотеке Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге, 2 книги — в Библиотеке Тартусского университета, 2 книги — в Библиотеке Академии Наук Литвы. На сегодняшний день имеются сведения о сохранившихся 290 книг из *Bibliothecae Sapiehanae*. Их может быть и больше.

Целью настоящего сообщения является попытка, основываясь на книгах, сохранившихся в Библиотеке Вильнюсского университета, восстановить тематический облик бывшей большой Ружанской библиотеки — какие книги в ней находились в первой половине XVII века, — и на том основании посмотреть, какие характеристики в соответствующей реконструкции обнаруживаются и проявляются в историческом и книговедческом контексте. Сразу необходимо отметить, что подобного рода реконструкция является условной. Ведь речь идет о сохранившейся только одной десятой части бывшей библиотеки. К примеру, Алодия Кавецка-Грычёва (Aliodia Kawecka-Gryczіowa) для своей реконструкции библиотеки Сигизмунда Августа имела возможность опереться на данные о примерно четвертой части бывшей королевской библиотеки (из 4 тысяч книг Кавецка-Грычёва реконструировала издания 958 названий)[1]. Задача представить репертуарную характеристику *Bibliothecae Sapiehanae* стала бы легче в том случае, если бы существовал уцелевший каталог данной библиотеки. Факт существования каталога, точнее, списка переданных книг *Bibliothecae Sapiehanae* Виленской иезуитской академии, упоминается Алоизом Миштольдом в его книге «Historia Illustrissimae Domus Sapiehanae» (Vilnae, 1724), в одном из первых историографических источников *Bibliothecae Sapiehanae*. Там говорится: *Conscriptum indicem huius beneficii librum in separatis foliis conservamus sub titulo Bibliotheca Sapiehana*, то есть список книг этой бенефиции, написанный в отдельных листах, под названием *Bibliotheca Sapiehana* мы храним[2]. В настоящее время, увы, нет сведений о факте существования и о месте хранения этого рукописного каталога.

1 Kawecka-Gryczowa A. Biblioteka ostatnego Jagiełona: pomnik kultury renesansowey. Wrocław: zakład narodowy im. Ossolińskich, 1988. 344 p.

2 Misztolt A. Historia illustrissimae domae Sapiehanae. Vilnae, 1724. P. 61.

Что характерно для книг *Bibliothecae Sapiehanae*, находящихся теперь в Библиотеке Вильнюсского университета? При попытке распределить оставшиеся книги на тематические группы выясняется, что одну определенную предметную группу как преобладающую эти книги не составляют, то есть условные тематические группы распределяются достаточно равномерно.

Книги историко-географической тематической группы составляют 23 %. Среди них — исторические хроники отдельных государств — Бельгии, Франции, Индии, Испании, Бразилии, Германии, Британии и пр. анналы; имеются книги, освещающие историю одного определенного государства на всем протяжении его существования, а также рассматривающие один какой-либо исторический его промежуток. Например, истории Германии с 1617 по 1633 год посвящено произведение примерно из 1000 страниц, написанное Петром Лотихом (Petrus Lotich, 1598—1669) *Germanicarum gestarum libri*, изданное в 1646 году во Франкфурте-на-Майне, со множеством гравюр городов, битв и персон[3].

Исключительным является многотомное издание об Америке, в 1590—1614 гг. вышедшее в типографии знаменитого книгоиздателя Теодора де Бри и его сыновей, работавших во Франкфурте-на-Майне. В настоящее время это издание, обильно иллюстрированное гравюрами, стало популярным из-за представленных в нем сцен канибализма. Читателю начала XVII века издание Теодора де Бри служило источником информации о малознакомой жизни туземцев Америки. Сохранились только 1, 2, 3 и 9 тома из Сапегской библиотеки[4]. Последний попал к Сапегам из библиотеки гетмана ВКЛ Яна-Карла Ходкевича через родственные связи: его дочь Анна Ходкевич была замужем за Яном Станиславом Сапегой и, видимо, как приданое получила в наследство некото-

3 Lotichius J.P. Johannis Petri Lotichii *Rerum Germanicarum sub Matthia, Ferdinandis II & III Impp. gestarum libri LV...* Francofurti ad Moenum: typis exscripti Wolfgangi Hoffmanni, impensa Matthaei Meriani, 1646—1652. Ps 1. [20], 1154, [26] p., 8, [1], [45] il. fol.

4 Hariot, Thomas (1560—1621). Admiranda narratio... de commodis et incolarum ritibus Virginiae. Francoforti ad Moenum: Typis Ioannis Wecheli, sumptibus vero Theodori de Bry, 1590. 34, [6] p., XXIII, V fol. ; Le Moyne de Morgues, Jacques (1533—1588). Brevis narratio eorum quae in Florida... acciderunt. Francofurti ad Moenum: typis Ioannis Wecheli, sumptibus vero Theodori de Bry, 1591. [8], 30, [6] p., XLII, [11] fol. ; Staden, Hans (?—1556). Americae tertia pars. Francofurti ad Moenum: apud Ioannem Wechelum, impensis Theodori de Bry, 1592. [16], 296, [16] p. ; Americae nona et postrema pars. Francof.: apud Matth. Beckerum, 1602. [8], 362, [2], 56 p., [1], XXV fol., 100 p., [1], XIV, [1] fol.

рые книги отцовской библиотеки. Остается лишь догадываться, сколько томов об Америке, изданных Теодором де Бри, было приобретено Сапегами. Есть основание полагать, что у Сапег находился полный комплект этого издания, равно как и у Яна-Карла Ходкевича.

Произведения по философии, логике, экономике составляют 21 % от всего сохранившегося собрания. Полагается упомянуть издание «Institutionum aeconomicarum libri duo» (Лювен, 1649) с напечатанной авторской дедикацией Криштофу Николаю и Казимиру Льву Сапегам[5].

Теология, патристика и другая религиозная литература составляют 16 %. Это сборники трудов или отдельные сочинения отцов Церкви: Василия Великого, Аврелия Августина, Иоанна Златоуста, Кирилла, Амброзия, Бернарда и других. Все они находятся в исключительно хорошем состоянии, изданы академически, во многих случаях паралельно на двух языках — греческом и латинском, многотомные. Например, 11 томов фолиантов Аврелия Августина (Париж, 1635—1637)[6]. В большинстве это издания Парижской королевской типографии. Почти все они престижно переплетены: на кожаных обложках цвета красного дерева оттиснут позолоченый герб Сапег. Такая литература для Сапегов, государственных деятелей, была не столько предметом их теологических студий, сколько источником познания развития философской мысли вообще, репрезентантами мастерства престижных типографий Европы.

Книги тематики военного дела составляют 13 % от всего сохранившегося собрания. Это истории отдельных стран и отдельных войн, много произведений, посвященных определенным отраслям военного дела, например, артилерии, особенно фортификации, ее истории. Следовало бы отметить переведенное на польский язык произведение Диего Уфано «Artileria», выпущенное в Лещне в 1643 г., с многочисленными гравюрами и с изображением Смоленской битвы на фронтисписе[7]. Внимание Сапег к такого рода книгам понятно: Казимир Лев с братом Криштофом Николаем сами прошли обучение военному делу в Нидерландах,

5 Vernulaeus, Nicolaus (1583—1649). Institutionum Oeconomicarum libri duo... Lovanii: apud Ioannem Vryenborch, 1649. [8], 98, [2] p.

6 Augustinus, Aurelius (354—430). S. Aurelii Augustini... Opera tomis undecim comprehensa. Parisiis: [Compagnie du grand navire], 1635—1637. 11 t.

7 Ufano, Diego (?—1613). Archelia albo Artilleria... W Lesznie: u Daniela Vetterusa, 1643. [16], 32, 160 [i. e. 120], 72, [4] p., 60 il. fol.

особо заботились о войске ВКЛ, содержали по тысяче военных каждый, а Казимир Лев Сапега, который в битве под Рыховом в 1649 году нанес поражение казакам, прославился как умелый воевода.

В *Bibliothece Sapiehanie* были хрестоматийные издания по военному делу. Прежде всего имеется в виду проиведение Роберта Валтуриюса *De re militari*, изданное в 1534 г. в Париже, иллюстрированное гравюрами на дереве[8]. Данное произведение итальянского инженера, написано к 1460 г., первый раз напечатано в Вероне в 1472 году, стало весьма популярным, вышло семь его изданий в инкунабульном периоде, оно переведено на итальянский и французский языки. Издание, принадлежавшее Сапегам, является вторым французским изданием 1534 года. Произведение Валтуриюса считается исключительным примером истории науки — техники инженерного дела, одной из самых ранних иллюстрированных технических книг. В ней помещено 97 гравюр на дереве, изображающих разное военно-техническое оборудование и механизмы, схемы штурма замков и пр. Следует подчеркнуть, что эти иллюстрации вкомпонированы в текст, они не занимают отдельной страницы, т.е. целью иллюстрирования не является приукрашивание книги, как это намечается во многих других изданиях того времени, а наоборот — иллюстрации служат средством передачи авторской идеи, т.е. информации. Так что использование иллюстраций подобным образом являлось достаточным новшеством в эпоху инкунабулов и палеотипов.

Отдел правовой литературы, составляющий 8 %, казалось бы, слишком скромен, так как известно, что в 1644 г. Казимир Лев Сапега как меценат записал некоторые свои книги профессорам намечаемого юридического факультета Виленского университета. Найдено несколько книг с такими дарственными записями К.Л. Сапеги.

Тематическая группа художественной литературы наилучшим образом представляется произведениями античных авторов. Они составляют 8 % среди уцелевших книг *Bibliothecae Sapiehanae*. Это произведения Аристотеля (даже шесть книг), Плутарха, Платона, Ксенофонта, Пиндара, Тацита, Ливиюса и других авторов. Среди художественной литературы Ренессанса — книга сонетов Изабелы Андреини, издана в

8 Valturius, Robertus (1405—1482). De re militari... Parisiis: apud Christianum Wechelum, 1534. [12], 383, [1] p. il.

1601 году в Милане[9], а также знаменитый пасторальный роман Оноре Урфе «Астрея», славившийся тонкой психологической трактовкой своих героев[10], и даже три издания популярного анонимного романа XIII века «Амадись де Гауле»[11], названного именем нежно любящего юноши, — два издания на французском (Париж 1545, 1551) и одно на немецком (Страсбург, 1600) языках.

Остальные книги (9 %) не составляют самостоятельных тематических групп: несколько трудов по риторике, арифметике, три словаря, пара грамматик.

Странным кажется то, что в собрании отсутствуют труды по медицине. Они обычно находились во всех вельможных библиотеках, начиная с королевского собрания Сигизмунда Августа. Остается предполагать, что это только случайность, что именно такие книги потерялись по ходу столетий. Не кажется правдоподобным, что Сапеги составляли исключение из вельмож своего времени и могли не интересоваться достижениями медицины.

Упомянутые произведения выпущены в лучших издательствах Европы. Среди других книг тут находятся альды, ельзевиры, плантены, етьены. Книг, изданных издательствами ВКЛ, малое количество. Среди них надо упомянуть хронику Александра Гуагнини (Краков, 1578)[12], поэтическое произведение Яна Радвана *Radivilias*[13], в настоящее время хранящиеся в Библиотеке Академии наук Литвы. Есть большая вероятность, что в *Bibliothecae Sapiehanae* должна была находиться и *История Литвы* Альберта Виюка-Кояловича (Гданск, 1650), так как в ней напечатано авторское посвящение Казимиру Льву Сапеге, а также другие книги, подготовленные местными авторами. Казимир Лев Сапега славился как большой меценат и крупный государственный деятель, и

9 Andreini, Isabella (1562—1607). Rime d'Isabella Andreini... comica gelosa... In Milano: appresso Girolamo Bordone et Pietromartire Locarni compagni, 1601. [8], 311, [1] p.

10 Urfé, Honoré d' (1567—1625). L'Astree de Messire Honoré d'Urfé. A Lyon: de l'imprimerie de Simon Rigaud Marchand, 1631. P 1. [16], 623, [1] p.

11 Amadis de Gaula: Le neufiesme livre d'Amadis de Gaule... A Paris: pour Vincent Sertenas, 1551. [6], 190 fol.

12 Guagnini, Aleksandro (1538—1614). Sarmatiae Evropeae descriptio... Kraków: typis Matthiæ Wirzbistæ, [1578]. [5], 79, [1], 33, [1], 13, [1], 9, [1], 47, 10, [8] fol.

13 Radvan, Joannes. Radivilias sive de vita et rebus preclarissimae gentis... Nicolai Radivili... Vilnae: ex officina Joannis Kartzani, 1592. [168] p.

изданий, которые ему дедицировались и посвящались, библиография Эстрейхера насчитывает около сорока.

Тематический облик оставшейся части библиотеки Сапег наводит на заключительную мысль о том, что владевший этой библиотекой вельможный род Сапег ее собирал и формировал как библиотеку гуманитарного профиля, отражающую широкий кругозор своих владельцев. Книги, которые Сапеги приобрели и которыми пользовались, для хранения которых в Ружанах был сооружен специальный библиотечный зал, — являются репрезентантом того облика библиотек, который выражал книжную культуру самых высоких слоев жителей Великого княжества Литовского эпохи Ренессанса, их глубоко заинтересованное отношение к книге, преемственность книгоиздательского дела Европы, интенсивное функционирование книги в ВКЛ как части общего целостного европейского духовно-культурного пространства.

Нікалаеў М. В.

Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны (пераважна па матэрыялах Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу)

1. Старажытны перыяд: ад Тураўскага евангелля і «Codex Gertrudianus» да гіпатэтычнага пінскага летапісання

Кніжныя сувязі Берасцейшчыны з заходнееўрапейскімі краінамі пачаліся яшчэ ў XI ст., калі ў Тураў з жонкай князя Ізяслава Яраславіча Гертрудай прыбыла захаваная і да сёння[1] пергаменная лацінская кніга незвычайнай прыгажосці. Гертруда была дачкой польскага караля Мешка II і нямецкай маркграфіні Рыгезы, яна напэўна мела і іншыя лацінскія (магчыма нямецкія і польскія кнігі), але згадак аб іх не захавалася. «Кодэкс Гертруды» складаецца з Псалтыра, перапісанага пры канцы X ст. па заказе архіепіскапа Трэві (Ірландыя) Эгберта і ўпрыгожанага 34 мініяцюрамі, а таксама пазнейшай часткі, якая з'явілася на Русі (малітоўнік Гертруды) і пяці новых мініяцюр: «Раство Хрыста», «Укрыжаванне», «Багародзіца Пячорская», «Апостал Пётр з групавым партрэтам сям'і Яраполка» і «Каранаванне Яраполка»[2]. Малітоўнік узнік на

1 У горадзе Чывідале, на Поўначы Італіі.
2 Smorąg-Różycka M. Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy: O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku. Kraków, 2003.

працягу 1078—1087 гг., пісала яго альбо сама Гертруда, альбо, як лічаць некаторыя даследчыкі, яе капелан[3]. Мініяцюры, згодна з гіпотэзай Віктара Шматава, маглі быць створаны ў Тураве, дзе жыў Яраполк са сваёй сям'ёй да пераезду ў Кіеў[4].

Гісторыя склалася так, што не лацінскае, але кірылічнае пісьмо (адпаведна і кніжнасць) сталі той асновай, на якой грунтавалася развіцце культуры Беларусі ў старажытнарускі перыяд. Зараз агульны фонд захаваных кірылічных кніг XI—XIII стст. складае прыкладна 262 кодэксы. Сярод іх з той ці іншай ступенню верагоднасці звязваюцца з тэрыторыяй будучай Беларусі толькі шэсць — Тураўскае, Дабрылава, Полацкае і Аршанскае Евангеллі[5], а таксама Супрасльскі рукапіс XI ст. і спіс «Лесвіцы» Іаана Лесвічніка XIII ст.[6] Як правіла, рэгіянальнае паходжанне, а хутчэй бытаванне, кнігі высвятляецца не па яе асноўным змесце, мастацкай аздобе ці моўных асаблівасцях, а паводле пазнейшых прыпісак альбо звестак з гісторыі рукапісу. Так, Тураўскае Евангелле XI ст. змяшчае ўкладны запіс князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага з жонкай і сынам ад 2 мая 1508 г.: ён надае да царквы Перамянення ў Тураве «сад с пасекою и поле з сеножатьми... на сюи стороне на перессельи села Вересни[ц]кого, на сюи стороне Воронине от замку». 10 лютага 1513 г. на іншым аркушы імі ж зроблены запіс-наданне да той самай царквы «три поли на пересельи, села Вересницкого, и з припашьми, и з сеножатьми, и з замежьками, по самую течьку и долину».

Шырока вядома дзейнасць выдатнага прапаведніка і кніжніка XII ст., епіскапа Кірылы Тураўскага. Адносна яго твораў думкі даследчыкаў палярна разыходзяцца: яго залічваюць то да арыгінальных аўтараў, то да простых перапісчыкаў багаслоўскіх тэкстаў. Для вырашэння праблемы была зроблена спроба вылучыць фармальныя прыкметы стылю Кірылы з дапамогай колькаснага аналізу, што прывяло да высновы аб прэваляванні ў 11 творах, якія традыцыйна прыпісваюцца яму, стылю выкарыстаных ім крыніц і, значыць, аб кампілятыўнай дамінанце ў яго

3 Potkowski E. Kobiety a książka w średniowieczu — wybrane problemy // KHist. 1998. № 3. S. 3—4.

4 Шматаў В. Ф. Партрэт Яраполка ў мініяцюрах // ПГКБ. 1980. № 4. С. 24—26.

5 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. М., 1984. № 10, 55, 194, 195, 342.

6 Щапов Я. Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. Вып. 1. М., 1976. № 18, 206.

творчасці[7]. Тым самым ускосна сведчыцца аб даступнасці Кірылу карыстання добрым кнігазборам. Ні воднай кнігі, якую традыцыя непасрэдна звязвала б з Кірылам як перапісчыкам, не захавалася, але ад часоў Вялікага княства Літоўскага засталося багата спісаў яго малітоўных вершаў. Яны ўвайшлі ў многія рукапісныя і друкаваныя зборнікі[8], прынамсі, у кнігу «Молитвы повседневные», якую выдала Віленскае праваслаўнае брацтва ў 1596 г.[9] У XVII ст. Кірыла Тураўскі друкаваўся ў Вільні, Еўі, Куцейне[10]. Вынікі пошукаў яго малітоўнага цыклу ў рукапісных кнігах дазваляюць гаварыць пра больш чым 60 спісаў рознай паўнаты[11].

19 чэрвеня 1205 г. армія галіцка-валынскага князя і фактычнага дыктатара ўсёй Паўднёвай Русі Рамана Мсціславіча (вядомага ката і садыста, які ўжываў у буйных маштабах такія кары як закопванне жывым у зямлю, здзіранне скуры, выдзіранне вантробаў і да т. п.) была ля Завіхоста на Вісле нашчэнт разбітая войскам кракаўскага князя Лешка Белага. Загінуў і сам Раман. Палітычная раўнавага ў рэгіёне рэзка парушылася. Паміж 1208 і 1211 гг. на Валынь абрынуўся вораг, якога да той пары тут ведалі толькі з расказаў пра далёкія паходы Рамана. «Олександру седящу в Володимере, а брату его Всеволоду в Червьне, Литва же и Ятвезе воеваху и повоева же Туриск, и около Комова, оли и до Червена... Беда бо бе в земле Володимерьстеи от воеванья Литовьского и Ятвяжьского», — так кажа летапіс[12], фіксуючы з'яўленне на міжнародным арэне новай самастойнай ваеннапалітычнай сілы — Літвы. Праходзіць некалькі гадоў, і ўдава Рамана падпісвае (каля 1219 г.) з літоўскімі князямі (пералічана звыш 20 імёнаў) мірную і саюзніцкую дамову. Сярод князёў называецца навагрудскі князь Міндоўг, а неўзабаве словы «Літва» і «Міндоўг» робяцца амаль што

7 Полянская И. В. Кирилл Туровский: творец или компилятор?! // От Нестора до Фонвизина. Новые методы установления авторства. М., 1994. С. 97—100.

8 Аб спадчыне Кірылы Тураўскага ў XVI—XVII стст. гл.: Саверчанка І. В. Aurea mediocritas. С. 34—36.

9 Кніга Беларусі 1517—1917: зводны каталог. Мн., 1986. № 44 (спасылкі даюцца на нумары першага раздзела гэтага каталога — «Старадрукаваныя кірылічныя выданні»). Рэпрынт выдання 1596 г. змешчаны ў кн.: Лабынцаў Ю. А. «Напой росою благодати...»: малітоўная паэзія Кірыла Тураўскага. Мн., 1992. С. 93-235.

10 Кніга Беларусі 1517-1917. № 58, 70, 96, 104, 114, 119.

11 Рогачевская Е. Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: тексты и исследования. М., 1999. С. 17—42. Тут жа (с. 89-197) апублікаваны поўны сядмічны цыкл малітваў Кірылы па малітоўніку 1601 г. (Кніга Беларусі 1517—1917. № 58), які памылкова названы выданнем 1602 г.

12 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 721.

сінонімамі. «Літва Міндоўга» адчувае сваю сілу, але асцерагаецца Галіча, які пры ўсіх унутраных закалотах здаваўся сучаснікам моцнай ваеннай дзяржавай. Гэты абмежавальнік зняло мангольскае заваяванне 1237—1241 гг., пасля якога нарастае шэраг літоўскіх нападаў з Навагрудка на ўсе сумежныя землі — веерам, ад Полацка да Брэста. Нейкую абарону — і то з мангольскай дапамогай — трымае толькі Галіцка-Валынскае княства; у іншых раёнах супраціўленне цалкам адсутнічае. «Што хто приемлеть, собе держить», — з такой гарантыяй Міндоўг пасылае сваякоў ваяваць да Смаленска[13], прасцей кажучы: бярыце вы ў іх колькі хочаце, праблемаў не будзе. Сапраўды, з 1260-х гг. у Полацку ўжо de jure сядзяць літоўскія князі. Гэтак жа на працягу другой паловы XIII ст. валяцца Тураўскае і Пінскае княствы. Гісторыкі патрацілі шмат высілкаў, спрабуючы неяк прымірыць, звесці разам сведчанні рускіх, беларуска-літоўскіх і польскіх летапісаў і хронік аб гэтых падзеях. Справа аказалася цалкам безнадзейнай: храналогія і генеалогія атрымліваюцца самыя фантастычныя (накшталт змены чатырох пакаленняў за 30 гадоў), а чаргаванне на адным сталe рускіх і літоўскіх князёў стварае настолькі дзіўную цераспалосіцу, што некаторыя аўтары прапанавалі нават тэорыю аб «літоўска-рускім сукіраўніцтве», напрыклад, у Тураве. Ад пачатку XIV ст. на большасці княжацкіх сталоў сядзяць ужо новыя гаспадары, і да гэтага ж часу абшары новай дзяржавы дасягаюць пэўных прыродных межаў — Дзвіны і Дняпра на паўночным усходзе і басейна Прыпяці на поўдні. Тэрыторыя стабілізуецца, пачынаецца новы перыяд.

І лепшы паказчык адрознення гэтай новай літоўскай Русі ад старых рускіх княстваў — манголы. Для іх межы літоўскіх заваяванняў сталі амаль неадольнай перашкодай. У 1259 г. Бурундай канчаткова ставіць на калені Галіцка-Валынскае княства; непасрэднай жа прычынай гэтага з'яўляецца крах (годам раней) саюзнай мангола-галіцкай экспедыцыі супраць Літвы. Наймаштабнейшая выправа, задуманая амаль як паўтор Батыевай, заканчваецца накшталт рабаўнічага наезду: «Василкови же (валынскі князь Васілька Раманавіч. — *М. Н.*) едущу по Борундаи одиному по Литовьскои земле, обрет негде Литву, избив ю и приведе саигат Бурондаеви»[14]. Адносна ваенных дзеянняў гісторык слушна заўважае, што «Валынскі летапіс» паведамляе галоўным чынам аб Васільку, які

13 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 815.
14 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 847.

беспаспяхова шукаў у Літве схопленага пляменніка, Наўгародскі ж абмяжоўваецца адной загадкавай фразай: «Тои ж зимы взяша татарове всю земли Литовскую, а самехь избиша»[15]. Два наступныя паходы (паводле летапісу, 1274 і 1277 гг.) завяршаюцца гэтак жа бяздарна. У адным выпадку саюзнае войска спыняецца, убачыўшы пару, якая ідзе з-за гары, і лічачы, што гэта конніца праціўніка; але выявілася, «оже нетуть рати, но паря идяшеть со истоков, текущих из гор, зане морозе бяхуть велице»[16]. У другім — пакуль манголы спустошаюць ваколіцы Наваградка, галіцка-валынскія князі адпраўляюць свайго ваяводу пад Ваўкавыск, дзе прусы і борты вынішчаюць альбо бяруць у палон увесь яго атрад. Князі вымушаны пайсці на перамовы — «и докончаша с горожаны, како города им не имати, а свое бояры выимати. Бояры свое поимаша, а городу не въспеша ничего же, тако возвратишася во свояси»[17]. З усёй гэтай невыразнасці, набору паўанекдатычных ці яўна ганебных для захопнікаў фактаў відавочна адно: пакарэнне Літвы цалкам правалілася.

Зразумела, самая смутная і крывавая пераходная эпоха была маласпрыяльнай для захавання існуючых альбо ўзнікнення новых помнікаў культуры. Таму наўрад ці мае рацыю В. Насевіч, калі кажа аб «бясспрэчным дамінаванні» Русі над Літвой у культурнай сферы ў другой палове XIII ст.[18] Культурнае дамінаванне мае перадумовай, па-першае, пэўную ўнутраную сілу, перакананасць, нават агрэсіўнасць пануючай культуры, а па-другое, адзіную прастору культурнага ўзаемадзеяння, якая забяспечваецца ў першую чаргу адзінствам дзяржаўнай улады і тэрыторыі. У XIII ст. нічога падобнага яшчэ не было. Разрозненыя рускія гарады пад заўсёднай пагрозай мангольскага ці галіцкага нашэсця маглі думаць толькі аб ратаванні рэшткаў старой культуры. Практычна адзінае непасрэднае паведамленне наконт кнігаў гэтага часу змешчана ў Галіцка-Валынскім летапісе, дзе апісваецца, як князь Уладзімір Васількавіч заснаваў «многы городы», у Камянцы паставіў царкву Дабравешчання Багародзіцы і «положи» ў ёй апракасныя (г. зн. з тэкстам у паслядоўнасці пры богаслужэнні) Евангелле і Апостал, а таксама Парэмійнік (богаслужбовыя тэксты Старога Запавету) і некалькі загадкавы «съборникь

15 Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага Княства Літоўскага. Людзі і падзеі. Мн., 1993. С. 47.
16 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 873.
17 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 878.
18 Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. С. 60.

отца своего». У Брэсце «постави ж церков святого Петра, и еуагелие да опракос оковано сребром... туто положи», і ў Бельску «поустрои церков иконами и книгами»[19].

Да гэтага ж класу з'яваў трэба аднесці і факты вядзення пінскіх летапісных запісаў[20] альбо нават стварэння найпазнейшай, пятай рэдакцыі Галіцка-Валынскага летапісу (1292) дзесьці ў Пінскай зямлі, верагодна, у самім Пінску[21]. Апошняя гіпотэза грунтуецца, мяркуючы па ўсім, толькі на ўпамінанні пінскіх князёў у апісанні пахода на Літву пад 1274 г. («идоша же с ними князи Пиньсции и Туровьсцеи»[22]), што наўрад ці можа лічыцца пераканальным довадам. Па праўдзе кажучы, яшчэ ў XIX ст. пецярбургскі беларус, прафесар Духоўнай акадэміі Міхаіл Каяловіч упэўнена пісаў, што «рускія ўцекачы ад татарскіх гвалтаў зносілі з сабой ў Літву сярод сваёй маёмасці і кнігі, у тым ліку невялікую колькасць летапісаў, і, у кожным выпадку, прыносілі ў Літву ўмельства і звычку да пісання летапісаў і чытання іх»[23]. Нам няясна, чаму канкрэтна вучоны зрабіў гэтую выснову, — у крыніцах няма звестак пра падобных уцекачоў, ратаванне імі помнікаў кніжнасці і да т. п., але тут не варта чапляцца да шаноўнага гісторыка: такое цалкам магло быць. Важна іншае: усе гэтыя факты і гіпотэзы адназначна паказваюць на тое, што ў эпоху набліжэння заняпаду Галіцка-Валынскага княства на нейкі момант адбылося ўзмацненне культурнага ўплыву яго паўночнай перыферыі, ад Бельска і Брэста да Пінска, г. зн. тых земляў, якія неўзабаве ўвойдуць у склад Вялікага княства Літоўскага. Ужо фармуецца фонд кніжных помнікаў, з якім Вялікае княства ўвойдзе ў перыяд свайго аформленага і стабільнага існавання.

2. Перыяд Вялікага княства Літоўскага. Экзэмпляры Брэсцкай Бібліі ў Пецярбургу і Маскве

У Вялікім княстве Літоўскім тым чыноўнікам, які адказваў за распаўсюджанне афіцыйных дзяржаўных дакументаў, у сярэдзіне XVI ст.

19 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 925, 927.

20 Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. СПб., 1996. С. 294.

21 Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання ; редакції і редактори). Київ, 1958. С. 30—31.

22 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 872.

23 Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. 4-е изд. Мн., 1997. С. 63—64.

быў канцлер Мікалай Радзівіл Чорны. Ён атрымаў гэты ўрад адначасова з вышэйшай дзяржаўнай пасадай — віленскага ваяводы — у снежні 1550 г. Ужо праз два гады ён арганізаваў у Брэсце друкарню, якая стала другой у Вялікім княстве па часе заснавання (пасля віленскай Францыска Скарыны). Аднак для дзяржавы карысць ад брэсцкай друкарні была ніякая — выканаць пажаданні шляхты аб надрукаванні Статута ВКЛ (у рэдакцыі 1529 г.) яна не магла за адсутнасцю кірылічных шрыфтоў і друкароў, якія б разумелі дзяржаўную (беларускую) мову. Спатрэбіўся час, пакуль да ўлады ў Вільні прыйшлі іншыя асобы і дзяржава клопатам віленскага ваяводы Льва Сапегі і працай скарбнага Лукаша Мамоніча і яго брата, віленскага бургамістра Кузьмы Мамоніча арганізавала друкаванне ў сотнях аднолькавых паасобнікаў зводу сваіх законаў (Статут 1588 г.).

Якраз на перыяд працы «невядомага друкара» прыпадае стварэнне найбольш значнага выдання брэсцкай друкарні — «Biblia święta, to jest księgi Starego i Nowego zakonu wlasnie z żydowskiego, greckiego i lacinskiego nowo na polski język z pilnoscią i wiernie wyłozone» 1563 г. — поўны пераклад Бібліі на польскую мову, самае буйнае па аб'ёме друкаванае выданне XVI—XVIII стст. у Вялікім княстве Літоўскім. «Не тое што насіць — вазіць цяжкавата», — з'едліва сказаў пра гэты фаліянт Сымон Будны.

Увагу кожнага, хто браў у рукі важкі том Бібліі 1563 г., прыцягвае аздоба: два гравіраваныя тытульныя аркушы (асобныя для Старога і Новага Запаветаў), гравюры-ілюстрацыі да першых частак Старога Запавету (кнігаў Быцця і Зыход), прыгожы, добра чытэльны гатычны шрыфт і рознага памеру ініцыялы. Гравюры-ілюстрацыі выканаў высакакласны майстар, верагодна, запрошаны толькі для гэтай мэты, — ні да, ні пасля Бібліі 1563 г. у кніжнай прадукцыі друкарняў ВКЛ яго працы не сустракаюцца. Аднак вельмі падобныя і па кампазіцыі і па тэхніцы выканання (хоць і меншыя памерам) медзярыты можна бачыць, напрыклад, у кніжцы слыннага італьянскага паэта Габрыэля Сімяонэ «Figure de la Biblia, illustrate de stanze tvscane» ў ліёнскім (друкарня Gvilielmo Rovillio) выданні 1565 г. Антверпенскі друкар Крыштаф Плантэн выдаў у 1583 годзе лацінскую Біблію in-folio, якая мела цудоўныя гравіраваныя ілюстрацыі, у тым ліку скапіраваную з Брэсцкай Бібліі 1563 г. гравюру «12 кален Ізраілевых». Антверпенскі гравёр цалкам захаваў кампазіцыю брэсцкай гравюры і яе асобныя дэталі, аднак зрабіў і некаторыя змены: антверпенская гравюра крыху большая памерам (240x360 мм), брэсц-

ская — (225x335 мм), на ёй не паказаны рэльеф мясцовасці і дробныя другарадныя персанажы.

Брэсцкая Біблія вывучана яшчэ вельмі слаба. Прычына гэтага часткова ў тым, што захаваныя паасобнікі раскіданыя па свеце і патрабуецца вялікая праца, каб зрабіць іх навуковыя апісанні (з запісамі ўладальнікаў-гаспадароў і карыстальнікаў-чытачоў, іначай сказаўшы — «з правіненцыямі»).

Патрэбны сістэмны пошук і рэгістрацыя захаваных паасобнікаў па ўсім свеце (па нашых меркаваннях, гэта будуць некалькі дзясяткаў экзэмпляраў). Прыгадаем некалькі самых цікавых паасобнікаў Брэсцкай Бібліі з расійскіх кнігасховішчаў:

Масква, аддзел рэдкіх кніг Расійскай Дзяржаўнай бібліятэкі:

1) паасобнік з пазначэннем на ніжняй крышцы пераплёту шыфру МК VII—12498. Мае авальны штамп «Библіотека московской духовной академии» і ўклееныя лісток: «O to są punkta i wiersze wyjęte z Bibliy NN. Starego Testamentu: list 15, 109, 288, 313; z Novego Testamentu na Karcie 55, 112, 48, 344, 432, 507. x. Aloizy Osiński Profes. Litev.». Тытульны аркуш гэтага экзэмпляра (спрошчаны варыянт) выкананы ад рукі, пяром;

2) у экзэмпляры з шыфрам МК VII — 12497 няма канца, на ніжняй дошцы пераплёту запіс пяром (памылковы — М.Н.) аб тым, што кніга выдрукавана Якубам Вуйкам у Кракаве ў друкарні Лазара року 1599. Кніга паходзіць з Маскоўскай духоўнай акадэміі, мае цікавыя дапіскі пяром, беларускай мовай (лацінкай) з тлумачэннямі (аркуш 1—62).

3) добра захаваны паасобнік Брэсцкай Бібліі (інв. N 15892), які мае ўладальніцкі запіс расійскім скорапісам XVII ст.: «Книга Сія Фёдора Сожкова» належала пазней бібліятэцы Сергіевай Святатроіцкай Лаўры.

4) экзэмпляр з інвентарным нумарам 12496 мае выдатны пераплёт XVI(?) ст. з дошак у жоўтай ціснёнай скуры, масіўнымі навугольнікамі з пуклямі, металічныя зашпількі. Асаблівасць гэтага паасобніка яшчэ і ў расфарбаваных тытульным аркушы, гербе Радзівілаў, гравюрах і ініцыялах (на першых 75 аркушах).

5) паасобнік з РДБ з нумарам XVI-400 паходзіць з Пецярбурга і мае шыфр Імператарскай Публічнай бібліятэкі: «Зала 22 шкаф XVIII Полка 3 № 1».

Санкт-Пецярбург:

1) Бібліятэка Расійскай Акадэміі навук. Шыфр: 2187.f.max./2152. Паасобнік поўны, захаванасць здавальняючая. Тытульны аркуш рас-

Liſt. 135.

Kſiegi Sedziow.

Argument.

PO śmierći Jozuego áż do czáſow Saulá Królá pierwſzego rzecz poſpolita Izráelſka byłá przez niemáły czás ſpráwowána przez niektore męże/ obráne nie z ktorego pewnego pokolenia ábo domu/ ále dziś z iednego á iutro z drugiego. A tychći nie obierano poſpolitym obyczáiem/ ále byli pobudzáni y podáni od Bogá według iego vpodobánia/ á iáko baczył być rzecz potrzebna ku rządowi ludu onego. Ty przełożone ábo ſpráwce zwano Sędźmi/ ábowiem byli poſtánowieni ku czynieniu Sądu y roſkazánia Páńſkiego/ ktory ie dla thego obdárzał duchem ſwoim/ duchem mądrośći y mocy. Był thez vrząd ich ſpráwowáć lud w kárnośći podług zakonu/ záchowywáiąc gi w prawdźiwey wierze/ y w prawdźiwey chwale Bożey/ bronić go od nieprzyiaciół/ czyniąc káżdemu ſpráwiedliwość według tego iáko w zakonie ieſt nápiſano.

Kapitu. I.

6. Ale Adonibezek vciekł/ ktorego oni gonili/ á vłápiwſzy gi vćieli pál/

Wtore Kśiegi Kroniki. Liſt. 247.

Beniáminie/ y obliczył ie począwſzy od dwudźieſthego roku y dáley/ á nálazło ſie miedzy nimi mężow ná wybor gotowych ku boiowi trzy kroć ſto tyſiecy z drzewcy y z tarczami.

6. Ktemu z Izráelá przyiął zá pieniądze ſto thyſiecy ludu rycerſkiego zá ſto tyſiecy tálentow śrebrá.

7. Przyſzedł pothym do niego mąż Boży y ták mowił/ O Krolu/ niechay że woyſko Izráelſkie z tobą nie chodźi: Abowiemći nie máſz Páná z Izráelem y ze wſzytkimi ſyny Efráimowemi.

mu powiedźiał/ Izali ćie obrano pánem rádnym Krolowi? Przeſtań że by ćie ſnadź nie zábito: A ták go zániechał prorok mowiąc/ Już znam że Bog vmyſlił iżby ćie zátráćił/ gdyżeś to vczynił niechcąc ſłucháć rády moiey.

17. Wſzedł potym Amázyaſz Krol Judſki w rádę/ y poſłał do Joáſá ſyná Joácházowego ſyná Jehu Królá Izráelſkiego z tym poſelſthwem Przyidź á vyrzy ſie z emną.

18. A Joas Krol Izráelſki poſłał do Amázyaſzá Krolá Judſkiego z táko

Joás Krol Izráelſki.

Кірылічныя дапіскі XVI ст. да загалоўкаў асобных частак Брэсцкай Біблії ў экзэмпляры РНБ (шыфр: 17-а.14.1.19).

фарбаваны, пад тытулам надпіс: «Heretycka». На першым аркушы надпіс «Biblia Polonica» і штамп бібліятэкі Віленскай акадэміі. Тут і стары шыфр: 1.4.1. На рэстаўрацыйнай паперы, падклеенай да тытулу, запіс: *«z Biblioteki akademii Wilenskiey darem Jw. Tadeusza Czackiego Taynego Sowietnika i Czlonka honorowego tojie akademii 1829». У тэксце шматлікія падкрэсліванні чырвоным* чарнілам.

2) Расійская Нацыянальная бібліятэка. Фонд «Паліграфія», шыфр: 17-а.14.1.19. Захаванасць здавальняючая. Гэты паасобнік цікавы тым, што ўсе часткі Бібліі падпісаны ад рукі славянскай мовай, кірыліцай, таксама кірыліцай прастаўлена нумарацыя псалмоў у Псалтыры.

3) Расійская Нацыянальная бібліятэка. Аддзел рэдкіх кніг, шыфр: 1.1.1.1. Добра захаваны экзэмпляр у пераплёце XVIII стагоддзя са срэбнымі зашпількамі. Шматлікія маргіналіі ў розных месцах тэксту, лацінскай і польскай мовамі.

4) Архіў Ваенна-Марскога Флота Расіі. Шыфр: Ф. 9 Дубасов, № 1496. Паасобнік выдатнай захаванасці ў шыкоўным пераплёце XIX ст. працы берлінскага майстра Карла Лемана. На пераплёце — герб «Наленч». На ўнутраным баку верхняй крышкі надпіс пяром: «Ex libr. Stanislaw Radziwil 859» і намалявана пяціканцовая зорачка. Асаблівасці яго ў шматлікіх маргіналіях XVI—XVIII стст., зробленых на беларускай, польскай і арабскай мовах. Арабскія прыпіскі зроблены ў тых месцах, дзе Біблія апавядае пра ліхвяроў, свіней, чужых багоў (балванаў) і інш. Не выключана, што гэты паасобнік належаў усходазнаўцу і падарожніку па Турцыі і Блізкім Усходзе Вацлаву Жэвускаму (гербу «Наленч») і трапіў да адмірала Дубасава разам з маёнткамі ў Старакантанцінаве на Валыні. Калі гэтая кніга трапіла да Станіслава Радзівіла — невядома.

3. Інкунабула з картамі з бібліятэкі брэсцкага ваяводы

У друкаванай еўрапейскай кніжнай прадукцыі XV ст. пераважаюць царкоўныя і тэалагічныя кнігі, працы па філасофіі і праву, аднак сярод інкунабулаў ёсць выданні па астраноміі, матэматыцы, медыцыне, траўнікі, кнігі па гісторыі, працы антычных аўтараў, паэтычныя і празаічныя творы, рыцарскія раманы, календары і да таго падобныя творы. Важны пласт першадрукаваных кніг змяшчае першадрукаваныя ж геаграфічныя карты. Па словах гісторыка картаграфіі Льва Багрова,

«адным з першых сярод вучоных адчуў прыемнасць ранніх карт Йоган Готфрыд Грэгорый. У сваёй працы «Цікавыя думкі аб найбольш важных і дакладных старых і новых картах зямлі» (1713 г.) ён выказваецца так: «Гэтыя карты сталі цяпер вельмі рэдкія, і іх цяжка адшукаць. Яны робяцца такімі ж жаданымі, як старыя манеты».

Да такіх картаў належаць вядомыя яшчэ ў перыяд сярэднявечча творы антычных і сярэдневяковых аўтараў, якія да вынаходства кнігадрукавання распаўсюджваліся ў спісах. Сярод іх галоўнае месца належыць «Геаграфічнаму кіраўніцтву» Клаўдзія Пталемея — твору вельмі распаўсюджанаму, на які прыходзіцца большая частка карыстаных у сярэднявеччы картаў (далей мы будзем называць яго, як гэта прынята, «Геаграфіяй»)[24]. У Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу зараз захоўваецца паасобнік аднаго з самых ранніх друкаваных выданняў «Геаграфіі» — першага ульмскага выдання (1482 г.), які сваім лёсам звязаны з сярэдневяковым Брэстам. Кніга гэтая паходзіць з бібліятэкі брэсцкага ваяводы Крыштафа Зяновіча, які 20 красавіка 1585 г. «па Багдане Сапезе» (пасля Багдана Сапегі — *М.Н.*) быў прызначаны брэсцкім кашталянам, а 20 снежня 1588 г. заняў больш высокую пасаду брэсцкага ваяводы[25].

«Геаграфія» яшчэ ў IX ст. была перакладзена на арабскую мову, а ў Еўропе яна набыла шырокую вядомасць пасля перакладу на лацінскую мову александрыйскім вучоным Эммануілам Хрызалорасам і яго вучнем Якабам Ангелюсам у XV ст. Пасля гэтага кнігу з картамі неаднаразова капіравалі на заказ. Сярод перапісчыкаў былі такія вядомыя ілюмінатары, як француз Гуга Камміно, італьянец Пьетра Массайо, немец Мікалай Германус. Гэты апошні — Мікалай Германус, з чыім імем цесна звязана слова «Касмаграфія» (так быў названы лацінскі пераклад «Геаграфіі»), у 1466 г. паднёс у дар герцагу Борзо зробленую ім самім копію кнігі Пталемея. Прычым гэта была не проста копія трактата з картамі. Усе 27 картаў Мікалай Германус склаў у новай, канічнай праекцыі, пазней названай яго імем. Ён змяніў фармат картаў, увёў новы метад паказу гораў, рэкаў, мораў, межаў. Лічбы, якія азначаюць даўготы і шыроты, ён размясціў не на паралелях і мерыдыянах, як было пры-

24 З пачатку кнігадрукавання да канца XVI ст. выйшла трыццаць адно выданне «Геаграфіі».

25 Wulff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego: 1386—1795. Kraków, 1885. S. 9.

Nota ad inueniendum igitur regiones prouincias maria: flumina: montes & ciuitates: necnon insularum ſitus vbi incipiunt vbi ve finiũt. Do primo exemplum tale in quo .ſ. libro in quoto capitulo & in qua tabula ſit poſita mater noſtra videlicet Ieruſalē Intrabo igit' litteram I. et inuenio Ieruſalem: libro quinto capitulo ſedecimo tabula quarta aſie. Intrabo quintum librũ ca. 16. & inuenio: Ieroſolima que nunc dicit' capitolia ex directo. 66. gradus longitudinis &. 31 $\frac{2}{3}$. latitudinis. Intrabo ergo quartam tabulā aſie cum. 66. gradib⁹ tā ſuperius q̄ inferius adnotatos & fac pendiculum ſtare ſiue filum. Similiter accipe gradus latitudinis ſcꝫ. 31 $\frac{2}{3}$. ex ambabus partibus: & fac iterum filum ſiue pendiculũ ſtare & preciſe ſub cruce amboꝝ pendiculorum poſitus eſt punctus crocei coloris qui eſt ciuitas: & ſcriptura poſita cum puncto eſt ieruſalem. Sic cum omnibus & ſingulis eſt faciendum.

Item tria ſunt cōſiderāda in hoc regiſtro. Primo ꝙ actor nō intendit oſtendere qualis nunc ſit ſtatus religionis chriſtiane: ſed q̄lis fuerit: vt dolentes catholici de ſuo dāno pniam agentes: ꝓuidere ſtudeant & que p victorias martyrum & ſanctimonialium: confeſſorum conquiſita erant his diebus perdita recuperare procurent.

Secundo ꝙ nō intendit principaliter oſtendere vbi ſancti venerant' & eccleſias habent cōſtructas: aut corpora eorum tranſlata: ſed precipue vbi nati: vbi militauerunt: & vbi mortui ſunt.

Tercio ꝙ lector attendat breuia ſcripta ſub ciuitatibus: naꝫ ibi in ſummario vt plurimi de vita ſctōꝝ inueniet aliquando breuia: aut pars eorum ſubſcribitur ciuitatibus.

Illustri et Magnifico Domino Dno Christophero Zenowicio
Palatino Brastensi Ceresciensi Propoiscensiqꝫ Capitaneo,
Musarum amatori, literatorum Mœcenati perpetuo.
In
Pignus fraternæ obseruantiæ Nicolaus Pacius
Succamerarius Brastensis Hoc opus
dono dedit Gnaciys
ANNO SALUTIFERO
M D L XCII
Julii 4 die

In Amoris pignus donatus V. D. Thomæ Wizgersky Art et Phia
Baccalaur. ab Andrea Draussky Anno 1626.

Пталемей. Касмаграфія. Ульм, 1482. Прыпіска на адвароце тытульнага аркуша.

нята перад тым, а паміж імі. Карты гэтага кодэксу (зараз захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Неапалі) пазней сталі асновай картаў першага поўнага друкаванага выдання «Геаграфіі» (Балонья, 1477). Але хаця карты «Геаграфіі» стаялі нашмат вышэй твораў сярэдневяковай картаграфіі, яны не маглі задаволіць патрабаванняў часу. На антычных картах Пталемея геаграфічныя назвы толькі ў рэдкіх выпадках супадалі з сучаснымі, і толькі гісторыкі маглі ў іх разабрацца. Што да мноства недакладнасцяў і няправільных звестак пра мясцовасці, аддаленыя ад Александрыі, то пра іх няма чаго і казаць. З гэтай прычыны «Геаграфія» ў наступных выданнях дапаўняецца «сучаснымі картамі» («tabulae modernae»).

Хутка пасля стварэння Мікалаем Германусам першай копіі «Геаграфіі» Пталемея з'яўляецца другі, перапрацаваны варыянт. На гэты раз Мікалай Германус складае карту свету ў новай праекцыі — псеўдаканічнай. Да традыцыйных 27 картаў ён дадае тры новыя: Скандынавіі з паўночнымі землямі, Іспаніі і Італіі. На карце Скандынавіі ўпершыню ў гісторыі «Геаграфіі» з'яўляюцца сучасныя геаграфічныя назвы[26]. У 1468 г. Мікалай Германус робіць яшчэ адзін, ужо трэці варыянт картаў. Колькасць «сучасных картаў» павялічваецца яшчэ на дзве: з'яўляюцца карты Францыі і Палесціны. Менавіта гэты варыянт і быў выкарыстаны ў ульмскім выданні «Геаграфіі» 1482 г.

Карты ульмскага выдання гравіраваныя на дрэве і складзеныя ў маштабах ад 1:2 000 000 да 1:2 200 0000. На адвароце кожнай надрукавана яе назва — названа краіна (краіны), якая паказана на карце. «Зяновічаў» паасобнік «Геаграфіі» Пталемея 1482 г. цудоўна захаваны: фарбы, якімі расфарбаваны карты, ані не пабляклі; скураны пераплёт крыху кранутьі шашалем. Карты ў гэтым паасобніку расфарбаваныя: мора сіняе, унутраныя рамкі жоўтыя, знешнія — карычневыя. Межы адзначаны светла-аранжавай фарбай, суша жоўтай і светла-карычневай; рэльеф паказаны нейкім падабенствам гарызанталяў, размаляваны бурай фарбай. Трэба адзначыць цудоўны шрыфт выдання, мастацкія ініцыялы, арнамент, які ўпрыгожвае тлумачальны тэкст на адвароце картаў. На тытульным аркушы ад рукі чырвонай фарбай назва кнігі: COSMOGRAPHIAE.

26 Успамянутая карта з'яўляецца першай «сучаснай картай» у «Геаграфіі» і першай друкаванай картай Скандынавіі.

Таксама ад рукі на адвароце пераплёту чарніламі пазнейшая дапіска: «Inscriptus Catalogo librorum Monasterii Vitouensis».

На адвароце тытульнага аркуша зроблены ўкладны запіс:

Illustri et Magnifico Domino D[omi]no Christophero Zenovicio
Palatino Braestensi Cecerscensi Propoiscensique etc. Capitaneo,
Musarum amatori literatorum Maecenati perpetuo.
In
Pignus fratenae observantiae Nicolaus Pacius
Succamerarius Braestensis Hoc opus
dono dedit [Ciuacicys? Guacicys?]
ANNO SALUTIFERO
MDL.XCII
Julii 4 die

[Слаўнаму і вялікадушнаму Пану а Пану Крыштафу Зяновічу, Брэсцкаму ваяводзе, Чачэрскаму і Прапойскаму і іншых старасце, аматару муз, нязменнаму Мецэнату вучоных.

На доказ брацкага шанавання Мікалай Пац[27], падскарбі брэсцкі прыносіць як дар гэта сачыненне <?>

У год, што прыносіць збаўленне, MDL.XCII, 4 ліпеня][28].

Відавочныя дзень і месяц, калі была падпісана кніга: 4-га ліпеня. Аднак у лічбе году ёсць пэўная неадпаведнасць, прачытаць яго мы не змаглі. Надпіс зроблены без спешкі, выразна і каліграфічна, аднак уяўляецца, што аўтар зрабіў памылку (апіску). Прачытанне даты можа выглядаць наступным чынам:

MDL.XCII = 1592 у тым выпадку, калі трэці справа знак «L» — памылка (лішні знак).

MDL.XCII = 1592 у тым выпадку, калі другі злева знак «C» — памылка (трэба «L»).

Аднак застаецца верагоднасць іншага тлумачэння гэтай даты.

У снежні 1585 г. Крыштаф Юр'евіч Зяновіч быў прызначаны брэсцкім кашталянам (пасля Багдана Сапегі, які перайшоў на вышэйшую пасаду

27 Калі першую літару прачытаць не як «P», але як «L», тады прозвішча дарыцеля будзе гучаць «Lacius», што адпавядае лацінскаму напісанню прозвішча Ляцкі. Каго ў гэты час называюць брэсцкім падскарбіем іншыя крыніцы, нам невядома.

28 Пераклад: Раман Паўлоўскі, Мікола Нікалаеў.

Смаленскага ваяводы), а праз тры гады, у 1588 г., ён — ужо брэсцкі ваявода (таксама пасля Сапегі, Мікалая Паўлавіча, які 10 кастрычніка 1588 г. пайшоў на пасаду ваяводы Віцебскага). Жыў Крыштаф Зяновіч да 1614 г. і памёр на пасадзе брэсцкага ваяводы. Вядома пра яго багатыя кніжныя ахвяраванні для кальвінскага збору ў Смаргоні.

Шмат гадоў пазней, у 1626 г., чарговы ўладальнік «Геаграфіі» дадаў яшчэ адно прысвячэнне:

In Amoris pignus donatus V.[Venerabili?] Thomae Wrzebinsky Art[ium] et P[hi]l[o]s[oph]iae
Baccalaur ab Andrea Stavisky Anno 1626

[На доказ любові падаравана [шаноўнаму] Фаме Вжэбінскаму, бакалаўру мастацтваў і філасофіі, Андрэем Ставіскім у год 1626.]

Шматлікія заўвагі і допісы пяром на палях гэтага фаліянта сведчаць, што з ім актыўна працавалі чытачы (мяркуючы па палеаграфіі почыркаў — у XVI—XVII стст.).

4. Кнігі з бібліятэк Яна Фрыдэрыка і Аляксандра Сапегаў

У гісторыі Беларусі заслугі прадстаўнікоў роду Сапегаў, які паходзіў з Брэстчыны, каласальныя і да канца яшчэ не ацэненыя. Першы з Сапегаў, хто заняў вышэйшую ў Вялікім княстве Літоўскім дзяржаўную пасаду віленскага ваяводы (у 1623—1633), быў Леў, апякун друкарні Мамонічаў і арганізатар падрыхтоўкі і выдання друкам трэцяй рэдакцыі Статута ВКЛ. Пазней віленскімі ваяводамі былі Павел Ян Сапега (1656—1665) і Казімір Ян (1682—1703, 1708—1720). З гэтай сям'і выйшлі тры канцлеры, некалькі падканцлераў, ваяводаў, іншых высокіхураднікаў.

Сапегі заўсёды збіралі кнігі (аснову сямейнай бібліятэкі заклаў у XV ст. вялікакняскі «пісар рускі» Івашка Сапега) і двойчы ахвяравалі свае кнігазборы на патрэбу грамадства. Першы раз гэта зрабіў у 1655 г. Казімір Леў Сапега, адпісаўшы 3 тысячы кніг *(Bibliotheca Sapiehana)* для бібліятэкі Віленскага універсітэта (яны былі перавезены з Ружан у Вільню ў 1666 г.)[29], а другі раз — Аляксандр князь Сапега ў 1810 г.,

29 Бразюнене А. Bibliotheca Sapiehana: попытка реконструкции тематического репертуара. — у гэтым Зборніку.

аддаўшы свой кнігазбор з Кодэня ў карыстанне варшаўскаму Таварыству Сяброў Навук.

Вывучэннем першай бібліятэкі Сапегаў сёння займаюцца пераважна літоўскія даследчыкі. Яны выявілі кнігі з гэтага кнігазбору ў бібліятэцы Віленскага універсітэта, Нацыянальнай Бібліятэцы Украіны імя У.І. Вернадскага, Бібліятэцы Расійскай Акадэміі Навук у Санкт-Пецярбургу, Бібліятэцы Тартускага універсітэта, Бібліятэцы Акадэміі Навук Літвы: усяго на сённяшні дзень вядома пра 290 захаваных кнігах з *Bibliothecae Sapiehanae*[30].

Кнігі з другога кнігазбору (Кодэньская бібліятэка Яна-Фрыдэрыка і Аляксандра Сапегаў) знаходзяцца зараз у бібліятэцы Варшаўскага універсітэта, у Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу, Бібліятэцы Расійскай Акадэміі Навук у Санкт-Пецярбургу, бібліятэцы Эрмітажа ў Санкт-Пецярбургу. Сістэмнае вывучэнне і рэканструкцыя гэтага збору яшчэ наперадзе. Аўтар гэтага артыкула і бібліятэкар Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі Марыя Іванаўна Ткачэнка выявілі больш за 270 сапегаўскіх кніг у фондах РНБ, пошукі працягваюцца. Поўнае апісанне і сістэматызацыя гэтай знаходкі яшчэ наперадзе, найбольш старыя кнігі (XV—XVI стст.) мы прапануем у Дадатку да гэтага артыкула.

Новы кнігазбор Сапегаў пачаў складацца ў XVII ст., адразу пасля перадачы кніг Віленскаму універсітэту. Яго значнае павелічэнне ў XVIII ст. звязана з імем канцлера ВКЛ Яна Фрыдэрыка (1680 — 6.VI.1751). На заказ канцлера-пісьменніка і канцлера-бібліяфіла былі зроблены два варыянты экслібрыса. Вялікі і малы экслібрысы падобныя па кампазіцыі (адрозніваліся толькі колькасцю дробных дэталяў) і наклейваліся на кнігі ў залежнасці ад фармату апошняй. Ян Фрыдэрык пакінуў свой кнігазбор нашчадкам, хоць, як і яго папярэднікі, ахвяраваў частку кнігаў грамадству — прынамсі Брэсцкай езуіцкай калегіі[31].

---

30 Бразюнене А. Bibliotheca Sapiehana: попытка реконструкции тематического репертуара. — у гэтым Зборніку.

31 Інкунабул «Ars Metrica» Авідзія, што знаходзіцца ў РНБ (шыфр 6.4.7.1.63) мае на адгорце верхняй крышкі вокладкі надпіс: «Collegii Brestensis Societatis Jesu. Ex dono Ill[ustrissi]mi Ioannis Friderici Sapieha cancellarii MDLitt.». Гл. артыкул: Ціборовська-Римарович І. Стародруки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — у гэтым Зборніку.

У бібліятэцы Віленскага універсітэта захаваўся «Рэестр кнігаў, якія знаходзяцца ў Слонімскай бібліятэцы пана графа Сапегі, падканцлера ВКЛ», складзены 26 мая 1760 г., за чатыры месяцы да смерці гаспадара — падляшскага ваяводы і падканцлера ВКЛ Міхала Антонія Сапегі. Слонімская бібліятэка ўключала ў сябе кнігі па ўсіх галінах ведаў, былі ў ёй і рукапісныя кнігі з палемічнымі тэкстамі, у прыватнасці вопіс называе «манускрыпт Дыскусія аб скаргах праваслаўных»[32].

Галоўныя зборы Сапегаў знаходзіліся на Брэстчыне — у маёнтках Дзярэчын і Кодэнь (сапегаўскі Кодэнь — фактычна прыгарад Брэста). Значэнне культуратворчай дзейнасці прадстаўнікоў роду Сапегаў у сярэдзіне XVIII ст., у прыватнасці віленскага епіскапа Іосіфа Станіслава, самагіцкага (жмудскага) епіскапа Паўла Бернарда, падканцлера ВКЛ Яна Фрыдэрыка, можна супаставіць хіба што з дзейнасцю братоў Залускіх у суседняй Польшчы. Захаваная (у Вільні) велізарная перапіска Сапегаў яшчэ дасць даследчыку мноства самай разнастайнай інфармацыі, у тым ліку аб прадстаўніках гэтага роду як аўтарах, заказчыках і збіральніках кнігаў[33].

У гісторыі родавой бібліятэкі Сапегаў быў момант, калі кнігазбору пагражала пагібель з прычыны моднага захаплення... кнігай. Так, Нестар Сапега ў лісце да маці з Парыжа прасіў, каб яна загадала прадаць «усё старое» з родавой бібліятэкі, бо ён «складае сабе новую» ў Парыжы[34]. У гэтым выпадку парушыўся баланс паміж бібліятэкай (яе рэпертуарам, мастацтвам афармлення, тэхналогіяй вырабу кнігаў, што меліся ў зборы) і, з другога боку, імкненнем маладога гаспадара да новых каштоўнасцяў праз адмаўленне старога.

Апошнім сярод Сапегаў-бібліяфілаў быў Аляксандр Сапега. Ён нарадзіўся ў верасні 1773 г. у сям'і палкоўніка Юзафа Сапегі. Ранняе дзяцінства правёў у Страсбургу, куды бацькі пераехалі пасля паразы Барскай канфедэрацыі і першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. У пачатку 1777 г. Сапегі вярнуліся на радзіму. Аляксандр жыў у маёнтку Сямяцічы пад Брэстам, у цёткі Ганны Ябла免оўскай з Сапегаў, карыстаўся яе вялікай бібліятэкай і мінералагічным музеем. Вялікі ўплыў на фармаванне светапогляду Сапегі мела знаёмства з Жакам Жэліберам

32 Аддзел рукапісаў НБВУ. Ф. 3. Воп. 3. № 222.
33 Roszak S. Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII w.
34 Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. S. 35.

(1741—1841), прафесарам гісторыі прыродазнаўства Галоўнай школы ў Вільні, заснавальнікам медыцынскай акадэміі ў Гродне, з якім ён потым падтрымліваў сяброўскія адносіны ўсё жыццё.

У 1795 г. Аляксандр удасканальваў свае веды ў Вене, падарожнічаў па Альпах, Апенінскім паўвостраве і Францыі. У 1800 г. Сапега становіцца членам Таварыства аматараў навук у Варшаве і займаецца стандартызацыяй мераў і вагаў у Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім на ўзор метрычнай сістэмы Заходняй Еўропы. Друкуе на польскай і французскай мовах сваю працу «Параўнальная табліца новых французскіх і літоўскіх (польскіх) мераў і вагаў». Асобнымі выданнямі для масавага карыстання выходзяць яго табліцы пераводу мераў і вагаў, распаўсюджаных у Рэчы Паспалітай, у метрычныя, прынятыя ў Еўропе. Адначасова ў часопісах ён друкуе шэраг артыкулаў па геалогіі, геаграфіі і этнаграфіі, выдае падручнік па неарганічнай хіміі.

У 1810 г. Аляксандр Сапега перадаў 6000 кніг у карыстанне Таварыству аматараў навук (яно павінна было выконваць функцыі Акадэміі навук) і вызначыў сродкі для парадкавання і падтрымання гэтага збору (5000 злотых, а таксама 2 банкаўскія аблігацыі вартасцю па 1000 злотых, забяспечаных падаткам з маёнтка Явораў, што недалёка Марыямпаля, на працягу 50 гадоў. Бібліятэка з Кодэня пераехала ў Варшаву. Восенню 1812 г. у сутычцы з дзіком на паляванні ў Белавежскай пушчы Аляксандр атрымаў сур'ёзную траўму і 8 верасня памёр у Дзярэчыне пад Зэльвай — у маёнтку свайго сваяка Францішка Сапегі, генерала літоўскай артылерыі. Там ён і пахаваны. Бібліятэка заставалася ў Варшаве, пакуль палітычныя закалоты не змянілі яе лёс. У лістападзе (21) 1831 г., пасля падаўлення польскага паўстання, яна была зачынена, а ў сярэдзіне лютага 1832 г. частка кніг перададзена ў бібліятэку Варшаўскага універсітэта, а частка перавезена ў Пецярбург. Прыкметы кніг з Кодэньскай бібліятэкі — перш за ўсё экслібрысы Яна Фрыдэрыка і Аляксандра Сапегаў, а таксама ўкладны запіс «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810 Anno».

ДАДАТАК

Кнігі XVI ст. з бібліятэкі Сапегаў, якія захоўваюцца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы

Дата (у выпадку канвалюта — дата пазнейшага алігата)	Апісанне выдання	Шыфр РНБ
1498	**Nowy zakon. Praha. 1498.** Гравюры-дрэварыты, у тым ліку дошка, узятая для Псалтыра Скарыны 1517 г. Правіненцыя: Годфрыд Даніэль пан з Вюншвіч (Wunschwitz) 1706. Запіс: «Ex libris Alexandri princeps Sapieha donatis Societatis Regiae Varsaviensi anno 1810». На тытуле малюнак пяром мужчынскага члена.	9.2.5.24
1501	**Augustinus Aurelius (еп. Гіппанійскі; 354-430).** Sermones Sancti Augustini ad heremitas & no[n] nuli ad sacerdotes suos et aliquos alios, et primo de institutione regularis vite. — Jmpressum Venetijs [Venezia]: Per Joannem Baptistae Sessa, [1501] die 22. Januarij. — [111 арк.; 12° (14 см). Рукап. паметы. Экслібрыс: «Ex Bibliotheca Codnensi illustrissimi et excellencissimi Ioannis Comitis Sapieha Supre Cancella. M.D.L.». Запісы: «ex lib.Fr. Joan. Stanislai Gli ... (неразборліва) 1642.; «Ex libris Alexandri Sapieha donatis Societati Regii Varsaviensis 1810».	16.122.8.46
1521	**Канвалют з двух алігатаў:** **1. Maciej z Miechowa (каля1457-1523). Chronica Polonorum. — Cracoviae [Kraków], 1521. — 2°.** **2. Contenta (De vetvstatibus Polonorvm Liber I; De Iagellonvm familia Liber II. De Sigismvndi regis temporibvs Liber III.)** Пераплёт — дошкі, абцягнутыя цісненай скурай з арнаментамі і цісненай назвай кнігі «CHRONICA POL». На тытульным аркушы запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810». У другім алігаце маюцца гравіраваныя патрэты хлопчыка Жыгімонта Аўгуста, Боны Сфорца і Жыгімонта Старога.	12.5.1.28-29

1522	**Novum Testamentum omne, tertio iam ac diligentius ab Erasmo Roterodamo recognitum... Io[hannis] Frob[enis] typis excudebat. [1522].** Двухмоўнае (па-лаціне і грэчаску) выданне Новага запавету. Маргіналіі на палях на лацінскай мове, пяром, на с. 327/328 і 329/330 падкрэсліванні ў грэчаскім тэксце, маргіналіі абрэзаныя. У пачатку Евангелля ад Марка (с. 71) на шчыце арнаментальнай рамкі чырвоным чарнілам прыпіска аднаго з уладальнікаў кодэксу: «Georgius Treplovius Iunior Schiffenburgensis Borussius Anno Domine parte Prvssiae 20 die Octobris». На ўнутраным баку верхняй крышкі пераплёту экслібрыс Андрэя Хедзія [Andreas Hedio], прафесара філасофіі Кёнігзбергскага універсітэта. На тытульным аркушы запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810». Пераплёт — дошкі, абцягнутыя цiснёнай белай скурай. Захавалася ніжняя металічная зашпілька.	17a.1.1.2
1542	**Aristotelis et philosophum complurium aliorum Sententiae omnes undiquaque selectissimae: quae Indices vice in absoluta, & integra corundem opera esse queant, postremio iam editae: Authorum, & operum catalogus versa pagellae constabit. —** Antverpiae [Antwerpen]: Imprimebat An. Dumaeus, 1542. — 92 арк.; 8° (14 см). Рукапісн. паметы. Малы экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі: «Ex Bibliotheca Codnensi Ill[ustrissi]mi et Excele[tissi]mi Ioannis Comitis Sapieha, Supre Cancella M.D.L.». Запіс пяром: «Ex libris Alexandrii, Principis Sapieha donatis Societati Regii Varsavie. 1810».	7.56.10.55
1548	**Problemata Aristotelis ac philosophorum medicorumque complurimum, ad varias quaestiones cognoscendas ad modu[m] digna, & ad naturalem philosophiam discutiendam maxime spectantia.** — Francoforti [Frankfurt a.M.]: Ex officina Petri Brubachij, 1548. — 316, [1] арк.; 8° (14 см). На тыт. арк. рукап.: M. Michaelis Hycz?. Рукап. запісы. На с. 5 запіс пяром: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regae Varsaviensi 1810».	7.9.8.70

1548	**Formula reformationis per Caesaream Maiestatem statibus eccesiasticis incomtiis Augustanis ad deliberandum praeposita, & ab eisdem, ut paci publicae consulerent, & per eam ecclesiaru[m] ac cleri sui utilitati con nodius providerent, probata & recepta.** — S.l.: S.a., [1548?]. — [28] арк.; 8° (15 см). Запісы: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regae Varsaviensi anno1810»; Ex libris Petri ... (неразборліва).	17b.16.8.198
1552	**Biblia sakra. Parisijs. Prostant apud Carolum Gvillard, et Gulielmum Desboys, sub sole arreo, via ad Divum Jacobum. 1552.** Другое выданне (Secunda edicio), якое абапіраецца на аўтарытэт Яна Бенедыкта Парыжскага (Joannis Benedicti Parisiensis). Пераплёт сапегаўскі (кардон, абцягнуты скурай). На спінцы золатам выцеснены арнаменты і назва: «BIBLIA SAKRA / VETERIS AC NOVI / TESTAMENTI», папяровая налепка з шыфрам «Aa II». Тытул і першыя 17 аркушаў — рукапісная ўстаўка XVIII ст. Вялікі экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі на ўнутраным баку верхняй крышкі пераплёту. На тытульным аркушы (рукапісны, імкненне паўтарыць друкаваны арыгінал) запіс пяром «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810 A[nn]o».	17a.27.1.12
1552	**Berosi sacerdotis Chaldaici Antiquitatum Italiae ac totius orbis libri quinque / Commentarijs Ioannis Annij Viterbensis...; Adiecto nunc primum indice locupletissimo, & reliquis argumenti authoribus, quorum nomina sequenti pagella videre licet. — Aeditio ultima, caeteris longe castigator. —** Antverpiae [Antwerpen]: In aedibus Ioan. Steelsii: Typis Ioan. Graphei, 1552. — [48], 748, [43] арк.; 8° (17 см). Запіс: «Ex libris Alexandri Pri[ncep]s Sapieha donatis Societatis Regii Varsaviensi anno 1810».	7.71.3w.6
1567	**[Barletius Martinus] Historiey o zywocie y zacnych sprawach Jerzego Kastryota ktorego pospolicie Szkanderbergiem zowa, ksazecia Epirenskiego, ksiegi trzynascie. (арк. 1—617); Historya zalosna a ku czytaniu osobliwa o srogiem oblezeniu od Mahumeta Cesarza Tureckiego y potezliwym dobywaniu miasta Szkodry na troie**	12.18.1.13

	ksiegi rozdzielona. Spisana przez Maryna [так!] Barlecyusa Szkodzenczyka a teraz nowo na polski iezyk przelozona przez Cypryana Bazylika (арк. 618—701). [Брэст] 1567. Пераплёт сапегаўскі (картон, абцягнуты скурай), на спінцы ціснёны арнаментне: «KRONIKA O SKANDER», вялікі экслібрыс Я.Ф. Сапегі неахайна выразаны з адваротнай крышкі пераплёту. Тытул і першыя два сшыткі не захаваліся. Пачатак: «O pewnosci historyey ksiag tych / do laskawego Czytelnika / Cypryan Bazylik». Канец не захаваўся (у ненумараваным Rejestr'ы апошні аркуш заканчваецца: «Bialogrod Wegierski nad Dun.». На С. 1. (першым захаваным аркушы) запіс пяром: «Ex libris Joannes Fridericy Sapieha Cancelari M.D.Litt° 1738». Паасобнік пазначаны шасцю зорачкамі бібліятэкі Залускіх.	
1567	**Werner, Georg. Monomachia Davidis (Heroico descripta carmine). — Gorlicii [Görlitz]: Ambrosius Fritsch excudebat 1567.** — 8°. Пераплёт сапегаўскі, на спінцы налепкі з шыфрам: «Ес. 1132» і назвай, напісанай пяром. На с. А2 укладны запіс: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regia Varsaviensi anno 1810».	0-17572
1577	**Alciatus Andreus Emblemata. Antverpiae, Ex officina Christoph. Plantini, 1577.** — [79] арк.; 8°. Пераплёт пергамен на кардоне, на спінцы ўверсе чарнілам напісана назва кнігі: «Alciatus Emblemata», ніжэй налепка з шыфрам: «Eh 39». На ўнутраным баку верхняй крышкі пераплёту малы экслібрыс Я.Ф.Сапегі і стары шыфр ІПБ: 6.2с.8.17. На тытуле запіс пяром «Ex Libris Ioannis Pryn 1714 In Martio». На с. 3. запіс: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regia Varsaviensi anno 1810». На с. 280 адв. запіс пяром: «Capusta groch Proba Calami».	0-17551
1581	**Tractatus aureus, et quotidie practicabilis aequestris dignitatis, et de principibus. — Mediolani [Milano], Apud Michaelem Tinum, Ad instantiam Francisci & Simonis fratrum de Tinis. 1581. — 4°.** Пераплёт сапегаўскі (кардон, абклееныя паперай), вялікі экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі, запіс пяром «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810» на тытульным аркушы.	10.22.2.298

1582	**Канвалют з трох алігатаў.** *Малы экслібрыс* Яна Фрыдэрыка Сапегі. Варшаўскага запісу 1810 г. няма. Пераплёт —фарбаваны ў чырвоны колер пергамен. **1. Wier, Johannes (1515—1588). De ira morbo. Basileae [Basel]: Ex officina Oporiniana, 1577. — 8°.** **2. Galenus, Claudius. Liber Aureus. — Basileae [Basel], 1577. — 8°.** **3. Ewich, Johann von (1525—1588). De officio fidelis et prudentis magistratus. — Neapoli [Napoli], 1582. — 8°.**	**0-17347-19 (1949 г. Акт ИС 388/8).**
1582	**Канвалют з трох алігатаў:** **1. Iani Iacobi Boissardi Vesuntini. Poemata. Metis, Excudebat Abrahamus Faber. M.D.XIC.** **2. Ioannis Mylii Libenrodensis poetae laureati, & LL. Doctoris Poematum. Corollarium editum in Academia Ienensi. 1574. Ienae impressum per Donatum Richtzenban.** **3. Stephani Paschasii iurisconsulti parisiensis ac in supremo Galliarum Senatu Patroni Epigrammatu Libri VI. Oliua P.l'huillier via Iacobaea MDLXXXII. Parisiis, Excudebat Carolus Roger, Anno domini M.D.LXXXII.** Кніга ў пераплёце XVIII ст. (сапегаўскім?). На спінцы наклеены дзве налепачкі з друкаванымі літарамі і лічбамі. Ніжняя з шыфрам: «ЕС. 1140.», верхняя паведамляе пра змест: «Boissardi Milii & Paschasii poemata». Малы экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі, запіс аб укладзе ў Варшаўскае Таварыства аматараў навук. Пячатка невядомай асобы (бібліятэкі?).	**0-17337-39**
1583	**Канвалют з 4-х алігатаў.** Пераплёт — жоўтая скура, кардон. На спінцы налепкі (друкаваныя) з шыфрам «Ес 1165» і назвай «Chelius Disticha. In sacram scrip, ruram». На ўнутранай крышцы пераплёту малы экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі і налепка са старым шыфрам ІПБ: 6.4.6.148-151. **1. Chelyus, Sebastian. Disticha in singula librorum Sacrae Scripturae capita, ordine alphabetico hoc nomine composita. — Franc. [Frankfurt a. M.], 1561. — 8°.** **2. Liber proverbiorum Salomonis regis Israel. Magdeburgae, ex officina typographica Vvolffgangi Kirchener, Anno 1562.**	**0-17643—46**

	3. Empelius, Aleksandrus (Stetinensi ministrum) Disticha in singula sacrorum bibliorum. Stetini, ex officina Iohannis Eichorni, 1570. **4. Schreckius Valentinus (Aldenburgensis) Festorum carminum. Libri III. Dantisci, in officina typographica Iacobi Rhodi, 1583.**	
1584	**Andronici Tranquilli, dalmatae. Ad Optimates Polonos admonitio. Cracoviae, In officina Lazari, A. D. 1584.** 4°. 53 нумар. с. [25 арк.]. Пераплёт — кардон; на спінцы налепка са старым бібліятэчным шыфрам: «Db 78». На ўнутраным баку верхняй *крышкі пераплёту стары шыфр пяром:* «Db 417». На тыт. арк. запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810».	**6.2c.10.101**
1587	**Ordinum Regni Poloniae, Nonnullorumque Eius Magistratuum, De Electione Sereniss. Principis Sigismundi Tertii Regis, Ad Diversos Principes Christianos Legationes, Epistolae, Response. Cracoviae, Ex officina Lazari, A. D. 1587.** 4°. [72]. Пераплёт — цёмна-карычневая скура. На спінцы налепка са старым шыфрам: «Ee 168». На тыт. арк. запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810». На форзацы запіс пяром: «EMg JFS.».	**6.1.6.66**
1588	**Nuptijs ... nobilis ... viri Dn. Michaelis Enderi ... a consilijs, et ... virginis Blandinae, ... Dn. Iohannis Reymani I.V. Doctoris, ac Cancellarij Bregensis & c.F. vota solenni apprecatione nuncupata ab amicis. — Servestae [Zerbst]: Excudebat Bonaventura Faber, 1588.** — [6] арк.; 4° (19 см). Пергам. пер. з цісненнем і рэшткамі завязак. Экслібрыс: «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Dni Ioannis Friderici Comitis Sapieha, Cancellarii, Supremi Magni Ducatque Lituaniae Capitanei Brestensis 1730». Запіс: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regia Varsaviensi anno 1810».	**6.2C.10.303**
1589	**Канвалют з чатырох алігатаў:** **1. Nuptiis ... nobilis ornatissimique viri dn. Michaelis Enderi ... et honestiss. virginis Blandinae, ... Dn. Johannis Reymani ... F. Servestae, Excudebat Bonaventura Faber. Anno MDLXXXIX. 4°. [6 арк.].**	**6.2c.10.303-306**

	2. In Nuptias nobilis et amplissimi viri ... Michaelis Enderi ... et... Blandinae, ... Dn. Johannis Reimanni ... filia optatissima. Scripta carmina. Gorlicii, Excudebat Ambrosius Fritsch, Anno MDLXXXVIII. 4°. [21 арк.]. **3. Epitalamia. Virtute et Prudentia ... Michaelis Enderi ... et virginis Blandinae, ... Scripta ab Amicis Magdeburgensis. Magdeburgi excudebat Andreas Cena. MDLXXXVIII. VIII Januarij. [6 арк.].** **4. Nuptijs ... Dn. Michaelis Enderi... et... virginis Blandinae ... Sponsae lectissimae: celebratis 26 Januarij, Anno 1588. III. Schola Brigensis. 4°. [8 арк.].** Пераплёт — жоўтая скура з цісненнем, завязкі з зялёнага шоўку (адрэзаны). Залаты абрэз. На адвароце верхняй крышкі пераплёту вялікі экслібрыс Яна Фрыдэрыка Caneri. На тытульным аркушы 1-га алігата запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810».	
1592	**Julii Caesaris Scaligeri exotericarum exercitationum Liber XV. De Subtilitate ad Hieronymum Cardanum. Francofurti, Apud Andreae Wecheli heredes Claudium Marnium et Ioann Aubtium, 1592.** 8°. Лацінская, грэчаская мова, 1130 с. [565 арк. + 45 арк. Індэкс + 1 арк. з выдавецкай маркай = 611], гравюры. Пераплёт — кардон, скура з высокамастацкім цісненнем (у т. л. дата: 1594), завязкі адарваныя. На карэньчыку наклейка са старым шыфрам: «Ee. 1054». На форзацы сангінай № 674; наклейка з шыфрам РНБ на ўнутраным баку верхняй і на знешнім баку ніжняй крышкі пераплёту. На тытульным аркушы запіс пяром: «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810».	**6.10.4.27**
1596	**Канвалют з двух алігатаў.** **1. Synodus Parisiensis de imaginibus. Habita Anno Christi DCCCXXIV / apud heredes Andreae Wecheli Claudium Marnium et Ioannem Aubrium — Francofurti [Франфуркт на Майне], 1596. — 8°.** **2. [Opus inlustrissimi et excellentissimi seu spectabilis viri Caroli Magni ... contra synodum ...] Opvs Inlvstrissimi et Excellentissimi seu spectabilis viri, Caroli Magni ... contra Synodum, quæ in partibus Græciæ, pro adorandis imaginibus stolide**	**16.173.3.72a-74b**

	sive arroganter gesta est. Item, Pavlini Aqvileiensis Episcopi adversus Felicem Vrgelitanum, et Eliphandum Toletanum Episcopos libellus. Quæ nunc primum in lucem restituuntur. [Paris], 1549. Малы экслібрыс Яна Фрыдэрыка Сапегі. Запіс «Ex libris Alexandri Sapieha Principis donatis Societati Regiae Varsaviensi 1810» на старонцы 3. Пераплёт сапегаўскі (кардон, абклеены скурай). На спінцы ўнізе папяровая налепка з друкаваным шыфрам: Ac 129.	
1596	**Sacrosancti et Oecumenici Concilii Tridentini ... Canones et decreta ... — Antverpiae, Ex officina Plantiniana, 1596. — 8°.** На тытульным аркушы — пячатка з гербам Сапегаў на чырвоным сургучы і запіс: Ex libris P[auli] B[ernardi] Sapieha Ab[batis] Parad[isensis] S[acri] O[rdinis] C[isterciensis] M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae] S[upremi] Secretarij. На тытульным аркушы чорны штамп: BTKPN (Biblioteka Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk), таксама замазаны чарнілам запіс ніжэй даты. Пераплёт сапегаўскі (кардон, абцягнуты скурай). На спінцы золатам арнаментальны вензель, унізе папяровая налепка з друкаваным шыфрам: Da 164. Кніга належала цыстэрыянцу Паўлу Францішку Сапегу (1657-1715), манаскае імя Бернард (апат у Парадызе ў 1694, духоўны сакратар літоўскі з 1693, жмудскі епіскап з 1713 г.).	**10.13.7.214**
1600	**Calagius, Andreas (1549—1609). Biblidos, sive Miraculorum divinorum serie biblica descriptorum liber I[-X] / Editum à M. Andrea Calagio Vratisl. — Impressum Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1595-1600. — 4°** Месца друку: т.6, 9—10 — Wrocław; т.8 — Frankfurt an der Oder. Перад тыт. арк. т. 1 уклеены экслібрыс: «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Exellentissimi Dni Ioannis Friderici Comitis Sapieha Cancellarii Supremi Magni Ducatq Lituaniae Capitanei Brestensis 1730». На тыт. арк. т. 1 запіс пяром: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha Voratis Societa Regis Varsav. 1810». Грав. ініцыялы.	**6.80.32 Аллиг.1а-1j**

	Lib. 1: Capita Geneseos 21. complectens, majoris Operis specimen & incrementum. — Impressum Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1595. — [15] арк. Lib. 2: Geneseos vicesimum primum sequentia ordine aliquot complectens capita, maioris Operis specimen & incrementum. — Impressum Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1596. — [14] арк. Lib. 3: Geneseos inde a 37. ad finem usque, reliqua, hoc est, Iosephi historiam, miraculorum plenam, complectens capita. — Impressum Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1596. — [16] арк. Lib. 4: Exodi capita XIIII. nimirum plagas, ut Scriptura vocat, Aegypti, & Israëlitarum è servitute exitum, recensens. — Impressus Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1596. — [16] л. Lib. 5: Ab Exodi capite decimoquinto, ad tricesimum usque secundum, acta pleraque (post egressum e mari Rubro) in solitudinibus, comprehendens. — Impressus Lygnicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1597. — [15] арк. Lib. 6: Inde à tricesimo secundo Exodi, ad vicesimum Levitici caput, gesta mandataque continens. — [Wrocław]: In officina typographica Georgij Bauman, 1598. — [16] арк. Lib. 7: A Levitici vicesimo, ad Numeri caput decimum quintum, praecepta & acta in solitudinibus commemorens. — Impressus Lignicii [Legnica]: Typis Sartorianis, 1598. — [16] арк. Lib. 8: A capito Numeri decimo quinto, ad penultimum usque partim in solitudine, partim in Campestribus Moab, mandata et facta exponens. — Impressus Francofurti ad Oderam [Frankfurt a.d.O.]: Typis Voltzianis, 1599. — [16] арк. Lib. 9: A tricesimo tertio Numerorum, ad caput Deuteronomij decimum usque sextum, superiorum ... — [Wrocław]: In officina typographica Georgij Bauman, 1600. — [15] арк. Lib. 10: Deutoronomij decimo sexto capite, ad finem usque, Pentateuchi reliqua detexens. — [Wrocław]: In officina typographica Georgij Bauman, 1600. — [15] арк.		

Pietrzkiewicz Iwona

Biblioteki brzeskich klasztorów katolickich — rekonesans badawczy

W dziejach książki Brześć zapisał się przede wszystkim jako miejsce wydania przez Mikołaja Czarnego Radziwiłła polskojęzycznej *Biblii brzeskiej.* W dziejach Kościoła zaś jako miejsce zawartej tu w 1596 r. tzw. unii brzeskiej. Dla jego rozwoju i funkcjonowania istotne znaczenie miały również takie instytucje jak klasztory i kościoły różnych wyznań. Ziemie w widłach Bugu i Muchawca oraz sam Brześć jako stolica województwa brzesko-litewskiego bardzo wcześnie stały się miejscem osiedlenia wielu klasztorów łacińskich, zarówno męskich, jak i żeńskich. Zasadniczo fundacje te były wynikiem stabilizacji Kościoła potrydenckiego i jego umocnienia w czasie wojen połowy XVII w. Właśnie w XVII w. cała diecezja wileńska stała się terenem bardzo licznych fundacji klasztornych, choć zaznaczyć trzeba, że po reorganizacji struktur diecezjalnych Brześć znalazł się w diecezji łuckiej[1]. Zachował się interesujący opis placówek klasztornych istniejących w Brześciu autorstwa Joachima Grzymały, miejscowego kaznodziei bernardyńskiego[2]. Według jego

1 Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. Lublin, 1983.
2 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum S. Francisci Observantium, Ad. S. Joannem Baptistam, Per [...] Joachim Grzymała Praedicatorem Generalem Tempore Gvardianatu sui comaratum Anno 1688 20 [decem]bris. Uzupełniony w XVII w. Zob. VUB, rkp. F4-19109 (A-361) Continuatio Archivii Conventus Brestensis ad

autora Brześć uchodził za «oppidum dicto Iudeorum» i rzeczywiście miasto zostało bardzo wcześnie zasiedlone przez ludność pochodzenia żydowskiego. Równocześnie przenikały się tutaj wpływy polskie z ruskimi. Wielonarodościowa struktura miasta widoczna była również w kontekście placówek kościelnych w nim działających.

Jeśli chodzi o duchowieństwo katolickie, swoje domy założyły tutaj najliczniejsze w Rzeczypospolitej zakony mendykanckie: z bernardynami i dominikanami na czele, ale również wspólnoty eremickie oraz klerycy regularni. Jako pierwszy zakon osiedlili się tutaj augustianie — Ordo Eremitarum Sancti Augustini, była to wedle tradycji, fundacja wielkiego księcia Witolda. Posiadali w mieście konwent i kościół p.w. Św. Trójcy, należący do Prowincji Polskiej[3]. Przyjmuje się, że klasztor zorganizowany został jeszcze w 1380 r., byłaby to więc pierwsza fundacja zakonu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kolejne, zarówno męskie, jak i żeńskie konwenty katolickie, w większości powołano tu jeszcze na początku XVII w. Z czasem w Brześciu istniały klasztory: bernardynów, należący do Prowincji Ruskiej «sub titulo Immaculatae Conceptionis BMV» z kościołem p.w. Jana Chrzciciela[4]; dominikanów Prowincji Polskiej z kościołem p.w. Św. Zofii[5]; jezuitów Prowincji Wielkopolskiej, z kolegium i kościołem p.w. Imienia Jezus i Św. Kazimierza Królewicza[6] oraz trynitarzy Prowincji Polskiej Św. Joachima z rezydencją i kościołem p.w. Św. Trójcy[7]. Z żeńskich zaś bernardynki p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP i brygidki p.w. Zwiastowania NMP[8]. Kolejną fundacją męską był klasztor komunistów-bartoszków (prepozytura p.w. Św. Ducha), związana z organizacją miejscowego seminarium[9]. Trzeba również wspomnieć o konwencie bazy-

S. Joannem Baptistam Ordinis Minorum [...] Frncisci Regularis Observantiae Almae Provinciae Rusiiae [...] sub [...] Gubernio huius Provinciae [...] Ioannis Capistrani Wdziękowski tertio ministri provincialis superioris nostril colendissimi inchoate Anno Domini 1747.

3 Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne. Lublin, 1996. S. 491.

4 Tamże. S. 495.

5 Tamże. S. 502.

6 Tamże. S. 513.

7 Tamże. S. 530.

8 Tamże. S. 532-533.

9 Tamże. S. 522; Litak S. Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku. Lublin, 2006. S. 47.

lianów, z którym związany był kasztelan brzeski i współtwórca unii brzeskiej Adam (Hipacy) Pociej[10].

W Brześciu działały klasztory typowo «miejskie», z przewagą fundacji mendykanckich. Wyjątkiem była mnisza placówka brygidek. Z racji swego powołania i charyzmatu zajmowały się one głównie duszpasterstwem i kaznodziejstwem, oraz edukacją i prowadzeniem szkół, ale także pracą misyjną i charytatywną. Życie każdej z tych wspólnot wyznaczała określona przez reguły i konstytucje duchowość, z której wynikały cele i obszary konkretnej aktywności zakonów. Organizowały one życie religijne miejscowego środowiska skupionego wokół ich kościołów, ale również bractw czy szkół i szpitali parafialnych. Przez lata budowały pewien model życia religijnego w tym specyficznym środowisku.

Niestety funkcjonowanie miejscowych klasztorów bardzo wcześnie zostało zdestabilizowane. Wiązało się to przede wszystkim z działaniami wojennymi i przetaczającymi się przez miasto grupami różnych wojsk nieprzyjacielskich oraz wybuchającymi pożarami. Brześć został zdobyty i zniszczony podczas oblężenia przez Kozaków Chmielnickiego w 1648 roku. Mimo że miasto było dobrze ufortyfikowane podczas potopu szwedzkiego w 1657 roku twierdzę w Brześciu udało się zdobyć oddziałom Karola Gustawa, a potem wojskom księcia siedmiogrodzkiego Rakoczego. Podobnie podczas III wojny północnej — w 1706 roku zamek został opanowany przez Szwedów.

Kres działalności placówek klasztornych na tym terenie przyniosły rozporządzenia władzy świeckiej dotyczące kasat klasztornych. Jako pierwszy został zamknięty klasztor jezuitów, jeszcze w 1773 r. Z kolei w 1830 r. skasowane zostały klasztory augustianów, bazylianów i trynitarzy, a w 1831 r. bernardynów, bernardynek, brygidek i dominikanów[11]. Wiązało się to z przesuwaniem żyjących zakonników i zakonnic do innych placówek oraz przejęciem należących do nich nieruchomości.

Ostateczne zniszczenie substancji «poklasztornej» nastąpiło w pierwszej połowie XIX w., kiedy zrealizowano plan budowy tzw. «twierdzy brzeskiej». I tak: «W styczniu 1830 r. Mikołaj I podjął decyzję budowy twierdzy obronnej w Brześciu Litewskim. W związku z tym prawie wszystkie kościoły i klasztory brzeskie uległy likwidacji w 1830 r. Gmachy klasztorne wykorzystano do celów

10 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum S. Francisci..., k. 2.

11 Gach P.P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914. Lublin, 1984. S. 154;

wojskowych. Po usunięciu duchowieństwa zakonnego z Brześcia w kościele i konwencie bernardynów, a także u bernardynek, umieszczono koszary korpusu kadetów. Inżynierowie forteczni znaleźli mieszkanie w klasztorze poaugustiańskim, a sam komendant w dawnym kolegium jezuickim prowadzonym przez bazylianów. Natomiast kościół pojezuicki zamieniono na cerkiew prawosławną. W kościele po trynitarzach ulokowano warsztaty wojskowe, a w zabudowaniach bazyliańskich — koszary artylerii. W kościele i klasztorze pobrygidkowskim znaleziono odpowiednie pomieszczenie na więzienie. Z tych samych przyczyn zlikwidowano leżące na przedmieściu: konwent dominikanów (pozostawiając jako kościół parafialny), trzy cerkwie unickie, monaster prawosławny i kościół ewangelicki. Duchowieństwo ze skasowanych domów szukało schronienia — wraz z dobytkiem i całym sprzętem kościelnym — w innych klasztorach poza Brześciem»[12]. Umocnienie Wołyńskie powstało na miejscu średniowiecznego grodziska i klasztoru bernardynów z 1781 roku, który przebudowano na szpital. Zabudowę miejską wyburzono, poza niektórymi budynkami murowanymi, jak np. klasztorem jezuitów z 1623 r., gdzie umieszczono kancelarię, i klasztorem bazylianów (tzw. Biały Pałac) z 1629 r., gdzie umieszczono kasyno oficerskie. W zabudowaniach trynitarzy podczas budowy twierdzy brzeskiej umieszczono dom roty wojenno-roboczej. Zachowany kościół dominikański ostatecznie zamieniono na cerkiew[13]. Do dzisiaj z licznych budynków klasztornych przetrwały zaledwie ruiny zabudowań klasztoru panien bernardynek.

Zniszczenia te nie pozostały bez wpływu na zasoby biblioteczne wymienionych klasztorów. Do dzisiaj niestety zachowały się bardzo nikłe ślady dokumentujące obecność książki w klasztorach brzeskich. W białoruskich, litewskich i polskich zbiorach znajdują się nieliczne niestety rękopisy i druki związane z liturgią, duchowością, pracą kaznodziejską, szkolną i naukową miejscowego środowiska klasztorów katolickich. Przetrwały jednak również świadectwa — głównie zapisy wizytacyjne — dotyczące stanu i funk-

12 Tamże. S. 154 ; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. T. 1. Warszawa, 1880. S. 402 ; Giżycki M. Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Cz. 2. Kraków, 1923. S. 17 ; Kumor B. Encyklopedia katolicka. T. 2. Lublin, 1976. S. 1130-1131. Na temat strat dóbr klasztornych zob.: Gach P.P. Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku. Rzym 1979. ; tenże, Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku. Rzym, 1980.

13 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. T. 1. Warszawa, 1880. S. 402.

cjonowania omawianych placówek w XVIII, a zwłaszcza XIX w.[14] To dzięki nim możemy zorientować się jakimi zasobami książkowymi dysponowały. W oparciu o dane zaczerpnięte z publikacji badaczy XIX-wiecznych zestawienie dotyczące zasobności bibliotek klasztorów męskich przygotowała M. Pidłypczak-Majerowicz[15]. Wynika z nich, że największe zbiory spośród klasztorów istniejących w Brześciu Litewskim mieli jezuici[16] oraz augustianie[17], w przygotowanym zestawieniu odnotowano również zbiory bernardynów[18] i dominikanów[19].

Jezuici w Brześciu prowadzili początkowo stację misyjną (1615—1617), z czasem przekształciła się ona w rezydencję (1619—1633), a w końcu klasztor z kolegium (*Collegium Sapiehanum*, 1633—1773). Ostateczne osadzenie jezuitów w mieście nastąpiło dzięki działaniom biskupa Andrzeja Lipskiego, przy wsparciu Lwa Sapiehy w 1618 r. Rezydencję dla zakonników w 1623 r. zbudował superior Adam Makowski. W tym też czasie z fundacji Lwa Sapiehy wzniesiono kaplicę, a nowy kościół w l. 1653—59. Tuż po ukończeniu został on spalony przez wojska moskiewskie, odbudowano go dopiero w l. 1683-92 z fundacji Benedykta Sapiehy[20]. Jak pisze L. Grzebień: «Biblioteka początkowo niewielka, powstawała z zakupów i darów, m. in. Wojciecha Łochowskiego w 1676. Przed 1693 biblioteka otrzymała sumę 300 złp, od której rocznie miano

14 Zachowane są głównie w zbiorach wileńskich i białoruskich (zob. niżej), ale również rosyjskich. Zob. RGIA, Sankt Petersburg, rkp. 822-12-2964.

15 Pidłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku, Wrocław, 1996. S. 173—174.

16 Giżycki J.M. Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej), «Nova Polonia Sacra» 1928. T. 1. S. 1—312 ; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...] w Królestwie Polskim, Galicji, Wielkim Księstwie poznańskim i zachodnich guberniach państwa rosyjskiego, Kraków, 1875.

17 Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych, Wilno 1912 ; Giżycki J.M. Augustianie w Brześciu Litewskim. Notatka historyczna, [b.m., b.r.]. ; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna...

18 Barącz S. Pamiętnik zakonu WW. OO. Bernardynów w Polszcze, Lwów 1874, proweniencje BJ.

19 Giżycki J.M. Wiadomość o dominikanach prowincji litewskiej. Kraków, 1917.

20 Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie... S. 258; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995, oprac. L. Grzebień i in. http://www.jezuici.krakow.pl/bibl/encdb.htm; BN BOZ rkp. 1166 [Historia Coll. Brestensis 1713—1769].

przeznaczać 30 złp na zakup książek. Początkowo nie posiadała odpowiedniego pomieszczenia. W l. 1729-31 w związku z rozbudową kolegium biblioteka otrzymała należyte pomieszczenie i wyposażenie wykonane przez Jana Kazimierza Paulika, jezuickiego artystę, oraz przez nieznanego z nazwiska świeckiego malarza. Na otwarcie tej biblioteki przygotowano specjalne wiersze ku czci Sapiehów. Dzięki legatowi Jana Fryderyka Sapiehy, który w 1731 przekazał piękny księgozbiór złożony z 300 tomów wartości 2000 złp, a później zbiory pomnażał, biblioteka zaczęła się szybko rozwijać»[21]. Z czasem księgozbiór został odpowiednio opracowany, wiadomo że przed II wojną światową dostępny był jeszcze katalog tego zbioru[22]. W chwili kasaty klasztoru zinwentaryzowano dobra kolegium, w tym również bibliotekę. Zgodnie z zamieszczonym tu sumarycznym zestawieniem według działów w bibliotece znajdowało się wtedy 1732 woluminy[23]. Zbiory te przeznaczono dla miejscowych szkół, samo kolegium i część książek przejęli bazylianie, w latach 1798—1830 zorganizowano zaś w nim seminarium prowadzone przez księży diecezjalnych. Dane świadczące pośrednio o zasobie jezuickim pochodzą więc także z dokumentacji dotyczącej miejscowych szkół, które przejęły pojezuickie książki. I tak mamy cząstkowe wykazy — 119 woluminów czy 165 dzieł pojezuickich[24]. Z czasem księgozbiory te uległy kompletnemu rozproszeniu. Na ich ślady natrafić możemy dzisiaj w różnych książnicach, np. *Ordinum Regni Poloniae* z

21 Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995, oprac. L. Grzebień i in. http://www.jezuici.krakow.pl/bibl/encdb.htm; Грынявецкі В. Берасцейскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя. Мн., 2005. Т. 1. С. 318.

22 BUW rkp. 5.4.16 Catalogus librorum bibliothecae Collegii (Societatis Iesu) Brestensis. Zob.: Paszkiewicz U. Rękopiśmienne inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553—1939), Warszawa, 1996. S. 22.

23 NAHB Mińsk, rkp. F1928-1-265 Lustracya Collegii Brzeskiego y Dobr wszystkich Ichmow Xięży Ex Jezuitow [...] Roku 1773 zaczęta a Roku 1774 [...], k. 52—52v «Regestr Ksiąg Biblioteki Collegium Brzeskiego». Zob.: Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2. Warszawa 2006. S. 41. Tutaj również wykaz książek wykorzystywanych w aptece brzeskiej (33 woluminy), istniała ona przynajmniej od 1676 r.

24 LVIA, rkp. 567-2-3834 Regestr Russkim Knigam nachodjaščimsja v Biblioteke Bretskago Uezdnogo dla Dvorian Učilišča...1837; rkp. 567-2-3834 Reestr Russkim Knigam priobretennym dlja Brest Litovskago Uezdnago Učilišča; rkp. 567-2-5787 Delo o po-Jezuitskoj biblioteke nachadjaščejsja pri Brestskm Dvorjanskom Učilišče. Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi.... Suplement 2, s. 41—42.

1587 r., m.in. z proweniencją «Brestensis Collegii S.I.», znajduje się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie[25].

Sporym zbiorem dysponowali również augustianie, początkowo posiadający klasztor «extra civitatem». Jednak i ich klasztor został zniszczony już w 1666 r., kiedy spłonął podczas oblężenia Brześcia. Klasztor «odbudowany ze składek obywatelskich» przeniesiono więc w 1672 r. do centrum miasta[26]. Wspomogła go również donacja od Kazimierza Zwierza, sufragana łuckiego[27]. Sama biblioteka augustiańska liczyć miała 1201 ksiąg[28]. Zbiór ten został jednak jeszcze dwukrotnie zniszczony na samym początku XIX w. W zachowanych aktach wizytacyjnych czytamy, że «Biblioteka całkiem spłonęła w pożarze; szczątki tylko drobne zostały»[29], «Bibliotekę stracił ten klasztor przez dwukrotny pożar — pierwszy raz w Roku 1802m, a drugi raz w 1808 — teraz znajdują się książki z których są szczególniejsze»[30]. W cytowanej wizytacji z 1818 r. zamieszczono wykaz zupełnie podstawowych dla funkcjonowania placówki kościelnej książek, czyli *Biblii*, *Konkordancji biblijnej*, *Bullarium* Benedykta XIV, *Żywotów świętych* Skargi czy *Teologii moralnej* Antoine'a. W 1820 r. biblioteka osiągnęła co prawda liczbę180 ksiąg, ale pozostała zbiorem niewielkim aż do chwili kasaty klasztoru[31].

Równie niespokojne były losy zbiorów dominikańskich. Klasztor istniejący w Brześciu od 1626 r.[32] otrzymał spore wsparcie finansowe od Zofii Buchowieckiej, wojskiej brzeskiej, która w 1635 ufundowała mu kościół. Na funkcjonowaniu konwentu odbiły się jednak także zarówno działania wojenne, jak i pożary miasta w 1801, 1803 i 1815 r. W związku z tym w 1816 r. w wizytacjach

25 XVI—XVII a. lituanika. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas, sudarė D. Narbutienė, V. Radvilienė, D. Rauckytė-Bikauskienė, Vilnius 2007, s. 193, poz. 519.

26 Грынявецкі В. Берасцейскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя : у 2 т. — 2-е выд. — Мн., 2007. С. 318. [Klasztor augustianów w Brześciu], w: Vialikae Knjastva Litouskae..., s. 319.

27 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum..., k. 2.

28 Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie. S. 323.

29 LVIA, rkp. 694-1-4008 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1816], k. 44v.

30 LVIA, rkp. 694-1-4014 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1818], k. 521v.

31 LVIA, rkp. 694-1-4020 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820], k. 600-614v. Wizyta Całego Funduszu Klasztoru Brzeskiego Xięży Augustynianow Dyecezi Wilenskiey Guberni Grodzienskiey Dekanatu Brzeskiego Prowincyi Zakonney Littewskiey za Rok 1820ty skutkiem Ukazu Wileńskiego Rzymsko-Katolickiego Konsystorza [...], k. 607v «Książki kościelne», k. 613v—614v «Biblioteka klasztorna». Zob. też Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1. Warszawa, 2000.

32 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum..., k. 2.

znajdziemy następującą notatkę: « Biblioteka dość liczna y doborowa, miała się znaydować przy tym Klasztorze, Biblioteki ex Jezuickiej wielu Xiążkami pomnożona y ozdobiona lecz ogień w Ru 1801m całą zgoła pochłonął...»[33], jeszcze w 1818 r. wymieniono zaledwie 20 książek należących do miejscowych dominikanów[34]. Również w 1820 pisano ogólnie, że: «Dalszey zaś Biblioteki żadney nie ma, a to z powodu Pożaru w Roku 1801m»[35]. Stan ten utrzymał się aż do likwidacji konwentu. Pod koniec jego istnienia, w 1828 biblioteka, choć uporządkowana w 14 działach, była również niewielka.

Ciekawie przedstawia się historia księgozbioru bernardyńskiego, zakonu niezwykle zasłużonego na polu pracy misyjnej i duszpasterskiej[36]. Jak zanotował kronikarz zakonu początki fundacji wiążą się z Marcinem Szyszkowskim, biskupem łuckim, płockim i krakowskim, zdecydowanym przeciwnikiem reformacji[37]. On to: «aulam episcopalem ligneam... In suburbio Regiae Civitatis Brestia dico ad fluvium Muchawiec ... obtulit», a także: «fecit promissis dum ad praedicandum verbi Dei, ejusdem Conventus Bibliothecae iam Episcopus Plocensis aliquot graves obtulit Authores»[38]. Od 1605 r. bernardyni prowadzili bractwo Św. Anny i Św. Franciszka. Po pożarze podjęto odbudowę placówki w 1617 r.[39] Z czasem otrzymali fundusze na budowę kościoła i klasztor od Jana Galemskiego, konsekrowany w 1623 r.[40] Wspierali ich także: Zygmunt III, Lew Sapieha, Paweł Sapieha, Leon Pociej, Hipacy Pociej, Kazimierz Puchalski, Anna Zwierzowa oraz rodziny Chodkiewiczów i Wołłowiczów. Największych zniszczeń klasztor doświadczył od wojsk szwedzkich i żołnierzy Rakoczego. Ostatecznie klasz-

33 LVIA, rkp. 694-1-4008 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1818], k. 52.

34 LVIA, rkp. 694-1-4014 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1818], k. 161v.

35 LVIA, rkp. 694-1-4020[Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820], k. 615—640v Wizyta Całego Funduszu Xięzy Dominikanów Brzeskich Dyecezyi Wilenskiey [...] za Rok 1820 [...], «Xięgi kościelne» k. 624-624v. Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi... Suplement 1, s. 32.

36 Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985 ; Kantak K. Bernardyni polscy. T. 1—2. Lwów, 1933 ; Wyczawski H.E. Bernardyni polscy. T. 3. Kalwaria Zebrzydowska, 1992.

37 Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965 — 1999. Warszawa, 2000. S. 203.

38 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum ..., k. 2v

39 Ярашэвіч, А.А. [Берасцейскі кляштар бернардзінак] // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.1. — 2-е выд. / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. — Мн.:БелЭн, 2005. — с. 320.

40 VUB, rkp. F4-A-2112 Inventaria Conventus et Bibliothecae Conventus Brestensis-Lithuanae ad Sanctum Joannem Baptistam, 1822, «Bibliotheka», k. 140.

tor został doprowadzony do ruiny w 1660 r. Jak dowiadujemy się z archiwaliów klasztornych próbowano odzyskiwać rozkradzione podczas zawieruchy wojennej rzeczy należące do klasztoru, jak choćby obraz BVM, który uciekający Rosjanie zostawili w kościele unickim w Szereszowie[41]. Z tych samych źródeł dowiadujemy się, że: «Bibliothecam ab Illustrissimo Luceoriensi, post Plocensi Episcopo Fundatore nostro colendissimo bonis autoribus paratam quam etiam devote nostrae Bernardinicae Religioni auxerat Nobilitas auctore et sacrilege Moschorum diripuit minibus. Existant tamen aliquod Graves Authores recuperata Moschis Manu Benefactorum subscripti»[42]. Najstarszy znany katalog ich zbioru pochodzi z końca XVIII w., zakonnicy posługiwali się nim jeszcze na początku XIX w.[43] Kolejny spisano w 1820 r., według którego biblioteka zawierała 439 woluminów, ale wymieniono też tzw. «Księgi różne» w liczbie 335 sztuk[44]. W spisie z 1822 r. mamy do czynienia właściwie z tym samym zasobem[45]. W inwentarzu tym wymieniono zarówno księgi kościelne (21 egzemplarzy), ale też spis biblioteki w układzie działowym, obejmujący 925 pozycji w 24 działach. Stan ten utrzymał się, choć w kolejnej wizytacji mamy znowu podane tylko informacje dotyczące liczby zbiorów tzw. biblioteki konwenckiej, w 1828 r. czytamy: «Biblioteka znayduie się w tym Klasztorze z liczby ksiąg następujących sztuk 439»[46]. O tym, że gromadzono w klasztorze bernardyńskim zbiory w kilku grupach — zgodnie z powszechną w klasztorach tradycją — niech świadczy fakt zachowania do dzisiaj książki z wpisem: «Pro refectorio applicat[ur] [...] 1777 in Conventu Brestensi sub Gvardianatu ARP Romualdi Fenikowski ejusdem Conventus Gvardiani» przechowywanej

41 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum..., k. 3—3v.

42 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum..., k. 3v.

43 MAB Wilno, rkp. F18-180 Index librorum Bibliothecae Conventus Brestensis Ord[inis] Minorum Observantium Dispositorum per Alphabetum Authorum sub Regimine R.P. Cyrionis Obarski [...] Gvardiani [...] 1790 conscriptus. Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi... Suplemet 1, s. 30-31.

44 VUB Wilno, rkp. F4-35355 (A-2110), k. 87-121; LVIA, rkp. 694-1-4020, k. 641-658v. «Księgi Różne» kościelne k. 656v-657v. Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek... Suplement 1, s. 31-32. Zob. też LVIA, rkp. 694-1-4020 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820], k. 656v.

45 VUB, rkp. F4-A-2112 Inventaria Conventus et Bibliothecae Conventus Brestensis-Lithuanae ad Sanctum Joannem Baptistam, 1822, «Bibliotheka», k. 146v-153v. Zob. też. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek... Suplement 1, s. 32.

46 VUB, rkp. F4-35571 (A-2201) Wizyta Kościoła i Klasztoru XX. Bernardynow Brzeskich, w Guberni Grodzieńskiey [...] 1828, k. 26-29. Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek... Suplement 1, s. 32.

obecnie w Bibliotece PAN w Kórniku[47]. Warto również odnotować inne ślady księgozbioru bernardyńskiego. I tak z zachowanych inkunabułów bernardynów brzeskich przetrwał do dnia dzisiejszego druk *Epistolae familiares* Piusa II, wydany w 1486 r. przez Antoniego Kobergera[48]. Z paleotypów zaś *Biblia* z 1545 r. ze słynnej firmy Estiennów i tzw. *Cathena* Tomasza z Akwinu wydana w 1528 roku[49]. Na tym ostatnim egzemplarzu znajdujemy zapis poświadczający niegdysiejszą fundację biblioteki dla braci mniejszych, a mianowicie: «Martinus Szyszkowskij Episcopus Plocensis pro Coenobio Brestensi Fratrum Minorum de Observantia A° 1608 donavit».

Stosunkowo niewiele wiadomo na temat zbiorów trynitarskich, w 1816 r. posiadali oni 416 książek[50], w 1820 r. źródła odnotowują jednak tylko 127 tomów[51]. Jeszcze mniej wiadomo o zbiorach po klasztorach żeńskich, brygidkach — istniejących tu od 1623 r. z fundacji Jana i Katarzyny Pociejów[52] i bernardynkach — posiadających klasztor z fundacji Bazylego i Heleny Kopciów od 1624 r.[53] Zachowały się do naszych czasów jednak ślady pracy skryptor-

47 Pacevičius A. Vienuloynų bibliotekos Lietuvoje 1795-1964 metais. Dingęs knygos pasulis. Vilnius 2005. S. 132.

48 Feigelmanas N. Lietuvos inkunabulai. Wilnius, 1975. S. 261. Poz. 362. «Ego Adalbertus Krassikowski recognosco me dedisse librum hunc in pignus amoris Venerabili in Christo Patri Adamo Zovdzicz Anno Dni 1611. Die 11 januari», « Pro loco Brestensi P.P. Bernardinorum».

49 Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai. Katalogas. Sudarė N. Feigelmanas, I. Daugirdaitė, P. Račius, Vilnius, 2003. S. 50. Poz. 166 «Ex libris Ioannis Casimiri Pac, Vexilliferi Magni Ducatus Lituaniae, Aplicatus Bibliothecae Conventus Brestensis PP. Bernardinorum 1746 anno». S. 362. Poz. 1323.

50 VUB, rkp. F3-163 Cathalogus Librorum ad Bibliothecam Conventus Brestensis Ordinis S[anct]ae Trinitatis Redem[ptionis] Captiv[orum] Pertinentium conscriptus Die 15a Mensis Julii Anno Domini 1816. Brestae Lithuan[ae]. Zob. też Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek... Suplement 1, s. 32 ; A. Pacevičius, Vienuloynų bibliotekos Lietuvoje 1795—1964 metais. Dingęs knygos pasulis, Vilnius 2005, s. 152—153.

51 LVIA, rkp. 694-1-4020 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820]. Wizyta Całego funduszu Klasztoru [...] Trynitarzy Mieszkających w Mieście powiatowym Brześciu Litt[ewskim] Dyecezyi Wilenskiey [...] za Rok 1820, k. 665v «Księgi Kościelne», k. 671v-673v «Opisanie Biblioteki». Zob. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek... Suplement 1, s. 32—33.

52 Ярашэвіч, А.А. [Берасцейскі кляштар брыгітак] // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.1. — 2-е выд . / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. — Мн.:БелЭн, 2005. — С. 320.
Kościół w 1751 przez starostę Słonimskiego Ignacego Sadowskiego ufundowany. Zob. LVIA, rkp. 694-1-4020 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820].

53 VUB, rkp. F4-19108 (A-360) Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum..., k. 2; Грынявецкі В. Берасцейскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя ў 2 т. Т.1 — 2-е выд. — Мн.: БелЭн, 2005. — С. 320 ; Zob. LVIA, rkp. 694-1-4020 [Akty wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej..., 1820].

skiej panien z tych konwentów. Rękopisy liturgiczne używane i przepisywane w klasztorze brygidek brzeskich, przechowywane są obecnie w krakowskiej Bibliotece Czartoryskich oraz Muzeum Narodowym w Krakowie, w tej ostatniej placówce i w zbiorach wileńskich księgi znajdują się z kolei rękopisy bernardynek brzeskich[54].

Wskazane tu źródła nie pozwalają na kompleksowe zanalizowanie problemu książki w konwentach brzeskich. Najstarsze znane spisy miejscowych bibliotek są bowiem dość późne, a informacje dotyczące ich organizacji fragmentaryczne. Niestety i zachowane inwentarze, ze względu na maksymalnie skrócony, sposób opracowania zbiorów, nie dają nam dzisiaj pełnej wiedzy o nich. Ciekawe są jednak informacje o strukturze treściowej tych zbiorów, stosowanych w bibliotekach układach działowych, stosunku do prohibitów czy posługiwaniu się księgami określanymi jako «ruskie»... Zachowane spisy dokumentują, że zasadniczo klasztory te gromadziły literaturę typową dla swojego czasu. Była to głównie literatura teologiczna, zarówno z zakresu biblistyki, jak i teologii dogmatycznej, fundamentalnej, spekulatywnej oraz kontrowersyjnej. Równie istotne były teksty dotyczące teologii moralnej oraz ascetyczno-mistycznej[55]. W brzeskich bibliotekach zakonnych znajdziemy także sporo tekstów kaznodziejskich, zarówno edycji łacińskojęzycznych, jak też polskojęzycznych, z bogatą grupą kaznodziejstwa barokowego. Gromadzono również wykorzystywane przydatne w pracy duszpasterskiej teksty historiograficzne czy dzieła klasyków oraz różne pomoce leksykograficzne. W każdym z wymienionych księgozbiorów znajdziemy również dzieła prawnicze, dotyczące zarówno zagadnień ogólnych, jak i prawa kościelnego.

Zasób treściowy bibliotek katolickich klasztorów brzeskich wydaje się więc być dość typowy. Na pewno jednak ciekawych ustaleń dokonać można podejmując analizę zachowanych tekstów powstałych w miejscowym środowisku zakonnym. Warto również bliżej przyjrzeć się destrukcji tych zbiorów. Wiemy bowiem, że rozproszenie ich zasobu okazuje się nie tyle tak dobrze znaną z literatury likwidacją bibliotek kasowanych klasztorów, co

54 Witkowski R. Benedictina w zbiorach wileńskich (XVI—XIX w.) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. 2002. S. 325-382 ; Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce, T. 1., oprac. D. Kamolowa przy współudziale T. Sieniateckiej, Warszawa, 2003. S. 176.

55 Zob.: Flaga J. Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku, Lublin 1998; tenże, Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. T. 2. Cz. 1. Duszpasterstwo. Lublin 1991.

wynikiem zniszczeń jeszcze XVII-wiecznych, kiedy Brześć ucierpiał podczas konfliktów wojennych.

Księgi, które przetrwały, rozproszone zostały zgodnie z powszechnym schematem i pokasacyjnymi rozporządzeniami władz, które zdecydowały się rozdzielić je między świeckimi zakładami szkolnymi, bibliotekami publicznymi i duchowieństwem katolickim[56]. Jak się okazuje, księgozbiory klasztorów brzeskich to ciekawy problem badawczy, wymagający jednak jeszcze uzupełniających badań źródłowych. Wydaje się jednak, że dysponujemy dziś ciekawym niezwykle materiałem do rekonstrukcji nie tylko liczbowego czy treściowego zasobu tych placówek, ale pokazania zasad funkcjonowania bibliotek w interesującym środowisku miejskim i prześledzenia stopniowej destrukcji tych zbiorów począwszy już od XVII w.

56 Szulkin M. Zamykanie bibliotek polskich na Litwie po roku 1863 // Przegląd Historyczny. 1932. T. 10 (30). S. 85 ; Ussas J., Z dziejów grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655—1925) // Przegląd Powszechny. 1936. T. 210. S. 64.

РЭЗЮМЭ

Івона Петшкевіч

Бібліятэкі брэсцкіх каталіцкіх манастыроў

Землі ў басейне Буга і Мухаўца, а таксама горад Брэст, як сталіца ваяводства, вельмі рана сталі месцам заснавання шматлікіх лацінскіх манастыроў, як жаночых, так і мужчынскіх. Пра стан на XVII стагоддзе цікавай крыніцай інфармацыі з'яўляецца захаваны ў бібліятэцы Віленскага універсітэта вопіс каталіцкіх манастыроў, што існавалі ў Брэсце ў 1688 г., аўтарства Ёахіма Гжымалы, мясцовага бернардынскага прапаведніка. Свае манастыры заснавалі шматлікія мендыканцкія ордэны: з бернардынамі і дамініканамі на чале, але таксама супольнасці эрэміцкія і клерыкі рэгулярныя. Першымі былі аўгусціяне — Ordo Eremitarum Sancti Augustini, з фундацыі, паводле традыцыі, вялікага князя Вітаўта. Яны мелі ў горадзе канвент і касцёл Святой Тройцы. Прынята лічыць, што манастыр паўстаў яшчэ ў 1380 г., гэта была першая манастырская фундацыя на землях Вялікага княства Літоўскага. У Брэсце існавалі манастыры: бернардынаў з касцёлам Яна Хрысціцеля; дамініканаў з касцёлам Святой Сафіі; езуітаў з калегіумам і касцёлам імя Іісуса і святога Казіміра Каралевіча, а таксама трынітарыі з рэзідэнцыяй і касцёлам Святой Тройіцы. З жаночых — бернардынкі і брыгіткі. Чарговай фундацыяй у горадзе быў манастыр камуністаў-бартошкаў, у сувязі з арганізацыяй мясцовай семінарыі. Трэба таксама ўспомніць пра канвент базыльянаў, з якім быў звязаны брэсцкі кашталян і творца Брэсцкай царкоўнай уніі Адам (Іпацій) Пацей.

Да сёння захавалася вельмі мала дакументаваных знакаў прысутнасці кніг у брэсцкіх манастырах. У беларускіх, літоўскіх і польскіх зборах знаходзяцца нешматлікія рукапісы і друкаваныя кнігі, звязаныя з літургіяй, духоўнасцю, прапаведніцтвам, школьнай і навуковай працай мясцовага асяроддзя каталіцкіх манастыроў. Захаваліся, аднак, сведчанні — галоўным чынам спісы маёмасці пад час візітацый — датычныя стану функцыянавання ўспамянутых асяродкаў у XVIII, а таксама ў XIX ст. Дзякуючы ім можам уявіць, якімі зборамі кніг яны некалі карысталіся. Найбольшыя калекцыі паміж брэсцкіх кляштараў, мелі езуіты і аўгусцінцы, акрамя іх можна назваць бернардынаў і дамініканаў.

Езуіты ў Брэсце мелі напачатку місію, потым яна ператварылася ў рэзідэнцыю, а нарэшце ў манастыр і калегіум (Collegium Sapiehanum, 1633—1773). Бібліятэка, напачатку невялікая, паўставала з закупаў і дарункаў, у т.л. Войцеха Лахоўскага ў 1676 г. Да 1693 г. бібліятэка атрымала суму 300 злотых, ад якой штогод выдзялялася квота на закуп кніг. У 1729—31 гг. у сувязі з разбудовай калегіума бібліятэка атрымала добрае памяшканне і інвентар, выкананыя езуіцкім майстрам Янам Казімірам Паўлікам, а таксама невядомым свецкім мастаком. На адкрыццё былі падрыхтаваны спецыяльныя вершы ў гонар Сапегаў. Дзякуючы мецэнацтву Яна Фрыдэрыка Сапегі, які ў 1731 г. ахвяраваў 300 тамоў вартасцю 2000 злотых, а пазней памнажаў зборы, бібліятэка стала хутка развівацца. З часам кнігазбор быў добра апрацаваны (яшчэ перад Другой Сусветнай вайной быў даступны каталог гэтага збору). Падчас касацыі ордэну іезуітаў бібліятэку, як і астатнюю маёмасць, апісалі. На той час яна налічвала 1732 тамы. Кнігі перадалі для мясцовых школ, саму каллегію і частку кніг прынялі базыльяне. З часам кнігі разышліся. На іх сляды сёння можна натрапіць у розных кнігазборах, прыкладам з'яўляецца Ordinum Regni Poloniae 1587 г., з запісам «Brestensis Collegii S.I.», які знаходзіцца ў бібліятэцы Акадэміі Навук у Вільні.

Значным кнігазборам валодалі таксама аўгусціяне, якія напачатку мелі свой манастыр «extra civitatem» (за горадам). Аднак гэты манастыр згарэў падчас аблогі Брэста ў 1666 г. «Адбудаваны са складак абывацеляў» манастыр перанеслі ў 1672 г. у цэнтр горада. Бібліятэка аўгусцінцаў налічвала 1 201 кнігу. «Бібліятэку страціў гэты манастыр праз пажары — першы раз у 1802-м, а другі раз у 1808 г.» — нават у 1820 г. колькасць кніг толькі дасягнула лічбы 180, гэты невялікі кнігазбор праіснаваў да ліквідацыі манастыра. Нялёгкі лёс быў і ў дамініканскіх кнігазбораў. Існуючы ў Брэсце ад 1626 г., манастыр атрымаў фінансавую падтрымку брэсцкай мяшчанкі Сафіі Бухавецкай, якая ў 1635 г. фундавала яму касцёл. Пры візітацыі 1816 г. адзначалася, што бібліятэка складаецца з 18 кніг, астатнія згарэлі ў пажары 1801 г.

Цікава падаецца гісторыя бернардынскага кнігазбору. Самы стары вядомы яго каталог паходзіць з канца XVIII ст., манахі карысталіся ім яшчэ на пачатку XIX ст. Вопіс 1820 г. паведамляе, што бібліятэка складалася з 439 тамоў, але ўспамянуты таксама «Кнігі розныя» у колькасці 335 штук. У спісе 1822 г. сітуацыя падобная: названы касцельныя кнігі (21 экзэмпляр), таксама спіс бібліятэкі, які ахоплівае 925 пазіцый у 24 тэма-

тычных аддзелах. Пра тое, што ў бернардынскім манастыры кнігі збіралі ў некалькіх групах, згодна з тагачаснай манастырскай традыцыяй — сведчыць факт захавання (у бібліятэцы ў Курніку) кнігі з запісам: «Pro refectorio applicat[ur] [...] 1777 in Conventu Brestensi sub Gvardianatu ARP Romualdi Fenikowski ejusdem Conventus Gvardiani». Варта занатаваць і іншыя сляды брэсцкага бернардынскага кнігазбору: інкунабула Epistolae familiares Piusa II, выдадзеная А. Кабергерам у 1486 г., эцьенаўская Biblia 1545 г. і Cathena Фамы Аквінскага, 1528 г. выдання. На апошняй знойдзем запіс, які сведчыць пра колішнюю фундацыю бібліятэкі для братоў меншых, менавіта: «Martinus Szyszkowskij Episcopus Plocensis pro Coenobio Brzestensi Fratrum Minorum de Observantia A° 1608 donavit». Няшмат вядома пра зборы брэсцкіх трынітарыяў: у 1816 г. мелі яны 416 кніг.

Успамянутыя намі крыніцы не дазваляюць зрабіць комплексны аналіз праблемаў кнігі ў брэсцкіх канвентах. Старэйшыя захаваныя спісы мясцовых бібліятэк досыць познія, а датычная іх арганізацыі інфармацыя фрагментарная. Ёсць, аднак, цікавая інфармацыя (і магчымасць вывучэння) структуры фондаў, сістэматызаваных паводле зместу, адносіны да забароненых выданняў альбо карыстання кнігамі, якія акрэслены як «рускія». Захаваныя спісы інвентароў дакументуюць той факт, што звычайна манастыры збіралі тыповую для свайго часу літаратуру.

Кнігазборы брэсцкіх манастыроў — гэта тэма, якая вымагае яшчэ дадатковай крыніцазнаўчай працы. Здаецца, тым не менш, што ўжо сёння мы маем цікавы матэрыял для рэканструкцыі не толькі колькасных ці зместавых характарыстык іх фондаў, але і крытэрыі і ўмовы функцыянавання бібліятэк у гарадскім асяроддзі і адсочвання этапаў разбурэння гэтых збораў, пачынаючы ўжо з XVII стагоддзя.

Пераклад Міколы Нікалаева

Кныревич С.М.
Синкевич Н.Н.

Судьба библиотеки и архива Березовского картузианского монастыря

Картузианский монастырь, заложенный в Березе в 1648 г. на средства подканцлера Великого княжества Литовского Казимира Льва Сапеги, за свою более чем 200-летнюю историю повлиял не только на экономическое развитие Березы и окрестных населенных пунктов, но и стал культурным центром региона. Монастырь не только дал новое название — Береза Картузская, но и превратил маленькое село в местечко, известное далеко за границами повета. В первую очередь для нужд монастыря в Березе и окрестностях были открыты кирпичное и известковое предприятия, пилорамы и мельницы. Строительство и последующее поддержание монастыря в надлежащем виде требовало большого количества специалистов разного профиля: от каменщиков до художников, органистов и т.д. Только в самом монастыре согласно «Протоколу визита костела за 1830 год»[1] работали и служили 59 жителей Березы.

1 Wizyta kościola i klasztoru XX. Kartuzów w guberni drodzienskiej w powiecie i dekanacie pruzanskim polozonego, o wiorste od miasteczka Berezy. Przez naznaczonego z rzadu diecezjalnego wilenskiga za rok 1830 odprawiona i w czterrech egzemplarach opisana, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, BK 107; «Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica«, IX 2003. S. 333—400.

Монастырь за свои средства содержал в Березе школу, которая с перерывами существовала от 1784 г. до закрытия монастыря в 1832 г. Так, в 1786 г. в школе было 36 учеников, разделенных на два класса. Изучали они следующие предметы: катехизис, чтение, писание, арифметику, основы латинского языка, географию и историю Литвы. В период 1793—1800 гг. школа была закрыта. В 1830 г. в школе было 17 учеников (16 мальчиков и 1 девочка). Предметы были такие: чтение и письмо по-русски и по-польски, арифметика, христианская наука, история Старого и Нового завета, география и религиозное пение.

За время существования школы на деньги монахов получили образование десятки, и даже сотни детей, которые могли продолжать дальнейшее обучение либо найти работу в монастыре или в другом месте. Так, например, бывший ученик школы Михал Позняк стал органистом монастыря. При монастыре в конце XVII—начале XIX вв. существовали аптека и лазарет для «бедных».

Картузианский орден отличался строгим соблюдением установленного порядка внутренней жизни монастырей. Одной из особенностей данного ордена был уединенный образ жизни монахов. Согласно установленному порядку монахи целую неделю жили в отдельных кельях, и только по воскресеньям собирались вместе для торжественной трапезы и песнопения. Часто этот орден называли орденом «молчаливых монахов».

Основное время монахи-картузы посвящали изучению Библии и религиозных книг. Кроме того, монахи занимались различными видами ремесел, среди которых следует выделить переписывание книг и различных документов. Именно благодаря этому при каждом картузианском монастыре со временем образовалась значительная библиотека и архив. Березовский монастырь не был исключением. К сожалению, в Березе из богатой библиотеки и архива не осталось ни одной книги или документа.

Березовской картузии был посвящен целый ряд исторических исследований. В основном это были небольшие статьи общего характера. Отдельно следует выделить фундаментальное исследование Марии Поповской «Очерк по истории березовской картузии, 1648—1831 гг.»[2].

2 Popowska M. Rys dziejow kartuzji bereskiej w latach 1648—1831 // Ateneum Wilenskie, Wilno. 1938.

Поповская довольно подробно изучила архив березовского монастыря, который хранится в отделе рукописей Виленского университета, и использовала материалы этого архива в своей работе. Непосредственно самой монастырской библиотеке Поповская уделяет мало внимания. Заслуживает внимания информация о четырех книгах из Березы, которые находились в архивах Санкт-Петербурга[3].

Впоследние10летситуацияизменилась,иврезультатеработыисториков (в первую очередь польских), которые занимаются картузианскими орденами на территории Речи Посполитой, был опубликован ряд интересных статей и работ по этой теме. В Европе длительное время выпускается журнал «Analecta Cartusiana», который публикует статьи по истории картузианского ордена. Вышло уже около 250 номеров этого журнала. Отдельные статьи в нем были посвящены картузианским библиотекам и отдельным книгам (манускриптам). Регулярно проводятся международные конференции историков, которые занимаются исследованием различных исторических и религиозных сторон деятельности картузианского ордена.

Непосредственно теме библиотек картузианских монастырей на территории Речи Посполитой посвящена книга польского историка Кшыштофа Нежвицкого «Библиотеки картузианского монастыря в Кашубах и его филиалов в Березе Картузской и Гидле»[4]. Нежвицкий описал все книги из березовского монастыря, хранящиеся в настоящее время в Польше.

Также следует отметить польского историка и вице-директора Познаньского института истории Рафала Витковского, который на протяжении длительного времени занимается изучением картузианского ордена на территории Речи Посполитой и березовского монастыря. Витковский является крупнейшим специалистом по этой теме в Восточной Европе. Усилиями Витковского были опубликованы:

— «Хроника березовского монастыря»[5] — хроника была написана березовским монахом Франтишком Пасекой в 1748 г. и зафиксировала наиболее важные события за первые сто лет существования монастыря;

3 Popowska M. S. 85.
4 Nierzwicki K. Biblioteki kartuzji kaszubskiej oraz jej konwentów filialnych w Berezie Kartuskiej i Gidlach, Pelplin, 2001.
5 Pasieka F. Saeculum Carthusiae Berezanae. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, BK 106.

— «Исторический очерк по истории березовского монастыря, 1648—1831 гг.»[6] — подробная и серьёзная статья с многочисленными ссылками на документы;

— «Протокол визита за 1830 год» — о нем мы писали выше;

— и ряд других работ.

Также готовится к публикации ещё одна березовская хроника — «Первые 100 лет существования картузии Святого Криста в Березе...»[7]

Список литературы по истории Березы и монастыря, который составил Рафал Витковский, дополненный ещё несколькими исследователями, включает около 100 статей и книг. Первая публикация датирована 1650 г.

Монастырские библиотека и архив хранили не только теологические и религиозные книги и манускрипты, но и издания по истории, географии, ботанике и другим областям знаний. В архиве хранились старинные документы по истории города: привилеи королей и великих князей, хозяйственные и судебные документы домонастырского периода на латинском, польском и старобелорусском языках. В 1830 г. библиотека насчитывала 2314 книги и манускрипта, в архиве хранилось около 3000 документов.

Считалось, что большая часть библиотеки и архива практически бесследно утрачены в результате войн и исторических лихолетий. До сих пор были известны только отрывочные сведения о структуре и составе библиотеки. Согласно документу, хранящемуся в одном из архивов Санкт-Петербурга и датированному 1860 г., «относительно книг последовало высочайшее повеление: 37 книг передать в Департамент Иностранных Исповеданий; медицинские сочинения (63 шт.) отослать в Виленскую Медико-Хирургическую Академию, а все прочие духовного и светского содержания в Римско-Католическую Духовную Академию в Вильни (их числом 2134)»[8]. В 1842 г. Духовная академия из Вильни переносится в Санкт-Петербург. Сколько книг бывшего березовского мона-

6 Witkowski R. Szkice z dziejów kartuzji bereskiej 1648-1831, «Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica«, VII 1995 (druk 1997). S. 73—118.

7 Pasieka F. Historia Centum Annorum Carthusiae Sanctae Crucis prope Berezam in Lithuania sitae conscripta a frante Francisco Pasieka vicario anno 1748, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, BK 105.

8 Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (РГИА). Ф. 821. Оп. 125. Дело 2801. Л. 14.

стыря было перевезено в российскую столицу, — неизвестно. В середине XIX столетия польский исследователь Мациевский привозит из России в Польшу две хроники монастыря и «Протокол визита костела и монастыря за 1830 год», которые впоследствии часто использовались историками и частично опубликованы в научной литературе. Недавно оба «Протокола визита» были в оригинальном виде (на латыни) опубликованы в интернете. В 20—30-х годах XX вв. результате обмена культурными ценностями между польской и советской сторонами в Польшу были вывезены не менее 471 книг и манускриптов березовского монастыря[9]. К сожалению, во время последней войны часть этого собрания книг погибла, и до настоящего времени сохранилось только 182 книги.

Большая часть архива после ликвидации монастыря была передана в рукописный отдел Виленского университета, где и хранится по настоящее время. Эта часть архива частично изучена, но, конечно, требует специального и полного исследования. Необходимость углубленного изучения этого архива подтверждает обнаружение примерно год тому назад ранее считавшегося утерянным «Протокола визита костела и монастыря за 1820 год...»

Несколько слов о «Протоколе визита...» Подобные Протоколы составлялись специально присланными духовными особами, которые контролировали состояние монастыря и его хозяйственную деятельность. Такие визиты производились регулярно после вхождения Берёзы в состав Российской империи. Обычно Протоколы изготавливались в нескольких экземплярах. Например, «Протокол визита за 1830 год» был изготовлен в четырех экземплярах. До последнего времени считалось, что сохранились два экземпляра только «Протокола за 1830 год» (хранятся по одному экземпляру в Польше и Литве). Можно сказать, что это была полная инвентаризация монастыря, всего его имущества и собственности.

Чтобы немного объяснить ценность этого документа, вкратце опишем содержание «Протокола визита за 1830 год» (был опубликован польским историком Рафалом Витковским в журнале «Lituano-slavica Posnaniensia» в 2003 г.). Документ имеет 70 страниц рукописного текста. Текст на польском языке.

9 Nierzwicki K. Biblioteki kartuzji..., S. 316.

Описание костела — подробное описание внутреннего интерьера костела, перечень алтарей (было их 13), описание мебели и различных предметов (ковры, траурный катафалк и т.д.). Следует отметить, что отсутствуют какие-либо изображения внутренней части костела, и поэтому данное описание является уникальным.

Описание порядка духовной жизни в монастыре — перечень и порядок проведения религиозных ритуалов, подробный список предметов для проведения ритуалов (накидки, покрывала, занавесы, балдахины и т.д.).

Список картин — подробное описание (название изображения, размеры, авторство) и место нахождения картины. Самая большая картина над главным алтарем имела размеры 6х3 м. Описано всего 32 картины.

Список предметов из редких и дорогих металлов (камней).

Описание имущества и земель, принадлежащих монастырю и находящихся за пределами монастыря (Береза, Бусяж и Рынковичи).

Список актов монастыря и новых поступлений библиотеки — «Протоколы визита» за 1804, 1818, 1820, 1830 годы; инвентуры за 1812 и 1830 годы; книга умерших монахов и т.д.; перечень книг, приобретенных в период 1820—30 гг. (всего 137 книг). Список грамот королей, декретов на землю и т.д. Некоторые документы на старобелорусском языке.

Список монахов монастыря — фамилия и имена, где родились, возраст и т.д. Список содержит 18 имен.

Описание каплиц — каплицы в Дедах, на стене около монастыря напротив католического кладбища, на перекрестке нынешних улиц Красноармейской и Комсомольской, в «доме Сапегов», в Бусяже и других.

Школа при монастыре — список учеников (17 детей), перечень предметов и т.д.

«Протокол визита за 1820 год» значительно более обширный, чем «Протокол визита за 1830 год», и имеет более 550 страниц. К сожалению, копия, предоставленная Рафало Витковским, не очень хорошего качества (книга была сфотографирована цифровым фотоаппаратом при плохом освещении), и текст плохо читается. Там имеется полный и подробный список 2177 книг библиотеки; также приведен полный список около 3000 грамот и документов, которые хранились в архиве монастыря. Изучение этого документа может значительно расширить наши познания внутренней жизни монастыря, принести новые интересные

факты по истории Березы и региона, открывает новые возможности для целенаправленного поиска документов, находившихся в монастыре. Так, на странице 356 «Протокола» записан документ «Копия фундации парафиального березовского костела», датированный 1477 г., т.е. речь идет о документе, с которого начинается история Березы. В рукописном отделе Виленского университета хранится оригинал фундации картузианского монастыря в Березе[10].

В архивах Гродно и Санкт-Петербурга хранится обширная переписка государственных учреждений Российской империи, относящаяся к решению вопроса о будущей судьбе закрытого царскими властями монастыря и его имущества. Имеющаяся у нас незначительная часть этой корреспонденции позволяет только приблизиться к изучению заключительного этапа существования монастыря (соответственно библиотеки и архива). Дальнейшие исследования в архивах Гродно и Санкт-Петербурга[11] способны выявить новые документы. Известно, например, что в Российском Государственном историческом архиве (Санкт-Петербург) хранится акт «Визита Березовского костела»[12], датированный 1818 годом.

В настоящее время в картузианском монастыре ведется подготовка к реставрационным работам. Цель — сохранение существующих построек. В будущем, вероятно, план реконструкции может быть расширен. Монастырь, который дал нашему городу имя и который очень много значит в истории города, заслуживает лучшей доли, чем заросшие травой руины.

10 LNMMB F101-71 Immensvs bonorvm omnivm elargitor Devs...Дакумент, у якім Андрэй Гембіцкі (Andreas Gembicki), біскуп Луцкі і Брэсцкі, падцьвярджае дакумент польскага караля і вялікага князя літоўскага Яна Казіміра (Ioannes Casimirus), króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, który transumuje i potwierdza dokument fundacyjny Kazimierza Leona Sapiehy (Casimirus Leo Sapieha), podkanclerzego WKL, potwierdzony dekretem z 1635 r., na rzecz klasztoru kartuzów reguły Św. Brunona w Berezie (Bereza).

11 РГИА. Ф. 821. Оп. 125. Д. 2801 Переписка относительно картузианского монастыря (1859-1869гг.); там же: Ф. 1284. Оп. 188. Д. 158 Переписка относительно просьбы жителей Березы об восстановлении старого костела в Березе (конец XIX — начало XX ст.).

12 Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург. Ф. 822. Оп. 125. Д. 424 «Визит Березовского костела Пружанского уезда, Гродненской области», 1818.

Gwiożdzik Jolanta

Kultura umysłowa zakonów katolickich ziemi brzeskiej XVI—XVIII ww. Zarys problematyki

W dziejach Kościoła katolickiego wiek XVI to okres potrydenckiej odnowy, będącej odpowiedzią na Reformację i związany z tym upadek religijności w Europie. Umocnienie się pozycji Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stającego się «ostoją swojskości i wyznacznikiem patriotyzmu»[1], wiązało się z różnymi dziedzinami życia społecznego i artystycznego[2], a także ekspansją na zróżnicowane etnicznie i religijnie ziemie wschodnie państwa. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wydzielono 3 diecezje łacińskie: wileńską, żmudzką i smoleńską oraz częściowo łucką, a także unicką archidiecezję połocką, diecezję włodzimiersko-brzeską, pińsko-turowską oraz prawosławne biskupstwo w Mohylewie[3]. Katoliccy biskupi diecezjalni zostali zobowiązani do jak najszybszego wprowadzenia w życie reform Soboru Trydenckiego (1545—1563). W *Decretum de regularibus et monialibus* (sesja 25/A Soboru) sprecyzo-

1 Topolska M.B.: Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku. Poznań-Zielona Góra, 2002. S. 244.

2 Przemiany w polskim katolicyzmie XVI w. wiązały się z okresem, określanym jako złoty wiek Rzeczypospolitej. Por. Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków, 1986. S. 84 i nast.

3 Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków, 1903. S. 271—318; Litak S. Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku. Lublin 1980; tenże: Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772. Struktury administracyjne. Lublin, 1996.

wano ustawy prawne, obowiązujące we wszystkich «zgromadzeniach i klasztorach, kolegiach i domach zakonnych [...] wedle zasad dowolnej reguły albo konstytucji»[4], co znacząco wpłynęło na rozwój i odnowę zakonów.

Na obszarze województwa brzeskolitewskiego w XVIII w. funkcjonowały 32 klasztory zakonów męskich, reprezentujące wszystkie formacje: mnisze (benedyktyni, cystersi, kartuzi), kanonickie (norbertanie, trynitarze), mendykanckie (dominująca formacja: augustianie, dominikanie, karmelici bosi i franciszkanie różnych obserwancji,) oraz kleryckie (jezuici i pijarzy) [5]. Z domów żeńskich bernardynki i brygidki miały swoje wspólnoty w Brześciu Litewskim[6], od 1596 r. stolicy województwa.

Zakony, zgodnie z własnym charyzmatem i przyjętą religijnością, ujmowaną przez reguły i konstytucje, wykazywały aktywność w różnych dziedzinach życia Kościoła i ówczesnego społeczeństwa ziemi brzeskiej. Duchowieństwo łacińskie przede wszystkim podejmowało prace duszpasterskie, kaznodziejskie, rekolekcyjne i misyjne, realizowane w parafiach, sanktuariach, klasztorach żeńskich i dworach[7]. Ważna była działalność edukacyjna: wewnętrzna, jako etap formacji, w formie studiów zakonnych, zwłaszcza studium retoryki czy studiów filozoficzno-teologicznych, oraz zewnętrzna, obejmująca szkolnictwo średnie, elementarne i zawodowe[8]. Domy studiów najczęściej lokowano w dużych centrach miejskich, które zarazem były znaczącymi ośrodkami kulturalnymi, jak Brześć Litewski czy Pińsk. W zakonnych ośrodkach kształcenia podejmowano także pracę naukową, przede wszystkim z zakresu piśmiennictwa teologiczno-filozoficznego, kaznodziejstwa czy ascetyki[9]. Twórczość ta niejednokrotnie była publikowana w prowadzonych przez zakony drukarniach. Od klasztorów żeńskich oczekiwano przede wszystkim dbałości

4 Dokumenty soborów powszechnych. Tom 4 (1511—1870). Oprac. A. Baron, H. Pietras. Kraków, 2005. S. 807 (rozdział 22).

5 Dane zob. Litak S. Atlas Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Obojga narodów w XVIII w. Lublin 2006; Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. Lublin, 1983. S. 355-356.

6 Borkowska M. Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim // Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X—XX wiek. Red. H. Gapski, J. Kłoczowski. Lublin, 1999. S. 207.

7 Flaga J. Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w[ieku]: 1767—1772. Lublin, 1986.

8 Piechnik L. Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez Jezuitów od XVI do XVIII wieku. Kraków, 2001.

9 Flaga J. Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. Lublin, 1998.

o liturgię i modlitewnego wsparcia[10], także w formie prowadzonych rekolekcji, uczestnictwa w uroczystych nabożeństwach oraz w przyklasztornych bractwach[11], skupiających przedstawicieli różnych stanów. Zakonnice zajmowały się także działalnością edukacyjną, charytatywną i nakładczą, choć w okresie potrydenckim ograniczoną surowo przestrzeganą klauzurą.

Formacja duchowa i intelektualna zakonników, przede wszystkim kapłanów, decydowała o charakterze i kształcie ich późniejszej pracy, a więc i wpływie, jaki wywierali na życie religijne, kulturalne i społeczne związanych z nimi środowisk[12]. Za podstawowe narzędzie realizacji powołania, zgodnie z charakterystycznym dla danego zakonu charyzmatem, uznawano lekturę odpowiednio dobranych ksiąg, które służyły pomocą w nowicjacie i studiach, a także poprzedzały działalność kaznodziejską czy naukową, stanowiąc podstawę zakonnego warsztatu: «uprawianie zaś nauki należycie się odbywać nie może bez używania książek»[13]. Oczywiste jest zatem, że w klasztorze bibliotekę uznawano za pierwszą po kościele, *potissimus religiosarum thesaurus, coelestia dona.*

Regułę i przepisy dotyczące życia wspólnoty, zwłaszcza zaś statuty, konstytucje czy deklaracje, komentujące i objaśniające rozdziały reguły, wraz z dodatkowymi prawami, faktycznie normującymi tryb życia w klasztorze[14], uznawano za «oparcie i fundament całej dyscypliny zakonnej». W zakonnych tekstach normatywnych podejmowano również zagadnienia ustawodawstwa bibliotecznego, choć w różnym zakresie w poszczególnych zakonach (szczególnie jezuici opracowali odrębne, szczegółowe przepisy, odnoszące się do organizacji i funkcjonowania ich bibliotek). Na charakter gromadzonych księgozbiorów wpływały trzy główne czynniki: edukacja zakonna, praca duszpasterska i administracyjna oraz działalność naukowa. Najczęściej wyznaczano księgozbiór do użytku całej wspólnoty, określany jako *bibliotheca magna, conven-*

10 Więcej na temat sytuacji zakonów żeńskich zob. Borkowska M. Zakony żeńskie w Polsce w okresie... S. 198 i nast.

11 Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. Lublin, 2004.

12 Na ten temat zob. Flaga J. Formacja i kształcenie duchowieństwa... tenże: Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. T. 2. Cz. 1. Duszpasterstwo. Lublin 1991, a także: Grzebień L. Wkład jezuitów do życia religijnego i kultury na Kresach Wschodnich // Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Red. M. Łobozek. Kraków, 2006.

13 Pidłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku. Wrocław, 1996.

14 Gwioździk J. Piśmiennictwo pragmatyczne w klasztorach żeńskich w XVII—XVIII wieku. Zarys problematyki. // Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym. Red. J. Gancewski, A. Wałkówski. Olsztyn, 2006. S. 43-59.

tii, communis, «spolna», «konwencka» itp. oraz organizowano księgozbiory podręczne, specjalistyczne: w nowicjacie, refektarzu, infirmerii, aptece, u przełożonych, kapelanów, w zakrystii, na potrzeby kaznodziejów, profesorów, studentów, nazywane np. *bibliotheca praefecti, nowicjackie, libri chorale,* w tym także zbiory wydzielone — *libri prohibiti*, co bezpośrednio zapisywano na egzemplarzach książek. Dodatkowo stosowano pieczęcie, ekslibrisy i inne znaki własnościowe. Decentralizacja biblioteki była zatem konsekwencją przeznaczenia i sposobu użytkowania księgozbioru. Za bibliotekę był odpowiedzialny wyznaczony «najuczeńszy» zakonnik: armarius czy prefekt. U jezuitów obowiązywała go 12-punktowa reguła, dotycząca ksiąg zakazanych, pomieszczenia bibliotecznego i sposobu ułożenia tam ksiąg, zasad ich udostępniania, zakupu i gromadzenia, tworzenia księgozbiorów podręcznych, a także spisów i inwentarzy, opracowywanych przede wszystkim w układzie działowym[15].

W XVI—XVIII w. na zasadniczy zrąb klasztornych bibliotek składały się prace oryginalne i tłumaczone, pisarzy własnych i obcych, z zakresu wszystkich dyscyplin i prądów teologicznych, w tym wydzielonej po Soborze Trydenckim (1545—1563) tzw. teologii pozytywnej, z teologią dogmatyczną, biblistyką, teologią fundamentalną, moralną, spekulatywną i kontrowersyjną. Wraz z apologetyką przyczyniła się ona do pogłębienia znajomości Pisma św. i Tradycji, wpłynęła na nowe tłumaczenia tych tekstów i znajomość historii soborów i Kościoła (początki teologii historycznej). Ważną częścią zbiorów była teologia ascetyczno-mistyczna (dominująca w klasztorach żeńskich); interesowano się także pisarstwem hagiograficznym, kaznodziejstwem czy liturgiką. Na potrzeby liturgii gromadzono określone księgi, takie jak brewiarze wraz z księgami pomocniczymi: psałterzem, diurnałem, martyrologium i patronałem oraz antyfonarze (zachowały się takie księgi z dawnych zbiorów bernardynek brzeskich i cystersów w Wistyczach[16]), do odprawiania mszy św. niezbędne były mszały (jak mszał dla kartuzów z 1679 r.[17]) z dodatkami: lekcjonarzem i ewangeliarzem oraz graduałem, a także ceremoniarze, rubrycele, rytuały (zachowało się wileńskie wydanie *Rituale sacramentarum* z 1641 r. dla kartuzji bereskiej[18]) i procesjonały. Gromadzono także dzieła filozoficzne, prawnicze, medyczne,

15 Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII w. // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. 1975. T. 30. S. 223-282 ; T. 31. S. 225-282.

16 Witkowski R. Benedictina w zbiorach wileńskich (XVI—XIX w.) // Archiwa, Biblioteki I muzea kościelne. 2002. S. 325-382.

17 Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, Sygn. III 18408.

18 Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, Sygn. LR 977.

literaturę klasyczną i współczesną, świecką i kościelną historiografię, teksty medyczne, prawnicze czy współczesną i klasyczną literaturę piękną.

Na wielkość zbiorów wpływało wiele czynników, jak sytuacja finansowa (szczególnie istnienie osobnego funduszu, przeznaczonego na zakup ksiąg), polityka gromadzenia zbiorów, wreszcie charakter prowadzonej przez zakonników działalności[19]. Zbiory najczęściej liczyły od kilkudziesięciu do kilkunastu tysięcy woluminów, co jednak obecnie trudno precyzyjnie oszacować, bowiem najpierw zniszczenia wojenne i pożary, a następnie kasaty zakonów w XIX w. doprowadziły do rozproszenia, zniszczenia, a nawet całkowitej likwidacji klasztornych zbiorów, z których książki trafiały do państwowych, kościelnych i prywatnych bibliotek, zwłaszcza w Wiedniu, Berlinie, St Petersburgu, wystawiano je na aukcjach, w antykwariatach, wreszcie sprzedawano na makulaturę i niszczono[20]. Obecnie często jedynym śladem dawnych książnic są ich katalogi i spisy w aktach wizytacyjnych (zachowały się dane m. in. dla klasztorów brzeskich: augustianów, bernardynów, dominikanów, trynitarzy[21]), a także pojedyncze egzemplarze w państwowych i prywatnych bibliotekach (m. in. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie, Bibliotece XX Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, bibliotekach klasztornych).

W zestawieniu z całą ówczesną Rzeczypospolitą zwraca uwagę wyraźna obecność na terenie ziemi brzeskiej męskich zakonów mniszych, jeszcze średniowiecznej proweniencji, których księgozbiory przyjęto tu jako wykładnik poziomu i charakteru zakonnej kultury intelektualnej. W latach 1648—1650 z fundacji Kazimierza Leona Sapiehy powstał jedyny w Wielkim Księstwie Litewskim klasztor kartuzów, usytuowany w Berezie, zwanej później Kartuską[22]. Zgod-

19 Przykładowo wizyta generalna duchowieństwa świeckiego i zakonnego dekanatu brzeskiego za r. 1820 (RGIA w St. Petersburgu F 822-12-2964) wymienia biblioteki augustianów, trynitarzy, bernardynów, cystersów, w układzie działowym.

20 Gach P.P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914. Lublin, 1984; tenże: Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku. Rzym, 1979; tenże: Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku. Rzym, 1980.

21 Por.: Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2. Poznań, 2006.

22 Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacyach męskich i żeńskich klasztorów Dyecezji Wileńskiej // Teka Wileńska. Nr. 3 (1858). S. 244—246; Radziszewski F. Wiadomości historyczno - statystyczne o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prawnych. Kraków, 1875. S. 2 ; Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych. Wilno, 1912. S. 47, 235, 261, 267, 314, 323 ; Witkowski R. Pierwsze lata kartuzji Sanctae Crucis w Berezie // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Red. G. Błaszczyk, A. Kijas. Poznań, 1994. S. 137—146 ; tenże: Szkice z dziejów kartuzji bereskiej 1648—1831 // Lituanica-

nie ze swoim charyzmatem zakonnicy gromadzili księgi służące życiu duchownemu, a także pracy naukowej i duszpasterskiej[23]. Na potrzeby liturgii gromadzili drukowane: graduały (10 sztuk), brewiarze (7 woluminów), Liber Episcoporum Apostolorum (1), Ewangelie (1), Nowy Testament (1), Martyrologium rzymskie (1), Statuty kartuzkie (1), mszały (18), Biblię (1) oraz rękopiśmienne 4 psałterze, 9 antyfonarzy i 3 agendy[24]. W 1820 r. w «*Descripto Librorum Bibliotheca Carthusiensi existentium*» wydzielono 10 działów, oznaczonych dużymi literami alfabetu i numerycznymi sygnaturami, wg formatów i numerów bieżących: **Dział I**: A 1 — Biblia i jej komentarze (70 wydań, głównie edycje biblii z XVI i XVII w. i egzegeza), A 2 (m. in. dzieła ss. Brunona, Augustyna, Bonawentury, Bellarmina — 43 pozycje), A 3 — (9 pozycji, m.in. biblia hebrajska), A 4 — (27 pozycji, m.in. brewiarze, psałterze), A5 (5 egzemplarzy, m.in. Nowy Testament). **Dział II** teologia scholastyczna i moralna: B1 — (35 tomów), B2 — (46 traktatów, głównie teologii moralnej, m.in. *Institutiones morales* Juana Azora), B 3 — (129 prac, wśród których można wymienić m.in. *Compendium theologiae moralis* Gabriela Antoinea, *Enchiridion* Martina Azplicuety), B 4 — (28 tomów) i B 5 — (11 tekstów, m.in. Piotra Kanizjusza). **Dział III** to Księgi z zakresu teologii kontrowersyjnej: C 1 — (m.in. kardynała Roberta Bellarmina *Disputationes*, łącznie 16 ksiąg), C 2 — (35 tytułów), C 3 — (63 pozycje), C 4 — (tu warto zaznaczyć prace Stanisława Orzechowskiego, łącznie 7 woluminów). **Dział IV** to historia Kościoła: D 1 — (dzieła Baroniusza, Bzowskiego, *Institutiones Ecclesiasticae*, razem 72 pozycje), D 2 — (72 książki, w tym *Monumenta BVM Codnensis* Sapiehy oraz Drzewo *zywota Historia krzyza świętego* Jacka Jabłonowskiego), D 3 — (m.in. *Morte de la Trappe, Historia powszechna*, w sumie 38 pozycji), D 4 — (tu m.in. żywoty Stanisława Kostki, Franciszka Ksawerego, Nowa Gigantomachia Kordeckiego — razem 10 pozycji), D 5 — (5 tytułów). **Dział V** to historia świecka i książki geograficzne: E 1 — (m. in. Atlas Mercatora, historie różnych państw, łącznie 34 tytuły), E 2 — (tu wymieniona *Janina zwycięskich tryumfow Jana 3 króla polskiego*, edycja w Supraślu z 1754 r., łącznie 25 tytułów), E 3 — (31 tomów, głównie z XVIII w.), E 4 — (25) i E 5 — (12 ksiąg). **Dział VI** to kaznodziejstwo: F 1 — (liczne edycje kazań, m. in. Jakuba Masseni, Jana Nierembergiusza, Stanisława Szczepanowskiego, Fabiana Birkowskiego — łącznie 43 prace), F 2 — (128 prac homiletycz-

Slavica Posnaniensia. Studia Historica, vol. 7 (1996). S. 73-118. Nierzwicki K. Biblioteki kartuzji kaszubskiej oraz jej konwentów filialnych w berezie Kartuskiej i Gidlach. Pelplin, 2002.

23 Wizyta Funduszu Kartuzy Berezkiej w diecezyi Wileńskiej... z 1820 r. LPAH 694-1-3177. S. 218 i nast.

24 LPAH 694-1-5248.

nych, m.in. jezuickiego kaznodziei Henricusa Engelgrave), F 3 — (kazania m.in. Ludwika z Granady, Franciszka Dorna, Piotra Skargi — razem 74 woluminy). **Dział VII** obejmuje literaturę ascetyczną i duchową: G 1 — (dzieła świeckich i zakonnych autorów, głównie jezuitów, cystersów, dominikanów, kartuzów — 27 pozycji), G 2 — (m.in. *Theatrum asceticum*, *Próby ducha zakonnego* Kobielskiego, dzieła Blozjusza, *Rok bogomyślny* Gaudentego Pikulskiego, *Ziarno gorczyczne* Jana Andrzejowskiego, *Akademia pobożności* Mikołaja Mościckiego — razem 141 tytułów), G 3 — (prace Kaspra Drużbickiego, Wojciecha Tylkowskiego, Jeremiasza Drexeliusza i inne — razem 228), G 4 — (184 pozycje, m.in. niezwykle popularny traktat alegoryczny znany jako *Desiderosus*, w edycji krakowskiej z 1734 r.), G 5 — (68 pozycji), G 6 — (m.in. mogunckie wydanie z 1604 r. *Reguły* św. Benedykta, *Instructio magistri novitiorum* Jana a Jesu Maria — 43 woluminy). **Dział VIII** to księgi prawnicze: H 1 — (m.in. konstytucje oraz statuty sejmowe (np. Grodno 1726) i synodalne, też *Statut W X Litewskiego* w edycji wileńskiej z 1693 r., łącznie 52 pozycje), H 2 — (statuty Soboru Trydenckiego, *Decretalia* papieża Grzegorza IX, listy pasterskie — 36 pozycji), H 3 — (tu m. in. gramatyka niemiecka z 1777 r., *Moralna nauka dla szkół narodowych* z 1785 r. — razem 41 woluminów), H 4 — (10 pozycji). **Dział IX** zajęły książki medyczne i filozofia: I 1 — (prace medyczne Senertiego, Aleksandra Massano — razem 10 tekstów), I 2 — (30 prac), I 3 — (m. in. *Philosophia practica et specialis*, *Traktat o pszczołach*, wydany w Supraślu w 1783 r. — razem 74 pozycje), I 4 — (m. in. *Enchiridion medicum practicum* z 1654 r. — łącznie 11 pozycji). **Dział X** to księgi filologiczne, czyli gramatyka: K 1 — (sławny słownik Ambrożego Kalepiusza, prace Erazma z Rotterdamu — 10 pozycji), K 2 — (antologie, listy, teksty z zakresu sztuki oratorskiej — łącznie 20), K 3 — (słowniki łacińskie, gramatyka łacińska, niemiecka, ale także *Nauka przeciwko morowej zarazie dla pospólstwa* czy *Instrukcya* Sobieskiego — 84 pozycje), K 4 — (41 tekstów) i K 5 — (10 pozycji).

Łącznie wymieniono w poszczególnych działach: I (154 księgi), II (249), III (121), IV (177), V (126), VI (245), VII (676[25]), VIII (139), IX (125) i X (165) — *summa omnium librorum* wyniosła 2 177 ksiąg[26]. Księgi były przechowywane

25 Odczytany jako 176 prac. Spis z 1820 r. uznano za zaginiony. Zob.: *Nierzwicki K.* Biblioteki kartuzji... S. 280, 296.

26 Wg wizytacji z 1818 roku (LPAH 694-1-3354) liczba ksiąg w poszczególnych działach była nieco inna: Biblia sacra — 160, teologia scholastyczna i moralna— 250, teologia kontrowersyjna — 130, historia Kościoła — 170, varii authores — 140, kaznodzieje — 240, ascetyczna — 640, prawnicza — 134, medyczna i filozoficzna — 140, filologiczna — 160 i brewiarzy — 346, łącznie 2510.

w osobnej sali, w szafach, oznaczonych literami; sporządzono też ich katalog. Dodatkowo w 1830 r. było znane 40 rękopisów, głównie o charakterze liturgicznym[27], z których dwie kroniki z XVIII w., autorstwa Franciszka Pasieki, obecnie są przechowywane w Bibliotece Kórnickiej PAN[28]. Do 1831 r. przełożeni zakupili 64 tytuły w 137 woluminach (łącznie biblioteka liczyła wówczas 2 314 tomów)[29], inne prace mogły pochodzić od zakonników, jak książki proweniencji ołomunieckiej odnoszą się do działalności dziewiątego przeora Jodoca Opichala (zm. 1711), który przybył do eremu właśnie z Ołomuńca, podobnie jak studiujący tam zakonnik, Kaspar Hepner[30]. W księgozbiorze dominowały księgi w języku łacińskim, zwłaszcza z zakresu teologii ascetyczno-mistycznej, następnie moralnej i kaznodziejstwa, co wiąże się również z otwartym w 1667 r. w klasztorze nowicjatem. W 1831 r. wraz z kasatą klasztoru doszło do rozproszenia biblioteki. Obecnie część ze zbiorów zachowała się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (175 woluminów), a także w innych bibliotekach naukowych[31], zwłaszcza w St Petersburgu.

Benedyktyńskie opactwo w Horodyszczach powstało w 1662 r. z fundacji wojewody połockiego Jana Karola Kopcia. Zgodnie z *regula monasteriorum* klasztor benedyktyński był «szkołą służby Bożej», a zakonnik spędzał życie na walce dla Boga, czemu miała służyć lektura, nie tylko w czasie modlitwy, pracy, posiłków, ale i na rekreacji.

Rolę lektury w życiu mniszym obrazowała biblioteka: «dość liczna, składa się z woluminów blisko 2 tysięcy. Powstała ona od początków funduszu z dochodów klasztornych [...] w niej mieszczą się dzieła teologiczne, tłumaczenia Pisma Św., Ojców Kościoła Powszechnego, filozoficzne, historia kościelna i cywilna, obojga praw, wymowy kaznodziejskiej i powszechnej, ascetyczne i moralne»[32], w językach łacińskim, włoskim, polskim, rosyjskim, edycji m. in. z Wenecji, Rzymu, Bazylei, Paryża, Kolonii, Lipska, Wiednia, Moguncji. Księgozbiór (wg ozdobnego katalogu «Generale Summarium omnium libror[um] in bibliotheca Monasterii Castro Casinensis alias Horodiscensis Reperibilium conscriptu[m] amnno Dn 1783 r.», czyli za czasów opata Alfonsa Orańskiego[33])

27 Omówienie i dzieje *Nierzwicki K.* Biblioteki kartuzji... S. 292-23.

28 Biblioteka Kórnicka PAN sygn. 106 i 105. Zob.: *Witkowski R.* Saeculum Cartusiae Berezanae // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica» 1995. Nr 7. S. 173—224.

29 Akta wizytacyjne LPAH 694-1-3774.

30 Tamże. S. 308, 310.

31 Tamże. S. 274. Zob. np. BU w Warszawie sygn. 51423 Promptuarium P. Zehentnera.

32 BU Wilno F 4 A 2323.

33 Tamże.

ułożono rzeczowo, oznaczono literami alfabetu: **A** — libri Biblici (aż 51 pozycji, w tym biblia hebrajska) **B** libri ascetici latini — (prace F. Ariasa, L. Blosiusa, F. Salezego, L. Pinellego — a więc najważniejszych pisarzy europejskich tego nurtu), **C** Asceta polonici (większość ówczesnych pisarzy teologii ascetyczno -mistycznej, edycje z Lublina, Rakowa, Kalisza, Warszawy), **D** kaznodzieje polscy (głównie jezuiccy), **E** Concionatores (m.in. prace Hackiego, Ludwika z Granady), **F** libri philosophici et mathematica (głównie prace Arystotelesa) **G** libri scholastico-theologica (m.in. prace Piotra Lombarda). **H** libri canonici, **I** — libri theologico-morales (compendia, teksty św. Bernarda), **K** libri historici latini, **L** libri variorum materiarum (tu m.in. *Kroniki SO Benedykta* Węgrzynowicza, *O krucjatach* Ustrzyckiego), **Ł** książki historyczne polskie, **M** libri polemici, **O** libri politici, **P** książki polityczne, **R** ustawy, **S** libri medici, **T** rhetores,**U** poetae, **W** syntaxes, **X** — rituum, **Z** panegiryci. Spis z 1797 r. powtarza ten układ, z wyszczególnieniem pozycji: A (9 egzemplarzy Biblii i 13 egz. w 21 tomach komentarzy i konkordancji), B (65 egz. w 90 tomach), C (odpowiednio 42 egz. w 46 tomach), D (63, 145), E (34, 44), F (57, 131), G (30, 101), H (18, 28), I (33, 50), K (39, 52), L (7, 22), Ł (23, 30), M (10,11), N (5 egz.), O (12, 12), P (8,12), Q (17,17), S (12,15), T (20,31), U (14,14), W (15,9), X (16,9), X (16,9), Y (16,12), Z (10), do tego należy dodać 10 tekstów panegirycznych i 100 włoskich «do nabożeństwa służących» [34]. Łącznie 3 462 tytuły, do których na początku XIX w. dołączono 97 woluminów[35].

Zastosowany podział rzeczowy zbiorów obrazuje sfery działalności zakonników, a zarazem ukazuje wysoki poziom ich kultury intelektualnej. W bibliotece opactwa znalazły się bowiem wszystkie najważniejsze opracowania z danego zakresu, edycje z polskich i europejskich oficyn drukarskich.

W okresie staropolskim równoległym do drukowanego był rękopiśmienny obieg tekstów. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie zachowały się liczne rękopisy proweniencji horodyskiej, obrazujące stadia zakonnej formacji, jak np. traktaty filozoficzne, retoryczne, teologiczne (m. in. rękopis O. Benedykta Podlewskiego, profesa horodyskiego, potem płockiego, lektora na kapitule generalnej w 1774 r.), medytacje, modlitewniki, poradniki dla nowicjuszy, kazania, a także piśmiennictwo pragmatyczne, zwłaszcza odpisy reguły. Z zachowanych kopii druków wiadomo, że benedyktyni zajmowali się tłumaczeniem tekstów,

34 NAHB F 1781. Op. 32. D. 186 Regestra bibliotek po klasztorach guberni mińskiej leżących w r. 1796.

35 BU Wilno F 4 A 2323.

kopiowali księgi liturgiczne, jak opat Alfons Orański, który «*chórowe księgi z notami własną ręką pisane zostawił*» [36].

W 1670 r. z fundacji podkomorzego brzeskiego Eustachego Tyszkiewicza założono opactwo cysterskie w Wistyczach [37]. Cystersi podobnie jak benedyktyni koncentrowali swoje życie wokół wspólnotowej modlitwy, ich statuty nakazywały m. in. indywidualną i zbiorową lekturę reguły, czytanie związane z kompletą (collatio), omawiały zasady wypożyczania książek z biblioteki opackiej oraz zasób księgozbioru podręcznego, w którym miano zgromadzić: Biblię, katechizm i martyrologium rzymskie, Regułę św. Benedykta, komentarze do niej, dzieła św. Bernarda oraz «księgi Usuum i Ordinarii». Dbałość o liturgię poświadcza księgozbiór przechowywany w zakonnym chórze i zakrystii. W 1818 r. było to 10 mszałów, 3 agendy, 2 ewangelie, 4 psałterze, 1 antyfonarz, 2 graduały i 5 kancjonałów, a także 1 księga do notowania ukazów rządowych oraz 34 stare księgi chórowe[38]. W 1820 r. dodano 5 mszałów świątecznych i 6 rekwialnych. W latach 1818-1820 zarejestrowano także zasób biblioteki wspólnej, na którą składało się: 8 egzemplarzy Biblii, 69 ksiąg teologicznych, 212 filozoficznych, 61 z zakresu historii, 540 ascetyczno—moralnych i 80 «klasycznych narodowych»[39]. Niestety, w czasie pożaru w 1827 r. biblioteka została uszkodzona, pozostało wówczas: 8 biblii, 52 łacińskie i polskie teksty filozoficzne, 56 prac historycznych, 165 filozoficznych, 523 z zakresu teologii duchowości, 54 księgi homiletyczne oraz 69 dzieł klasycznych[40]. Ogółem w bibliotece wistyckiej przechowywano ok. 1 000 woluminów[41], zaś przed kasatą w 1832 r. miało się w niej znajdować — wg szacunków J. Kurczewskiego — ok. 1 500[42]

Biblioteki zakonów mniszych ziemi brzeskiej ukazują i dokumentują znaczącą rolę książki w codziennym życiu klasztoru. Dobór piśmiennictwa, zwłaszcza teologicznego, starania o gromadzenie najważniejszych rodzimych i europejskich tytułów, staranne opracowanie i odpowiednie przechowywanie

36 Witkowski R. Benedictina w zbiorach wileńskich (XVI-XIX w.) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. 2002. S. 325—382.

37 Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej ... S. 355—356.

38 Zob. wizytacja z 1818 r. LPAH 694-1-3354 oraz RGIA F 822-12-2947.

39 Tamże.

40 Akta wizytacyjne LPAH 694-1-4096.

41 Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach ... S. 244; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875.

42 Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie... S. 323.

ksiąg świadczą o dbałości o kulturę umysłową tego środowiska, choć oczywiście badań wymaga korzystanie z zakonnych librarii.

W *Decretum de regularibus et monialibus* Soboru Trydenckiego nakazano, by wszyscy zakonnicy i zakonnice «stosowali i podporządkowywali swe życie zasadom reguły, którą ślubowali, a przede wszystkim, aby wiernie zachowywali to, co dotyczy doskonałego wypełnienia ich ślubów»[43]. Ta dbałość jest wyraźnie widoczna w życiu dwóch żeńskich zakonów ziemi brzeskiej: brygidek i bernardynek. Zgodnie z zaleceniami Soboru, ich konwenty zostały zlokalizowane w obrębie miasta, a zarazem stolicy województwa.

Brygidki, fundowane w 1621 r.[44] dzięki wsparciu kilku rodzin, jak Jana i Katarzyny Pociejów[45], Aleksandra i Ewy Gosiewskich, Zofii Pacówny, Zofii Warszyckiej, Katarzyny Samborzeckiej oraz Jerzego Kolendy, osiedliły się najpewniej (na przełomie 1622/1623 r.) w tymczasowym klasztorze (później murował go Ignacy Sadowski), przy drewnianym kościele pw. Zwiastowania NMP[46]. Wiadomo, że brygidki miały 11 ksiąg liturgicznych, w tym 5 mszałów świątecznych, 2 rekwialne, 1 ruski i 1 agendę[47]. W Bibliotece XX Czartoryskich zachowały się 2 antyfonarze[48], powstałe w klasztorze brzeskim. Pierwszy «Antophonariu[m] ex breviario iuxta Sancti Salvatoris Regulam Ordinato desvmptvm ac ad Normam Cantus . brigittae Notatvm Anno 1707 Salvtis hvmanae» został zapisany przez brygidki Joannę Pociejównę i Konstancję Kropińską[49]. Tekst — za zgodą tamtejszej ksieni — został przez nie dedykowany przełożonej konwentu sokalskiego, Zofii Sebestiańskiej[50], określanej tu jako szczególna dobrodziejka i kochana Matka, «archimoderatorka» brygidek. W 1698 r. tej ksieni dedykowano także tom objawień świętej Brygidy:

43 Dokumenty soborów ..., s. 785.

44 RGIA F 822 — 12- 2964, k. 399. Por.: Swastek J. Święta Brygida szwedzka i Zakon Najświętszego Zbawiciela, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów na ziemiach polskich. T. 1—3. Lublin-Wroclaw, 1986.

45 Sprawę fundacji omawia: Borkowska M. Miscellanea brygitańskie: składkowa fundacja w Brześciu // Nasza Przeszłość. 1999. T. 91. S. 331—340.

46 Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne. Lublin 1996. S. 532—533.

47 Wizyta klasztoru brzeskiego Panien Brygidek gubernii Grodzieńskiej powiatu i Dekanatu brzeskiego z Roku 1818. RGIA F. 822 -12 — 2947.

48 Sygn. MCZ1039 i 1040.

49 Spis zakonnic konwentu brzeskiego zob.: Borkowska M. Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej. T. 3. Warszawa, 2008. S. 23—27.

50 Biogram zob.: Borkowska M. Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej. Warszawa, 2008. T. 3. S. 325.

Skarby Niebieskich Taiemnic, To iest Księgi Obiawienia Niebieskiego S. Matki Brygitty..., w edycji wydanej w Zamościu, w Drukarni Akademickiey. Klasztor sokalski istniał od 1618 r., zakonnice przybyły tu z Lublina, podobnie jak z tą wspólnotą były początkowo związane panny brzeskie. Z klasztoru lubelskiego pochodzi tłumaczenie tekstu reguły (*Reguła s. Salwatora podana S. Brygidzie z Relacyi Xiąg iey z łacińskiego na polskie przetłumaczona, z Regułą Augustina S. ... y ustawami Zakonu teyże S. Brygidy do druku podana...*), wydanego przez ksienię Wiktorię Niemirzankę w 1673 r. w Krakowie, u M. Iakoba Mościckiego. Joanna Pociejówna podarowała młodszej współsiostrze dziełko Modesta z Lublina, będące objaśnieniem reguły św. Augustyna[51]. Można domniemywać, że znany był w klasztorze także inny tekst formacyjny — *Instrukcya Nowicyuszow*, Jana a Jesu Marii (Wilno, Drukarnia Bazylianów, 1641), dedykowany przez wileńskie karmelitanki bose wileńskie Annie Sobieskiej, ksieni grodzieńskich brygidek.

Brzeski antyfonarz zwraca uwagę na staranną i bogatą oprawą iluminatorską. Strona tytułowa i następne 244 karty są rubrykowane oraz zdobione bordiurami, floraturami, figuralnymi i roślinnymi inicjałami, w bogatej kolorystyce i złoceniach. Na uwagę zasługują liczne alegoryczne i symboliczne ryciny, ukazujące nie tylko sceny związane z rokiem liturgicznym, ale także z życiem klasztoru. Wolumin oprawiono w deski, obciągnięte skórą brunatną, ozdobioną tłokami ślepymi i zaopatrzoną w narożniki i klamry. Taką samą okładkę ma antyfonarz z 1720 r. Powtarza się w nim układ, zdobienia i wiele ilustracji z wcześniejszego woluminu, lecz tym razem został on ofiarowany ksieni brzeskiej Barbarze Pociejównie. Nie wiadomo, czy tekst wykonały kopistki te same (z których jedna była rodzoną siostrą ksieni) co poprzednio. Autorki dedykacji (podpisane jedynie jako «kochaionce corki nainisze sługi») kreślą jednak serdeczny wizerunek ksieni jako osoby szczególnie dbałej o «chwalę Pańską» («wyscigając nas codziennie do wychwalania Imienia Boskiego»). Chodziło zatem nie tylko o żarliwe i staranne odprawianie modlitwy chórowej (na potrzeby której — ze względu na swój format in folio — był przeznaczony antyfonarz), ale także o jej piękną oprawę muzyczną («w pienie anielskie»). Z myślą o modlitwie wspólnotowej ksieni «z ante dawnych antentyków zbotwiałych i nie wyrozumialych strudnoscia zebrawszy pienie niebieskie porzondnie zlozyła» i rozkazała «rzetelnie przepisać». Ta sytuacja

51 Borkowska M. Miscellanea brygitańskie: Warszawa, Łuck. // Nasza Przeszlość. 1997. T. 87. S. 255.

świadczy zarówno o wieloletniej kulturze muzycznej konwentu brzeskiego, jak i praktyce kopiowania tekstów przez zakonnice. Z pewnością zakonnice korzystały także z brewiarzy, być może z edycji wileńskiej z 1684 r., finansowanej najpewniej przez brygidki z Grodna.

W dedykacji podkreślono także staranie ksieni o kościół, zdobiony «wewnątrz i zewnątrz»; szczególnie wymieniono zaopatrzenie w aparaty, zdobienie «sribrnymi liustrami, ołtarz złotimi polorami, obras Cudowny matki Boski przybralas w sribrno szate» z 12 gwiazdami. Można założyć, że ksieni nie zaniedbała również duchowej formacji sióstr, choć obecnie niewiele wiadomo o bibliotece klasztornej. Według danych z 1818 r. na ich księgozbiór składały się «księgi zakonne»: «duchowna 1, Pisma św. 2, Kazania P. Skargi 4, Żywoty ss. Pańskich tegoż 1, [Droga] do życia pobożnego S. Salezego 2, Medytacyje różnych autorów 20, Pacierz przez X. Golańskiego,» łącznie 30 woluminów[52]. Można założyć, że znany był także tekst *Nieostygły serca affekt w nabożeństwie codziennym ku św. Brygitcie matce naszej*, dedykowany w 1795 r. przez konwent łucki (założony z klasztoru brzeskiego) Teofili z Leszczyńskich Korybutowej Wiśniowieckiej. Osobno spisywano księgę wstępujących do zakonu i zmarłych sióstr oraz spis «perceptów i ekspensów», czyli księgę rachunkową i wykaz ukazów rządowych i zaleceń diecezjalnych.

Bernardynki w Brześciu miały swój konwent od 1624 r., z fundacji Bazylego i Heleny z Dulskich Kopciów, która zapisała wieś Sosnię oraz 5 000 zł na budowę ich klasztoru i kościoła (poświęconego w 1631 r. pw. Niepokalanego Poczęcia NMP)[53]. Początkowo były to zabudowania drewniane, wzniesione na nabytej na przedmieściu miasta parceli, do których prowincjał Leon Starczewski sprowadził — z bardzo uroczystą oprawą — 6 zakonnic z Kalisza. W 1650 r. było ich 20, 3 lata później — 30, co świadczy o prężnym rozwoju wspólnoty. Zakonnice zajmowały się wychowywaniem dziewcząt. Jednak w 1656 r. w wyniku działań wojennych kościół i klasztor spłonęły; odbudowano je ponownie w drewnie, murowane powstały dopiero w 1751 r. W kościele znajdował się cudowny, otaczany kultem obraz Matki Boskiej, w sukience z pozłacanego srebra[54], zakonnice zaś dbały o odprawianie liturgii i życie duchowe. Na ich

52 Wizyta klasztoru brzeskiego Panien Brygidek gubernij Grodzieńskiej powiatu i Dekanatu brzeskiego z Roku 1818. RGIA F. 822 -12 — 2947, k. 618.

53 Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. Kalwaria Zebrzydowska, 1985. S. 502—503.

54 Rąkowski G. Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi. Warszawa, 1997. S. 26—30.

księgozbiór składały się «książki do modlenia się», zwłaszcza dwa mszały, oprawione w aksamit, srebro i skórę czarną oraz 2 mszaliki żałobne i mała Agenda[55]. Zachował się także dwutomowy śpiewnik, z zapisem proweniencyjnym: «Ten kancyonał WW. PP. Bernardynek Brzeskich»[56]. Tekst zajmuje 41 i 30 stron, zapisanych starannym pismem przez jedną osobę; ze zdobień zastosowano jedynie rubrykowanie. Ciekawy jest nurt pasyjny, m.in. widoczny w «Planktach abo piesniach o Męce P. Iezusowey». Pieśń jest skomponowana na zasadzie ukazywania żalu przy męce Chrystusa («Kto się krwawymi łzami nie zaleje, widząc jak Jezus najmilejszy mdleje»), wyrażanego przez niebo, ziemię, żywioły, a w końcu człowieka, głównie zaś oblubienice Chrystusowe — bernardynki. Niewiele wiadomo o lekturze sióstr, można przypuszczać, że pewien wpływ mieli opiekujący się konwentem bernardyni,[57]choć zakonnice wyraźnie nie były zadowolone z ich nadzoru, skoro starały się o przejście pod obediencję biskupią[58].

Zarówno biblioteka jako całość, jak i każda zachowana książka zakonna obrazują poziom i charakter kultury umysłowej konkretnego klasztoru, wynikającej z przynależności do określonej reguły, charakteru wynikającej stąd duchowości i usytuowania w obrębie prowincji, do której klasztor należał, a także prowadzonej działalności naukowej, edukacyjnej, charytatywnej. Biblioteki i skryptoria klasztorne ziemi brzeskiej dokumentują nie tylko kulturę i naukę środowiska zakonnego, jego specyfikę i charakter, ale także wskazują na kulturę umysłową danej epoki, są ważnym wyrazem wspólnego kulturalnego dziedzictwa, dokumentującego pamięć i tożsamość historycznej kultury Kościelnej, regionalnej i państwowej.

55 BU Wileńskiego F4-19108. Archiwum Conventus Brestensis Ordinis Minorum S. Francisci Observantium, Ad. S. Joannem Baptistam, Per [...] Joachim Grzymała Praedicatorem Generalem ... Anno 1688 20 [decem]bris, k. 2.; RGIA 822-12-2964.

56 Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie sygn. 1032, 1033.

57 Ich księgozbiór liczył w 1820 r. 72 dzieła w 116 woluminach, łącznie 335 woluminów, w 1828 r, — 439 dzieł.

58 Klasztory bernardyńskie w Polsce... S. 503.

РЭЗЮМЭ

Іаланта Гвёздзік

Культура каталіцкіх ордэнаў берасцейскай зямлі. Нарыс праблематыкі

На абшары брэсцка-літоўскага ваяводства ў XVIII ст. функцыянавалі манастыры мужчынскіх ордэнаў, якія прадстаўлялі ўсе віды згуртаванняў: медыканцкія (дамінуючая фармацыя: аўгусцінцы, дамініканцы, кармеліты босыя і францысканцы розных накірункаў), манаскія (бенедыктынцы, цыстэрцы, картузы), кананічныя (норбертане, трынітарыі), а таксама клерыкальныя (езуіты і піяры). З жаночых дамоў у Брэсце Літоўскім свае суполкі мелі бернардынкі і брыгіткі. У ордэнскіх нарматыўных тэкстах абумоўлівалася, між іншым, арганізацыя бібліятэк (а езуіты выпрацавалі асобныя правілы пра арганізацыю і функцыянаванні іх бібліятэк). На характар кнігазбораў уплывалі тры галоўныя чыннікі: ордэнская адукацыя, душпастырская і адміністратыўная праца і навуковая дзейнасць. Бібліятэка часцей за ўсё прызначалася для ўжытку ўсёй супольнасці і называлася *bibliotheca magna, conventii, communis*, «супольная», «канвенцкая» і да т.п., таксама арганізоўваліся спецыяльныя і падручныя кнігазборы: у навіцыяце, інфірмерыі, аптэцы, у капеланаў, у закрыстыі, на патрэбы прапаведнікаў, прафесараў, студэнтаў, напр. *bibliotheca praefecti, nowicjackie, libri chorale*, у тым ліку вылучаныя «забароненыя кнігі» — *libri prohibiti*. За бібліятэку адказваў «найвучонейшы» манах: armarius альбо прэфект. У езуітаў для яго была распрацаваная інструкцыя з 12-ці пунктаў, дзе рэгламентавалася арганізацыя памяшкання для захавання кніг, праца з забароненымі выданнямі, спосабы камплектавання і каталагізацыі бібліятэкі, вядзенне інвентара, стварэнне падручных бібліятэк і да т.п.

У 1648-1650 гг. з фундацыі Казіміра Льва Сапегі паўстаў адзіны ў ВКЛ манастыр картузаў у Бярозе. Згодна са сваім харызматам манахі збіралі кнігі, што служаць духоўнаму жыццю, а таксама для навуковай і душпастырскай працы. На патрэбы літургіі меліся друкаваныя: градуалы (10 штук), брэвіарыі (7 тамоў), Liber Episcoporum Apostolorum (1), Евангелле (1), Новы Запавет (1), рымскі Матрылогій (1), картузскі Статут (1), службоўнікі (мшалы) (18), Біблія (1) а таксама рукапісныя 4 псалтыры, 9 антыфаналаў і 3 агенды. У 1820 г. у «*Descriptio Librorum Bibliotheca*

Carthusiensi existentium» вылучана 10 аддзелаў, абазначаных вялікімі літарамі лацінскага алфавіту і лічбавымі шыфрамі паводле фарматаў і бягучых нумароў — *summa omnium librorum* склала 2 177 кніг. Кнігі захоўваліся ў асобнай зале, у шафах, абазначаных літарамі, вёўся каталог. У 1830 г. былі вядомыя 40 рукапісаў, з якіх дзве хронікі XVIII ст., аўтарства Францішка Пасекі, зараз захоўваюцца ў Курніцкай бібліятэцы. З ліквідацыяй ордэну ў 1831 г. была расфармавана бібліятэка. Зараз частка яе фонду знаходзіцца ў Нарадовай бібліятэцы ў Варшаве (175 тамоў), а таксама ў іншых бібліятэках.

У 1670 г. з фундацыі брэсцкага падкаморыя Яўстафія Тышкевіча заснавана апацтва цыстэрыянцаў у Вістычах. Перад ліквідацыяй манастыра ў 1832 г. тутэйшая бібліятэка налічвала, паводле візітацыі Я. Курчэўскага, каля 1 500 экзэмпляраў кніг.

Брыгіткі былі фундаваны ў 1621 г. у Брэсце, дзякуючы падтрымцы Яна і Кацярыны Пацеяў, Аляксандра і Евы Гасеўскіх, Сафіі Пац, Сафіі Вяршыцкай, Кацярыны Самбарэцкай і Юрыя Каляды. У 1623 г. яны размяшчаліся ў часовым кляштары (пазней яго вымураваў Ігнат Садоўскі), пры драўляным касцёле Дабравешчання. Вядома, што брыгіткі мелі 11 літургічных кніг, у тым ліку 5 святочных мшалаў, 2 рэлікварныя, 1 рускі і 1 агенду. У бібліятэцы Чартарыйскіх захоўваюцца 2 антыфанарыі, якія створаны ў гэтым брэсцкім манастыры. Першы, датаваны 1707 г., быў спісаны брыгіткамі Іаанай Пацей і Канстанцыяй Крупінскай. Ён вылучаецца багатай мастацкай аздобай: тытульны і наступныя 244 аркушы рубрыкаваныя і ўпрыгожаны фігурнымі і раслiннымі ініцыяламі, бардзюрамі з раслінным арнаментам. Том пераплецены ў дошкі, абцягнутыя цiснёнай скурай, з металічнымі навугольнікамі. Падобныя ілюстрацыі мае антыфанарый 1720 г., ахвяраваны настаяцельніцы Барбары Пацей і, магчыма, выкананы тымі ж капіісткамі. Паводле дадзеных з 1818 г., манастырскі кнігазбор налічваў 30 тамоў. Асобна пісаліся кнігі ўступаючых у манастыр і памерлых сёстраў, а таксама спіс «рэспектаў і экспенсаў», альбо кніга рахункаў, вёўся спіс урадавых указаў і дыяцэзіяльных пастаноў.

Бернардынкі ў Брэсце мелі свой канвент ад 1624 г., з фундацыі Васіля і Алены Копцяў, дбалі пра адпраўленне літургіі і духоўнае жыццё. У іх кнігазборы былі, прынамсі, два мшалы, пераплеценыя ў аксаміт, срэбра і чорную скуру, а таксама 2 мшалікі жалобныя і малая Агенда. Захаваўся таксама двухтамовы спеўнік-канцыянал.

Бенедыктынскае апацтва ў Гарадзішчы паўстала ў 1662 г. з фундацыі полацкага ваяводы Яна Караля Копця. Згодна з *regula monasteriorum* гэты кляштар быў «школай службы Божай», а манах праводзіў жыццё на вайне дзеля Бога, для чаго павінен быў чытаць не толькі молячыся, працуючы, ядучы, але і на адпачынку. Ролю чытання ў манаскім жыцці вызначала бібліятэка. Кнігазбор паводле каталога, што складзены за часоў абата Альфонса Аранскага «Generale Summarium omnium libror[um] in bibliotheca Monasterii Castro Casinensis alias Horodiscensis Reperibilium conscriptu[m] anno Dn 1783.», быў арганізаваны тэматычна, у раздзелах, абазначаных 22 літарамі лацінскага алфавіта: **A** — **Z**. Спіс з 1797 г. паўтарае гэту арганізацыю, да яго трэба далучыць 10 панегірычных тэкстаў і 100 італьянскіх, «патрэбных для набажэнства». Усяго 3 462 тытулы, да якіх на пачатку XIX ст. дадаліся 97 тамоў. У бібліятэцы універсітэта ў Вільні захаваліся шматлікія рукапісы, што паходзяць з Гарадзішча, рознага зместу (між інш. рукапіс а. Бенедыкта Падлеўскага, гарадзішчанскага прафеса, лектара на генеральнай капітуле 1774 г.). З захаваных рукапісаў вядома, што бенедыктынцы займаліся тлумачэннем тэкстаў, капіравалі літургічныя кнігі, як абат Альфонс Аранскі, які *«пакінуў кнігі з нотамі, уласнай рукой пісаныя»*.

Уся бібліятэка як цэлае, як і кожная паасобку захаваная манастырская кніга вызначаюць узровень і характар інтэлектуальнай культуры канкрэтнага манастыра, якая вынікае з прыналежнасці да пэўнага ордэну, характару паходзячай адтуль духоўнасці і спецыфіку размяшчэння ў межах правінцыі, да якой манастыр належаў, а таксама навуковай, адукацыйнай і харытатыўнай дзейнасці гэтага манастыра. Бібліятэкі і скрыпторыі брэсцкай зямлі дакументуюць не толькі культуру і навуку манаскага асяроддзя, яго спецыфіку і характар, але таксама паказваюць разумовую культуру дадзенай эпохі, з'яўляюцца важным сведчаннем супольнай культурнай спадчыны, што дакументуе памяць і тоеснасць гістарычнай культуры Царквы, рэгіёну і дзяржавы.

Пераклад Міколы Нікалаева

Голубович А.К.

История Берестейской земли в актовых книгах судов XVI — нач. XX вв. в фондах НИАБ

Национальный исторический архив Беларуси является одним из крупнейших хранилищ документов по истории Беларуси за период с конца XIV—нач. XX вв.

Основные принципы работы современных архивистов складывались на протяжении многих лет. Традиционно сложившиеся формы работы с документами сочетаются с новыми подходами, вызванными современными потребностями общества и зафиксированными положениями Закона Республики Беларусь «О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь».

Современные достижения воздействия всех видов информации на общественные факторы невозможны без документной информации. К документам архива, как к кладезю информации, обращается широкий круг исследователей — историки, филологи, писатели, кинорежиссеры, художники, архитекторы, краеведы.

Подмечена и обратная связь. Например, телевизионные передачи с использованием архивных документов, фото, кинохроники стимулируют многих граждан республики обращаться к историческим документам, изучать их и, тем самым, воспринимать историю страны из

первоисточников, освобождая ее от временных напластований и тенденциозности.

Переоценка взглядов на события и факты истории в конце 80-х— начале 90-х гг., государственная независимость Республики Беларусь изменили и направленность тематики использования документов, но направления и формы использования остались традиционными.

Тематика обращений учреждений, организаций и предприятий для получения ретроспективной информации в настоящее время следующая: по истории населенных пунктов, культовых и государственных учреждений, акционерных обществ, образования, охраны здоровья, по истории памятников архитектуры и культуры городов Беларуси и т.д.

Возрос интерес пользователей к историческим документам по темам «Архитектурные памятники Беларуси», «Картографические материалы», «Благотворительность на Беларуси», «Политические партии», «Генеалогия родов», «Органы сословного самоуправления», «Финансовая система», «История судебных органов». Такая тематика исследований позволила расширить критерии оценки документов. К доказательной и информационной ценности добавились новые виды: административная, правовая, финансовая и так называемая ценность «индивидуальных прав», которой обладают документы, предназначенные для защиты гражданских и имущественных прав отдельных граждан.

В соответствии с вышесказанным вызывают интерес и документы актовых книг Берестейского воеводства.

Берестейское воеводство — административно-территориальная единица ВКЛ в XVI—XVIII вв., которая была образована в ходе административно-территориальной реформы 1565—1566 гг. с центром в Берестье. Вследствие проведенной реформы были созданы земские и гродские суды, в каждом из которых велись специальные судебные актовые книги, которые делились на 3 группы в зависимости от их содержания: поточные, записываемые и декретовые книги.

В поточные актовые книги записывались жалобы истцов, ответы, протесты ответчиков, сведения об осмотре побоев, дознания свидетелей, донесения судебных чиновников. Сюда же записывались жалобы и протесты на деятельность служащих лиц. В записываемые актовые книги вносились акты правового характера, которые необходимо было нотариально заверить государственным органом (тестаменты (завещания), договора о купле-продаже имущества, об аренде, различные сделки и

другие), а также официальные документы — привилеи, грамоты великих князей, постановления сеймов ВКЛ и поветовых соймиков.

В декретовые актовые книги записывались только судебные постановления и некоторые процессуальные действия суда и сторон.

В зависимости от вида судов актовые книги были: гродские (замковые), земские, трибунальные, магистратские, подкоморские, а также земянские каптуровые, комиссарские, компромиссорские, конфедератские и эксдивизорско-таксаторские.

Актовые книги являются источником по истории Берестейского воеводства, отраженной в деятельности судебных органов того периода.

В НИАБ хранятся актовые книги, которые непосредственно относятся к Берестью и Берестейскому воеводству в количестве 618 дел за 1564—1821 гг.

Эти актовые книги входят в состав следующих архивных фондов: Брестский магистрат (дела за 1573—1800 гг.). Орган городского самоуправления выполнял функции нотариата. В состав магистрата входили войт, бурмистры, радцы, лавники и писарь. Магистраты на основании Магдебургского права (Брест получил Магдебургское право от князя Ягайлы в 1390 г.) просуществовали в Беларуси до конца XVIII в. и были упразднены после присоединения Беларуси к Российской империи указами Екатерины II. В брестских актовых магистратских книгах хранятся следующие документы: купли-продажи городской недвижимости, ввод во владение недвижимостью брестских мещан, тэстаменты, долговые обязательства, заставы (огородов, садов, домов и т.д.) Сведения о названиях брестских улиц, ремесленниках и др. Например, протестация брестского злотника Яна Дрезнера.

Брестский гродский суд (дела за 1564—1814 гг.). Учрежден в XV в. в каждом повете. Возглавлялся старостами и подстаростами, в воеводстве — воеводой. Рассматривал уголовные и гражданские дела шляхты и податных сословий ВКЛ. Ликвидирован в 1795 г. с передачей функций уездному суду. В актовых книгах Брестского гродского суда хранятся жалобы, сознания возных, письма по вопросам денежных долгов, поиску беглых подданных, обвинения по убийствам, о кражах, о правах на владение недвижимостью и др.;

Брестский земский суд (дела за 1566—1821 гг.). Учрежден в каждом повете в XV в. Состоял из судьи, подсудка и писаря. Ликвидирован в 1778 г. С 1778 по 1797 гг. — уездный суд, с 1797 по 1831 гг. земский пове-

товый суд. Разбирал гражданские и уголовные дела, исполнял функции нотариата. В актовых книгах земских судов находятся Привилеи польских королей на получение должностей, судебные декреты, тэстаменты (завещания), королевские привилеи, жалобы на захват недвижимости и др. Среди них:

привилей короля Жыгимонта Ш Вазы жителям (шляхте, рыцарству, обывателям) Кобринского староства от 21 ноября 1588 г., подтвердительный привилей Жыгимонта П Августа жителям брестского воеводства на права и вольности в связи с присоединением староства к воеводству. 1570 г.;

тэстамент жены канцлера ВКЛ Льва Сапеги Дароты Фирлиёвой. 1591 г.;

тэстамент гомельской старостины Барбары Николаевны Кишченки Андреевой Сапежиной (матери княжны Софии Слуцкой с Олельковичей). 1596 г.;

акты о службе видного белорусского атеиста Казимира Лыщинского подсудком Брестского земского суда и др.

Брестский земянский суд (дела за 1792—1794 гг.). Основан в 1791 г. вместо земских и гродских судов. Заседания проходили в назначенных местах. Суд состоял из 10 судей и двух писарей. Рассматривал дела землевладельцев. Действовал в течение года. Среди документов — актовая книга о вводе во владение недвижимостью, судебные позвы (повестки), фундуши на имения, судебный декрет по делу жителей местечка Бреста Яхи Шломовича и Мошки Айзиковича с граничным комиссаром Виктором Богуславским с обвинением их в контрабанде. 1792 г. и др.;

Бресткий каптуровый суд (дела за 1632—1764 гг.). Учрежден в 1572 г. как временный суд в период междуцарствий, после смерти короля, до выбора нового. Решал уголовные и гражданские дела. Ликвидирован в 1768 г. Среди документов — декретовые, поточные протоколы, актовая книга об аренде имения Беразавец от виленского воеводы, канцлера ВКЛ Льва Сапеги пану Андрею Шуйскому; сведения о брестских иезуитах, ордене бернардинов и др.

Брестский подкоморский суд (дела за 1616—1753 гг.). Учрежден по П статуту Великого княжества Литовского в 1566 г. В каждом повете избиралось 4 кандидата, один из которых утверждался королем. Рассматривал дела, поступившие из гродского и земского судов, по земельным спорам. Апелляции подавались в Главный трибунал ВКЛ. Ликвидированы

в 1832 г. Среди документов — актовые книги, декретовый протокол о размежевании имения Дерляны 1753 г.

Брестский комиссарский суд (дела за 1737—1787 гг.). Временный суд, назначавшийся королем для рассмотрения споров между администрацией королевских имений, частными владельцами и магистратом. Апелляции подавались в задворный асессорский суд ВКЛ. Среди документов — протоколы, книги регистрации приговоров и решений Брестского комиссарского суда об установлении границ Брестской, Кобринской королевских экономий Беловежского лесничества. 1731 г.

Брестский компромиссарский суд (дела за 1776—1798 гг.). Примирительный третейский суд, состоящий из судей разного звания и сословия, регламент их был определен II Статутом ВКЛ 1566 г. Занимался уголовными и гражданскими делами. Апелляции поступали в Главный трибунал ВКЛ в случае несогласия между судьями. Ликвидирован указом Николая 1 от 25 июня 1840 г. Среди документов — протоколы, решения судов по спорам о земле, разграничении земельных владений, разделе наследства.

Брестский конфедератский суд (дела за 1792—1793 гг.). Учрежден во время Тарговицкой и Генеральной конфедераций ВКЛ 14 мая и 25 июня 1792 г. вместо ранее действовавших судов. Являлся судом I и II инстанций. Упразднен одновременно с ликвидацией конфедераций 15 сентября 1793 г. Решал криминальные и гражданские дела лиц, которые сопротивлялись конфедератам. Среди документов — реестры ординарные, тактовые.

Брестский эксдивизорско-таксаторский суд. (дела за 1760—1761, 1786—1791 гг.). Учрежден в 1726 г. Занимался рассмотрением дел несостоятельных должников, разделом движимого и недвижимого имущества между кредиторами. В 1840 г. после прекращения действия статута ВКЛ функции переданы конкурсным Управлениям несостоятельных должников. Среди документов — декретовые протоколы на имения Копыль, Косов, Долгое и др.

Берестье-Кобринская экономия (дела за 1749—1796 гг.) Учреждена в 16 в., как земельное владение, принадлежащее королевскому двору с собственным административно-хозяйственным управлением. В Российской империи земли экономии перешли в ведение царской казны. Среди документов — ведомость дворов и населения Брестской эконо-

мии 1796 г.; выписки из актовых книг, копии декретов, мандатов, позвов по делам Брестской экономии с разными лицами. 1749—1782 г.

Кроме актовых книг в архиве имеется книга «Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 году королевским ревизором Дмитрием Сапегой, с присовокуплением актов Браславского земского суда, относящихся к Кобринской Архимандрии» (Вильно. Типография А. Сыркина, 1876 г.).

Документы актовых книг, хранящихся в НИАБ, ждут исследователей, которые своей работой откроют новые страницы богатейшей истории Берестейской земли.

Biblia swięta/
Tho iest/
Księgi Stárego y
Nowego Zakonu / właśnie z
Zydowskiego / Greckiego / y
Láćińskiego / nowo ná
Polski iezyk z pil=
nośćią y wiernie
wyłożone.

Біблія. Брэст, 1563. Тытульны аркуш.

EXODVS.

Lichtarz złoty Przybytku Páńſkiego.

A. Słupiec Lichtarzá.

B. Prętow ſześć.

C Czáſzek dwie y dwádzieśćiá.

D Gałek iedenaśćie.

E Kwiátow dziewięć.

F Lámp ſiedm.

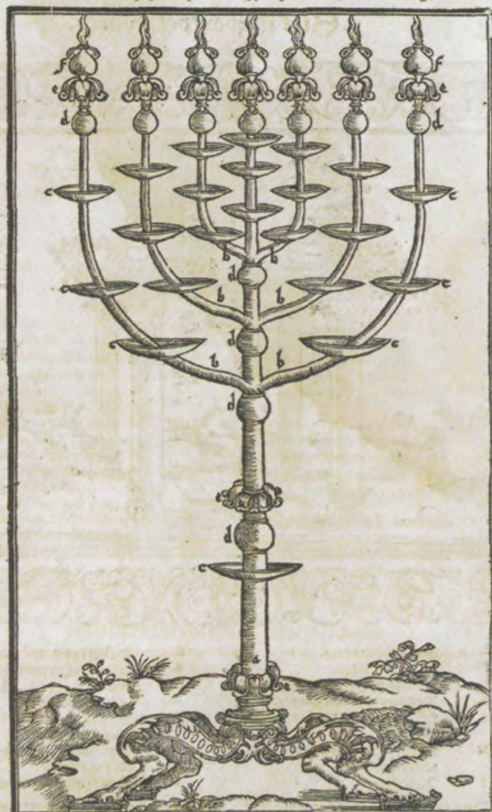

39 Spráwiſz gi ze wſzythkiem ná-
czynięm náleżącem k niemu/ z iedne-
go[1] tálentu złotá.
40 * A thák pátrzay ábyś wſzytko
ſpráwił ná ten kſztałt/ iákiś tu wi-
dział ná gorze.

[1] Poſpolity tálent wáżył ſześć ſet czerwonych złotych/ ále tálent kośćielny dwá kroć więcey wáżył.
* Dźiei. 7. v. 44. Żyd. 8. v. 5.

Kápitu. 26.

Kſztałt opon/ y Wierzchu/ thákże inych rzeczy náleżących ku ſpráwieniu przybytku/ y ochędoſtwá iego.

1. NAd to ſpráwiſz przy-
bytek z dźieśiąći opon lnu
kręconego/ z Hiácyntu/
z ſzárłathu/ z iedwabiu
czerwonego/ y tám zdźiáłaſz Cheru-
biny háftowáne.
2. Oponá iedná będźie ná dwudźie-
ſtu y ná ośmi łokiet ná dłużą/ á ná
ſzerzą cztery łokćie/ y będą wſzytki o-
pony pod iedną miárą.
3. Pięć opon będą ſpinánę iedná z
drugą/ á drugie pięć tákże.
4. Y będą do nich petlice Hiácynto-
we/ po kráioch káżdey opony przy-
prawione ku zápinániu/ rowno ie-
dná ku drugiey.
5. A vczyniſz po pięćdźieśiąt petlic
do nich/ áby ſie opony ſpináły iedná
ku drugiey/ á petlice ony áby były ro-
wno iedná przećiw drugiey/ po
kráioch ich.

Vczy-

Біблія. Брэст, 1563. Ілюстрацыя да кнігі Зыход: выява сямісвечніка.

Pierwsze Księgi Moizeszowe, ktore zową iezykiem Greckim Genesis / á po polsku / Początkiem álbo Rodzáiem.

Argument tych Ksiąg.

TY pirwsze Księgi zámykáia w sobie początek y przyczyny rzeczy wszystkich: A osobliwie stworzenie człowieká / iákim był od początku / y vpádek iego / y náprawę / y iáko z iednego wszyscy są zrodzeni / á dla ich złościwych występkow Bog ie potopił / wyiąwszy osm z ktorych potomstwá napełniona iest wszytká ziemiá. Potym wypisuie żywoty / sprawy / y nabożeństwá / y pokolenia pátryárchow świętych / ktorzy byli niż iest dan zakon: Błogosławieństwá / obietnice / y przymierza Pańskie ktore z nimi vczynił / y iáko z ziemie Chánáán weszli do Egiptu. Niektorzy ty księgi nazwali księgámi spráwiedliwych. A wszákoż to dziś máią od nas / y od przodkow nászych / iż ie názywamy Genesim / dla zrodzenia y stworzenia rzeczy wszystkich / od ktorego Moiżesz naprzod poczyna.

Kapitulá I.

1. Stworzenie Niebá y Ziemie. 11. y 20. Y rzeczy tych ktore w nich są. 3. y. 14. O świátłości też. 16. y o człowieku. 28. ktoremu wszytko iest podano. 22. y. 28. Pan Bog błogosławi sprawam swym. 31. ktorych dokończył w sześci dnioch.

1. NApirzod stworzył Bog Niebo y Ziemie.
2. A Ziemiá byłá nie kształtowna y prozna / y były ciemności nád przepaściámi: A duch Boży przenaszał sie nád wodámi.
3. Thedy rzekł Bog / Niech bedzie świátłość / y zstáłá sie świátłość.
4. A pobaczył Bog że świátłość byłá dobra / rozdzielił tedy świátłość od ciemności.
5. Y przezwał Bog świáthłość dniem / á ciemności nocą: Tedi stał sie wieczor y záránek dniá pierwszego.
6. Potym rzekł Bog / Niech bedzie rozpostrzenie miedzy wodámi / á niech dzieli wody od wod.
7. Vczynił thedy Bog ono rozpostrzenie / y rozdzielił wody / co były pod rozpostrzeniem / od onych ktore były nád rozpostrzeniem: Y stáło sie ták.
8. Tedy Bog ono rozpostrzenie názwał Niebem: A ták sie stał wieczor y záránek dniá wtorego.
9. Potym rzekł Bog / Niech sie zbiorą wody ktore są pod niebem ná iedno mieysce / áby sie okazáło mieysce suche: Y ták sie stáło.
10. Y przezwał Bog ono suche mieysce Ziemią / á ono zgromádzenie wod Morzę: Y widział bog iż to było dobre.
11. Rzekł tedy Bog: Niech zrodzi ziemiá ziele wydawáiące násienie: y drzewo rodzáyne owoc podáiące wedle rodzáiu swego / ktoreby miáło násienie swe w sobie ná ziemi: Y ták sie stáło.
12. Zrodziłá tedy ziemiá ziele wydawáiące násienie wedle rodzáiu swego / y drzewo owoc podáiące / ktore w sobie ... ie swoie wedle rodzáiu swego: y widział Bog ... było dobre.

Біблія. Брэст, 1563. Пачатак Першых кніг Майсеевых.

Партрэт заснавальніка брэсцкай друкарні Мікалая Радзівіла Чорнага ў рыцарскіх даспехах. Гравюра Д. Кустаса. Амбразскі альбом. 1601.

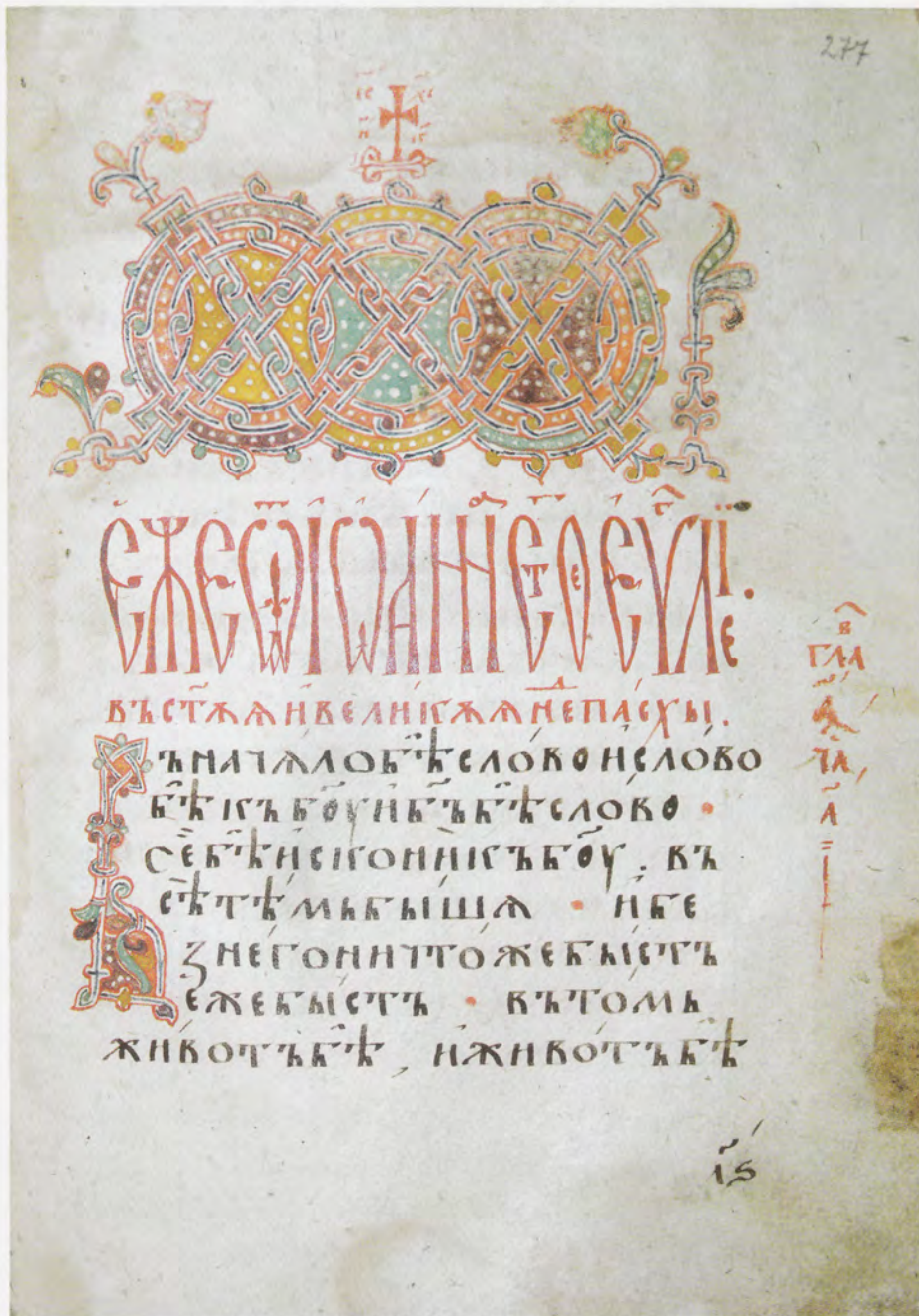

Рукапіснае Евангелле з брэсцкай царквы св. Міхаіла. Пачатак евангелля ад Іаана.
Каляровая рукапісная застаўка балканскага тыпу. Бібліятэка Томскага універсітэта.

COSMO
GRAPHIÆ

Inscriptus Catalogo librorum Monasterij Vitouiensis.

Пталемей. Касмаграфія. Ульм, 1482. Рукапісны тытульны аркуш.

DE LOCIS AC MIRABILIBVS MVNDI ET PRIMO DE TRIBVS ORBIS PARTIBVS.

ACTOR CA. I

Пталемей. Касмаграфія. Ульм, 1482. Пачатак артыкула «De locis acmirabilis mundi...» з чытацкімі дапіскамі.

Vnius gradus longit? continet miliaria 29 ½ fere in hoc paralello
Miliaria 32 ½
OCCEANVS SARMATICVS
SARMATIA EVR
Sinus Venedicus
Scandia insula
gothia insula
Dacia
Scania
gothia meridionalis
Venedes
Githones
Sulones
Amadoci
Carpiani
Carpatus mons
Pars pannonie inferioris
Iazigium pars
Dacie pars.
Misie inferioris pars
Stanani
Cariones
Ombrones
Burgiones
Saboci
Tibiscus fl
Thyras flu.
Olbia que et boristhenes

Пталемей. Касмаграфія. Ульм, 1482. Карта з выявай тэрыторыі Сарматыі.

DE NOMINE INTERPRETIS, CY-
PRIANI HERACLIDIS BASILICI,
Caſparis Pictorij Xiażnicenſis,

TETRASTICHON.

Qui tibi cunq́; dedit Cypriane à Cypride nomen,
Iudice me Vates præſcius ille fuit.
Cypris enim Græcis Venus eſt, meritò Cyprianus
Ingenij ob Veneres diceris inde tui.

O pewnośći Hiſtoryey kſiąg tych / do łáskáwego Czytelniká / Cypryan Bázylik.

Słyſzałem tho w vſzy ſwe od kilku oſob łáſkáwy Czytelniku / ktorzy vwłaczáiąc nie⸗co zacnośći Hiſtoryiey Kſiąg tych / iedni o prawdźie iey wątpią / á drudzy ią proſto zgołá zmyſloną być powiedáią: Czemum ſie a wielce dźiwował / zwłaſzcżá / że wątpiono o tey Hiſtoryiey / ktora nie ledá przykłádem wielu / á ſnadź wſzytkim ludźiom rycerſkim być może / ponieważ Hiſtorya nic inſzego nie iest / iedno morze / wiela przykłádow / náuk / przeſtrog / cnoty / nie⸗dze / y ſpraw ludzkich n⸗ przemiány idących / pełne. Aczá zá⸗prawdę / mamli ſzczyrſze powiedźieć / by w me / chociábych y ſám o tey Hiſtoryiey wątpił / przedſiębych ią iákokolwiek w⸗ſpierał / chcąc to w ludźi wmowić / áby ią zá pewną zá i⸗ſtotną v ſiebie mie⸗li / nie przeco inſzego / iedno przeto / żeby iey náſzládowáli / ponieważ káżdy rádniey rzeczy pewnych niżli niepewnych náſzláduie. Lecż / iż o pewnośći tey Hiſtoryiey / ią ſám / nie tylko n⸗c nic wątpię (bo bych wątpił / żáby mi prá

C   ey w prze⸗

«Аб гістарычнай пэўнасці гэтых кніг» — пачатак прадмовы да кнігі Марціна Барлетыўса «Гісторыя аб жыцці і зацных справах Юрыя Кастрыёта, якога паспаліта Скандэбергам называюць...» Брэст, 1567. У версе старонкі друкаваны тэтраверш «Аб імені перакладчыка Кіпрыяна Гераклiда Базыліка» і рукапісны запіс 1738 г. аб прыналежнасці кнігі Яну Фрыдэрыку Сапегу, канцлеру ВКЛ.

50 Hiſtoryiey o Szkánderbegu

Hiſtoryey o żywocie y zacnych ſpráwách Ierzego Káſtryotá / ktorego poſpolićie Szkánderbegiem zową/ Kſiążećiá Epireńſkiego:

Kſiegi Wtore.

A ten czás/tego co ſie dziá=
lo w Węgrzech (ábych iuż dopo=
wiedziawſzy they Hiſtoryey/ do
drugiey ſie wroćil) gdy ſie przez
pewne poſelſtwá dowiedział A=
murát/choćia też y ſámá nowiná
iż poſpolićie bywa pretſza / y ry=
chley ſie do ludźi przenosi/ kiedy
zła/iuż byłá wſzędźie pełno trwo
gi/boiáźni/ y płáczu przynioſłá/
iże zá ſpráwą Szkánderbegową Báſza był porażon/y woy=
ſko pogromione / á práwie do gruntu wyśieczone / á iż on
ſam z Ameza y z pomocniki ſwymi / chytrze z tey porażki cá=
ło vſzedł/y záráżem do Epiru iechał/będąc z tey nowiny A=
murát wielką żáłośćią zięty/ gdy ſie wſzytkiego doſtátecżnie
dowiedział/iáko ſobie w tym Szkánderbeg poczynał/á zwła
ſzczá iáko wypráwił v Piſárzá fáłeſzny liſt/(bo y to nie mo=
gło ſie długo táić) naprzod ſie ták bárzo tey iego śmiałośći/
y they nieſpodźiewáney złey przygodźie zdźiwył / że y słowá
przemowić nie mogł. Po tym gdy ſie on iego wielki żal tro=
che vćiſzył/poczawſzy troche mowić / częśćią ſie ná Szkán=
derbegá przegrażáiąc/częśćią nań nárzekáiąc/ gniewu ſwe=

Amurát żá łośćiw z porażki ludu ſwego.

go nieuhá=

Барлетыус М. Гісторыя аб жыцці і зацных справах Юрыя Кастрыёта, якога паспаліта Скандэбергам называюць… Падзеленае на тры кнігі. Брэст, 1567. С. 50.
Пачатак другой кнігі.

Партрэт Яна Фрыдэрыка Сапегі, канцлера ВКЛ, бібліяфіла. 1741.

SACROSANCTI

ET OECVMENICI CONCILII

TRIDENTINI, PAVLO III. IVLIO III. ET PIO IIII. PONTIF. MAXIMIS

CELEBRATI,

CANONES ET DECRETA.

His nunc recens accesserunt

Duorum eruditissimorum virorum D. IOHANNIS SOTEALLI *Theologi*, & HORATII LVTII *Iurisconsulti, vtilissimæ ad marginem annotationes: quibus Sacræ scripturæ, superiorum Conciliorum, iuris Pontificij, veterum Ecclesiæ patrum, tum citata, tum consonantia loca, fideliter indicantur.*

Additæ præterea sunt ad finem, PII IIII. Pontificis maximi Bullæ, vnà cum triplici vtilissimo Indice.

ANTVERPIÆ,

EX OFFICINA PLANTINIANA,

Apud Viduam, & Ioannem Moretum.

M. D. XCVI.

Пастановы і дэкрэты найсвяцейшага і экуменічнага Трыдэнцкага сабору. Антвэрпэн, друкарня Плантэнаў, 1596. Чырвоная сургучная пячатка і рукапісны запіс на тытульным аркушы сведчаць аб прыналежнасці кнігі Паўлу Францішку Сапегу, манаскае імя Бернард (1657—1715), цыстэрцыянцу, аббату ў Парадызе. Чорны штэмпель з літарамі BTKPN належыць варшаўскаму Таварыству Сяброў Навук (= Biblioteka Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk).

Партрэт віленскага ваяводы і вялікага канцлера ВКЛ, «губернатара Брэста etc.» Льва Сапегі. Данцыг, гравёр Вільгельм Хондзій.

Статут Вялікага Княства Літоўскага. Вільня, друкарня Мамонічаў, 1588. Тытульны аркуш.

А. ДРЕЙЦЕРЪ.

УЧЕБНИКЪ

ФИЗИКИ

ВЪ ОБЪЕМѢ КУРСА

СРЕДНИХЪ УЧЕБНЫХЪ ЗАВЕДЕНІЙ.

ВЫПУСКЪ І-й.

Брестъ-Литовскъ,
ТИПОГРАФІЯ БРАТЬЕВЪ „ГЛИКМАНЪ".
1910.

Тытульны аркуш аднаго з выданняў друкарні братоў Глікман. Аздоба ў стылі мадэрн. Брэст-Літоўск, 1910.

Комиссарова Е. В.

Берестейские воеводы в их книжных связях

В Речи Посполитой воевода — глава военной и гражданской администрации воеводства, член сената. Личная причастность должностного лица такого ранга к формированию книжных коллекций и к акциям в сфере книжного дела, разумеется, имела отдельное значение для культуры региона.

Однако историю культурных начинаний в Великом княжестве Литовском XVI—XVIII вв. правильнее рассматривать как хронику взаимоотношений магнатов, просветителей и церковных властей, а делать выводы об эволюции политики властных структур именно в библиотечном деле пока рано. Данное сообщение — только крохотные полкирпичика к фундаменту будущего рассказа о выстраивании коммуникаций между региональным книжным и библиотечным делом позднесредневекового Прибужья и местными властями.

Конкретно в Бресте книга и книжное дело очень рано стали символом идейного и культурного манифеста и диссидентства. После того как в 1553 г. магнат Миколай «Чёрный» Радзивилл (*04.01.1515 — 28.05.1565*) со всем семейством принял кальвинизм, его заботу об учреждении типографского дела в Несвиже и Бресте современники связывали с внедрением идей Реформации. Однако уже его сыновья отличились противо-

положной политикой, примкнув к движению Контрреформации. Как известно, Миколай Христофор Радзивилл (*02.08.1549 — 28.02.1616*) передал брестскую типографию в распоряжение виленских иезуитов. Однако он же уступил несвижскую типографию троюродному брату, арианину Яну Кишке (*ок. 1550 — 1592*), кравчему литовскому и будущему берестейскому воеводе.

Ян Кишка воспитывался под духовным влиянием матери, Анны из Радзивиллов (*ум. 1600*), приверженной социнианству (ветви арианства). Это означало, среди прочего, заботу об устройстве образцовых учебных заведений и распространении просвещения.

Получив в 1570 г. в своё распоряжение оборудование упразднённой несвижской типографии, Ян Кишка основал в Венгруве (*ныне город Мазовецкого воеводства Республики Польша*) арианскую типографию.

В 1572 г. эту типографию перевезли в имение Кишек Лоск (ныне Воложинский район Минской обл.), где она действовала на средства магната вплоть до смерти владельца, т.е. до 1592 г. Там Симон Будный смог напечатать ряд острополемических книг.

В 1589 г. Ян Кишка стал новым берестейским воеводой. К тому времени его типография уже перестала беспокоить современников вольнодумными книгами. И личные довольно умеренные взгляды Яна Кишки, не желавшего выполнять такие предписания «братьев польских», как освобождение холопов и терпимость к иудеям, и брак с католичкой Елизаветой Острожской, — ничто не способствовало процветанию протестантских институций в его владениях.

Тем временем кальвинист Христофор Зенович (*ок. 1540 — 1614*), воевода берестейский в 1588—1589 и 1592—1614 гг., создал в Сморгони (*ныне районный центр Гродненской области*) типографию и библиотеку, основал там же производство бумаги с водяными знаками, использовавшейся виленским печатником Леоном Мамоничем (производство бумаги шло вплоть до 1632 г.). В 1628 г. вследствие брака между Альбрехтом Владиславом Радзивиллом и Анной Софьей Зенович Сморгонь перешла во владение Радзивиллов. Согласно завещанию Христофора Зеновича книги следовало хранить при церкви.

Среди последующих берестейских воевод многие были известны своими делами в области книгопечатания и книгособирательства, в том числе опосредованно — через основание монастырей и образовательных учреждений. Так, Александр Людвик Радзивилл (*04.08.1594 —*

30.03.1654), сын Миколая Христофора «Сиротки», воевода берестейский в 1631—1635 гг., в 1628 г. основал Бяльскую академию и, соответственно, учебную библиотеку при ней. Его потомки создали ординатскую замковую библиотеку в Несвиже — одну из крупнейших частных библиотек в Беларуси.

Другой воевода, Стефан Курч (*ок. 1618 — 1702; берестейский воевода с 1672 г.*), в принадлежащем ему поселении Валевка неподалёку от Новогрудка в 1685 г. основал костёл и монастырь доминиканцев, которые существовали вплоть до закрытия царскими властями в 1832 г.

Нетрудно заметить, с какой лёгкостью наш рассказ перемещается по городам и весям Речи Посполитой, постоянно выходя за границы Берестейского воеводства. С одной стороны, это говорит о том, что воеводы не играли основополагающей роли в развитии книгособирательства именно в Берестейском воеводстве. С другой стороны, перед нами ещё одно свидетельство культурно-политической открытости Прибужского региона, не отличавшегося замыканием в круге сугубо местных проблем и задач.

Тесть Стефана Курча, Миколай Пиус Сапега Набожный (*ок. 1581 — 1644*), воевода берестейский и минский с 1638 г., прославился тем, что во время своего второго путешествия за границу украл в Италии чудотворный образ Божьей матери, копию испанской иконы Матери божией Гваделупской, и привёз его в Кодень.

Данную семейную тайну разгласил двоюродный правнук Миколая Пиуса, Ян Фридерик Сапега (*1680—1751*). Это был крупный государственный деятель, троцкий каштелян, берестейский староста, канцлер ВКЛ с 1735 г. Он же — писатель-историк, состоявший в постоянной переписке с Юзефом Анджеем Залуским и собравший в своём имении в Кодне (*местечко Бяльского повята Берестейского воеводства, ныне — центр повета Люблинского воеводства Республики Польша*) значительную библиотеку. В Библиотеке РАН имеется несколько книг с экслибрисом канцлера, и ещё несколько десятков книг из знаменитой библиотеки хранятся в Санкт-Петербурге в Российской национальной библиотеке.

Двоюродным дядей Яну Фридерику Сапеге приходился Владислав Йозафат Сапега (*05.11.1652 — 13.03.1733*), берестейский воевода с 1709 г. Вторую часть своего широкоизвестного труда о чудотворном образе Матери божией Коденьской «Monumenta, albo Zebranie starozytnych

ozdob...» (Варшава, 1723) Ян Фридерик посвятил именно берестейскому воеводе, двоюродному дяде.

Ян Фридерик Сапега остался беспотомным. Вероятно, он заменил рано умершего отца Адаму Тадеушу Ходкевичу, сыну своей младшей сестры. По мужской линии у рано осиротевшего мальчика родственников мужского пола не осталось, а по материнской линии ближайшим старшим родственником оказался как раз Ян Фридерик.

Адам Тадеуш Ходкевич (*1711 — 03.08.1745*), берестейский воевода в 1738—1745 гг., к литературному творчеству больших наклонностей, видимо, не имел. Во всяком случае, какие-либо принадлежащие его перу авторские труды неизвестны, если не считать брошюру, появившуюся в 1740 г. в связи с тяжбой из-за владения Петриков между Адамом Тадеушем и его родной тётей Иоанной Заранковой.

Всё же А.Т. Ходкевич внёс свой вклад в историю польскоязычной научной книги. Юный племянник перевёл с латыни труд своего дяди Я.Ф. Сапеги «Комментарий исторический о происхождении... ордена кавалеров Белого Орла» (Варшава, 1730).

В свою очередь, дядя, будучи уже в ранге канцлера ВКЛ, посвятил племяннику свой перевод книги аббата Рене-Обера де Верто «История переворотов, произошедших в Римской Республике» (Варшава, 1736).

Итак, на этих отдельных примерах мы видим, что берестейские воеводы в большей степени способствовали развитию книжной культуры в пределах своих личных владений, которые находились за пределами воеводства. Не всех воевод можно назвать деятелями культуры, но круг их родственных и дружеских связей, тем не менее, предполагал определённую степень участия в местных книжных коммуникациях.

В фондах Библиотеки РАН обнаружились косвенные данные о личной библиотеке предпоследнего берестейского воеводы — Миколая Тадеуша Бернарда Лопацинского (*20.05.1715—04.01.1778*). Его карьера достаточно хорошо известна — писарь великий литовский, в 1757—1767 гг. — староста мстиславский, с 1777 г. — воевода берестейский. Начинал он свою карьеру при дворе маршалка литовского Александра Сапеги в 1733 г.

Миколай Тадеуш Лопацинский славился как оратор и знаток литовского права. Три речи Миколая Тадеуша были посмертно включены в сборник избранных произведений ораторского искусства «Mowy wyborne po większey części z poznieyszych mowcow y rękopismow zebrane» (Т. 2. Вильна, 1784). По данным Главного архива древних актов в Вар-

шаве (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie), он вёл переписку с королём Станиславом Августом Понятовским (*1732—1798*), педагогом и публицистом Станиславом Иеронимом Конарским (*1700—1773*), поэтом Игнацием Красицким (*1735—1801*) и другими интеллектуалами.

Совершенно невозможно представить, чтобы в доме такого человека книги не были в почёте. Однако в отсутствие какого-либо инвентаря на имущество невозможно судить о том, какие именно книги имелись в доме Лопацинского и какова их судьба.

Например, хотелось бы думать, что в библиотеке берестейского воеводы могла иметься знаменитая «Монархия турецкая» Поля Рико (Слуцк, 1678). На титульном листе экземпляра БАН есть сразу два владельческих знака. Это запись чернилами «*Ex Libri [?] Sosnowski*» и овальный штемпель «*Ze zbioru Adama Łopacińskiego*». Но, поскольку о книжном собрании Адама Лопацинского мы сведениями не располагаем, трудно судить о времени простановки владельческого штампа и происхождении экземпляра.

Главной резиденцией Миколая Тадеуша стал Леонполь (*белор.* Лявонпаль, *ныне деревня Миорского района Витебской области*). Усадебно-парковый комплекс леонпольского имения Лопацинских в стиле барокко датируется 1750 г. Там сосредоточились богатые собрания живописи, медалей, книг и рукописей.

Отцовскую усадьбу наследовал Ян Никодим Лопацинский (*15.09.1747 — 13.10.1810*), страстный библиофил, староста минский и мстиславский с 1767 г. Некоторая часть его книжного собрания попала в библиотеку Юзефа Жабы, забытого ныне библиофила Витебщины. С коллекцией Ю. Жабы книги Лопацинского прибыли в Петербург, в дом баронов Гинцбургов, и в 1926 г. литература на польском языке была передана на хранение в Библиотеку РАН.

Книг на польском языке, атрибутируемых благодая экслибрису как несомненно принадлежавшие Яну Никодиму и вышедших в свет до кончины его отца, в Библиотеке РАН немного, всего восемнадцать. Всё это — книги сугубо светского содержания: актуальные политические трактаты, труды по польской истории, поэтические произведения, литература физико-математического и хозяйственно-прикладного содержания.

Две книги из этого числа примечательны тем, что аналогичные издания имелись в других известных библиотеках XVIII в. Книга «Publiusza

Korneliusza Scypiona Także Stylikona, y Themistoklesa Trajedye» Антона Клауса в переводе мстиславского воеводы Игнация Блажея Станислава Лопацинского (Вильно, 1751) имелась в личной библиотеке княгини Франтишки Урсулы Радзивилл из Вишневецких в Несвиже, первой в польскоязычной литературе женщины-драматурга. Польский компендиум «О происхождении и истории римского народа» (Краков, 1646), перевод «Эпитом Тита Ливия» Луция Аннея Флора, имелся в личной библиотеке сына Петра I, русского царевича Алексея Петровича, и ныне хранится в БАН.

Плюс к этим восемнадцати книгам необходимо назвать три издания без владельческих знаков, где представители рода Лопацинских выступили в качестве авторов и переводчиков — издание «Истории революции португальской» Рене-Обера де Верто (Вильна, 1753), считающейся переводческим трудом Яна Игнация Лопацинского, двухтомник «Речи на духовных конференциях» Жана-Батиста Массильона в переводе каноника Виленского капитула Юзефа Леона Лопацинского с посвящением Яну Доминику Лопацинскому (Вильна, 1772—1773) и «Собрание польских стихотворений» Игнация Блажея Станислава Лопацинского (Вильна, 1777).

И, конечно же, для реконструкции личного книжного собрания важны прижизненные публикации трудов самого собирателя. Всего известно шесть изданий речей Миколая Тадеуша. В БАН имеется три издания 1776—1777 гг. — благодарственная речь по случаю избрания депутатом сеймика, благодарственная речь по случаю избрания в члены Трибунала и речь по случаю завершения работы Трибунала в Вильне.

Полагаем, такие крупицы сведений о причастности высших местных чинов к развитию региональной книжности окажутся небесполезны для дополнения общей картины культурной жизни края.

Позіховська С.
Позіховський О.

Білоруські стародруки в колекції Музею книги та друкарства м. Острога

Серед носіїв інформації одним із найцікавіших джерел є стародрукована книга. Саме дослідження стародруків відкриває шлях для широких історичних, культурологічних, етнографічних, літературних, філологічних, книгознавчих, народознавчих та інших досліджень розвитку історії народу в цілому та окремих верств суспільства. Вивчаючи стародруки, ми можемо познайомитися з історією розвитку книгодрукування, побутування книги як на теренах, де вона була надрукована, так і в інших країнах, краще зрозуміти механізми контактів між різними народами у сфері духовної культури, політичного життя та економічних зв'язків, відслідкувати репертуар великих державних, релігійних, приватних книжкових зібрань і невеликих приватних колекцій, отримати певне уявлення про рівень освіченості населення, тощо.

Колекція білоруських стародруків у збірці Музею книги та друкарства м. Острога нараховує 37 одиниць. До збірки входить 9 стародруків, які побачили світ у друкарнях, які існувалі в XVII-XVIII століттях на території Білорусі (4 кириличних та 5 іншомовних) і 29 у Вільно (відповідно 4 кириличних: 2 стародруки — XVI ст., 1 — XVII ст., 1 — XVIII ст., іншомовних — 25: 1 стародрук — XVII ст., 24 —XVIII ст.) — столиці Великого князівства Литовського. Три стародруки-збірки,

видрукувані XVIII столітті в друкарні отців базиліанів у Супраслі, яка нині входить до складу Підляського воєводства Польщі.

Наша збірка кириличних стародруків, що побачила світ на території сучасної Білорусі невелика — їх всього 4: 1 видання XVII та 3 видання XVIII століть. Кириличні видання, видрукувані у Вільно, яких у збірці теж 4, розподіляються наступним чином: 2 видання XVI століття — Псалтир П.Мстиславця 1576 року та третє видання Апостола (друкарня Мамоничів, після 1595 року), по одному виданню XVII та XVIII століть.

У XVI—XVIII століттях на території Білорусі та Литви, крім книг кириличного друку, які були призначені для білоруського та українського населення, випускалися також книги польською, латинською, німецькою мовами. Ці видання випускались, в основному, реформаційними друкарнями (Брест, Любча, Несвіж), католицькими та уніатськими видавництвами. Польську літературу, в основному полемічні видання, у XVII столітті випускало Віленське братство. Іншомовні видання відігравали певну роль у суспільно-політичному житті Білорусі.

Поскільки іншомовні стародруки описані авторами у каталозі «Стародруки Речі Посполитої XVI—XVIII ст.ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею» (Луцьк, 2005) і як додаток до статті фрагмент цього каталогу репродукується, каталог кириличних видань додається також, то детальних описів стародруків автори вирішили не подавати, зупинившись лише на окремих.

Надзвичайно цікавим виданням є невідомий друк Спиридона Соболя — Ірмологій (Буйничі або Могильов, не пізніше 1638 року), атрибутований в.о. зав. сектором науково-дослідного відділу рідкої книги Державної бібліотеки ім. В.І.Леніна І.М.Полонською. Видання дефектне. По змісту — основний текст є Ірмологієм Іоанна Дамаскина. Збереглися аркуші: 6-46, 48-80, 82-109, 111-125. У порівнянні з Ірмолоєм № 141 (по виданню «Книга Белоруссии», Минськ, 1986) немає молитов нерукотворному образу, в неділі перед Різдвом Христовим і перед Богоявленням, зате вони присутні згорою: в святий великий четверток, в святий великий пяток, во святу і велику суботу. Текст обривається на розділі «Прокимны» (останні рядок «о имени твоем возрадуемся вовеки». Повністю відсутнє «последование погребению» та заголовок (тобто біля 10—12 аркушів).

Додаткові статті складають: Соборник дванадесятем месяцем (за вересень-липень); О ключи пасхалном Пасхалия азбучная зрячая. Аркуші

додаткових статей ненумеровані. У двох останніх аркушах втрачені нижні половини. Ірмологій, надрукований друкарським матеріалом білоруського друкаря Спиридона Соболя (заставки № 172, 176; кінцівки № 314, 317, 318 — по виданню: «Украинские книги кирилловской печати, хранящиеся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина. Вып. 1».- М., 1976). Кінцівка № 314 в дефектному стані: відломаный правий верхній завиток.

З повною впевненістю можна стверджувати, що датувати це видання 1631 роком неможливо, тому що Соборник і Пасхалія не є обов'язковими текстами, які приєднуються до Ірмолоя. Крім того, сигнатури статей не підтверджують належності до Ірмолоя. Швидше за все, дане видання видрукуване Спиридоном Соболем в Буйничах або в Могильові не пізніше 1638 року, так як саме в цьому році замість вже згадуваної дефектної заставки № 134 в Апостолі (Могильов, 1638, арк. 119, зворот) вперше було вжито нову заставку, вигравіювану по тому ж малюнку.

Дане видання є великою рідкістю, воно не зареєстроване в зведеному каталозі «Книга Белоруссии» (Мінськ, 1986). Додаткові статті також не зареєстровані в цьому каталозі. В «Молитвах повседневных» (Кутейно, 1631) ці статті видруковані з іншого набору.

Таким чином, хоча збірка білоруських видань в колекції Музею книги та друкарства м. Острога не є такою потужною як у колекціях великих бібліотек Білорусі, України, Литви та Польщі, наявні примірники є дуже цікавими, містять багато фактографічної інформації історичного, джерелознавчого та книгознавчого характеру, які можуть бути використані майбутніми дослідниками.

КИРИЛИЧНІ СТАРОДРУКИ

1. Псалтир —
Вільно, друкар Петро Мстиславець, в домі Мамоничів, 16. 1. 1576. 2°, [3], 250 арк.
Записи: на початку книги 2 рукописні арк. з текстом Псалтиря; між арк. 203 та 204 — аркуш з рукописним текстορм; 1)арк. 127: Tempore felici multi numeraptur anuci Dum fortuna pecit nullusamicuss erit; 2) арк. 184, зв.: написано слов'янська азбука; на багатьох арк. примітивні малюнки із зображеннями людей, церкви, місяця, зірок, квітів. Збереженість: дефектна: втрачено 3 н.н. арк., 1-ші 23 арк., останні 18 арк. Палітурка: відсутня. КН 14515/ VI-с 1230. Надійшла: із Свято-Покровської церкви с. Рясники Гощанського району Рівненської області. Кніга Беларусі, 9.

2. Апостол (Видання 3-тє). -
Вільно, друкарня Мамоничів (після 1595). 2°, 260 арк.
Записи: 1) арк. 17-18: вставлено 1 рукописний аркуш з відновленим текстом (XIX ст.); 2) в кінці вставлено 3 рукописні арк. із змістом (XIX ст.); арк. 85: запис XVII ст.: Сія книга Гл<аголе >мая Ап<ос >толъ Ник......ліктеровской вол<ос >ти кр<ест >янина ІванаТороканова
Стан: дефектна: втрачено 14 н.н арк. основного тексту, 1, 3, 232-260 арк.; окремі арк. підклеєні папером XIX століття, на них відновлено втрачені тексти. Палітурка: дошки у шкірі, на чільній дошці — тиснені лінійні рамки, в центрі — простий тиснений ромб; застібки вторинні, у вигляді шкіряних полосок із металевим завершенням у вигляді ромбу; корінець вторинний, XIX століття. Надійшла: закуплено у Я.С. Кульчинського (м. Рівне).
КН 17624/VI-с 2098. Кніга Беларусі, №39.

3. Ірмологій. —
Буйничі або Могильов, друкар Спиридон Соболь, не пізніше 1638. 8°, 6-46, 48-80, 82-109, 11-125. Рядків:18, 20. Шрифти: 10 рядків=67, 60 мм
Сигнатури: Ирмолой: $А^{3-8}Б^{8}$-$Н^{8}$,$О^{4}$; Соборник: сигнатури: $Ъ^{1-4}Ю^{1-4}$І-$А^{1-4}$З1-3; О ключи пасхалном Пасхалия азбучная зрячая: сигнатури: на арк. $лψ^{4}$ (помилково $ω^{4}$) дата:7138/1631. Друк у дві фарби.
Гравюри: ксилографічні заставки: 8 із 2-х дощок, кінцівки: 5 із 3-х дощок, великі та малі ініціали. Виливні прикраси: заставки, кінцівки, орнаментальні смужки в тексті, прикраси колонтитулів.
Записи: між арк. 76-77, 91-92, вставлено по 1 рукописному арк. XVII століття з текстами, написаними різними почерками.
Палітурка: дошки у шкірі, збережена застібка у вигляді шкіряної полоски із бронзовим завершенням прямокутної форми, шкіра палітурки та корінець сильно пошкоджені

Стан: дефектна: втрачено арк.: 15, 47, 81, 110, 12 арк. в кінці книги; блок частково розбитий, окремі арк. підклеєні, втрачені тексти відновлено від руки.
Надійшла: закуплено у жителя м. Острога Шведа О.Й.
КН 17607/ VI-с 2083, 2084

4. Євангелія. —
Вільно, друкарня Братства, 21. ХІІ. 1644. 2°, титул, [8], 1-299, [1]=308 арк.
Записи: 1) арк. [5], верхній край: І.Новицкий; 2) арк. . [5], нижній край: Облэгъ вэчині ѵчиниенні в Василевом млинэ/ Ј:П: Јаска Мелинка. Преставшого. Жита Осмакѵ/ Segnѵ. Пшеници Полосмаки що Рокѵ належито по/винно одавати. До остатного поколення внихъ./ Filip Dowbenczuk. Hlucznyski Lawryn Smolarczuk; 3) арк. 1-12 2-го рахунку: В л<ете> <от> созданія мира …А <от> р<о>ж<де>ства Хр<това> … м<еся >ца дє<кабря> 31 дня// Задержавы Вєлика<го> кроля владислава по<л>скаго…И в державэ // Велика<го > Кн<я>зя ѡстровского Єремэя Михайловича Корыбоута наше<го> …па<на >// в повэтэ Мличнинском в сэлэ Вовчинцах. Рабъ Б<о>жїй Павелъ Мельникъ// купи<л> сіє Е<ванге>ліє, тетръ За <от>пущеніє грэховъ свои<х> и жоны и дэтей свои<х> (іншим почерком: Михайла Ивана и за родителей)// и прида<л> єй в ти<м> же мєстє до це<р>квы С<свята>го Славна<го> Вєлика<го> м<учени>ка Гєѡргія// за с <вященна>го Ієрея тимофєя, и за пана Пєтра Горлє<в>ского старости Млилчинского// и за пана Прокопа (переправлено Феодора) Дубравского (переправлено Мель…) войта Млилчинско<го> на т<от> ча<с> будачого// Актобы сіє Е<ванге>ліє, мэлъ ѡ<т>далити ѡ<т> церкви тоєй, нэкоєю кознію дєлво<л>ною// Таковых ѡ<т> имєни Г <оспод>а нашего І<сус>а Х <христ>а, да ба(!)дєть проклт, и позаковэ// с<вя>тыхъ ап<остолов>ъ, и с<вя>тыхъ ѡ<те>цъ вселенскихъ учителей, яко с<вя>то кра<д>ца//Анафема, Зищи
Збереженість: блок частково розбитий,нижні кути вистріпані
Палітурка: відсутня. Надійшла: передав житель м. Острога Коберник В.О.
КН 2405/ VI-с 374. Кніга Беларусі, №146.

5. Іоанн Дамаскин. Октоих, или Осьмогласник. — Могильов, друкарня Братства, 1730. 4°, титульний арк., [2] арк., 1-326, [2]=330 арк.
Записи:1-й-8-йарк.:Сей// Октоихъ //села// погорѵловки //церкви //свято // Михайловской//1830 года подписалъ// Иосифъ Томашевскій
Обкладинка: картон, обклеєний папером «під мармур», кути та корінець шкіряні. Стан: дефектна: втрачено 1-3, 58, 125 (гравюра) арк., втрачені арк. переписані від руки в XIX столітті, в кінці підпис переписчика: Іосифъ Томашевскій; пошкоджена шашелем, окремі арк. підклеєні. Надійшла: закуплена у Кульчинського Я.С (м. Рівне).
КН 17696/ VI-с 2125. Кніга Беларусі, № 208.

6. Канонік. —
Гродно, 1790. 8°, 1-107=108 арк.
Записи: 1) на багатьох арк. відтиски печатки «Протоіерей К.Е.Рябовъ»; 2) на останньому неннумеровананому арк. підрахунки дати виходу у світ книги, зроблені кульковою ручкою та синім олівцем та запис: Ця книжка надрукована в 1790 р./ з книжкі надру-/ковані у Москві в 1651 р; на ряді арк. втрачений текст відновлено від руки
Збереженість: добра. Палітурка: дошки у шкірі; на чільній дошці — ромбовидний медальйон із рослинного орнаменту, по периметру комбінована рамка із лінійного та рослинного орнаменту, на спідній доці — рослинно-геометричний орнамент; застібки втрачені; обріз синій, форзаци вторинні. Надійшла: закуплено у протієрея Сергія Кульчинського (Вологда). КН 17 864 VI-с 2153. Кніга Беларусі, № 326.

7. Пролог (червень, липень, серпень). —
Вільно, 1798. 8°, 465-955 арк.
Записи: Сія книга Якова Федорова Вячеславова (двічі)
Збереженість: добра. Палітурка: дошки у шкірі, на чільній покришці в центрі — медальйон із абстрактого орнаменту та зображеннями 4-х голубів, тиснений рослинно-геометричний орнамент, на спідній — тиснений рослинно-геометричний орнамент; застібка у вигляді шкіряної полоски із листоподібним бронзовим завершенням; обріз синій. Надійшла: закуплено у Альошиної Н.Н (Москва). КН 18473 VI-с 2269. Кніга Беларусі, № 385.

8. Служба Тихвінській Божій Матері. —
Гродно, 1789. 4°, 1-166 арк.
Записи: 1) Читалъ сию книгу Кольскаго/ уезда Ковской волости Керетскаго селения крестьянин//Василей Чумнеевъ своеручно; 2) Сия книги колской округи... села Керети кресть-//янина Ивана Андреева сына чмени-//тьева и своеручно подписана 1819 //года июня 13 дня. Обкладинка: втрачена. Стан: дефектна: втрачено 1-ші 33 арк.
КН 18989/ VI-с 2366. Надійшла: закуплена у Кульчинського С.Є.
Кніга Беларусі, № 320.

ІНШОМОВНІ СТАРОДРУКИ

9. Kulikowski, Józef Uszak.
Maly Dykcionarz Polski i Francuski. — Mohylew, Drukarnia uprzywilejowana Jasnie Wielmoźnego Arcy Biskupa Mohilew:Rzym:Kościol, 1782. 8°, [2], 223, [39] p.; 13x9,7 см
Мова: польська, французька. Гравюри: рамка, він'єтки на титулі, заставки, кінцівки. Збереженість: папір в плямах. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, потерта; на корінці тиснений рослинний орнамент. Записи: на

форзаці та титулі екслібрис В. Белявського; арк. 1:подарено 15 генваря 1835г. Штампи ДІБ. КН 16203, VI-с 1859. Передано з ДІБ.
Estr., T. XX: дане видання не відмічене; Стародруки Речі Посполитої, 86

10. Maczulski, Franciszek (8/II 1752 — біля 1810 р.).
Wiadomosć Geograficzna y Statystyczna o Stanie teraznieszym państwa Rossyiskiego. — Polock, w Uprzywilejowaney od Jej Imperatorskiey Mści drukarni Colleg: Soc: Jesu Roku 1789. 8°, [3] f.,186 p., [1] f., таблиця; Estr.: 3 f.,192 p., 2; 16x10,2 см.
Мова: польська. Гравюри: герб і рамка на титулі, заставки, герб і гравюра на арк.1 з монограмою Катерини II розмальовані від руки коричневою фарбою; генеалогічна таблиця російських монархів. Збереженість: папір місцями в плямах. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, потерта, пошкоджена жуком; на корінці тиснений рослинний орнамент.
Записи: титул: овальний екслібрис: Wacław Trzeszkowski. Штампи ДІБ. КН 16201, VI-с 1857. Передано з ДІБ.
Estr.,T. XIX: не вказує наявність таблиці. Каталог книг, T. IV, с. 5, № 30196; Стародруки Речі Посполитої, 87.

11. Owen, Joann (? — 1622).
Epigramatum. — Nesvisii, Typis Radivilianis Col. Soci. Jesu,1767. 12°, 117 p. (помилки в нумерації),117 p.,17/[1] p., [1]/90 p.; 12,8x8,3 см.
Мова: латинська. Гравюри: виливні прикраси: кінцівки. Збереженість: папір зі слідами вологи, краї вистріпані. Палітурка: паперова , потерта, пошкоджена жуком.
Записи: верхня покришка, зв.: emi-/nmi librum Polonikae (далі закреслено) 1820 7 febr. 20 D; титул: 1821 R=Książka ta należy do szkoly BB naszych żakonnych x.Nikodim Swykowicź ; Ex libris Pii Majewski Or.D.B.; S.R.E.Cardinalis . Штамп ДІБ. КН 16032, VI-с 1795. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXIII, 533; Стародруки Речі Посполитої, 88.

12. Jętkiewicz, Teofil.
Aquila grandis magnarum alarum , In Zyroviciana solitudine nidifikans, Sub Korona Renascens Beatissima virgo Maria,... Suprasl. Supraslij Typis,Ord :Divi Basilii Magni Anno 1730. Cum Licentia Superiorum. 4°, [12] f., 128 p.
Мова: латинська. Гравюри: титул,зв.: герб, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси: заставка, дві орнаментальні смужки. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, втрати паперової обклейки, частково пошкоджена жуком. Збереженість: папір забруднений, пошкоджений вогнем,1-ші 3 арк. пошкоджені жуком, краї вистріпані.
Записи: верхня покришка палітурки: наполовину заклеєний запис польською мовою. Облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ з інв. №3623 . На внутрішніх стінках палітурки макулатурні листи з текстами декретів, в тому числі А. Шептицького. На зворотній стороні декретів запис: «klejony Ar. 20». КН 26205, VI-с 1861. Передано з ДІБ.

Estr.,T. XXVI, 440; Nowy Korbut, T. XVIII. S. 537-538; Стародруки Речі Посполитої, 89.

13. Ricaut, P. (?—1700) .
Monarchia turecka, opisana przez Rikota sekretarza posla angielskiego. U Porty Ottomanskiey residuiącego. z francuskiego ięzyka na polski przetlumaczona. Przez szlachcicza polskiego. Y do druku podana w Roku 1678. — Słuck, [1678]
Мова: польська. 2°, фронтиспіс, [5] f., 251/[1] p., [1] f.; Estr.: 2 f., 251p., гравюра ; 19x18,5 см.
Гравюри: фронтиспіс, герб Радзівілов, зображення корони, 18 сторінкових мідьоритів з підписами: M.W., Sculp. Maximus Wosszanka. Виливні прикраси: заставки, кінцівки. Збереженість: краї фронтиспісу і титулу втрачені і підклеєні, окремі арк. підклеєні, в розривах. Палітурка: картон у шкірі, потерта. Записи: верхня покришка палітурки: наклейка бібліотеки П.Ф. Сімсона; форзац: Bibliotheka Citowianensis //PP Bernardinorum; фронтиспіс: Florian //Glerian; Conventus Citovianensis (запис зроблено двічі); Aplicat Conventus Citovia -//nensis Patris Bernardinum; титул, зв.: Bernardynorum duorum ; Nako częstorum // hisorum: Bibliote Citovensis P.P. Bernardi. — //Kleryk Dionizy Rodowicz. Штампи ДПБ. Під кожною ілюстрацією невеликі рукописні вірші польською мовою. КН 19281, VI-с 2438. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXVI , 293. Jocher, T. III, col. 2069. Каталог книг, Т. IV, с. 343, № 41211; Стародруки Речі Посполитої, 90.

14. Rubinkowski, Jakub Kazimierz (др. пол. XVII ст. — 14/XI 1749) .
Janina Zwycięskih Tryumfow, działami y heroicznym męnstwem Jana III Krola Polskiego.- Suprasl, w Drukarni Wielebnych O.O. Bazylianow P.P. 1754. 4,° [279] p.
Мова: польська. Гравюри: п'ять ілюстрацій в тексті: портрет короля Яна III і королеви (с.5), комета віденська 1682 р. (с.24), портрет великого візиря (с.51), зображення хоругви турецької (с.52), портрет королеви Кристини (с.70), заставки, кінцівки. Виливні прикраси: заставки з набірних елементів, кінцівки. Збереженість: папір пожовк, в плямах. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, потерта.
Записи: титул: Rogaciewycz ? Ex libris Elice Jakobi Gogulsi; На спогад про однодумця по переконанням 22 вересня 33 р.Сокор; в обложці заклеєно макулатурні листи з польської книги XVIII ст. КН 16205, VI-с 1861. Передано з ДІБ.
Estr.,T. XXVI, 440; Nowy Korbut, T.III. S. 186; Стародруки Речі Посполитої, 91.

15. Sądowy process czyli sposob prawowania się w Trybunale wszystkich subselliach W.X.L. Poprawiony i znacznie pomnożony Przydatkiem Suplementu w którym się zawiera Zbiór Konst:Novellae Legis od początku Panowania … Stanisława Augusta Do Ostatniego Seymu 1784. Edycya siodma powięszona summaryuszem konstytucyi na seymie wolnym Grodzienskim w Roku 1784. Ustanowionych .- Suprasl, 1786. 8°, [12] f., 267/ [1] p., [11], [3] f.; 18x24 см.

Мова: польська. Гравюри: виливні прикраси: заставка, кінцівка, орнаментальні смужки в тексті. Збереженість: титул забруднений, краї вистріпані. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, потерта, пошкоджена жуком, корінець частково втрачений.
Записи: форзац: Ex libris Vincenty Bagienski; на титулі овальна печатка з вензелем «PR». Штампи, інвентарні номери ДІБ
КН 19670, VI-c 2450. Передано з ДІБ.
Стародруки Речі Посполитої, 92

16. Wagner, Franciszek (1675 — 1748) S.J.; Bogomolec , Franciszek (29/I-1720 — 24/IV-1784).
Supellex Latinitatis ex Phraseologia . — Polock, Reimpresa Polocine, in privilegiata a sua Impretoria Majestate typographia Coll : Societatis Jesu, 1795. 12°, [2] f., 390 p., [43] f.
Мова: польська. Гравюри: 3 кінцівки з 3 дощок. Збереженість: папір місцями в плямах. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена жуком; обріз під мармур. Записи: штампи ДІБ. КН 16211, VI-c 1867. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXIII, 150; Стародруки Речі Посполитої, 93.

17. Alexis, Clairaut (7/V 1713 — 17/V 1765).
Początki geometryi…z Francuzkiego na Polski jęnzyk przetlumaczona .- Wilno, w Drukarni Academiej Societatis Jesu, 1772. 8°, [2] f., XIV, 219, XXII p., [1] f., XIV таблиць; Estr.: VI, 219 p., XIV таблиць; 19x11,8 см
Мова: польська. Гравюри: вінʼєтка на титулі, 2 заставки, кінцівка, мідьорити: 14 таблиць, остання з підписом: Sc.Vilnae in Col:Acad.S.J. Збереженість: таблиці пошкоджені жуком, папір в плямах. Палітурка: картонна, корінець шкірняний, пошкоджена жуком і гризунами. Записи: титул: Labunski; в кінці книги:Te omylki są poprawione . Штампи та облікові позначення ДІБ.
КН 19666, VI-c 2446. Передано з ДІБ.
Каталог книг, Т.I, с.290, № 9370; Estr., T. XIV, 294; Стародруки Речі Посполитої, 94.

18. Arent, Tobiasz S.J. (1646 — 6/IV 1724).
Studium polemicum Pro Doctrina Catholica…- Vilnae (Wilno), typis Academicis Universitatis Societatis JESU, 1760. 8°, Cz.I: [10] f., 197 p., [II] f.; Cz.II: [1] f., 325 p., [1] f. ; Cz.III: [1] f., 247/[1] p., [2] f., Appendix=104 p.; Estr.: Cz.I:10 f., 197p.; Cz.II: 325 p.; Cz.III: 247, 104, [5] f.
Мова: латинська. Гравюри: заставки, кінцівки. Виливні прикраси: кінцівки, орнаментальні смужки. Збереженість: папір зімʼятий, покоджений вологою, частково відірвана від блоку. Палітурка: картон у шкірі, пошкоджена жуком, в тріщинах, втрати шкіри.
Записи: верхня покришка,зв.: Patris /Georgii /Jętkiewicz /ODBm; титул, зв.: Po X Jętkiewiczu do /Biblioteki Dermanskiey /LOBM; арк. [9], зв.: Ego Pr Georgius emi hunc libri /…A° 1746 d 16 Julij /za trzy tymfy; арк. [10],зв.: Pris Georgii Jetkie-

wicz ODBM. Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ з інв. № 3638.
КН 2869,VI-с 194. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XII, 205; Стародруки Речі Посполитої, 95.

19. Colonia, Domenico de (25/VIII 1660 — 17/IX 1741).
De Arte Retorica .- Vilnae (Wilno), Typis academicis Soc:Jesu M.D.CC.LXX [1770]. 12°, [2], 401 p., 2 чистих арк., 71 p. Мова: латинська. Гравюри: кінцівка, ініціал. Виливні прикраси. Деф: втрачено 5 арк. Index'a, 1 форзац, папір в плямах. Палітурка: картон у шкірі, потерта. Записи: титул: закреслений екслібрис. Штампи та облікові позначення ДІБ.
КН 17498, VI- с 1-2, 2056. Передано з ДІБ.
Каталог книг, Т. І. С. 305, № 9793; Estr., T. XV, 108; Jocher, T.I, col. 2022; Стародруки Речі Посполитої, 96.

20. Constitutiones capituli Basiliani generalis Brestae A.D.1772. Diebus Febr. Celebrati cum synopsi actorum totius capituli pro notitia ex commodo provinciae Littuanae vulgate... —
Vilnae (Wilno). Typis Basilianis, 1772. 8°, [1] f., 85/[1] p...
Мова: латинська , церковно- слов'янська. Гравюри: виливні прикраси: він'єтка на титулі, оздоблення колонцифр. Деф.: втрачено закінчення, титул забруднений, втрати паперу по кутах. Палітурка: втрачена, замінена сучасною паперовою.
Записи: титул: Pro Ptre Ivanne Fidelhi Ol...; Bibliothecae Der // manensis Or=S=B. Штампи та облікові позначення бібліотеки ОКМ з інв. № 3503.
КН 2889,VI-с 444. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XIV, 376; Стародруки Речі Посполитої, 97.

21. Dziewulski, Jakub (1708 -?).
Kompas zbawienny, albo zegar sumnienia...Na każdy moment oczom duszy służący. Z Przykladem . Historyi y Uwag Duchownych, wybranych z Medytacyi S. Ignacego..., ...P. Rafalowi Jelenskiemu...dedukowany , przez X. Jakuba Dziewulskiego Soc:JESU Roku...1746.- Wilno, Drukarnia J.K.M.Akadem:Soc:JESU, [1746]. 8°, [17] f., 288 p., [4] f.; Estr.: 2 f., 288 p i rej.; 15,5x9,5 см.
Мова: польська, латинська. Гравюри: титул,зв.: герб Єленських, кінцівки . Виливні прикраси: орнаментальні смужки. Збереженість: папір в плямах, пошкоджений жуком. Палітурка: картон у шкірі, деформована, пошкоджена жуком; лінійні рамки на палітурці, на корінці тиснений рослинно-геометричний орнамент.
Записи: титул: Ex libris Josephi Jaryna //...Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ. КН 2581,VI-с 260. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XV, 466; Стародруки Речі Посполитої, 98.

22. Fryderyk II (1712 — 17/VIII 1786).
Anekdoty czyli znamiona charakter i przymioty Fryderyka II krola Pruskiego wystawuiące. Przelożone z Niemieckiego na Polskie, za dozwolieniem zwierzchnosci. Cz.1-9. — Wilno, 1788. 12°, [3], 84; [1], 78; [1], 80; [11], 83; [1], 78; 80; 77; [1], 70; [1], 76...p.; 15,2x8,5 см.
Мова: польська. Гравюри: заставки, кінцівки. Виливні прикраси. Деф: втрачено закінчення 9-ї частини, папір пошкоджено вологою, краї арк. потріпані. Палітурка: корінець шкіряний, деформована; на корінці тиснений золотий рослинно-геометричний орнамент.
Записи: облікові позначення та штампи ДІБ. КН 19668,VI-с 2448. Передано з ДІБ.
Estr.,T. XVI, 351; Стародруки Речі Посполитої, 99.

23. Grźybowski, Antoni (?—1749).
Mowy kaźnodźieyskie albo Kaźania Na Niedźiele calego Roku...- W Wilnie, w Drukarni Akad. S. Jesu, [1742]. 4°, [2] f., 434 p., [9] f.; 20x16,5 см.
Мова: польська, латинська. Гравюри: ініціали. Виливні прикраси: заставки, кінцівки. Збереженість: початкові та кінцеві арк. потріпані, папір пошкоджено вологою. Палітурка: картон у шкірі, пошкоджена жуком, у тріщинах; на корінці тиснений геометричний орнамент.
Записи: арк. [2] — с.7: applicatum Bibliothecae Patrum Baźilianorum Machirovensum; обклейка палітурки: помітки до порядку богослужіння. Штампи та облікові позначення ДІБ.
КН 16099,VI-с 1829. Передано з ДІБ.
Estr.,T. XVII, 449-450; Стародруки Речі Посполитої, 100.

23. Jundzill, Bonifacy Stanisław X. (6/V 1761 — 27/IV 1847).
Botanika stosowana czyli wiadomosć o wlasnościach y uzyciu roslin. — Wilno, w drukarni dyecezalney, 1799. 8°, 496 p.; 18,4x10 см.
Мова: польська. Гравюри: він'єтка на титулі, кінцівка. Деф.: втрачено 4 арк. 2-го рах., втрачені форзаци замінено новими, нижній край титула обірваний. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена жуком; на корінці тиснений золотий рослинно-геометричний орнамент. Записи: титул: екслібрис базиліанської школи в Любарі 1808 р. Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 16204,VI-с 1860. Передано з ДІБ.
Каталог книг, Т.III, с.153, №24380; Estr.,T. XVIII, 6; Стародруки Речі Посполитої, 101.

24. Jouvancy (Juvencius), Józef (1643 — 29/V 1719).
Institutiones Poeticae et Retoricae. — Vilnae (Wilno), typis S.R.M. et R.Academ. Soc.Jesu Anno 1766. 12°, [2] f., 139 p., [6] f.; Estr.: 139 p.; 13,5x8 см.
Мова: латинська. Гравюри: він'єтка на титулі. Виливні прикраси. Збереженість: папір в плямах. Записи: с. [11],зв.: Ex libris Alexandri Szmidt Ord. B mer...
КН 174898. 1-2,VI-с 2057. Передано з ДІБ.

Каталог книг, Т. III. С. 157, № 24525; Estr.,T. XVIII, 696; Стародруки Речі Посполитої, 102.

25. Karpinski, Hilaryon.
Lexykon geograficzny dla gruntownego poięcia gazet i historii z roznych awtorow zebrany, przetlumaczony i napisany przes x. Hilaryona Karpinskiego...po smierci iego z przydatkiem odmian, ktore zaszly, z wykladem na począntku terminow geograficznych, i slownikiem nazwisk lacinskich na koncu polozonym, do druku podany. — Wilno, w drykarni J.K.Mci XX Bazylianów Roku 1766. 4°, [12] f., 684 p.; 19,7x16,2 см.
Мова: польська. Деф.: втрачено 2 карти, папір пошкоджено вологою. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, деформована; пошкоджена жуком. Записи: титул: Ex libris (далі заклеєно); маргінілії. Штампи ДБЛ. КН 19151,VI-c 2372. Передано з ДБЛ.
Каталог книг, Т. III. С. 166, № 24822; Estr., T. XIX, 146; Стародруки Речі Посполитої, 103.

26. Kraus, Jan (1694 — 18/III 1732).
Quaestiones et responsa eruditorum. Pleraque ad morale doctrinam et institutionem pertinentia. — Vilnae (Wilno), Typis Universitatis Soc.Jesu, 1719. 12°, [2] f., 172 p. ; 12,3x7,7 см. Мова: латинська. Гравюри: заставка, кінцівка, ініціали. Виливні прикраси: орнаментальні смужки в тексті, заставки, кінцівка, колонтитул. Збереженість: папір зі слідами вологи. Палітурка: картон у шкірі, у тріщинах, пошкоджена жуком; тиснена рамка з рослинного орнаменту, в центрі медальйон із розп'яттям.
Записи: верхня покришка,зв.: Lit. Alph. L. №11-138; титул: Collegii Lodźiscentis S.J. Штампи ДІБ. КН 16034,VI-c 1797. Передано з ДІБ.
Estr., T. XX, 246; Стародруки Речі Посполитої, 104.

27. Kurzeniecki, Marcin (1705 — 1771).
Nauki z Ewangelii Na Niedziele y Swięta Kosciola Greckiego w Unii z Kosciolem Rzymskim zostającego, Do pojęcia prostszego ludu Ulożone,...Podane przez X. Marcina Kurzenieckiego...z przydatkiem Katechizmu mnieyszego, y większego. — Wilno, Drukarnia Akademii Socitatis JESU, 1752. 4°, [1] f., 294 p.; [1] f. ; 144 p., [1] f.; 127/[1] p.; Estr.: аналогічна, крім останньої:121 p.; 19x16 см. Мова: польська, латинська. Гравюри: заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси: прикраси колонцифр, орнаментальні смужки. Збереженість: папір пошкоджено жуком, с.127/[1] 3-го рах. сильно зім'ята, з втратами паперу. Палітурка: картон у шкірі, в тріщинах, пошкоджена жуком, втрата частини корінця; на покришках тиснені прямокутні рамки з рослинно-геометричного орнаменту, на верхній покришці медальйон з розп'яттям, на нижній із зображенням Діви Марії.
Записи: форзац,зв.: aplikuę tę ięźkie do ąrchim. (нерозбірливо) z obligacyę w prumenia? mszy S. (нерозбірливо) za Dusze w czysciu (нерозбірливо). M. Peński mp.; c.1: libris Bibliotheca Dermanen. Abbati A:1770...Alexandr Jodko Abba...

OSBM mp.; нижня покришка, зв.: Ex libris Bibliothecae Derm. Or. S. Basilij Magni. Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ. КН 2560,VI- с 270. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XX, 405; Encyklopedyja, T.VII-VIII. S. 402; Стародруки Речі Посполитої, 105.

28. Menniti, Piotr.
Szkola bazylianska zamykająca nauki Dla dobrego wychowania Nowiciuszow i Professow Z.S. Bazylego W. Przez Jmci Xiędza Piotra Mennitego ...wloskim językiem wydana; na polski zas język przetlumaczona Przez Kaplana i Teologa tegoż Zakonu ...dopelniona...- Wilno, w Drukarni J.K.M. XX. Bazylianow, 1764. 4°, [2] f., 367 p.; Estr.: [1] f., 367 p.
Мова: польська. Гравюри: заставка, два ініціали. Виливні прикраси: кінцівка. Збереженість: форзаци забруднені, папір в плямах. Палітурка: картонна, корінець і кути шкіряні, пошкоджена жуком, втрата 2 верхніх кутів; на корінці тиснений рослинний орнамент.
Записи: на титулі: Szkola Bazulianska Klasztoru Dermanskiego // Opackiego; маргіналії російською мовою. Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ з інв. №3649.
КН 2632,VI-с 213. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr.,T. XXII, 292; Стародруки Речі Посполитої, 106.

29. Monschein, Josephus (1713 — 3/III 1769).
Theologia dogmatico — speculativa. Tractatus V. De legibus, jure, et justitia. — Vilnae (Wilno), Typis academicis Soc:Jesu , 1771. 8°, [5] f. , 558 p.; 17,3x10 см.
Мова: латинська. Гравюри: він'єтка на титулі, заставка, кінцівка. Збереженість: початкові арк. забруднені, папір пошкоджено жуком. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, забруднена, пошкоджена жуком.
Записи: форзац: post obitum...(нерозбірлива абревіатура) P. Danilewicz //OSBM. applicatum Bibliothecae //Pufruinensis. Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 19669,VI-с 2449. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXII, 536; Стародруки Речі Посполитої, 107.

30. Morawski, Jan.
Krotki wstęp do sztuki fajerwerkowey dla tych Którzy samie sobie maly Fajerwerk chcą źrobic, Z róźnych Autorow wyięty...Na 2 części podzielony. — Wilno, w drukarni dyecezealney, б/д. 8°, [5], 54 p.; 17x10,2 см. Мова: польська. Гравюри: виливні прикраси: смужки на зв. титулу, прикраси колонцифр. Збереженість: форзаци відірвані від блока, папір забруднений, пошкоджений жуком. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, зі слідами зламів, пошкоджена жуком.
Записи: титул — с.10: Bibliothecae //Sholie //Jodoczynensis //Sumptus // Monasterii //anno //1809 //...ris 28.die. Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 19673,VI-с 2453. Передано з ДІБ.
Стародруки Речі Посполитої, 108.

31. Olszewski, Michał.
Miasto Uspokojenia serc ludzkcich, zfatygowanych w drogach niespokoynego swiata; dla ukontentowania dusz ludzkich otwarte, albo Medytacye...Wydane przez X. Michała Olszewskiego..., Roku Pańskiego 1755. — Wilno, w Drukarni J.K.M.WW. XX. Francisz, [1755] 8°, [12] f., 548 p., [12] f.; 16x9,5 см.
Мова: польська, латинська. Гравюри: титул, зв.: герб Товянських, заставка, ініціал, кінцівки. Виливні прикраси: орнаментальні смужки, прикраси колонтитулів. Збереженість: папір забруднений, кінцеві арк. пошкоджені вологою, збереглись частково. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, деформована, сильно пошкоджена вологою та жуком, втрата нижньої покришки. Записи: штампи бібліотек Братства та ОКМ з інв. № 3575. КН 2567,VI-с 263. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XXIII, 340-341 вказує аналогічне видання 1753 р. і дає посилку на видання 1755 р. в каталозі Jocher, №5697; Стародруки Речі Посполитої, 109.

32. Ossolinski, (Georg) Jerźy (15/XII1595 — 9/VIII 1650).
Mercurius sarmatiae Extra fines Patriae et intra eos disertus. — Wilnae (Wilno) S. J. 1716. 8°, [4] f., 42, 67 p.; Estr.: 42,68 p.; 14,8x9,3 см.
Мова: латинська. Гравюри: заставка, кінцівки, ініціали. Збереженість: папір пошкоджено вологою та жуком. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена жуком, частково відірвана від блока; обріз червоний. Записи: Ex libris Chelom...(продовження обрізане). Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 16033,VI-с 1796. Передано з ДІБ.
Каталог книг, Т. IV. С. 181. № 35891; Estr., T. XXIII. S. 483; Nowy Korbut, T. III. S. 60, 62; Стародруки Речі Посполитої, 110.

33. Prawdy moralne theologiczne ...- Wilno, w Drukarni J.K.M.y Rzp.Sch.Piar, 1760. 4°, [16] f., 420 p.; 20,7x17 см. Мова: польська, латинська. Гравюри: герб Сапєг, ініціал, кінцівки. Виливні прикраси: орнаментальні смужки, колонцифри. Збереженість: окремі арк. надірвані, пошкоджені жуком. Палітурка: картон у шкірі, пошкоджена жуком, у тріщинах.
Записи: титул: Ex biblio: /theca P. P. Capucinov /Conventus Ostrog.../ Hic liber donatus a Dno Woynarowski; Ex Cathalogo libri Josephi Woynarowski Comparit Ha 5/1762 an Hanosku?; нижня покришка,зв.:Ta Księga Wichrożorego W. Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 16101,VI-с 1831. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXV, 220; Стародруки Речі Посполитої, 111.

34. Ruggiera, Nicolo.
Fasciculus meditationum viae purgativae Ad usum praecipue Sacerdotum, a R. P. Nicolao Ruggieri. Congregationis Piarum Operariorum Alumno Collectus; Fam quarta vice, in Typographia Florentina, Reimpressus; Tandem ex Italico in Latinum Idioma Translatus, Brunopoli quinta vice typis demandatus, Nunc denuo cum Superiorum permissu In Publicam lucem Datus. — Vilnae (Wilno), Typis Academicis S.J., 1749. 12°, [3] f., 313 p.; Estr.: 313 p., [1] f.

Мова: латинська. Гравюри: заставка. Виливні прикраси: орнаментальні смужки, прикраси колонтитулів. Збереженість: титул забруднений, папір в плямах від вологи. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена жуком, корінець у тріщинах; підклеєна макулатурними листами книг XVIII ст.
Записи: верхня покришка,зв.: NB.../.../ auth: Francisco /Nepucu. Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ з інв. № 3563. КН 3089,VI-с 461. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., T. XXVI, 481; Стародруки Речі Посполитої, 112.

35. Samuel, Rabi Marokański.
Traktat Samuela rabina, Błąd Zydowski pokazuiący. Naprzod Z Arabskiego Języka na Laciński; A teraz swieżo na Polski Przes Pewną Osobę Przetlumazhony. Roku Pańskiego 1705. Teraz zaś powtornie przedrukowany. — Wilno, W Drukarni Academickiey Soc:Jesu, 1720. 4°, [41] f.; 18,2x15 см. Мова: польська. Гравюри: заставка. Виливні прикраси: орнаментальні смужки. Збереженість: кінцеві арк. пошкоджено жуком. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена жуком.
Записи: титул: Constant.L...(далі нерозбірливо). Штампи та облікові позначення ДІБ. КН 19676,VI-с 2457. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXVII, 60; Стародруки Речі Посполитої, 113.

36. Śmiglecki, Marcin (1564 — біля 1619).
O Bostwie Przédwiecźnym Syna Bożego...- Wilno, w Drukarni Academiey Societatis Jesu. Roku Pańskiego, 1595. 4°, [...1], f., 508 p., [2...] f.; Estr.: [4] f., 508 p., [5] f.; 19,3x15,1 см.
Мова: польська. Гравюри: виливні прикраси: колонтитули, кінцівки, ініціали; стор. в лінійних рамках. Деф.: втрачено 6 н.н. арк. 1-го рах., 8 н.н. арк. 3-го рах., арк. 339-342 відірвані від блоку, потріпані. Палітурка: картон у шкірі, пошкоджена жуком, корінець у тріщинах.
Записи: маргіналії; штампи та облікові позначення бібліотеки Мінської духовної семінарії та ДІБ; на корінці ярлик бібліотеки Мінської духовної семінарії.
КН 16219,VI-с 1875. Передано з ДІБ.
Estr.,T. XXVIII, 304; Nowy Korbut, T.III. S. 324; Стародруки Речі Посполитої, 114.

37. Synodus Provincialis Ruthenorum Habita in Civitate Zamoscine Anno MDCCXX. Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP. XIII dicata , Romae MDCCXXIV edita Typis Sacrae Congregationis de Propoganda Fide Reimpressa. — Vilne (Wilno). Typis Basilianis, 1777. 8°, [8] f., 183...p.
Мова: латинська. Гравюри: вінʼєтка на титулі, кінцівка. Виливні прикраси: орнаментальні смужки, заставка, кінцівка. Деф.: втрачено закінчення, форзац

пошкоджено жуком, папір пошкоджено вологою. Палітурка: картонна, корінець шкіряний, пошкоджена вологою та жуком, втрати шкіри на корінці. Записи: штампи та облікові позначення бібліотек Братства та ОКМ з інв. №3300. КН 2896,VI-c 446. Передано з бібліотеки ОКМ.
Estr., Т. XIX, 166; Стародруки Речі Посполитої, 115.

38. Vergilius Maro, Publius (28/X 70 — 19 р.до н.е.).
Opera Interpretatione Et Notis Illustravit Carolus Ruaeus Soc: Jesu ...Secunda Editio. — Vilnae (Wilno), Typis S.R.M.Academ.Societ:Jesu, Anno 1764. 4°, [4] f., 85 , 154, 625... p.; 20x16,5 см.
Гравюри: він'єтка на титулі, заставки, кінцівки. Виливні прикраси: заставки з набірних елементів. Деф.: втрачено сс. 626-629, титульнний лист підклеєно. Палітурка: картон у шкірі, потерта. Записи: штампи ДІБ. КН 16207,VI-c 1863. Передано з ДІБ.
Estr., T. XXXII, 368; Стародруки Речі Посполитої, 116.

39. Żochowski, Cypryan.
Kasztel krwi xiązęcey cnot chrzescianskich Jasnie Wielmożnych J.M.P. Stanislawa Bialozora kasztelana Mscislawskiego. Jey M. Paniey Anny Kolędzianki, nierozdielney w żywocie y pogrzebie Malźąnki . Jey M. Paniey Halszki Bialozorowny Montygaylowey, podkomorzyney Trockiey. W kościele Siesickim 19. Decembris Anno 1667. Wilno, w Drukarni Academiey Societatis Jesu, 1648. 4°, [20] f.; 18,5x15,3 см.
Мова: польська, латинська. Гравюри: виливні прикраси: заставки, ініціали, кінцівка. Збереженість: папір забруднений, пошкоджений жуком. Палітурка: паперова, забруднена; обріз червоний. Записи: титул,зв.: нечитабельний запис XVIII ст.
КН 19675/ 1-2, VI-c 2456. Передано з ДІ.
Стародруки Речі Посполитої, 117.

Список умовних позначень цитованої літератури:

Голенченко, 1961 — Голенченко Г.Д. Библиографический список белорусских старопечатных изданий XVI-XVIII веков. — М., 1961.

Зернова, 1958 — Зернова А.С. Книги кириллической печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии //Труды Государственной библиотеки им. В.И.Ленина. — М., 1958. — Т. 2.

Петров, 1958 — Петров С.О. Славянские книги кириллической печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / С.О. Петров, Я.Д.Бирюк, Т.П. Золотарь. — Киев, 1958.

Поздеева, 1980 — Поздеева Н.В. Каталог книг кириллической печати XV-XVII веков научной библиотеки Московского университета / Н.В. Поздеева [и др.]. — М., 1980.

Encyklopedyja — Encyklopedyja powszechna. — Warszawa, 1883-1884.
Estr. — Estreicher, Karol- Bibliografia Polska. — Krakow, 1872-1908.
Jocher — Jocher, Ch. G. Allgemeines Gelehrten — Lexicon. Th. I — IV. — Leipzig, 1750 — 1751.
Nowy Korbut — Bibliografia literatury Polskiey Nowy Korbut. — I — III. Warszawa, 1965.
Каталог книг — Каталог книг библиотеки Императорского университета Св. Владимира.- Т. I — V. — Киев, 1854 — 1859.
Стародруки Речі Посполитої XVI-XVIII стст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Луцьк, 2005.
Кніга Беларусі. 1517-1917 [Электр. рэсурс] : зводны каталог / Нацыянальная бібліятэка Беларусі ; НДА кнігазнаўства. — Электрон. тэкставыя, графічныя даныя і праграма (196 Mb). — Мн. : Нац. б-ка Беларуси, 2007.

Pidłypczak-Majerowicz Maria

Biblioteki zakonne ziemi brzeskiej w XVIII i XIX w.

Ziemia brzeska, której terytorium wyznaczały zmienne granice administracyjne państwa, Kościoła i Cerkwi w Rzeczypospolitej prawie do końca istnienia państwa polskiego a w okresie zaboru rosyjskiego, do 1918 r. nie stanowiła wielkiego obszaru. Na jej terytorium funkcjonowały tylko dwa większe ośrodki miejskie — Brześć Litewski i Pińsk, które były siedzibami dekanatów Kościoła łacińskiego a Pińsk także siedzibą biskupstwa unickiego. W niniejszym opracowaniu przyjęto, że obszar ziemi brzeskiej znajdował się w granicach administracyjnych dziewiętnastowiecznej guberni grodzieńskiej, w której obrębie były miejscowości powiatu brzeskiego, odnotowane w *Inwentarzach* dr Urszuli Paszkiewicz.[1]

Schyłek średniowiecza na zachodnich rubieżach państwa litewsko-ruskiego odznaczał się niewielką liczbą biskupstw Kościoła rzymsko-katolickiego (Wilno, Kijów, Łuck, Wornie) i równie małą liczbą eparchii prawosławnych (Połock, Kijów, Pińsk, Łuck, Włodzimierz i Smoleńsk). Kościół rzymsko-katolicki do końca XV w. budował struktury administracyjne, na ziemiach litew-

1 Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Spis za lata 1510—1939. Warszawa, 1998 ; i: Suplement 1. Warszawa, 2000 ; Suplement 2. Warszawa, 2006.

sko-ruskich powstało kilkaset parafii, najwięcej w rozległej diecezji wileńskiej, ale parafii Cerkwi wschodniej było wielokrotnie więcej, można je było liczyć w tysiącach.[2] Obok parafii powstawały także klasztory, placówki zakonne o sporej dynamice działania. Widoczne są słabnące klasztory zakonów mniszych i kanoniczych oraz rosnące w siłę placówki zakonów żebrzących — dominikanów i franciszkanów. Przy końcu XV w. i na przełomie wieków XV i XVI zakony mnisze, kanonicze i żebrzące na wschodnich ziemiach liczyły kilkaset domów męskich i żeńskich i znacznie powyżej jednego tysiąca zakonników i zakonnic. Kryzys wzrostu liczby zakonów i zakonników nastąpił przy końcu XVI w. i osiągnął najwyższe wskaźniki w XVII w. Przed pierwszym rozbiorem na całym obszarze ówczesnej Rzeczypospolitej działało ponad 1200 klasztorów zakonów kanoniczych, mniszych, żebrzących i nowo powołanych kleryckich.[3] Na rozległych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej domów zakonnych było blisko siedemset.[4] W ziemi brzeskiej było ich jednak niewiele, bo w 12 miejscowościach funkcjonowało około 20 klasztorów męskich i żeńskich kilkunastu zakonów Kościoła łacińskiego i unickiego.[5] Zakony reprezentowane były przez augustianów, bazylianów, bazylianki, benedyktynów, bernardynów bonifratrów, dominikanów, franciszkanów konwentualnych, jezuitów, karmelitów bosych i trzewiczkowych, kartuzów, marianów i trynitarzy. Najwięcej placówek mieli bazylianie (6), bernardyni i jezuici (po 2), pozostałe zakony tylko po jednym domu zakonnym. Unia brzeska pomiędzy Kościołami rzymskim i wschodnim zawarta w 1596 r. spowodowała wzrost liczby monasterów zreformowanego na początku XVII w. zakonu reguły św. Bazylego Wielkiego. Na ziemiach litewsko-ruskich, gdzie unia obu Kościołów dokonywała się i umacniała przez cały XVII w., liczba monasterów bazyliańskich wzrastała powoli i równomiernie, aby w 1772 r., według ankiety nuncjusza papieskiego G. Garampiego osiągnąć granicę 72 domów.[6]

W dwóch największych ośrodkach administracyjnych w Brześciu i Pińsku swoje placówki mieli augustianie, bazylianie, bazylianki, bernardyni, domini-

---

2 Kłoczowski J., Millerowa L., Skarbek J., Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków, 1986. S. 57 i n.

3 Gach P.P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914. Lublin, 1984. S. 225—254.

4 Tenże, Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773—1914. Wstęp.

5 Paszkiewicz U. Op. cit.

6 Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. 1: Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Red. L. Bieńkowski i in. Lublin, 1972. Tabl. 67, 68.

kanie, franciszkanie, jezuici karmelici bosi komuniści (bartoszkowie) i trynitarze (6 domów zakonnych w Brześciu i 5 w Pińsku). W Antopolu (bazylianie), Berezie Kartuskiej (kartuzi), Chomsku (bazylianie), Horodyszczu (benedyktyni), Kobryniu (bazylianie), Krupczycach (karmelici trzewiczkowi), Nowosiółkach (bazylianie), Pińsku (komuniści), Raśnej (marianie), Wysokiem Litewskim (bonifratrzy) i Kodniu (jezuici-rezydencja) zakony miały po jednej placówce. Z powyższego zestawienia wynika, że klasztory należały zarówno do zakonów starszej proweniencji — augustianów, benedyktynów, bernardynów, franciszkanów konwentualnych, dominikanów, karmelitów trzewiczkowych i kartuzów oraz młodszej z XVII w. — bazylianów, bonifratrów, jezuitów, karmelitów bosych, komunistów, marianów i trynitarzy. Z zestawień historyków Kościoła w Polsce widać także, że zarówno placówek zakonnych, również parafii Kościoła łacińskiego było niewiele w ziemi brzeskiej, cerkwi, parafii i monasterów prawosławnych było zdecydowanie — dwu- a nawet trzykrotnie więcej.[7] Każdy z wymienionych wyżej zakonów prowadził działalność duszpasterską, różniły się natomiast między sobą formami pracy na polu szkolnictwa, lecznictwa, czy też jak trynitarze, którzy specjalizowali się w wykupie jeńców z niewoli muzułmańskiej.

Szkolnictwo zakonne w ziemi brzeskiej realizowane było na trzech poziomach: elementarnym, średnim i wyższym. Szkolnictwo elementarne realizowane było w bardzo okrojonym zakresie, ograniczało się do nauki czytania, pisania, rachunków i katechizmu, nauczycielem był zwykle wyznaczony duchowny a szkółek tych było bardzo mało. Szkolnictwo średnie było domeną jezuitów, którzy w Brześciu prowadzili kolegium dla szlacheckiej młodzieży. W Pińsku szkoły średnie w drugiej połowie XVIII w. prowadzili także komuniści, którzy byli zakonem kleryckim.[8] Studia wyższe odbywały się w wyznaczonych, dobrze uposażonych klasztorach wszystkich zakonów, obejmowały kursy retoryki, filozofii i teologii, przeznaczone były dla zakonników. Do studiów zakonnych zaliczyć trzeba też nowicjaty i seminaria duchowne.

Zakonnicy do wszystkich swoich działań gromadzili książki. Nakazywały to reguły zakonne i tworzone w oparciu o nie szczegółowe konstytucje regulujące codzienne życie i pracę w klasztorach. Biblioteki organizowane w poszczególnych klasztorach różniły się między sobą nie tylko ilościową zasobnością

---

7 Gach P.P. Kasaty zakonów...Op. cit.

8 Studnicki W. Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Studium polityczno-historyczne. Kraków, 1906. S. 58 i n.

księgozbiorów, również ich wartością i bogactwem treści. W księgozbiorach klasztornych dominowała literatura religijna reprezentowana przez księgi służące liturgii i medytacji, literaturę teologiczną i hagiograficzną, katechizmy i bardzo licznie gromadzone w bibliotekach kazania. Literaturę świecką w bibliotekach klasztornych zasilały podręczniki szkolne i książki nauce służące i nieliczna literatura piękna, historyczna i prawnicza. Istnienie bibliotek klasztornych poświadczają różne dokumenty zakonne. Należą do nich księgi inwentarzowe klasztorów, inwentarze i katalogi bibliotek, różne spisy książek powstające w czasie wizyt władz kościelnych, protokoły kapituł zakonnych oraz inwentarze i spisy książek sporządzane w XIX w. na żądanie władz zaborczych kasujących majątki zakonów. Inwentarze katalogów i inwentarzy bibliotek zakonnych opracowane do tej pory przez dr Urszulę Paszkiewicz wykazują, że w ziemi brzeskiej z 20 bibliotek klasztornych zachowało się blisko 60 zapisów inwentarzowych potwierdzających istnienie bibliotek różnych zakonów.[9] Najwięcej jest inwentarzy z bazyliańskich monasterów w Brześciu Litewskim (2), Antopolu (5), Chomsku (1), Kobryniu (7), Nowosiółkach (1), Pińsku (1), oraz z klasztorów bernardynów w Brześciu (4), Pińsku (8) i marianów w Raśnej (9). Z pozostałych klasztorów, tj kartuzów w Berezie Kartuskiej zachowało się 6 inwentarzy bibliotecznych, karmelitów trzewiczkowych w Krupczycach (3), bonifratrów w Wysokiem Litewskim (2) i jezuitów w Brześciu i Kodniu (2). Po jednym inwentarzu pochodzi z bibliotek augustianów, dominikanów i trynitarzy w Brześciu, benedyktynów w Horodyszczu oraz bazylianek, franciszkanów konwentualnych i karmelitów bosych w Pińsku. Powyższe wyliczenia sygnalizują jednak, że w wyniku dalszych poszukiwań w zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i muzealnych na Białorusi, Litwie, w Rosji i na Ukrainie liczby te będą ulegać zmianie.

Zwrócić trzeba uwagę na wiarygodność zapisów inwentarzowych, zwłaszcza w odniesieniu do liczebności księgozbiorów i opisu książek. Liczbę ksiąg odnotowano w zapisach inwentarzowych w woluminach, tomach, egzemplarzach, sztukach — od kilkunastu u dominikanów w Brześciu do ponad 3700 u benedyktynów w Horodyszczu.[10] Z inwentarzy bibliotecznych wynika także systematyczny przyrost książek w zasobniejszych bibliotekach klasztornych oraz fakt, że w spisach ksiąg nie zawsze podawano ich ilość, nierzadkie są też przypadki «anonimowego» inwentarza, bez podpisu osoby sporządzają-

9 Paszkiewicz U. Op. cit.
10 Paszkiewicz U. Inwentarze... Warszawa, 1998. Nr. 89.

cej dokument. Inwentarze biblioteczne zawarte w protokołach wizyt władz duchownych w klasztorach podpisywane były zwykle przez wizytatorów. Przykładem najlepiej rozpoznanego i opisanego w literaturze naukowej księgozbioru jest biblioteka kartuzów w Berezie wymieniana także w protokołach wizyt diecezjalnych od 1818 do 1834 r.[11] Księgozbiór liczący w 1818 r. 2510 książek, w 1821 r. zawierał 2177 dzieł, w kilka lat potem 2045 dzieł, w 1830 r. ponownie posiadał 2177 dzieł, w 1831 r. dopisano do tej liczby 64 dzieła w 137 woluminach zakupione przez zakonników. Przed 1834 r. z 2234 ksiąg wybrano i oddzielnie spisano 61 dzieł w 63 woluminach, były to głównie druki z XVI —XVIII w. wysłane z Grodnienskoj Kazennoj Pałaty do Wileńskiej Akademii Medyczno-Chirurgicznej.[12] Obszernie Kartuzję Bereską opisała Maria Popowska, zwróciła także w swoim opracowaniu uwagę na bibliotekę klasztorną i stosunek zakonników do posiadanych książek.[13] Klasztor został również bardzo negatywnie oceniony przez biskupa wileńskiego Józefa Kossakowskiego w 1805r., który w ostrych słowach krytykował wielkie wydatki kartuzów na alkohol i zupełnie małe na zakup książek, głównie kalendarzy.[14] Liczbę książek Kartuzji Bereskiej M. Popowicz ustaliła na podstawie protokołu wizyty z 1820 r. podając w swoim opracowaniu liczbę 2177 tomów. Także w protokole wizyty z 1830 r. widnieje taka liczebność księgozbioru kartuskiego. W różnych latach połowy XIX w. historycy piszący o klasztorze kartuzów w Berezie także niepochlebnie wyrażali się o stanie biblioteki zwracając uwagę na nieład panujący w księgozbiorze.[15] Po 1831 r. księgozbiór kartuski został w wyniku kasaty klasztoru prawie całkowicie rozproszony.

Wspomniano wyżej, że w Brześciu Litewskim działały klasztory sześciu zakonów. Znane są obecnie inwentarze i spisy książek z bibliotek augustianów, bazylianów, bernardynów, dominikanów, jezuitów i trynitarzy.[16] O bibliotece augustianów brzeskich wspomina protokół wizyty klasztoru z 1820 r. Wymienione są w nim książki kościelne i biblioteka klasztorna spisana w układzie

11 Popowska M. Rys dziejów Kartuzji Bereskiej w latach 1648-1831. Wilno, 1938; Witkowski R. Szkice z dziejów Kartuzji Bereskiej 1648—1831. // Lituano-Slavica Posnaniesia 1995 (druk 1997). T. 7. S. 107—108.

12 Popowska M. Op. cit. S. 112—113.

13 Ibidem.

14 Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej. // Teka Wileńska. 1857. Nr. 1. S. 231-276.

15 Popowska M. Op. cit.

16 Paszkiewicz U. Op. cit.

działowym zawierająca kilkadziesiąt dzieł. Protokół wizyty podpisał w 1822 roku ksiądz Franciszek Klimaszewski, występujący w wielu innych dokumentach wizytacyjnych.[17] Zdecydowanie więcej informacji o bibliotece zawiera protokół wizyty władz duchownych dokonanej w grudniu 1804 r. W protokole wymienione są księgi cerkiewne, «znaczniejsze księgi» w bibliotece klasztornej. Zawarta jest też informacja o regestrze ksiąg bibliotecznych spisanym w 1794 r. i mieszczącym 700 dzieł.[18] Wizyta monasteru w 1830 r. i sporządzony wówczas inwentarz wymieniają 41 ksiąg cerkiewnych, natomiast w bibliotece monasteru doliczono się 1158 dzieł i 12 map.[19] U bernardynów w Brześciu dokonano kilku spisów książek. Najstarszym, zachowanym w archiwaliach litewskich był *Index librorum* z 1790 roku, kolejnym *Catalogus librorum* spisanym w 1799 r., następne spisy sporządzono w 1804, 1820, 1822 i 1828 r. Dane liczbowe odnoszące się do księgozbioru klasztornego pochodzą z inwentarzy klasztoru z 1820 r., kiedy spisano w układzie działowym «ksiąg następujących sztuk 439» i z 1828 r., wtedy w protokole wizyty odbytej w maju tegoż roku powtórzono powyższą liczbę ksiąg.[20] Przypuszczać należy, że w ciągu kilku lat dzielących obie wizyty w klasztorze nie zakupiono do biblioteki żadnej książki, lub też nie wpisano do inwentarzy nowych nabytków.

Ksiądz Franciszek Klimaszewski wizytował również klasztory dominikanów i trynitarzy w Brześciu. U dominikanów w 1822 r. zastał księgi kościelne i biblioteczne. W bibliotece było zaledwie 14 dzieł w 20 woluminach i stan ten wyjaśniała informacja: «Dalszey zaś biblioteki żadney nie ma, a to z powodu pożaru w roku 1801 [...]».[21] Natomiast u brzeskich trynitarzy wizytator w 1816 i 1822 r. zastał księgi kościelne i bibliotekę klasztorną w układzie działowym. W protokole nie wymieniono jednak liczby książek w bibliotece, można przypuszczać, że było od 200 do 300 dzieł.[22]

Lustracja kolegium jezuitów brzeskich rozpoczęta w listopadzie 1773 r. i zakończona w styczniu następnego roku objęła także bibliotekę. Zestawienie zbiorcze wymienia 1732 wol.[23] Do protokołu lustracji dołączone jest też zestawienie zbiorcze zawierające 180 wol. oraz 32 dzieła w 33 wol. «książek aptecz-

17 LPAHWil. rps F 694. Op. 1. D. 4020; *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 55.
18 LPAHWil. rps F 567. Op. 2. D. 87; *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 56.
19 CPAH Lw. rps F 201. Op. 4. Spr. 447; *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 57.
20 BANLWil. rps F 18-180; BUWil. rps 35355 (A-2110); rps F-4-A-2112; rps F 4-35571 (a-2201); *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 63-64.
21 LPAHWil. rps F 694. Op. 1. D. 4020; *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 55.
22 BUWil. rps F 3-163; LPAHWil. rps. 694 Op. 1. D. 4020; *Paszkiewicz U.* Supl. 1. Nr. 63—64.
23 NAHB Min., rps F 1928. Op. 1. D. 265.

nych znaczniejszych» zgromadzonych w bibliotece kodeńskiej rezydencji jezuitów.[24]

Bazylianie prowincji litewskiej mieli w ziemi brzeskiej sześć siedzib klasztornych w Antopolu, Brześciu Litewskim, Chomsku, Kobryniu, Nowosiółkach i Pińsku, gdzie działały siostry bazylianki. W Kobryniu biblioteka monasterska powiększała się powoli, czego dowodzą zachowane inwentarze. Pierwszy z nich będący spisem majątku cerkwi i klasztoru archimandrii Kobryńskiej sporządzony i przedstawiony przez wizytatora księdza Justyna Kosowicza opatowi Kobryńskiemu księdzu Andrzejowi Bienieckiemu w grudniu 1741 r. wykazuje 14 ksiąg cerkiewnych i 220 dzieł ruskich, polskich, łacińskich, włoskich i greckich, w dużych i małych formatach, które znajdowały się w bibliotece monasteru.[25] Z biblioteki Kobryńskiej zachowało się siedem spisów ksiąg cerkiewnych i bibliotecznych. W 1800 r. w Inwentarzu klasztoru odnotowano kilka ksiąg cerkiewnych i bibliotecznych słowami: «w pierwszej stancyi opackiej od sali we framugach umieszczona biblioteka tymczasowie [!] bez klassyfikacyi autorow [...]» oraz: «...w teyże Bibliotece nayduią się wiele panegirykow, książek russkie i polskie [!] in folio, in 4o in 8o manuscriptow powiązanych i nieoprawnych.»[26] Kolejny inwentarz klasztoru opactwa Kobryńskiego wykonany w 1803 r. również sygnalizował na kilku kartach księgi cerkiewne i biblioteczne ułożone formatami.[27] W 1804 r. ksiądz Jan Kórhanowicz wymieniał w protokole wizyty księgi cerkiewne a o bibliotece pisał: «Oglądałem takoż bibliotekę blisko z czterechset ksiąg w znaczney liczbie pisanych y mniey użytecznych składająca się. Znaczniejsze między niemi księgi [...]»[28]. Następny inwentarz opackiego klasztoru sporządzony przez księdza Jozefata Raczyńskiego w czerwcu 1826 r. informuje o księgach cerkiewnych, których było 14 w 37 tomach oraz o bibliotece że: «Rejestr ksiąg Biblioteki Klasztoru Kobryńskiego umieszczonych w garderobie opackiey» zawiera dzieł 451 w układzie działowym.[29] Do biblioteki opackiej po 1804 r. wszedł także księgozbiór przyłączonego do monasteru w Kobryniu «byłego nowosielskiego bazyliańskiego klasztoru», o czym mówią dwa dokumenty. Pierwszy z nich to protokół wizyty kanoniczej monasteru w Nowosiółkach z października 1804 r., w którym wizytator ks. Jan Kórhano-

24 NAHB Min., rps F 1928. Op. 1. D. 265.
25 CPAHL, rps F 201. Op. 4. Spr. 457a
26 NAHB Grod., rps 1143. Op. 1. D. 102; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 271.
27 NAHB Grod., rps 1143. Op. 1 D. 101; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 272.
28 LPAHWil., rps F 567. Op. 2. D. 87; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 273.
29 NAHBGrod., rps F 1143 op.1 d.110; Paszkiewicz U. Supl.1 nr. 274.

wicz odnotował księgi cerkiewne oraz napisał: «Oglądałem bibliotekę klasztorną liczącą w sobie nie więcey iak [!] sztuk 38, książek niewielkich a małych y rękopisu sztuk 12 osobnym regestrem wyszczególnionych [...]»[30]. Drugi dokument, nie datowany «Inwentarz podawczy funduszu byłego Nowosielskiego bazyliańskiego klasztoru [...] przyłączającego się do Kobryńskiego opackiego klasztoru [...]» zawiera informację o księgach cerkiewnych i bibliotece klasztornej, w której było 65 dzieł. Inwentarz podpisali księża Samson Breim, Ignacy Proniewicz, Jozafat Słobodzki i Konstantyn Reymer.[31] Ostatni znany dokument inwentarski klasztoru w Kobryniu powstał «wskutek ukazu Jego Imperatorskiey Mości [...] pod datą 27 Oktobra 1836 roku». Odnotowano w nim kilkanaście dzieł cerkiewnych chórowych oraz «Regestr ksiąg znajdujących się w Bibliotece Klasztoru Kobryńskiego», w którym było spisanych w układzie działowym 2070 dzieł.[32] Po 1839 r., kiedy ukazem carskim zakon bazylianów został zlikwidowany, książki biblioteczne opactwa zostały rozproszone.

Z monasteru bazyliańskiego w Annopolu U. Paszkiewicz odnalazła 5 zapisów inwentarzowych z lat 1786—1788, 1804 i 1828r. W dwóch opisach inwentarzowych z XVIII w. (1786—1788) nie ma wyszczególnionej liczebności księgozbioru, a zapisy sygnalizują: «Księgi cerkiewne, Xięgi post fata [...] Porębski, Xięgi za pieniądze kupione, Księgi do biblioteki» W nie datowanym «Reiestrze ksiąg Biblioteki Antopolskiey» z końca XVIII w. (?) w układzie działowym zapisano 624 dzieła.[33] W 1804 r. wizytator ks. Jan Kórhanowicz napisał w protokole wizyty kanoniczej klasztoru, że są w klasztorze księgi cerkiewne a także: «Zrewidowałem klasztorną bibliotekę do pięciuset z górą ksiąg wynoszącą».[34] Natomiast w grudniu 1828 r. rozpoczęta inwentaryzacja klasztoru wykazała, że do użytku zakonników były: «Xięgi do nabożeństwa i porządku cerkiewnego służące», 22 dzieła oraz biblioteka klasztorna, w której w układzie działowym było co najmniej 380 dzieł. Katalog biblioteki kończył się działem: «Dzieła Mówców, Poetów, Gramatyków i Dykcyonarze, poz.22 i fragment dzieła bez tytułu».[35] U bazylianów w Chomsku w bibliotece klasztornej w 1805 r. było 190 ksiąg, a regestr książek znajdował się w refektarzu. W

30 LPAHWil., rps F 567. Op. 2. D. 87.
31 LPAHWil., rps F 634. Op. 1. D. 31.
32 LPAHWil., rps F 634. Op. 1. D. 35.
33 CPAHLw., rps F 201. Op. 4. Spr. 388; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 5.
34 LPAHWil., rps F 567. Op. 2. D. 87; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 82.
35 CPAHLw., rps F 201. Op. 4. Spr. 388; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 7.

protokole wizyty odnotowano także księgi cerkiewne.[36] Siostry bazylianki w Pińsku posiadały niewielki księgozbiorek liczący 46 dzieł, co stwierdził wizytator Paschazy Leszczyński wizytujący placówkę w latach 1814—1815.[37]

W klasztorach innych zakonów Kościoła rzymskokatolickiego dbałość o biblioteki i księgozbiory wykazywali też marianie w Raśnej, bernardyni w Pińsku i Brześciu Litewskim, jezuici w Kodniu i Brześciu, karmelici trzewiczkowi w Krupczycach, bonifratrzy w Wysokiem Litewskim, a potwierdzają to odnalezione inwentarze i spisy ksiąg bibliotecznych. U bernardynów w Pińsku w inwentarzach bibliotecznych z lat 1797—1799 odnotowano kilkaset książek w układzie działowym i osobno zapisano księgi znajdujące się w refektarzu oraz wypożyczenia książek.[38] W nie datowanym katalogu, w układzie działowym zapisano 587 książek wydanych w latach 1548—1818. Również nie datowany dokument w języku rosyjskim zatytułowany: «Podrobnaja opis polskim knigam nachodjaszczimsja w bibliotieke pri kostele Swjatogo Michaila s perewodom nazwania ich na russkij jazyk» jest prawdopodobnie tłumaczonym inwentarzem bibliotecznym pińskiego klasztoru bernardynów. W 1829 r. odnotowano «księgi polskie przysłane z rużnych [!] miast», wydane w latach 1625—1823 i spisane chronologicznie. Na kolejnych kartach inwentarza, w układzie chronologicznym, wymieniono także 489 książek wydanych w latach 1625—1825 i 1700—1829.[39] «Katalog knigam po czasti duchownoj» przygotowany przez Komitet dla raspredelenija po-monastyrskich bibliotek w Mińsku w marcu 1841 r. wymienia 292 tomy i dodatkowo 100 książek spisanych zbiorczo pochodzących z biblioteki pińskich bernardynów.[40] W zbiorach Uniwersytetu Wileńskiego znajdują się katalogi bibliotek bernardynów w Brześciu spisywanych od 1790 r., ale nie ma w nich podliczonych książek. Dopiero w protokole wizyty w klasztorze w 1820 r. odnotowano, że w bibliotece było «439 sztuk» dzieł w układzie działowym, ponadto 72 dzieła w 116 woluminach i w «Księgach różnych» 335 woluminów.[41] Protokół wizyty z 1828 r. powtarza liczbę 439 książek.[42]

36 LPAHWil., rps F 567. Op. 2. D. 87; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 82.
37 PMHAGrod., rps o91/05617; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 644.
38 BUWil., rps.F 3-147; Paszkiewicz U. Inwentarze. Nr. 617.
39 BUWil., rps.F 3-165 ; Paszkiewicz U. Op. cit. Nr. 618.
40 Ibidem; Paszkiewicz U. Op. cit. Nr. 619.
41 BUWil., rps F 4-35355 ; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 59.
42 BUWil., rps F 4-35571 (A-2201) ; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 61.

W klasztorze marianów w Raśnej regestry książek bibliotecznych wymieniają w 1804 r. 729 dzieł, w 1818 r. — łącznie 731 książek, a w raportach rządowych z 1828 i 1859 r. pomniejszoną do 700 liczbę książek. Kolejny «Katalog knig duchownogo soderżanija» z 28 marca 1865 r. wymienia 740 dzieł w 1101 tomach.[43] Z tego też roku pochodzi «Katalog knig swetskogo soderżanija», w którym zanotowano w układzie działowym 381 dzieł w 545 tomach.[44]

Bogaty zbiór znajdował się w bibliotece klasztoru benedyktynów w Horodyszczu, co rejestrowały dwa odległe w czasie dokumenty. Pierwszy z nich: «Generale summarum omnium librorum in Bibliotheca Monasterij Castro-Cassinensis alias Horodiscensis reperibilium» z 1783 r. poświadczony przez wizytatora Stanisława Kierkowskiego w 1788 r. sygnalizował bogatą już wówczas bibliotekę. Drugi dokument potwierdzał przekazanie części tego księgozbioru do Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Po 1863 r. a przed represyjną kasatą klasztoru biblioteka benedyktynów liczyła 3712 dzieł, w tym cenne rękopisy.[45] Równie interesujące informacje o ilości ksiąg i ich treści znajdują się w inwentarzach klasztoru bonifratrów w Wysokiem Litewskim. Protokół wizyty z 1804 r. zawiera: «Regestr y opisanie Xiąg znajdujących się w tymże klasztorze», w którym zapisano 10 dzieł w 14 woluminach oraz księgi doktorskie 42 dzieła w 61 woluminach. Regestr zatwierdził własnoręcznym podpisem wizytator ksiądz Adam Kłokocki.[46] Następna wizyta w 1820 r. stwierdzała również obecność ksiąg w bibliotece. Wizytator ksiądz Franciszek Klimaszewski potwierdził, że « biblioteka klasztorna liczyła 46 dzieł w 56 woluminach, księgi doktorskie 29 dzieł w 35 woluminach i księgi aptekarskie — 2 dzieła».[47]

Dokumenty poświadczające istnienie biblioteki w klasztorze karmelitów trzewiczkowych w Krupczycach spisane w latach 1818-1842 wykazują różną liczbę książek. W 1819 r. biblioteka karmelicka liczyła według spisu w układzie działowym 82 książki, a w roku 1842 było 278 książek.[48] Natomiast w bibliotece karmelitów bosych, w spisie «Opis knigam ostawszimsja posle uprazdnenija Pinskogo Ujezda Karmelitanskogo monastyrja» odnotowano w 1841 r.

43 LPAHWil., rps F 738, 1864 r., nr 2430; Paszkiewicz U. Inwentarze... Nr. 672.
44 Op. cit.; Paszkiewicz U. Inwentarze. Nr. 673.
45 BUWil., rps F 3-161; Paszkiewicz U. Op. cit. Nr. 89.
46 BUWil., rps F 4-39650 (A-1362); Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 966.
47 LPAHWil., rps F 694. Op. 1. D. 4020; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 967.
48 LPAHWil., rps F 694. Op. 1. D. 4014; Paszkiewicz U. Supl. 1. Nr. 516.

163 dzieła.[49] Najstarszy, w omawianym zespole dokumentów, jest «Inwentarz Kościoła naszego pińskiego założenia Nayświętszey Panny Maryey Wniebowzięcia» spisany w czerwcu 1675 r. Na kolejnych kartach inwentarza wymienione są: « Mszały i insze Xięgi Conventu Pińskiego» [franciszkanów konwentualnych]. Przyjąć trzeba, że biblioteka konwentu liczyła wówczas kilkadziesiąt ksiąg. Inwentarz podpisał franciszkanin Martianus Michałowski, ówczesny minister prowincji ruskiej i litewskiej zakonu.[50]

Omówione wyżej, w oparciu o zachowane dokumenty, zawartość i liczebność bibliotek zakonów działających w ziemi brzeskiej pozwalają na ostrożne wnioskowanie, że w wymienionych księgozbiorach klasztornych mogło być w XIX w. około 17 tysięcy książek, które w wyniku represyjnych po 1831 i 1863 r. kasacji zostały rozproszone po wielu nowo powstających bibliotekach szkolnych, publicznych i prywatnych, także kościelnych diecezjalnych, lub po prostu zniszczone. Przybliżoną ich liczbę mogą w przyszłości ustalić żmudne badania proweniencyjne i systematycznie prowadzone kartoteki znaków własnościowych oraz dalsze poszukiwania inwentarzy, katalogów i spisów bibliotecznych.

49 BUWil., rps F 3-165; Paszkiewicz U. Inwentarze. Nr. 621.
50 BUWil., rps F 4-36467 (A-3862); Paszkiewicz U. Inwentarze. Nr. 620.

РЭЗЮМЭ

Підлыпчак-Маеровіч Марыя

Манастырскія бібліятэкі брэсцкай зямлі ў XVIII і XIX стст.

На Брэсцкай зямлі ў 12 мясцовасцях функцыянавала каля 20 мужчынскіх і жаночых манастыроў розных ордэнаў. У двух найбольшых адміністратыўных адзінках, у Брэсце і Пінску, свае сядзібы мелі аўгусцінцы, базыльяне, базылі, бернардыны, дамініканцы, францішкане, езуіты, кармеліты босыя, камуністы і трынітарыі (6 манастыроў у Брэсце і 5 у Пінску). У Антопалі (базыльяне), Бярозе Картузкай (картузы), Хомску (базыліяне), Гарадышчы (бенедыктынцы), Кобрыне (базыльяне), Крупчыцах (кармеліты абутыя), Навасёлках (базыльяне), Пінску (камуністы), Раснай (марыяне), Высокім Літоўскім (баніфратры) і Кодэні (езуіты-рэзідэнцыя) ордэны мелі па адной сядзібе. Кожны з ордэнаў праводзіў душпастырскую дзейнасць, а адрозніваліся яны паміж сабой формамі працы на ніве грамадскай працы: школьнай адукацыі, лекарства; ці, як трынітарыі, спецыялізаваліся ў выкупе палонных з мусульманскай няволі.

Манастырскія школы на брэсцкай зямлі арганізаваны былі на трох узроўнях: элементарным, сярэднім і вышэйшым. Элементарнае навучанне абмяжоўвалася навукай чытання, пісання, рахункаў і катэхізіса, настаўнікам звычайна быў прызначаны клерык. Сярэдняя школа была даменам езуітаў, якія мелі ў Брэсце калегіум для шляхецкай моладзі. У Пінску сярэднія школы ў другой палове XVIII ст. арганізавалі таксама камуністы, якія былі клерыкальным ордэнам. Вышэйшую школу арганізоўвалі ў добра забяспечаных манастырах усіх ордэнаў, яна ўключала курсы рыторыкі, філасофіі і тэалогіі, прызначаныя для манахаў. Да манастырскай навукі трэба залічыць навіцыят і духоўныя семінарыі.

Захавалася каля 60 інвентарных запісаў, якія падцвярджаюць існаванне 20 бібліятэк розных манастыроў брэсцкай зямлі. Найбольш інвентароў базыльянскіх манастыроў у Брэсце Літоўскім (2), Антопалі (5), Хомску (1), Кобрыне (7), Навасёлках (1), Пінску (1), а таксама манастыроў бернардынаў у Брэсце (4), Пінску (8) і марыянаў у Раснай (9). Ад картузаў у Бярозе Картузкай захаваліся 6 бібліятэчных інвентароў, кармелітаў

абутых у Крупчыцах (3), баніфратраў у Высокім Літоўскім (2) і езуітаў у Брэсце і Кодэні (2). Па адным інвентары паходзіць з бібліятэк аўгусцінцаў, дамініканаў і трынітарыяў у Брэсце, бенедыктынцаў у Гарадышчы а таксама базыльянак, францішканаў і кармелітаў босых у Пінску. Далейшыя пошукі ў архівах, бібліятэках і музеях напэўна зменяць гэтыя лічбы.

Колькасць кніг у інвентарных запісах паказвалася ў тамах, экзэмплярах, штуках. Прыкладам найлепш вывучанага і апісанага ў навуковай літаратуры кнігазбору з'яўляецца бібліятэка картузаў у Бярозе. Лічба кніг тут на падставе пратакола візітацыі 1820 г. склала 2177 тамоў. У 1805 г. манастыр у Бярозе быў вельмі негатыўна ацэнены віленскім біскупам Юзэфам Касакоўскім, які крытыкаваў вялікія выдаткі картузаў на алкаголь і зусім малыя на закуп кніг, галоўным чынам календароў. Пасля 1831 г. кнігазбор картузаў у выніку ліквідацыі манастыра быў раскіданы.

У Брэсце Літоўскім дзейнічалі манастыры шасці ордэнаў. Сёння вядомы інвентары і спісы кніг з бібліятэк аўгусцінцаў, базыльянаў, бернардынаў, дамініканаў, езуітаў і трынітарыяў. Пра бібліятэку брэсцкіх аўгусцінцаў успамінаецца ў пратаколе візітацыі манастыра 1820 г., што падпісаны кс. Францішкам Клімашэўскім. Уключана інфармацыя пра існаванне спісанага ў 1794 г. рэестра бібліятэчных кніг, які ўключае 700 пазіцый. У бернардынаў найстарэйшым, захаваным у архівах спісам быў *Index librorum* 1790 г., наступным *Catalogus librorum*, што складзены ў 1799 г. У інвентары гэтага манастыра 1820 г. падаецца лічба 439 штук кніг, спісаных у прадметным парадку. Ксёндз Францішак Клімашэўскі візітаваў таксама манастыр дамініканаў у Брэсце. У 1822 г. ён застаў у іх бібліятэцы 14 назваў у 20 тамах, і гэту лічбу тлумачыць інфармацыя: «Больш бібліятэкі ніякай няма, а то з прычыны пажару ў 1801 годзе [...]». Люстрацыя брэсцкага калегіума езуітаў, якая пачалася ў лістападзе 1773 г. і скончана ў студзені наступнага года, ахапіла таксама бібліятэку. Знайшлося там 1732 валюмінаў. Да пратаколу люстрацыі далучаны таксама звесткі аб 180 валюмінах, а таксама 32 творы ў 33 валюмінах «кніжак аптэчных значнейшых», сабраных у кодэньскай рэзідэнцыі езуітаў.

Базыльяне літоўскай правінцыі мелі на брэсцкай зямлі шэсць манастырскіх сядзібаў. У Кобрыне першы інвентар, які быў спісам маёмасці царквы і манастыра кобрынскай архімандрыі, складзены пасля візітацыі Юстына Касовіча ў снежні 1741 г. Ён называе 14 царкоўных кніг і 220 твораў рускіх, польскіх, лацінскіх, італьянскіх і грэцкіх, у вялікіх і малых фарматах, якія знаходзіліся ў бібліятэцы манастыра. У 1804 г. свя-

тар Ян Кургановіч адзначыў у пратаколе візітацыі царкоўныя кнігі, а пра бібліятэку пісаў: «Аглядаў таксама бібліятэку, якая складаецца з блізка чатырох сот кнігаў у значнай колькасці пісаных і мала ўжытэчных. [...]». У бібліятэку пасля 1804 г. уключаны кнігазбор прылучанага да манастыра ў Кобрыне «былога навасельскага базыльянскага манастыра». Апошні вядомы інвентар манастыра ў Кобрыне з'явіўся ў кастрычніку 1836 г. Запісана ў ім некалькі дзясяткаў царкоўных кніг, а таксама «Рэестр кніг, што знаходзяцца ў Бібліятэцы Манастыра Кобрынскага OSBM», у якім было запісана 2070 твораў у тэматычным падзеле. Кнігазбор гэты расцярушаны пасля ліквідацыі базыльянаў у 1839 г.

З базыльянскага манастыра ў Антопалі паходзіць не датаваны «Reiestr ksiąg Biblioteki Antopolskiey» з канца XVIII ст. (?), у якім у прадметным парадку запісаны 624 кнігі. У базыльянаў у Хомску ў манастырскай бібліятэцы ў 1805 г. было 190 кніг, у пратаколе візітацыі занатаваны яшчэ і царкоўныя кнігі. Сёстры базыльянкі ў Пінску мелі, паводле візітацыі Пасхазія Ляшчынскага 1814 г., невялічкі кнігазбор у 46 кніг.

У бібліятэчных інвентарах бернардынаў у Пінску занатавана некалькі соцень кніг, асобна вялася кніга выдадзеных кніг. У зборы Віленскага універсітэта знаходзяцца каталогі бібліятэк бернардынаў у Брэсце, спісаныя пасля 1790 г., пратакол візітацыі 1828 г. падае лічбу 439 кніг. У манастыры марыянаў у Раснай рэестр бібліятэчных кніг натуе ў 1804 г. 729 тамоў. Інфармацыя пра колькасць кніг і іх змесце знаходзіцца ў інвентарах манастыра баніфратраў у Высокім Літоўскім. Пратакол візітацыі 1804 г. мае «Рэестр і апісанне Кніг, што знаходзяцца ў тымжа манастыры», у якім запісана 10 назваў у 14 тамах, а таксама «доктарскія кнігі» 42 назвы ў 61 валюмінах. Падчас наступнай візітацыі 1820 г. ксёнз Ф. Клімашэўскі падцвердзіў, што «манастырская бібліятэка налічвае 46 твораў у 56 тамах, кнігі дакторскія 26 назваў у 35 тамах і кнігі аптэкарскія — 2 назвы». Бібліятэка кармелітаў абутых у Крупчыцах налічвала ў 1819 г. 82 кнігі.

Усе ўспамянутыя вышэй факты дазваляюць, абапіраючыся на захаваныя дакументы, зрабіць асцярожнае мяркаванне пра тое, што ў названых манастырскіх бібліятэках у XIX ст. магло быць каля 17 тысяч кніг, якія ў выніку рэпрэсій і ліквідацыі манастыроў былі размеркаваны па некалькіх новаарганізаваных школьных, публічных і прыватных, а таксама касцельных дыяцэзіяльных бібліятэках альбо проста знішчаны.

Пераклад Міколы Нікалаева

Мароз В. В.

Бібліятэка і архіў Вальнянскага Свята-Траецкага манастыра

У жніўні 2000 года аўтару гэтых радкоў стаўся шчаслівы выпадак: на гарышчы Свята-Траецкай царквы ў Вольна (Баранавіцкі раен) патрапіць на моцна забруджаныя стогадовым пылам, смеццем і галубіным памётам рэшткі манастырскага архіва — зваленых у кучу папер, большай часткай сапсаваных вільгаццю, мышамі і насякомымі. Без аніякай надзеі знайсці нешта выняткова тут жа на месцы яны былі перабраны, складзены і за грашовую ахвяру на царкву забраны для далейшых ачысткі, разбору і вывучэння. Сярод спавядальных ведамасцяў XIX ст., рэшткаў метрычных кніг і іншых моцна пашкоджаных дакументаў быў знойдзены надзвычай забруджаны, пашарпаны і змяты том старажытных інвентароў вальнянскага Свята-Траецкага ўніяцкага манастыра, найранейшы з якіх датуецца 1675 годам. Вывучэнне гэтых матэрыялаў дало магчымасць атрымаць новыя звесткі з мясцовай гісторыі, даведацца пра змест манастырскага архіва і бібліятэкі.

У апісаннях архіва згадваецца датаваны 20 жніўня 1573 года ліст «ягамосці пана Хадкевіча, графа на Шклове і Мышы, старасты Жмудскага, маршалка Вялікага княства Літоўскага» (найбольш верагодна, Яна Геранімавіча Хадкевіча, каля 1537—1579 — аўт.) да намесніка вальнянскага пра наданне «дзесяціны, як здаўна было, з двара». З гэтага адпа-

даюць усе сумненні: у адзначаны час у Вольне ўжо існавала царква, а атрыманне ёю дзесяціны «здаўна» дакладна сведчыць, што святыня ўзнікла найменей як за некалькі дзесяцігоддзяў да 1573 года. У апісанні называецца дакумент ад 10 жніўня 1576 года — «ліст вымяру на царкву Вальнянскую грунту валок тры моргаў дваццаць». З гэтага вынікае, што фундатар надаў святыні зямельны фундуш. 23 жніўня 1577 года датаваны ліст Хадкевіча да вальнянскага адміністратара Кутака (?) аб наданні дзесяціны з двара для каплана. 23 красавіка 1581 года «ягамосць Астафій Валовіч, пан Віленскі» (верагодна, Астафій Багданавіч Валовіч, каля 1520-1587, канцлер ВКЛ і кашталян Віленскі з 1579 г. — аўт.) напісаў ліст намесніку ў Вольна «на адданне дзесяціны».

Старадаўняя царква з «залатога» XVI ст. састарэла, таму што рашэнне аб фундацыі на новую святыню ўзнікла ў 1631 годзе. У лютым 1632 года фундатар ужо звяртаўся ў лісце да Паўла (?) Корсака (больш верагодна, Рафаіла Корсака — у 1626—1640 гг. протаархімандрыта базыльянскага ордэна — аўт.) за дазволам на прызначэнне фундушу, які быў зроблены 30 красавіка 1632 года.

У архіве захоўваліся арыгінал фундушу на вальнянскі кляштар яго дабрадзея — падстолія наваградскага Крыштафа Радзівонавіча Крыштафовіча Камінскага (у некаторых іншых дакументах скарочана — Крыштафа Камінскага), датаваны 30 красавіка 1632 года, а таксама экстракт фундушу ад 11 мая 1632 года, актыкацыя (фіксацыя ў дзяржаўных актавых кнігах) якога была зроблена ў Віленскім Трыбунале 5 жніўня 1693 года.

Да гэтых звестак трэба дадаць раней вядомыя: разам з Крыштафам Камінскім базыльянскі кляштар фундавала яго жонка — Алена Друцкая—Горская. На ўтрыманне манастыра сужэнства запісала 10 валок населенай і 10 валок ненаселенай зямлі, 2 сенакосы ў Бражной і Маркаўшчыне з правам карыстацца Мілавідскім лесам[1].

У апісанні архіва ёсць запіс пра рэляцыю Ластоўскага, пададзеную Крыштафу Камінскаму і датаваную 1660 годам. Яе змест уяўляецца вельмі важным: Ластоўскі паведамляў фундатару пра спаленне царквы (другой па ліку), манастыра і вёскі Вольна рускімі войскамі на чале з князем Хаванскім.

1 Минская старина. Мн., 1911. С. 132—133.

Невядомы дакладны час будаўніцтва трэцяй драўлянай вольнаўскай святыні. Відаць, з гэтай справай не бавілі доўга. Найбольш верагодна, яе заснавальнікам таксама быў Крыштаф Камінскі, таму што ў 1677 годзе ён пакінуў вальнянскаму кляштару тэстамент на 3 тысячы злотых і 100 злотых на мясцовы шпіталь. Экстракт гэтага дакумента згадваецца ў інвентарным апісанні. Новая святыня, таксама драўляная, была пабудавана паміж 1660 і 1675 гадамі: інвентар ад 10 мая 1675 года, складзены суперыёрам Іаанам Каранеўскім, паведамляе, што царква накрыта саломай.

Пазней вальнянскім маёнткам валодаў сын К. Камінскага — Самуэль, а ўнук Юзафат у 1711 г. за 20 тысяч злотых прадаў частку маёнтка Дамаслоўскім[2].

Паводле інвентара, у манастырскім архіве захоўваўся «вячыста легацыйны запіс ягамосьці пана Тэафіла Дамаслоўскага ад 12 жніўня 1747 года на штогадовую выплату 200 злотых вальнянскаму манастыру з корчмаў вальнянскай, барсніцкай і рабкавецкай». У наступным 1748 годзе Тэафіл Дамаслоўскі зрабіў «вячыстае дараванне» на 3 валокі зямлі.

Да гэтага трэба дадаць раней вядомыя звесткі, што дабрадзеямі кляштара таксама былі Самуіл і Клара Камінскія, якія ў 1707 г. запісалі яму 900 польскіх злотых, забяспечаных на кагале Слуцкім. Міхаіл Дамаслоўскі ў 1766 г. дараваў на кляштар сенакос і 1050 рублёў срэбрам, забяспечаных на маёнтку Вольна. Казімір Маляўскі ў 1717 г. зрабіў запіс на 1600 польскіх злотых, забяспечаных на Мірскім кагале. У 1777 г. Павел Макушыцкі даў 1050 рублёў срэбрам, забяспечаных на маёнтку Задзвея[3].

Паводле інвентара ад 1 снежня 1704 г., царква была драўляная, падбітая гонтамі, на ёй адзін купал з жалезным крыжам, другі (малы) крыж стаяў над алтарнай часткай, форма якой не апісана. Пры царкве быў бабінец, да якога вялі дзверы на жалезных завесах з замком. У самой царкве з правага боку былі дзверы на завесах, «забітыя дрэвам». З правага боку знаходзіўся алтар, у якім было два абразы — св. Іасафата і св. Мікалая. Злева стаяў другі алтар з абразом Найсвяцейшай Багародзіцы. Падыход да вялікага алтара быў аддзелены балясовай перашкодай (балюстрадай) са спецыяльным месцам для паклонаў. У вялікім алтары змяшчаўся абраз Найсвяцейшай Дзевы Марыі «сніцарскай работы, часткова зала-

2 Федорук А.Т. Старинные усадьбы Берестейщины. Мн., 2004. С. 371.
3 Минская старина. Мн., 1911. С. 133.

чоны, часткова маляваны». Вакол вялікага алтара знаходзілася 4 абразы: св. Іосіфа, св. Васіля, Сашэсця Святога Духа, Святога Крыжа. Называецца таксама пяты — вялікі абраз без паведамлення пра ягоны сюжэт. З левага боку ад вялікага алтара знаходзілася закрысце з двума абразамі маскоўскай работы. Сярод царкоўнага начыння называюцца 2 срэбныя залачоныя келіхі, у тым ліку келіх «пазлацісты ўнутры з патэнай пазлацонай з срэбра», пазначаны літарамі J.Z.D.K.J.M. Літургічная зала мела амбон. Пад царквою знаходзіўся мураваны склеп «трохі запалы, і таму патрабаваў рэстаўрацыі». Будынак меў 8 вокнаў, у тым ліку і 4 акны на хорах, зробленых на бабінцы. Каля царквы стаяў вялікі крыж.

Пад час візітацыі 13 жніўня 1723 г. адзначана, што манастырская царква «брусаваная» (зроблена з брусу), з бабінцам, на якім званіца са званамі і крыжам, званоў меншых чатыры. У алтар уваходзілі праз двайныя райскія дзверы — трэба думаць, у царкве ў гэты час быў іканастас. «Вялікі (галоўны, цэнтральны — аўт.) алтар сніцарскай работы ў слупах маляваны» і на ім цыборыум мелі срэбны колер. З левага боку малітоўнай залы знаходзіўся алтар з абразом Дзевы Марыі на палатне. «...На тым абразе Найсвяцейшае Панны цудоўным сукенка атласова, вышываная зоркамі. На галаве карона зялёная, гафтаваная золатам, упрыгожаная крышталёвымі каменьчыкамі — ружовага колеру — 2, зялёных каменчыкаў 2. Карона на галаве Дзіцяткі з матэрыі пакрыта золатам, фрэнзлямі і ўпрыгожана пацеркамі. Над гэтым абразом у алтары зверху карціна каранацыі Дзевы Марыі...». У алтары Багародзіцы было 2 срэбныя кароны ювелірнай работы. Правы алтар быў прысвечаны св. Васілю і меў яго выяву на палатне. Пры абодвух алтарах знаходзіліся антыпендыумы з тканіны — з вышыванымі і маляванамі кветкамі. У адным з інвентароў згадваецца два антыпендыумы «гербаваныя» — верагодна, з выявамі гербаў фундатараў. У гэтым выпадку мы маем згадку невядомага прыкладу царкоўнай геральдыкі. Сярод царкоўнага начыння адзначаны 1 срэбны келіх з медальёнам пасярэдзіне, унутры залачоны, да яго ж патына (паднос — аўт.) з срэбра залачоная, келіх срэбны аўгсбурскай работы звонку месцамі, а ўнутры цалкам залачоны з патынай са срэбра залачонай, цыборыум для захавання святых дароў аўгсбурскай работы «пёстра пазалочаны» з крыжыкам на накрыўцы і інш.

Вялікую цікавасць уяўляюць звесткі пра кляштарны кнігазбор. У маі 1675 г. у ім захоўвалася Евангелле друкаванае in octavo, Тэстамент, Служэбнік, Трыодзь посная, Апостал друкаваны, дзве друкаваныя Псал-

тыры, Ірмалой, Актоіх, Трэбнік друкаваны і некалькі іншых кніг, назвы якіх разабраць немагчыма.

Параўнальнае ўдакладненне апісанняў манастырскай бібліятэкі ў інвентарах 1675, 1718, 1723, 1726, 1740, 1753, 1767, 1781 гадоў дае магчымасць амаль поўнасцю аднавіць яе склад. Інвентары называюць алтарнае Евангелле, апраўленае ў срэбра, Служэбнік віленскага друку in folio, Служэбнік пісаны, Ірмалой пісаны малы in octavo з асьмагалоснікам на нядзелю, Мінею старасвецкую пісаную, Пралог павучальны (з дадатковым тлумачальным удакладненнем: alis Homilia) па-стараславянку пісаны без пачатку і без канца, Служэбнік друкаваны «старасвецкі» з друкарні Мамонічаў, Служэбнік друкаваны супрасльскі in folio, Актоіх новы львоўскага друку in folio, Мінею друкаваную in folio, Трэбнік друкаваны in octavo, «кніжку рускую аб чатырох апошніх рэчах» (у іншым запісе змест гэтага твора вызначаецца як «чатыры формы жыцця чалавечага»), Брэвяж (зборнік брэвэ) стары рымскі (лацінскі), 2 Служэбнікі друкаваныя супрасльскія, адзін з якіх выдадзены in folio, Служэбнік маскоўскага друку, Апостал рускі in folio, Паўустаў стары, друкаваны in quarto, Трыодзі каляровую і посную, Трыодзь каляровую пісаную in folio, Псалтыр старую, друкаваную in quarto, Псалтыр другую па ліку — новую, Люстра хрысціянскае, Жыццяпіс Пана Бога нашага Ісуса Хрыста віленскага друку 1704 г., Кніжку супраць ерэтыкаў, Засцярогу супраць яўрэяў, Збор прыпадкаў рускі (збор з апісаннямі містычных выпадкаў — цудаў), Рэгулу святога Аўгусціна, Часаслоў друкаваны in quarto, Трыфалагіен (Трыфалогік) новы in quarto з друкарні Куцеінскага манастыра, Служэбнік разам з трэбнікам пісаны, польская кніжка «Скарб кармалітанскі» (або «кніга аб старадаўнасці кармелітанскага закона» без пачатку), Евангелле поўнае in 12, Евангелле людзям для чытання і Евангелле літоўскага друку, Евангелле пісанае in quarto, Гісторыю аб цудадзейным абразе Жыровіцкім. У адным з інвентароў падаюцца назвы некалькіх кніг на лацінскай мове: і тых, што названы вышэй, і некалькіх іншых, назву якіх прачытаць не атрымалася праз блякласць запісаў.

У інвентарах ёсць апісанне алтарнага Евангелля, срэбны аклад якога, без сумнення, уяўляў высокую мастацкую каштоўнасць. На пакрытай чырвоным атласам вокладцы знаходзілася 4 срэбныя накладкі з рэльефным адлюстраваннем чатырох евангелістаў. Іх выявы былі літыя, пазалочаныя. На вокладцы таксама знаходзіліся фігуры 2 срэбных анёлаў — аднаго ўверсе, другога ўнізе, 4 пазалочаных херувіма, 4 зорак або

каронак па вуглах, табліца ў карункавым аздабленні «гладка зроблена» для цалавання, з выявай (верагодна, гравіраванай — аўт.) укрыжаванага Хрыста. На адваротным баку Евангелля змяшчаліся 5 вялікіх срэбных залачоных накладак. У фаліянце былі закладкі — «клаўзулкі срэбныя, на матэрыцы завешоныя». Вага срэбра ў акладзе складала 4 грыўны і адну чвэрць лота.

Некаторыя з выданняў мелі філасофскі і палемічны змест («Кніжка руская аб чатырох апошніх рэчах», «Кніжка супраць ерэтыкаў», «Засцярога супраць яўрэяў»). Верагодна, яны выкарыстоўваліся ў вучылішчы, якое працавала пры манастыры для навучання базыльянаў філасофіі[4].

Асаблівую ўвагу сярод названых кніг заслугоўвае помнік музычнай культуры «Ірмалой пісаны (рукапісны — аўт.) малы in octavo з асьмагалоснікам на нядзелю» — старажытны нотны зборнік ірмасаў — трапароў і гімнаў. У інвентарах згадваюцца таксама Актоіх, Трыёдзі каляровая і посная, песнапенні якіх былі неад'емнай часткай малітоўнага служэння. У сукупнасці гэтыя звесткі з'яўляюцца безумоўнымі сведчаннямі высокага ўзроўню музычнай культуры вальнянскага манастыра.

Дараванне кніг разглядалася як акт дабрачыннасці і абавязкова адзначалася ў інвентарах. Так, у 1741 г. пан Лапіцкі падараваў вольнаўскай царкве Евангелле.

У інвентары 1781 г. адзначаецца, што ў манастыры вёўся рэестр кніг. Пры напісанні інвентароў вызначаліся асобныя раздзелы «Кнігі», «Бібліятэка» або «Архіў і бібліятэка». Сярод папер у 1704 г. названа «торба розных скрыптаў, а менавіта: устаў св. Васіля аб падражанні Госпаду Ісусу, малітвы розныя царкоўныя, кніга Пунта (Пункты?) на нядзелі (?) пасля Епіфанія (?) па-польску і па-жмудску, Трэваліо...(?) новая ... позніх скутках ...без пачатку».

Да кніжак ставіліся ашчадна і лічылі іх каштоўнасцю, таму на працягу многіх дзесяцігоддзяў захоўваліся пашкоджаныя і няпоўныя экзэмпляры.

З цягам часу бібліятэка павялічвалася, яе апісанню надавалася больш увагі, адзначалася наяўнасць рукапісных кніг. Пры пераліку кніг называліся друкарні, з якіх паходзілі наяўныя манастырскія выданні, і гэта дае добрае ўяўленне пра тое, кнігі якіх старажытных беларускіх і іншых друкарскіх цэнтраў мелі распаўсюджанне.

4 Минская старина. Мн., 1911. С. 133.

Будынак кляштара таксама быў «брусаваны», стары, меў ганак з парэнчамі, падлогу, стаяў на пагорку і быў «апарканёны». З правага боку да святыні прылягала закрысце з дзвярыма на завесах і ўнутраным замком з зашчапкай. У 1753 г. вяліся будаўнічыя работы: інвентар адзначае «новавыстаўлены кляштар праз прывялебнага ў Бозе ягамосць Самуэля Рымкевіча, старшага, поўнасцю яго коштам і клопатам». Паводле запісу 1753 года, абоч царкоўнага бабінца стаяла званіца — старая, мізерная, драўляная, гонтамі крытая, на якой было 2 званы (адзін разбіты) і невялікая сігнатурка замест звона, якія некалі быў пашкоджаны.

Апошні раз драўляная манастырская царква ўзгадваецца ў інвентары 1767 года. Інвентары за наступныя гады (да 1781) адсутнічаюць. Згодна з візітацыйным запісам ад 1 жніўня 1781 года, у гэты час царква была ўжо мураваная. Гэта дае падставу будаўніцтва муравнай святыні адносіць да часу паміж 1767—1781 гадамі. Адначасова выклікаюць некаторае сумненне звесткі пра тое, што мураваная святыня пабудавана да 1768 года (дата асвячэння)[5]. Згодна з інвентарным апісаннем, новы будынак узнесены з дзвюма вежамі і купалам, падбітым бляхай і пафарбаваным у чырвонае. Дзве вежы таксама былі падбіты бляхай і пафарбаваны. У 1781 годзе ў святыні былі «алтар вялікі, мураваны, *але не скончаны* (адзначана мною — аўт.). Алтар для Маці Божай стары, драўляны». Ці магло будаўніцтва мураванай алтарнай перашкоды расцягнуцца больш чым на трынаццаць гадоў, калі святыня была пастаўлена да 1768 года?

Вядомы настаяцелі манастыра: іераманахі Іосіф Фішэр (1779), Іакім Абух з настаяцеляў Ракаўскіх (1799), Аркадзь Лабуц (1802), Клімент Клапатоўскі (1806), Адрыян Якшэвіч з настаяцеляў Лыскаўскіх, Клімент Бельскі (1816) (3, с. 133). Да гэтых звестак трэба дадаць спіс прыёраў, выяўлены і праз надзвычайную бляклась тэксту з цяжкасцю расшыфраваны ў зробленым на лацінскай мове апісанні кляштару за 1749 год: Р(?)… Герваль (1632); Пятро …(?) Мімантовіч (1634); Максім Турчыновіч (1635); Барталамей (?) Трашкевіч (1636); Герман Гашытоўскі (1657); Арсеній Ластоўскі (?, 1660); Ігнат Камінскі (1673); …(?) Чыж (1674); Кас… (?) Сабалеўскі (1675); …(?) Жыромскі (1684); …(?) Булгак (1693); Іларыен Марціновіч (1707); Ісаацыус(?) ….(?, 1708); Сімяон Вішнярэўскі (1709); Сімяон Грыневіч (1710); Самуэль Грымкевіч (1723); Аляксей Прымале-

5 Габрусь Т.В. Муравныя храмы: сакральная архітэктура беларускага барока. Мн., 2001. С. 191.

жык Кабылінскі (1726); Мефодзій Цылінка (1727); Анастас Ясенскі (1728); Сімеон (?) Р(?) ....(?) (1734); Федар Зіневіч (1741); Станіслаў ...(?) (1748); Ясафат Ліскевіч (1753); Фауст Жахоўскі (1767); Гедэон Стаенскі (?, 1781); Іосіф Рыбіцкі (1783).

Вальнянскаму манастыру падпарадкоўвалася ў якасці філіяльнай уніяцкая царква св. пакутніцы Параскевы ў Чэрніхаве (Баранавіцкі раён)[6]. Згодна з інвентарнымі апісаннямі, яна стаяла на асобным пляцы ля вёскі, не мела званіцы, цвінтар быў неапарканёны. У царкоўным архіве захоўваўся аўтэнтычны фундуш ад 18 ліпеня 1702 г. на 4 валокі зямлі ад навагрудскага старасты Марціна (Марцыяна) Дамініка Халецкага, што дае падставу датаваць царкву гэтым часам. У адным з дакументаў падаюцца звесткі, што фундатарамі царквы былі менавіта Халецкія. Згодна з інвентарамі і экстратамі яе візітаў 1752, 1758, 1765, 1781 гг. (архіў аўтара), яна была драўляная, крытая гонтамі, з дзвюма пры бабінцы вежамі і купаламі на іх без крыжоў. Пасярэдзіне ля алтарнай часткі быў купал з жалезным крыжам. У бабінцы вісеў адзін звон, захоўваўся працэсійны крыж. Другі вялікі крыж, маляваны на дрэве, з асобамі св. Яна і Багародзіцы знаходзіўся на бэльцы. Помнік меў бакавую закрысцію з абразом укрыжаванага Ісуса, «золатам вышываным на аксаміце кармазыновым». Будынак асвятляўся праз восем вокнаў. Інтэр'ер аздабляў вялікі (галоўны) алтар — «сталярскай і сніцарскай работы, стары, маляваны, у дзве кандыгнацыі (у два ярусы — аўт.), з гзымсамі і філярамі». У першым ярусе алтара быў змешчаны пісаны на палатне абраз Маці Божай Чанстахоўскай у кароне са срэбнай матэрыі і дзвюма срэбнымі таблічкамі пры ім, у другім ярусе знаходзілася адлюстраванне сцэны Дабравешчання Дзеве Марыі. Перад галоўным алтаром была перашкода — «парэнчы з балясамі». У бакавым алтары быў абраз Збавіцеля, на менсе знаходзілася невялікае драўлянае ўкрыжаванне, на другім бакавым алтары — выява св. Іллі. У абодвух алтарах пярэднія панэлі мелі роспісы — «антыпендыумы на дрэве маляваныя». Згодна з запісам 1781 г., царква была старая і патрабавала рэпарацыі (рамонту), пра што належала прасіць калятараў. Адным з іх, паводле інвентара 1765 г., быў буханоўскі староста Іосіф Юдыцкі. Яго папярэднік — кашталян мінскі Міхал Юдыцкі 10 мая 1738 года даў прэзенту на службу а. Антонію

6 Radwan M. Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze rosijskim 1796—1839. Roma-Lublin. Polski Instytut Kultury Chrześciańskiej. 2001. S. 239.

Далмацкаму, які змяніў пароха Стэфана Далмацкага. Пасля Антонія Далмацкага мясцовым парохам стаў Іосіф Ачапоўскі, які 30 мая 1758 г. атрымаў у Стайках прэзенту на чэрніхаўскую бенефіцыю ад кашталянавай мінскай пані Юдыцкай. Агульны памер царкоўнага грунту ў гэты час вызначаўся ў 6 валок. Побач з царквою была плябанія — «ізба белая з каморай і алькежыкам», а таксама гаспадарчыя пабудовы — 2 вялікія гумны, 2 хлявы, стайня і варыўня.

Згодна з інвентарамі, царкоўныя кнігазбор і архіў у Чэрніхаве былі невялікія: рукапіснае Евангелле in folio, апраўленае ў чорную скуру, вялікі мшал віленскага друку, малы мшал супрасльскага друку, Псалтыр друкаваная малая, супрасльскі Трэбнік, Паўустаў, Актаіх, Евангелле польскае, пісаная хуткапісам кніга, ірмалой рукапісны (моцна пашарпаны, без вокладкі), а таксама метрыка хростаў і шлюбаў.

Ціборовська-Римарович Ірина

Стародруки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Встановлення історії книгозбірень минулого на документальному грунті, історична і бібліографічна реконструкція їхніх фондів на базі попримірникового дослідження та анотованого опису видань, опрацювання давніх рукописних каталогів та інвентарів дають можливість реконструювати ці унікальні вербальні пам'ятки історії та культури, в яких втілюється і зберігається зв'язок інтелектуального надбання минулого із сучасністю. Весь фонд такої книгозбірні становить цілісну історико-культурну пам'ятку, яка допомагає в пізнанні історії та культури епохи, є показником культурного рівня суспільства, віддзеркалює інтелектуальні процеси, що відбуваються в ньому. Невблаганний час, людська діяльність і природні катаклізми змінюють державні та етнічні кордони, що разом із пожежами, повенями, епідеміями впливають на збереження історико-культурних пам'яток, статус яких мають і монастирські бібліотеки. Чим віддаленіша від сьогодення у часі книгозбірня, тим складніше реконструювати її історію та склад фонду.

Монастирі відігравали в історії суспільства помітну політичну, культурну та економічну роль. При багатьох монастирях діяли колегіуми, школи, друкарні. Монастирі володіли цінними бібліотеками та архівами. Нові відомості про монастирські бібліотеки поглиблюють знанння про

їхню історію, шляхи комплектування, склад і зміст фондів, а відтак рельєфніше окреслюють роль та функції цих інституцій в історичному процесі. Вагома роль бібліотек в історії культури людського суспільства, і монастирських книгозбірень зокрема, надає актуальності дослідженням з історії бібліотеки будь-якого монастиря. Єзуїтські колегіуми становлять важливу сторінку в історії розвитку європейської освіти і науки. Їхня діяльність помітно впливала на політичне життя суспільства. В певні періоди історії України діяльність отців єзуїтів відігравала вагому роль у суспільно-політичному житті українського народу, помітний слід залишили вони в історії української культури та освіти.

Неможливе існування і продуктивна діяльність навчального закладу без бібліотеки. Остання віддзеркалює своїми фондами перебіг навчального процесу, рівень його організації, зв'язки з культурними і науковими осередками. Бібліотечні примірники несуть інформацію про людей, які користувалися книжками, піклувалися про них. Фонди промовисто розповідають про долю наукових і літературних творів, їх значущість, побутування та мінливу славу.

Мета даної публікації — на основі документальних матеріалів висвітлити основні етапи в історії бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму, шляхи її комплектування, дати книгознавчу характеристику бібліотечному фонду та джерелознавчий аналіз провенієнцій, що зберігаються на бібліотечних примірниках.

Ця бібліотека не стала досі об'єктом самостійних історико-книгознавчих досліджень. У другій половині XIX ст. Ф. Радзішевський в своїй відомій праці «Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych...» писав про те, що монастирські бібліотеки єзуїтів, домініканців, василіян, августинців і тринітаріїв із Берестя після касації цих орденів було вивезено[1]. Місця передислокації книгозбірень автор не вказує.

Інформація фрагментарного характеру про склад бібліотечного фонду книгозбірні Берестейського єзуїтського колегіуму в контексті освітянської діяльності єзуїтів міститься в публікації білоруського дослідника Ю. Лаврика[2], присвяченій бібліотекам єзуїтських навчальних закладів. У монографії білоруського історика Т.Б. Блинової «Иезу-

1 Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... — Kraków, 1875. S. 5.

2 Лаўрык Ю. М. Скарбніцы мудрасці: бібліятэкі езуіцкіх навучальных установ (канец XVI— пачатак XIX ст.) // Адукацыя і выхаванне. 1994. № 8. С. 87—92.

иты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения» єзуїтським бібліотекам, які знаходилися на теренах сучасної Білорусі, присвячено цілий розділ. У ньому авторка наводить кілька фактів, дотичних фонду бібліотеки берестейських отців єзуїтів та її історії[3]. Лічені факти з історії бібліотеки подаються в статті білоруського автора В. Гринявецького, присвяченій Берестейському єзуїтському колегіуму, без посилання на джерела та без бібліографії, в Енциклопедії Великого князівства Литовського[4]. Тільки констатується факт наявності бібліотеки в Колегіумі у монографії української дослідниці Т. Шевченко, присвяченій єзуїтському шкільництву на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. Короткі відомості, що спираються на документальні джерела, про бібліотеку берестейських отців єзуїтів подаються у статті про Колегіум у Бересті в «Encyklopedii wiedzy o iezuitach...», укладеній під орудою Л. Гжебня, найавторитетнішого у наш час дослідника історії Товариства Ісуса на теренах Речі Посполитої. Про рукописні каталоги берестейської єзуїтської бібліотеки повідомляється в публікаціях польських дослідників У. Пашкевич та Г. Козерської.

Головною джерельною базою для даного історико-книгознавчого дослідження правили архівні джерела, які були у розпорядженні автора, та стародруки з єзуїтської книгозбірні, виявлені у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі НБУВ). Досягти поставленої мети ми прагнули спираючись виключно на факти, одержані в процесі евристичної роботи з бібліотечними фондами, критичному аналізі документальних матеріалів та на фактографічному матеріалі, вміщеному в публікаціях пепередників[5].

Щодо архівних джерел, то на даний момент відомо про існування кількох документів, пов'язаних з бібліотекою Берестейського колегіуму. У бібліотеці Варшавського університету зберігався рукописний каталог книжок бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму «Catalo-

3 Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения. Гродно, 2002. С. 230, 231, 235, 238.

4 Грынявецкі В. Берасцейскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя ў 2 т. — 2-е выд. — Мн., 2007. С. 318.

5 Висловлюємо щиру подяку за надані консультації та джерелознавчу інформацію Панові Юрію Лаврику.

gus librorum bibliothecae Collegii [Societatis Jesu] Brestensis. XVIII w.» (rkp 5.4.16), який загинув під час 2-ї світової війни. Він мав 628 позицій[6].

У Державному історичному архіві Республіки Білорусь (Мінськ; далі ДІАБ) зберігається люстрація Берестейського колегіуму єзуїтів та усіх маєтностей, що їм належали. Вона укладалася з 11 листопада 1773 р. до 20 січня 1774 р.[7] і містить у собі: реєстр книжок колегіумної бібліотеки «Regestr Ksiąg Biblioteki Collegium Brzeskiego», реєстр книжок Коденської резиденції Ордену «Regestr Ksiąg Biblioteki rezydencyi Kodeńskiey» та опис аптеки Берестейського колегіуму з реєстром найзначніших аптечних книг «Xiążki Apteczne znacznieysze». Реєстр книжок бібліотеки Колегіуму, укладений за тематичними розділами, загалом фіксує 1732 томи[8]. Реєстр книжок Коденської резиденції налічує 180 томів[9], а в аптечному реєстрі вказано 32 твори в 33 томах[10].

Реєстр книжок бібліотеки Берестейського колегіуму написаний польською мовою і представляє виключно кількісну характеристику бібліотечного фонду за такими тематичними розділами: книг аскетів — 100, книг св. Августина — 2, Біблій — 11, булл і постанов — 9, книг коментаторів — 36, творів проповідників — 157, книг контроверсів — 110, граматиків — 45, книг церковної історії — 120, книг світської історії — 136, книг канонічного і цивільного права — 43, праць лінгвістів — 69, математиків — 24, медитаторів — 126, місцеляній — 66, творів філософів — 44, поетів — 162, політиків — 57, промовців (риторів) — 150, спіритуалів — 84, книг з моральної теології — 53, дидактичної теології — 45, заборонених до читання книжок, «які знаходяться над шафою» — 49. У кожній тематичній групі книжки ще поділені за форматом на: «książki większy» і «ksiażki mnieyszy».

---

6 Paszkiewicz U. Rękopismienne inwentarze i katalogi bibliotek z Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553—1939). — Warszawa, 1996. — S. 22. — № 10; Kozerska H. Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej. — Warszawa, 1960. S. 110 ; Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku // Arch. Bibl. Muz., 1975. T. 31. S. 237.

7 Державний історичний архів Білорусії (Мінськ; далі ДІАБ), ф. 1928, оп. 1, спр. 265, 82 арк. Інформація про документ в: Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z Ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2. Poznań, 2006. S. 41. № 70.

8 ДІАБ, ф. 1928, оп.1, спр. 265, арк. 52—52 зв.

9 ДІАБ, ф. 1928, оп. 1, спр. 265, арк. 53.

10 ДІАБ, ф.1928, оп. 1, спр. 265, арк. 54—54 зв.

У Державному архіві м. Києва (далі ДАК), у фонді Київського університету св. Володимира знаходяться документи, які висвітлюють шлях книжок єзуїтської книгозбірні з Дорогичинського повітового дворянського училища до бібліотеки Київського університету св. Володимира. Серед документів є вісім супровідних листів штатного наглядача Дорогичинського повітового дворянського училища Бистрова про пересилку партій книжок поєзуїтської бібліотеки до Правління Київського університету. Кожен супровідний лист мав при собі реєстр книжок. До реєстру за № 1 внесено 18 од., до реєстру за № 2 — 28 од., до реєстру за № 3 — 74 од., до реєстру за № 4 — 90 од., до реєстру за № 5 — 108 од., до реєстру за № 6 — 92 од., до реєстру за № 8 — 50 од., до реєстру за № 9 — 110 од. Один супровідний лист з реєстром за № 7 відсутній. Загалом до університетської бібліотеки було надіслано 535 книг із поєзуїтської берестейської книгозбірні[11]. Історія бібліотеки нерозривно пов'язана з історією Колегіуму.

Першим ініціатором створення єзуїтського дому в Бересті був Стефан Баторій. Ще у 1583 р. про цей намір польського короля нунцій інформував апостольску столицю. Але королівський план не було реалізовано через неспроможність Ордену охопити одразу значну кількість запропонованих фундацій, тому поява отців єзуїтів відклалася майже на тридцять років. Сюди 1615 р. єзуїтів Луцької колегії запросив луцький біскуп Павло Волуцький (1608—1616), призначивши на їх утримання селище Стриїв. Але місія луцьких єзуїтів у Бересті проіснувала лише два роки. Не маючи достатнього забезпечення, отці єзуїти були змушені повернутися до Луцька. Та вже за рік вони отримали запрошення осісти в Бересті від нового луцького біскупа Анджея Липського (1617—1622). Від 1619 р. у Бересті починає діяти Резиденція Товариства Ісуса, яка 1633 р. отримує статус Колегіуму.

Окрім біскупа, головним фундатором єзуїтів у Бересті був канцлер Великого князівства Литовського Лев Сапіга (1557—1633). Він надав Орденові фільварок, забезпечив осередок будинком для колегіуму, коштами на закупівлю маєтків та на будівництво каплиці й костелу. Маєтки єзуїтів поповнили берестейський воєвода Євстахій Тишкевич і староста

11 Державний архів м. Києва. Ф. 16. Київський університет св. Володимира, оп. 290, спр. 168, арк. 14—14 зв. ; арк. 16—16 зв. ; арк. 25—25 зв. ; арк. 29—31 ; арк. 34—35 ; арк. 38—39 ; арк. 41—42 ; арк. 44—45.

королівської економії Павло Оссовський. Близько 1623 р. берестейські отці єзуїти вже мали побудовану власну каплицю з фундації Лева Сапіги[12]. В 1653—59 рр. було зведено костел в ім'я Ісуса та св. Казимира[13]. Щонайпізніше від 1630 р. при Колегіумі почала існувати музична бурса. Від 1676 р. при Колегіуму працювала аптека.

У Колегіумі діяли класи граматики, поетики та риторики. В Колегіумі навчався і працював викладачем, згодом помічником ректора відомий білоруський мислитель, педагог, релігійний та громадський діяч Казимир Ліщинський (1634—1689). Бібліотека Колегіуму спочатку була невелика. Формувалася вона з дарунків і закупівель. 1636 р. у каталогах уперше згадується префект бібліотеки[14]. У 1676 р. до фондів бібліотеки як дар надійшли книжки від Войцеха Лоховського. Під 1693 р. на бібліотеку була виділена сума у 300 польських злотих, від якої щорічно 30 злотих необхідно було виділяти на закупівлю книжок[15]. 1700 року вартість придбаних Колегіумом книжок склала 91 флорин[16]. 1731 р. 300 тт. подарував бібліотеці Ян Фредирік Сапіга (1680—1751). Варто зазначити, що на титулах і форзацах значної групи книжок стоїть дата надходження до монастирської бібліотеки — 1731 рік. Виглядає вірогідним, що саме ці книжки могли бути серед тих, що подарував Колегіуму Я.Ф Сапіга.

Від початку існування єзуїтського осередку бібліотека не мала відповідного приміщення. Та у 1729—31 рр. у зв'язку з розбудовою Колегіуму бібліотека одержала належне приміщення та обладнання, виготовлене художником-єзуїтом Яном Казимиром Павликом (Paulik). З нагоди відкриття нового бібліотечного приміщення було спеціально підготовлено вірш на честь представників роду Сапіг — фундаторів і бонефакторів Колегіуму[17].

12 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005. С. 128.

13 Грынявецкі В. Берасцейскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоускае : энцыклапедыя ў 2 т. 2-е выд. Мн., 2007. Т. 1. С. 318.

14 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. Львів, 2005. С. 129.

15 Encyklopedja wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995.Kraków, 1996. S. 71—72.

16 Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси. С. 230.

17 Encyklopedja wiedzy o jezuitach na ziemiach polski i Litwy. 1564—1995. Kraków, 1996. S. 72.

На середину XVIII ст. за адміністративно-територіальним устроєм Ордену єзуїтів Берестейський колегіум відносився до його Великопольської провінції[18]. Після касації Ордену в 1773 р. рухоме і нерухоме майно Колегіуму було передано отцям василіянам, осередок яких діяв до 1831 р. З початком будівництва Берестейської цитаделі у 1836 р. архітектурний комплекс Колегіуму було реконструйовано у Комендантське управління, де розміщався комендант Берестейської фортеці. Згодом тут розташувалося Інженерне управління. Окремі приміщення поєзуїтських будівель були облаштовані для прийому членів російської імператорської родини під час відвідин Цитаделі августійшими особами. До наших днів архітектурний комплекс Колегіуму не зберігся.

Після закриття осередку Ордену василіянів книжки отців єзуїтів перейшли до Берестейського повітового дворянського училища. З Берестейського повітового дворянського училища поєзуїтські книги за каталогом було передано до Дорогичинського повітового дворянського училища. Практично кожний примірник має на форзаці та титульному аркуші запис: «Из библиотеки Дрогичинскаго училища» з порядковим номер книжки в цій бібліотеці. В 1850 р. міністр народної освіти князь П. О. Ширинський-Шихматов (1790—1855) запропонував Імператорській публічній бібліотеці у Петербурзі придбати окремі книжки, які до 1773 р. були власністю берестейських отців єзуїтів. При цьому він повідомив, що серед книжок знаходяться видання XVI і XVII століть. Серед них називалися «Польські королі», «Польські оратори», «Листи Зигмунта III», «Нариси з історії Товариства Ісуса», «Промови Каспара Оссолінського» тощо. Дирекція Бібліотеки відповіла згодою, але висунула одну умову — купити усю колекцію, запропонувавши за неї значну суму для того часу — 300 карбованців сріблом[19]. Купівля, вочевидь, не відбулася, бо 21 грудня 1851 р. Рада Університету св. Володимира одержала з канцелярії попечителя Київського навчального округу, київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора повідомлення, що за розпорядженням попечителя Віленського навчального округу, віленського військового, гродненського, мінського та ковенського генерал-губернатора, каталог книг поєзуїтської бібліотеки, яка знаходилася в Бересті, з пропозицією придбати безкоштовно для університетської бібліотеки книжки,

18 Encyklopedja kościelna / Wyd. przez M. Nowodworskiego. Warszawa, 1876. T. 9. S. 70.
19 Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси. С. 231.

внесені до каталогу, усі чи деякі з них[20]. Надісланий каталог вміщував 631 книгу. Після звірки з університетським бібліотечним фондом, яку проводив бібліотекар А.Я. Красовський, виявилося, що 96 з них вже є в університетській бібліотеці[21]. На Раді Університету було ухвалено прийняти всі книжки, окрім тих, що є у фонді. Останні 96 були призначені для відправки до Дерптського університету[22]. В листі, датованому 11 жовтня 1852 р. за № 169 і надісланому до Правління Університету св. Володимира від штатного наглядача Дорогичинського повітового дворянського училища Бистрова, повідомлялося: «Г. Директор училищ Гродненской губернии от 26.09. № 1435 по распоряжению Г. Управляющего Вилинским учебным округом от 13.09. № 2486 и по соизволению Г. Министра Народного Просвещения от 19.07 № 7234 предложил мне покинутую в Бресте сперва иезуитами, а потом базилианами библиотеку, переданную в Дрогиченское училище, переслать в Правление Университета св. Владимира за исключением тех книг, которые в Университете имеются. Для сего Г. Директор препроводил ко мне как общий каталог находившейся при Брестском Дворянском училище поиезуитской библиотеке, так и список книг из сей же библиотеки, имеющихся в библиотеке Университета св. Владимира»[23]. При цьому повідомлялося, що частина книжок має поганий стан збереження: є зітлілими, без початку і кінця, та запитувалося чи треба пересилати книжки у поганому стані: чи не треба їх просто знищити. Рада Універитета прийняла рішення просити штатного наглядача Дорогичинського повітового дворянського училища надіслати Університету всі книжки без виключення, які призначалися для університетської бібліотеки. А бібліотекарю Університету А.Я. Красовському після одержання книжок поєзуїтської книгозбірні представити Раді Університету заключення про доцільність знищення тих книжок, які через пошкоджений стан, не заслуговують на збереження в бібліотеці не за своїм змістом, не за стародавністю, не з будь-яких інших причин[24]. У своєму рапорті Раді Університету, датованому 8 серпня 1853 р., А.Я. Красовський писав: «... хотя эти книги по причине их ветхости не заслуживают хранения в университетской библиотеке и

20 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 1—1зв.
21 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 8 зв.
22 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 46.
23 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 13.
24 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 22.

занесения их в каталог, могут однако ж, по моему мнению, быть употреблены для пополнения дефектных сочинений одинакового с ними названия в случае поступления впредь таковых в библиотеку Университета, а потому не безполезно будет приостановить до времени уничтожение оных»[25]. Таких книжок виявилося 40 од. Вердикт щодо них був такий: «... 40 экземпляров таковых книг, по их ветхости, не записывать в каталог библиотеки Университета, хранить при оной для пополнения ими дефектных сочинений одинакового названия в случае поступления таковых в университетскую библиотеку»[26]. Ці книжки зберігають і сьогодні у відділі бібліотечних зібрань та історичніх колекцій НБУВ (далі ВІК).

Книжки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму було внесено до каталогу бібліотеки Університету в 1855 р. Вони не зберігалися у фондах, як окрема структурна одиниця. Такі надходження мали шифр, що складався з року, коли надійшла книжка до фонду, і її порядкового номеру, поданого арабськими цифрами після року через тире: «1855-947». Частина книжок з Берестя має штамп бібліотеки Університету св. Володимира. В 1927 р. згідно з постановою колегії Народного комісаріату освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. фундаментальна бібліотека Університету св. Володимира і книжки студентського відділу, загальною кількістю 500 тис. томів, разом з бібліотечним приміщенням були передані Всенародній бібліотеці України при Українській Академії наук (тепер Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського) і приєднані, як філія ВБУ[27]. Серед переданих книжок були й стародруки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму. На той час Київський університет було ліквідовано, а на його базі з 1920 р. функціонував Київський інститут народної освіти.

Нині книжки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму зберігаються компактною, але не окремо виділеною групою у складі колекційного фонду «Бібліотека Університету св. Володимира», в його структурній частині, яка має умовну назву «Роки» у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. Приналежність книжок до бібліотеки Колегіума засвідчують провенієнції. Практично на всіх

25 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 52.
26 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 62.
27 Архів НБУВ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 13.

книжках є записи латинською мовою в такій формі: «Collegii Brestensis S[ocietatis] J[esu]» («Берестейського колегіума Товариства Ісуса»), «Inscriptus Catalogo Collegii Brestensis Societatis Jesu» («Записана [книга] до каталогу Берестейського єзуїтського колегіуму»), «Pro Collegio Brestensi Societatis Jesu» («Для Берестейського єзуїтського колегіуму»). На форзацах усіх стародруків, користуючись сучасною бібліотечною термінологією, проставлено «систематичний індекс» і розстановочний шифр книги. За характером почерку записи зроблено у XVII—XVIII ст. Великими літерами латинської абетки позначено, вочевидь, шафи. Внизу літери степенем, вираженим арабськими цифрами — номери полиць. Поряд з цими позначеннями у скороченому вигляді латинською мовою подано назви тематичних розділів бібліотеки, наприклад: U2 Inst[itutiones] S[ocietatis] J[esu], K3 Medit[ationes], Z1 Rhet[ores]. Розстановочні шифри — N4, S5, O6, R2 і т. д. винесені на корінці більшості книжок. На корінціях світлих пергаменових оправ вони проставлені чорною фарбою, а на корінцях оправ із темно-брунатної шкіри — білою фарбою.

У ВІК нами виявлено шляхом перегляду фонду de visu понад 350 од. зб., які походять з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму. Зараз складно говорити точніше про кількість книжок, бо стародруки потребують більш детального джерелознавчого та книгознавчого аналізу і наукового попримірникового опису. Частина книжок не має титулів чи початкових аркушів, має пошкоджені форзаци, тож разом із ними втрачено і провенієнції. Окрім того, подальша евристична робота з фондами бібліотеки, можливо виявить ще примірники з бібліотеки берестейських отців єзуїтів.

Окрім того, примірники з єзуїтської книгозбірні зберігаються в колекціях відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі ВСРВ): колекції інкунабулів (2 од. зб.), колекції палеотипів (2 од. зб.), колекції плантенів (4 од. зб.). Визначити приналежність стародруків до єзуїтської бібліотеки можна було теж тільки de visu. Відкритим залишається запитання: чи вся єзуїтська книгозбірня з Берестя потрапила в Дорогичин? Якщо не вся, то де перебувала інша її частина? Чи придбала Імператорська публічна бібліотека в Петербурзі частину книжок Берестейського колегіуму? Сподіваємося, що подальші книгознавчі розшуки дадуть відповіді на поставлені запитання.

Основна кількість видань, що походять з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму, хронологічно відносяться до XVI—XVII ст., менша кількість — до першої половини XVIII ст.

Практично всі видання, що походять із книгозбірні берестейських отців єзуїтів, надруковані латинською мовою, зовсім небагато книжок — польською, поодинокі видання — італійською та грецькою. Вони побачили світ у друкарнях Амстердама, Антверпена, Аугсбурга, Базеля, Безансона, Браунсберга (Бранева), Брюна, Брюселя, Варшави, Венеції, Відня, Вільно, Вюрцбурга, Гданська, Гільдезгейма, Гьорліца, Зальцбурга, Каліша, Кьольна, Кракова, Лейдена, Ліона, Любліна, Львова, Неаполя, Майнца, Монтебельярді, Мюнхена, Оліви, Парижа, Познані, Регенсбурга, Рима, Сандомира, Страсбурга, Торуня, Тюбінгена, Ульма, Флоренції, Франекера, Франкфурта на Майні, Ченстохова.

Склад фонду визначався завданнями, які повинна була виконувати бібліотека єзуїтського монастиря і навчального закладу: забезпечувати навчальний процес та виховання учнів, душпастирську і місійну діяльність членів Ордену, яка полягала у наверненні місцевих жителів до католицизму, проведенні частих репрезентативних служб Божих, відбір і підготовка нових членів Товариства Ісуса. Переважну більшість книжок берестейської книгозбірні, які зберігаються нині в НБУВ, складають видання релігійної тематики: Біблії, Євангелії, видання з моральної теології, збірки проповідей, панегіріків, твори членів Товариства Ісуса, видання статуту Ордена, постанови Генеральних конгрегацій, видання шкільного статуту «Ratio studiorum», агіографічна література, посібники та підручники з риторики, підручники з латинської та грецької мов, історичні праці, твори античних авторів: Аристотеля, Лівія, Марціала, Тацита, Цицерона, Цезаря.

Нормативно-регламентуючі документи, якими керувалися у своїй діяльності інституції Ордену, були представлені в бібліотеці такими виданнями: «Constitutiones Societatis Jesu cun earum declarationibus» (Рим, 1583; ВІК, 1855-569), «Costitutiones Societatis Jesu et examen cum declarationibus» (Антверпен, 1635; ВІК, 1855-573), «Ratio atque Institutio studiorum Societatis Jesu» (Неаполь, 1598; ВІК, 1855-465), «Ordinationes praepositorum generalium communes toti Societati...» (Рим, 1617; ВІК, 1855-576), «Index generalis in omnes libros instituti Societatis Jesu» (Антверпен, 1635; ВІК, 1855-613), твір засновника Ордену єзуїтів Ігнація Лойоли (1491—1556) «Exercitia spiritualis» (Антверпен, 1635; ВІК, 1855-574). За систематизацією

книжок у бібліотеці вони були включені до розряду «Istitutiones Societatis Jesu».

Серед тієї частини колегіумної книгозбірні, яка нині зберігається в НБУВ, значну частину становлять видання з риторики і поетики. Це віддзеркалює діяльність класів риторики і поетики, що функціонували в Колегіумі. Серед них примірник загальновідомої праці німецького гуманіста Д. Еразма Роттердамського (1465/66—1536) «De conscribendi epistolis» (Майнц, 1566; ВІК, 1855-451), примірник видання твору «Compendium rhetoricae» (Сандомир, 1721; ВІК, 1855-444) Кипріяна Соареза (Soarez, Soarius, Suarez; †1593), який був основним посібником з риторики для шкіл Ордену. Вперше виданий в Коімбрі під назвою «De arte rhetoricae ex Aristotele, Cicerone, Quintiliano...», він витримав понад 200 видань. Твір Герарда Возіуса (Vossius; †1609) «Rhetorices contractae sive Partitionum oratoriarum libri V...» (Лейден, 1627; ВІК, 1855-457) та ін.

Як бібліотеки інших єзуїтських колегіумів, бібліотека Берестейського колегіуму комплектувалася творами членів Товариства Ісуса. Це були наукові праці таких авторів як, наприклад, Атаназій Кірхер (Kircher; 1602—1680), Христофор Клавій (Clavius; 1537—1612), твори визначних теологів римсько-католицької Церкви, що вийшли з рядів Товариства Ісуса — Франсиска Суареза (Soarez, Soarius, Suarez; 1548—1617), Петра Скарги (1536—1612) та ін. У фонді НБУВ з провеніенціями Берестейського єзуїтського колегіуму є видання творів єзуїтів Фридеріка Бартціуса (Bartscius), Карла Скрібаніуса (Scribanius, 1561—1629), Юлія Нігроні (Nigronius, †1625), Альфонса Гуйленброка (Huylenbroucq), Георгій Генгеля (Gengell, 1657—1727), Каспара Дружбицького (1590—1662), Франтішка Жепницького (Rzepnicki, 1710—1780), Яна Квяткевича (1630—1703), Гунольда Плетенберга (Plettenbergius), Готфрида Ханненберга (Hannenberg).

У книгозбірні берестейських єзуїтів були видання провідної західноєвропейської видавничої фірми Плантенів—Моретів, заснованої 1555 р. в Антверпені Христофором Плантеном. Серед них: «Officia propria Patronorum Regni Poloniae» (Антверпен, 1637; ВСРВ, Pl. 95 (1)), «Officia propria SS. Patronorum Regni Sueciae...» (Антверпен, 1651; ВСРВ, Pl. 95 (2)), «Officia propria Sanctorum Ordinis Minorum... (Антверпен, 1639; ВСРВ, Pl. 95 (3)), укладені краківським каноніком, королівським проповідником і сповідником Station Соколовським (†1593), які складають конволют; твір антверпенського біскупа, професора теології

Йохана Мальдера (1563—1633)[28] «Tractatus de sigillo confessionis sacramentalis» (Антверпен, 1626; ВСРВ, Pl. 91); примірник праці відомого філолога і філософа Юста Ліпсія (1547—1606) «Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex…» (Антверпен, 1604; Pl. 31).

Шляхи комплектування книгозбірні Колегіуму були традиційними для того часу. Книжки купувалися, їх одержували у дар від фундаторів, бонефакторів, авторів творів, надходили обов'язкові примірники видань із єзуїтських друкарень.

Багату інформацію про шляхи надходження книжок подають провенієнції. Найраніший провенієнційний запис виявлено в примірнику книги доктора теології, члена Ордену тринітаріїв Бальтазара Паеза (Paez, †1638) «Commentarii in Canticum Ezechiae, Isaiae …» (Ліон, 1623; ВІК, 1855-438). Він відноситься до того часу, коли осередок Ордену єзуїтів у Бересті мав ще статус Місійного дому: «Inscriptus Catalogo librorum Dom[us] Brestensis Societatis Jesu. 1630.» («Записано до каталогу книг Берестейського Дому Товариства Ісуса. 1630.»). Напізніший запис, виявлений нами в книжках з колегіумної бібліотеки, датується 1771 роком на примірнику твору Германа Бузенбаума (Busenbaum, 1600—1668) «Medulla theologiae moralis» (Безансон, 1673; ВІК, 1855-1001): «Collegii Brestensis Soc[ietatis Jesu ex dono M. D[omino] Victor Kossakowski. 1771.» («Берестейському колегіуму Товариства Ісуса подарував Пан Віктор Косаковський. 1771.»).

Серед стародруків, які походять із бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму, виявлено вісім книжок, які були у посіданні волковиського мечника, згодом волковиського чашника Фелікса Овсяного. Це — Альфонса Оліви (Auliva) «Concionum» (Антверпен, 1610; ВІК, 1855-694) із записом: «Ex Libris Felicis Owsiany Ensifer Wolkowyscen[sis] dono oblatus a perill[ust]ri Admodun R[everen]do D[omi]no Chtistophoro Kos[…]ro Praeposito Hospitali Codensi A[nno] 1730 d. 4 Xbris [Decembris] et applicatus Residentis S[ocietatis] J[esu] Codnensi» («З книг волковиського мечника Фелікса Овсяного, подарована вельми достойним Паном Христофором Кос[…]ром, настоятелем Коденського шпиталя 10 грудня 1730 року і надана Коденській резиденції Товариства Ісуса»); твір великого коронного маршалка Лукаша Опалінського (1574—1654) «Anagrammatice Pauli Naeoceli De officiis libri tres…» (Амстердам, 1668; ВІК, 1855-453) з напи-

28 Iocher Ch.G. Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1751. T. 3. Col. 73.

сом: «Ex Libris Felicis Owsiany» («З книг Фелікса Овсяного»); головний твір графа Бальтассаре Кастільйоне (Castiglione, Catsello; 1478—1529) в латинському перекладі литовського мечника Симона Кароля Огінського (†1699), в якому автор подає ідеальний взірець придворного, «Honestus Homo sive Ars placendi in aula...» (Франекер, 1643; ВІК, 1855-462)[29]із записом: «Ex Libris Felicis Owsiany Pincernae Wolkowyscae» («З книг волковиського чашника Фелікса Овсяного»); «Relacya wielkiey Świątnicy albo Bazylice Assyskey ... Franciszka Ś. (Краків, 1727; ВІК, 1885-477) має запис: «Ex Libris Felicis Owsiany Ensifer Wolkowyscen[sis] dono oblatus ab Ill[ustrissi] mo Excellencae D[omi]no Ioanno Commita in Koden Sapiecha Castell[ano] Trocen[sis] 1730 d. 10 7bris [Septembris]» («З книг волковиського мечника Фелікса Овсяного, подарована від найяснішого пана Яна князя на Кодені Сапіги, троцького каштеляна дня 10 вересня 1730 року»); книга Яна Петриція (Petrycy, Petricius, Petrici; †1641) «Historia Moschovitica» (Краків, 1641[30]; ВІК, 1855-1060) з таким записом: «Ex Libris Felicis Owsiany. Collegio Brestensi Soc[ietatis] Jesu donatus ab eodem Anno 17[5]9» («З книг Фелікса Овсяного. Подарована Берестейському єзуїтському колегіуму ним же року 17[5]9»); посібник з риторики та епістолографії Анджея Максиміліана Фредра (Fredro; †1679) «Vir consilium ...» (Львів, 1730; ВІК, 1855-925) з написом: «Ex Libris Felicis Owsiany Ensifer Wolkow[yscensis] dono oblatus ab I[llustrissi]mo Excell[entisso]mo D[omi]no Ioanne Comitis in Koden Sapiecha Castell[ano] Trocensi Capit[aneo] Brest[ensis] d. 10 7bris [Septembris] 1730» («З книг Фелікса Овсяного волковиського мечника, пода-

---

29 Кастільйоне Бальтассаре, (Castiglione, Castello; 1478—1529) — італійський письменник і політичний діяч. Оригінал твору був написаний у XV ст. італійською мовою. Литовський мечник, Симон Кароль Огінський під час своєї подорожі Францією зробив переклад цього твору латинською мовою з французької і опублікував його у 1643 р. (Jocher CH.G. Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1750. T. 1. Col. 1749—1750).

30 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1912. T. 24. S. 208—209. Доктор медицини і філософії Ян Інокентій Петриций народився у Львові, був професором та історіографом Краківської академії. (Encyklopedyja powszechna. Warszawa, 1865. T. 20. S. 613—616). Що стосується вказаного видання, то К. Естрейхер зазаначає, що його примірники не мають титулу і кінця, бо завершенню друкування твору перешкодила смерть Я.І. Петриція. Бібліограф висловлю припущення, що можливо автором праці був батько Яна Інокентія, відомий лікар і філософ Себастіян Петриций (†1626), а син підготував її до публікації, тобто був її видавцем. К. Естрейхер вказує як місця зберігання примірників бібліотеки Хрептовичей, Чорторийських, Тарновських та Ягеллонського університету. Відомі 152 сторінки цього видання, яке має формат 4°. Місцем видання був Краків. Берестейський примірник теж без початку і кінця.

рована найяснішим Паном Яном князем на Кодені Сапігою, троцьким каштеляном, берестейським старостою дня 10 Вересня 1730 року»); книга Олександра Пармені (Parmensis) «De bello belgico» (def.; BIK, 1855-1029) з написом: «Ex Libris Felicis Owsiany. 1733» (З книг Фелікса Овсяного. 1733 р.»); твір іспанського автора кінця XVI— початку XVII ст. Петра Махадо (Machado)[31] «Annulis christianus sive Evangelicorum ab Ecclesia catholica per totum annum propositionum ab orbe in orbem exegesis, tam moralis, quam litteralis» (Майнц, 1608; BIK, 1855-584) має запис: «Ex Libris Felicis Owsiany Ensyfer Wolk[owyscensis].» («З книг Фелікса Овсяного волковиського мечника»). Інформацію про шляхетський рід Овсяних герба «Остоя» подає К. Несецький, але серед названих ним представників роду Фелікс не фігурує[32].

Вже згаданий примірник видання праці Юста Ліпсія «Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex...» (Антверпен, 1604; BCPB, Pl. 31) має запис, який говорить про те, що книжка після смерті віленського каштеляна Юзефа Богуслава Слушки надійшла до бібліотеки Колегіума: «Inscriptus liber Colleg[io] Brestensis Soc[ietatis] Jesu post fata Ill[ustrissi[mi Sluszka Castel. Vilen[ensi] ...» («Книжка записана Берестейському єзуїтському колегіуму після смерті найяснішого Слушки віленського каштеляна ...»). Запис далі не зберігся. Юзеф Богуслав Слушка герба «Остоя» — віленський каштелян, литовський польний гетьман, лянцкоронський, пінський, озерський, пенявський староста (†1701) був сином надвірного литовського підскарбія Богуслава Слушки і Анни з Потоцьких, брав участь у битвах під Хотином та Віднем, уфундував монастир бернардинів у Волчині. Був одружений з Терезою Гозевсько, дочкою великого литовського підскарбія Вінцентія Гозевського. Він не залишив нащадків. А його удова другим шлюбом була за віленським воєводою гетьманом великим литовським Казимиром Сапігою[33].

Кілька книжок подарував Колегіуму стависький парох Іоан Гнатовський. «Catechismus Romanu ... studio et indastria Andreae Fabricii» (Антверпен, 1591; BCPB, Pl. 46) має такий запис: «Ex dono Ad[modu]m [Reverendo] D[omini] Ioannis Gnatowski Parochi Staven[sis] inscriptus Catalog[o]

31 Jocher Ch. G. Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1751. T. 3. Col. 11—12.
32 Niesiecki K. Herbarz polski / Wyd przez J. N. Bobrowicza. W Lipsku, 1841. T. 7. S. 211—212.
33 Niesiecki K. Herbarz polski ..., 1841. T. 8. S. 415 ; Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego księstwa Litewskiego. — Komorów: Wyd-wo Antyk Marcin Dybowski, 1997. — S. 291—292. (Przedruk z wydania: Lwów; Stanisław; Tarnów, 1850.).

libroru[m] Collegii Brest[ensis] Soc[iettis] Jesu» («З дару вельми достойного Пана Іоанна Гнатовського стависького пароха. Записано до каталогу книжок Берестейського єзуїтського колегіуму»). Примірник видання листів відомого церковного діяча і письменника кардинала Якоба Садолето (Sadoleto, 1477—1547) «Epistolarum LI» (Кельн, 1564; ВІК, 1855-543) і книжка Томаса Степлтона (Stapleton) «Promptuarium catholicum...» (Кельн, 1592; ВІК, 1855-544) мають інший варіант запису: «Inscriptus Catalogo librorum Coll[egii] Brestensis So[cietatis] Jesu ex dono Ad[modu]m R[everendo] D[omino] Ioannis Gnatowski Parochi Staven[sis].» («Записана до каталогу книжок Берестейського єзуїтського колегіуму, з дару вельми достойного Пана Іоанна Гнатовського стависького пароха»). На превеликий жаль, лаконічність цих провенієнцій не дає можливості локалізувати географічну назву, яка міститься в них.

Цікавий шлях до Берестя пройшла одна з інкунабул — твір домініканця Йогана Герольта (Herolt; XV ст.)[34] «Sermones de tempore et de sanctis...» (Нюрнберг, 1480; ВСРВ, ІА 162)[35]. Стародрук має такий запис: «Ex dono P[er]ill[ustri]s et R[evere]nd[u]m D[omi]ni Nicolai Alexandri de Zabloyce Ramuldt, Nominae Suffraganei Luceoriensis, Canonici, et Officalis Generalis Luceoriensis, Praepositi Ostrogiensis Inscriptus Catalogo librorum Collegii Luceoriensis Anno D[omi]ni 1650» («З дару достойного Пана Миколая Олександра з Заблоча Рамульда, луцького суфрагана, луцького каноніка та генерального офіціала, острозького настоятеля вписана до каталогу книжок Луцького колегіуму Року Божого 1650»). Окрім ції провенієнції є ще дві: 1) «№ 1398. Из библиотеки Дрогичинскаго училища», 2) шифр бібліотеки Університету св. Володимира «1855—1865». Олександр Миколай Рамулт, власного герба французького походження, луцький суфраган, луцький офіціал і канонік, острозький пробощ, ярославський плебан[36] останньою своєю волею 1654 р. заповідав Острозькому колегіуму свою бібліотеку і рухоме майно. А 1650 р. він подарував книгу Йогана Герольта Луцькому колегіуму. З Луцького колегіума, як більш давнього, під патронатом якого перебував, принаймні певний час, Берестейський колегіум, книга потрапила до берестейської книгозбірні отців єзуїтів. Згодом у складі книжок Берестейського колегіуму інкунабула потрапила до Доро-

34 Jocher Ch. G. Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1750. T. 2. Col. 1552.

35 Каталог інкунабул / уклад. Б. Зданевич. Київ, 1974. № 230. С. 82.

36 Niesiecki K. Herbarz polski / Wyd. przez J. N. Bobrowicza. W Lipsku, 1841. T. 8. S. 91.

гичинського училища, а звідти — до бібліотеки Університету св. Володимира. Наведений запис засвідчує зв'язок між двома колегіумами Товариства Ісуса.

Інша інкунабула — це твір св. Ієроніма «Vitae sanctorum patrum» ([Страсбург, 1485]; ВСРВ, IA 167)[37]. Стародрук має запис про приналежність до бібліотеки Дорогичинського училища з № 1383 та шифр університетської бібліотеки «1855—1040». Примірник дефектний, тож провенієнція Берестейського колегіуму, вочевидь, втрачена.

Кілька книжок належала луцькому каноніку Павлові Бурдзицькому. Серед них є палеотип — твір відомого проповідника Валентина Врубеля з Познані (Wróbel, Walenty; lat. — Posnanianus, Posnanitanus; c. 1475—c. 1538) «Quadragesimale opusculum» (Лейпціг, 1536; ВІК, 1855-1025). До слова, Валентин Врубель здійснив перший переклад на польську мову Давидових псалмів. Титульний аркуш книжки не зберігся. На арк. 3 вміщено запис: «Ex libris Pauli Francis[ci] Burdzicki m[anu] p[ropria]» («З книжок Павла Франтішка Бурдзицького рукою власною»). На арк. Е запис про приналежність книжки Берестейському клегіуму: «Brestensis Collegii Soc[ietatis] Jesu» («Берестейського колегіума Товариства Ісуса»). Цей палеотип не увійшов до каталогу колекції палеотипів НБУВ. Твір юрисконсульта Миколая Віцелія (Vicelius) «Institucionum iuris ad usum fori non depravatum accomodatarum libri quatuor...» (Базель, 1604; ВІК, 1855-452) має такий запис: «Ex dono Perill[usstr]is R[evere]ndi D[omi]ni Chancisei Pauli Burdzicki Canonici Luceoriensis Collegio Brestensi S[ocietatis] J[esu]» («З дару найяснішого достойного пана [...] Павла Бурдзицького, луцького каноніка Берестейському колегіуму Товариства Ісуса»).

Серед стародруків з бібліотеки Берестейського колегіуму виявлено примірники з дарчими записами Колегіуму авторів опублікованих творів. Примірник твору професора елоквенції Львівського єзуїтського колегіуму Франтішка Міхала Лесневського (1720—1798) «Beneficia optime collocata sive De maxima erga Leololienses beneficentia Divi Stanislai Kostcae e Societate Jesu...» (Львів, 1751; ВІК, 1855-709)[38] має такий дарчий запис: «R[everendo] P[atri] Josepho Kulinski Soc[ietatis] J[esu] Coll[egii] Bresten[sis]

37 Каталог інкунабул / уклад. Б. Зданевич. Київ, 1974. № 238. С. 84—85.

38 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1984. Кн. 2. Ч. 1. № 1766. Як місця зберігання примірників цього видання автори вказують тільки Львівську національну бібліотеку України ім В. Стефаника, Ягеллонську бібліотеку (Краків) і Бібліотеку ім. Лопацінських (Люблін).

Rectori indignus A[uthor]» («Достойному отцю Юзефові Кулинському, члену Товариства Ісуса, ректору Берестейського єзуїтського колегіуму недостойний Автор»). Ф.М. Лесневський є автором багатьох опублікованих творів у віршованій і прозовій формах. Він переопрацював і доповнив останнє видання латинської граматики Альвара, яка побачила світ у Калішу 1747 р., є творцем великої кількості панегіриків[39].

Твір члена Товариства Ісуса, казнодія Яна Красновського (1629—1697)[40] «Viator religiosus» (Познань, 1692; ВІК, 1855-673)[41] має на титулі такий запис: «Collegio Brestensis Soc[ietatis] Jesu Author» («Берестейському колегіуму Товариства Ісуса Автор»).

Твір члена Ордену єзуїтів Гунольда Плетенберга (Hunoldus Plettenberg, лат. — Plettenbergius) «Notitia congregationum et tribunalium Curiae Romanae» (Гільдезгейм, 1693; ВІК, 1855-622) має провенієнцію на титульному аркуші, яка засвідчує, що книжка отримана від автора і записана Берестейському колегіуму єзуїтів: «Ab Authore donatus P[at]ri Adamo de la Mars Soc[ietatis] Jesu. Inscriptus Collegio Brestensi Soc[ietatis] Jesu 1695» («Від Автора надана отцю Адамові де ля Марс, члену Товариства Ісуса. Записана Берестейському єзуїтському колегіуму 1695»). Окрім того, на арк. [7] знаходиться запис, зроблений почерком XVIII ст.: «Ioannes Antonius Maryanski». На титулі і форзацах є шифри бібліотеки Дорогичинського училища та бібліотеки Університету св. Володимира.

Твір доктора теології, генерального прокуратора Ордену бенедиктинців у Польщі Бернарда Богдановича (†1708) «Corona virginalis de laudibus Deipare Virginis, in litanias lauretanas...» (Рим, 1691; ВІК, 1855-690) має запис: «Adm[odum] R[everendo] P[atri] Stanislao Karnicki Soc[ietatis] Jesu Procu[rato]ri Provinciae Polonae obtulit hunc Librum eius Author. Romae die 12 Martij 1691» («Вельми достойному отцю Станіславу Карницькому, члену Товариства Ісуса, прокураторові Польської провінції цю книжку подарував її Автор. У Римі 12 Березня 1691 року»). Станіслав Карницький — представник шляхетського роду Карницьких герба «Косцєша» (деякі його представники вживали герб «Ілговський»), був генеральним прокуратором Товариства Ісуса Польської провінції (1679 р.), в свій час керував Мальборською резиденцією Ордену, двічі очолював Колегіум у

39 Encyklopedyja powszechna. Warszawa, 1864. T. 16. S. 913.

40 Ibid. T. 16. S. 145.

41 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1905. T. 20. S. 290. Вказує як місце зберігання примірники тільки Ягеллонську бібліотеку.

Ярославі, а також колегіуми Товариства у Раві Мазовецькій, Торуні та Гданську. Помер Станіслав Карницький у Кракові 1691 року на 81 році життя[42]. Книжка була подарована йому автором у Римі 1691 р., очевидно, не задовго до смерті, а згодом опинилася в бібліотеці Берестейського колегіуму.

У бібліотеці Колегіуму знаходилися видання творів знаного теолога-єзуїта Георгія Генгеля: «Admiranda Jansenismi tribus tractatibus...» (Браунсберг, 1715; 1855-707); «Censura prophetiarum de Romanis Pontificibus...» (Львів, 1724; 1855-919); «Gradus ad atheismum...» (Львів, 1724; 1855-522). Бібліотечний примірник «Admiranda Jansenismi tribus tractatibus...» має дарчий запис автора: «Terragio Soc[ietatis] Jesu Polonae Varsaviensi inscribit Auctor» («Осередку Польської провінції Товариства Ісуса у Варшаві підписав Автор»)[43]. За архівними джерелами у берестейській книгозбірні були ще примірники таких творів Г. Генгеля: «Defensio theologiae scholasticae contra Lutherum...» (Львів, 1713), «Vindicae Marianae innicentiae...» (Львів, 1725), «Tractatus theologicus de judicio niversali... (Каліш, 1727). Їхні назви були внесені до списку книжок, які призначалися для Дерптського університету[44].

Значна група книжок пов'язана з ім'ям Яна Фредиріка Сапіги (†1751) — берестейського старости, мінського, згодом троцького каштеляна, великого канцлера Великого князівства Литовського, фундатора Резиденції Товариства Ісуса у Кодені, бенефактора берестейських отців єзуїтів. З його Коденської бібліотеки частина книжок надійшла до Коденської резиденції Товариства Ісуса, частину він цілеспрямовано дарував коденським отцям єзуїтам. Резиденція в Кодені знаходилася під опікою Берестейського колегіуму. Частина книжок має дарчі записи Коденській резиденції і записи про належність Берестейському колегіуму.

Щодо зовнішнього вигляду стародруків із бібліотеки Берестейського колегіуму, які знаходяться тепер в НБУВ, то значна їх частина має пергаментові оправи. Частина книжок — в характерних оправах XVI

42 Boniecki A. Herbarz polski. Warszawa, 1906. T. 9. S. 259 ; Niesiecki K. Herbarz polski / Wydny przez J. N. Bobrowiczaa. W Lipsku, 1840. T. 5. S. 37.

43 За адміністрітивно-територіальною структурою Ордену єзуїтів Варшава входила до Литовської провінції. УXVII ст. великий коронний маршалок Лукаш Опалінський записав Колегіуму єзуїтів у Раві Мазовецькій, який входив до Польської провінції Товариства Ісуса, дім у Варшаві, щоб єзуїти Корони мали місце для мешкання у столиці. Напевно, саме для цього дому і подарував свою книжку Г. Генгель.

44 ДАК. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 168. Арк. 6.

століття з світлої шкіри зі сліпим тисненням рослинного орнаменту та античних профілів. Частина видань має оправи з темно-брунатної шкіри. Незначна кількість видань має паперові обкладинки з кольорового паперу, як правило їх мали видання XVIII ст. На багатьох шкіряних оправах в середниках містяться зображення символіки Товариства Ісуса. Серед них: зображення голови Ісуса Христа, повернутої у профіль; зображення Розп'яття з предстоячими і знаряддями страстей Господніх на фоні серця; монограма єзуїтів «IHS», яка читається як — «Jesus Hominum Salvator» (Ісус —рятівник людей»).

Викладений матеріал дозволяє зробити такі висновки. 1) На основі документальних джерел окреслюються три періоди в історії бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму. Перший — колегіумний, який тривав від заснування осередку до 1773 р., коли було скасовано Товариство Ісуса. В цей час бібліотека належала Колегіуму та функціонувала в його стінах. Другий — період зміни власників: отці василіани, Берестейське повітове дворянське училище, Дорогичинське повітове дворянське училище, коли стародруки з єзуїтської книгозбірні були почерзі інкорпоровані в бібліотеки інших закладів, діяльність яких мала інше спрямування і книжки не використовувалися. Третій — київський період, який почався з 1853 р., коли книжки надійшли до Київського університету св. Володимира, і триває до тепер, коли стародруки знаходяться у фонді Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2) Збережений берестейський книжковий фонд віддзеркалює діяльність і навчальний процес Колегіуму. 3) Видання з фонду колегіумної біліотеки досить широко представляють творчість членів Товариства Ісуса у XVI—XVIII ст. 4) Стародруки багаті на провенієнції, які несуть цінний джерелознавчий матеріал про шляхи комплектування колегіумної книгозбірні та історію бібліотечного фонду, розповсюдження творів отців єзуїтів.

Для подальшого дослідження історії бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму, бібліографічної реконструкції її фонду є потреба у підготовці наукового каталогу стародруків названої бібліотеки, проведення пошукової роботи у фондах бібліотеки Тартуського університету (колишній Дерптський університет, Естонія) та Російської національної бібліотеки (Санк-Петербург, Росія).

Гусева О. В.

Книжное собрание Анны Катажины Радзивилл в Бялой-Подляской (по фондам Библиотеки Российской академии наук)

О книжной коллекции магнатского рода Радзивиллов, вывезенной российской армией из Польши в 1772 г. и волей судеб оказавшейся в библиотеке Петербургской Академии наук, написано много. Тем не менее, она продолжает оставаться благодатным материалом для исследователей и таит еще немало неразгаданных тайн.

Вывезенное из родового гнезда в Несвиже книжное собрание не было монолитной коллекцией, кропотливое изучение показывает, что в основе его лежало несколько частных собраний отдельных ветвей рода, а к его формированию приложило руку не одно поколение Радзивиллов, начиная от Миколая Радзивилла, известного под прозвищем Сиротка (1549—1616), по повелению которого был построен несвижский замок.

Но не только в стенах несвижского замка собирались духовные богатства рода — картины, оружие, архивы и библиотека. Чрезвычайно интересной для изучения темой является судьба той части книжного собрания рода Радзивиллов, которая формировалась в Бялой Подляской. Мы остановимся на том вкладе, который внесла в сохранение этой коллекции, богатейшей на землях Великого княжества Литовского, Анна Катажина Радзивилл, урожденная Сангушко (1676—1746), супруга великого литовского канцлера Кароля Станислава Радзивилла (1669—1719). Анна

Катажина настолько органично вошла в семейство Радзивиллов, что на протяжении всей жизни прилагала максимум усилий для возвышения этого рода.

В истории рода Радзивиллов мы можем привести пример нескольких женщин, принимавших живое участие в судьбе фамильной библиотеки. Достаточно вспомнить имена Катажины Радзивилл, урожденной Собеской, Урсулы Франчишки Радзивилл, урожденной Вишневецкой, Констанции Сапеги, урожденной Радзивилл. Но, пожалуй, наибольшие возможности для активного вмешательства в экономическую деятельность рода имела Анна Катажина Радзивилл. Однако, чтобы быть справедливым, надо отметить, что Анна Катажина не столько пополнила библиотеку, сколько позаботилась о ее сохранности, целостности и сохранении о ней информации для следующих поколений.

Польские исследователи биографии Анны Катажины (Т. Михаловская, В. Каркучиньская) полагают, что интерес к чтению она приобрела еще в родительском доме, где ее мать собрала неплохую коллекцию переведенных на польский язык испанских романов. Впрочем, данные об образовании, полученном Анной Катажиной, у ее биографов расходятся. Встречаются упоминания о том, что она получала воспитание сначала в монастыре, а затем при дворе королевы Марии Казимиры (Марысеньки), супруги короля Яна III Собеского.

В 1692 г., в возрасте 16 лет она вышла замуж за племянника короля — Кароля Станислава Радзивилла (1669—1719), сына Катажины Радзивилл, урожденной Собеской (1634—1694). Супруги поселились не в несвижской ординации, а в Бялой, в Люблинском воеводстве, по причине большей близости этого имения к Варшаве. В Несвиже княгиня бывала довольно редко. Ее жизнь и основная хозяйственная деятельность оказалась связана не с несвижским замком, а с имением Радзивиллов в Бялой.

Несмотря на существование несвижской ординатской библиотеки, в поместье Радзивиллов в Бялой формировалась отдельная коллекция. Возможно, первоначально ее судьба была связана с именем Катажины Радзивилл, урожденной Собеской, сестры Яна III Собеского и свекрови нашей героини. Большое внимание уделял книжной коллекции супруг Анны Катажины — Кароль Станислав Радзивилл. Библиотека, собранная в Бялой, отражала интересы своих владельцев в самых разных областях: здесь были книги по теологии, истории церкви, трактаты по эко-

номике, истории и политической географии, юридические трактаты и законодательные документы.

В браке Анна Катажина Радзивилл родила 14 детей, из которых до зрелого возраста дожили пятеро. Оставшись в 44 года вдовой, она стала опекуном несовершеннолетних детей и полновластной (насколько это было возможно в начале XVIII столетия) хозяйкой огромных владений. У нее было желание и возможности сохранить и приумножить богатства рода, чтобы передать их детям. После смерти мужа Анна развернула энергичную хозяйственную деятельность: в доставшихся ей имениях она сама занималась администрированием, заботилась о развитии мануфактур, о строительстве костелов, новых дворцов и хозяйственных построек. Не последнее внимание она уделяла книгам.

О библиотеке и семейном архиве княгиня заботилась также и с мыслью о детях, в особенности о сыновьях, Михале Казимире и Иерониме Флориане. В письмах она постоянно обращалась к детям с просьбами уделять больше внимания чтению. Но сыновья науками не интересовались, хотя оба любили театр и впоследствии при своих дворах имели собственные труппы.

Известно, что библиотека покидала пределы Бялой: в 1704 г., во время шведского потопа, она была вывезена в более безопасный Несвиж. В 1713 г. библиотека вернулась обратно в Бялую, где оставалась до 1741 г. Возможно, часть наиболее редких книг и документов была привезена в Бялую из Несвижа. В Несвиже на нескольких книгах, имеющих свидетельства принадлежности к бяльской библиотеке, появились экслибрисы несвижской ординатской библиотеки.

Нельзя сказать, что Анна Катажина существенно приумножила библиотеку в Бялой, отнюдь, ее имя упоминается на титульных листах и форзацах всего нескольких книг. Ее заслуга перед библиотекой в Бялой заключается в ином — она собрала воедино фамильное наследие и позаботилась о том, чтобы информация об этом сохранилась для потомков.

За несколько лет до смерти Анна Катажина начала раздел своего собрания: часть его досталась детям, часть — монастырям и костелам. Казалось бы, что фамильная библиотека, собиравшаяся несколькими поколениями, прекратила свое существование. Но при жизни княгини было составлено несколько каталогов фамильной коллекции, что позволяет современным исследователям восстановить историю комплектования библиотеки в Бялой.

Бяльская библиотека не имела собственного экслибриса, поэтому рукописные каталоги, составлявшиеся по повелению Анны Катажины Радзивилл, наряду с владельческими и дарственными записями могут стать важным свидетельством принадлежности той или иной книги к этой коллекции.

Стоит заметить, что подобное рвение в составлении каталогов свидетельствует не столько о заботе о книгах, сколько о любви к порядку. По повелению Анны Катажины неоднократно проводились описи и составлялись каталоги всего ее имущества, а не только архивных и книжных собраний.

Первые два каталога бяльской библиотеки появились в 1713 г., из них сохранился только «Catalogus librorum arcis Nesvisiensis». К 1720 г. восходит «Katalog książek Madam Radziwiłł». Это так называемая «французская» или «подручная библиотека» (biblioteka podręczna). Книги были разделены на 12 рубрик, каждой из которых присваивалась одна из букв алфавита. В каталог вошли и книги на польском языке, отмеченные литерой H.

В 1733 г. был составлен новый каталог — «Catalogue des livres latins et Polonois de la Grande Bibliotheque de son Altesse Serenissime Madame la Duchesse Radziwiłł...» (AGAD, AWR, sygn. I-8). Это так называемая «латинская» или «большая библиотека». В нее, несмотря на название, вошли книги не только на латыни, но и на разных европейских языках, в том числе и на польском. Сюда же вошли и книги из ординатской библиотеки, привезенные, вероятно, из Несвижа. Каталоги охватывают издания до 1734 г.

В Главном архиве старых актов (Archiwum Główne Akt Dawnych) в Варшаве сохранился каталог книг из библиотеки Анны Катажины — «Regestr ksiąg francuskich», датированный 1731 г. (AGAD, AR, rękopisy biblioteczne, karta inwentarzowa 1-10). Этот каталог был опубликован польской исследовательницей Вандой Каркучиньской[1]. Эта важная публикация дает новый материал для исследования коллекции Анны Катажины и подтверждает целый ряд предположений о принадлежности той или иной книги к библиотеке в Бялой, выдвинутых прежде по косвенным признакам.

Так, в каталоге «Regestr ksiąg francuskich» 1731г. упоминается издание «*Kancyonal, to jest pieśni chrześcianskie*» (Toruń, 1697) (Regestr ksiąg francus-

1 Karkucińska W. Anna z Sanguszków Radziwiłłowa. Warszawa, 2000.

kich XIX-1, 2). Это издание вошло в первый том изданного Библиотекой Российской академии наук каталога книг из Несвижской ординатской библиотеки[2] на основании косвенных данных. На нем нет экслибриса, но по характерным особенностям переплета издание было отнесено к радзивилловскому собранию. Теперь на основании «Реестра французских книг» можно с большей долей уверенности утверждать о принадлежности этого экземпляра к собранию Анны Катажины Радзивилл. Характерной для бяльской книжной коллекции является и запись *«No—19—2»* на форзаце нижней крышки переплёта, обозначающая место размещения книги в библиотеке.

Подобным образом подтверждение радзивилловского происхождения получил целый ряд книг, описанных по косвенным признакам в двух томах каталога «Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов».

Кроме того, на основании каталога, опубликованного Вандой Каркучиньской, нам удалось найти еще несколько изданий, не зафиксированных в опубликованных каталогах БАН:

1. **Cieszkowicz** Tomasz. Jutrzenka zakonnych ćieniow. W **Warszawie**, w drukarni WW. OO. Scholarum Piarum, **1727**. Шифр XXIX / a 5978 (Regestr ksiąg francuskich LIX-21).

2. **Lilia** z cnot swiętych zgromádzeniá bráctwá Antoniego S. sebrana, a w utrápieniu wiernym Chrystusowym ná poćiechę podana. W **Zamosciu**, w drukarni Akademickiey, **s.a.** Шифр XXIX / a 5201 (Regestr ksiąg francuskich LXVIII-10).

3. **Kuczwarewic** Marcin. Siedm psalmow spowiednich. Iednego xiążęćiá Luzytáńskiego. Słuck: w Drukárni Słuckiey, 1674. Шифр XXIX / a 5487 (Regestr ksiąg francuskich LXVIII-12).

Сохранившиеся на этих экземплярах библиотечные пометки также свидетельствуют о принадлежности этих экземпляров к библиотеке Радзивиллов в Бялой Подляской.

---

2 Собрание польских старопечатных книг в Славянском фонде БАН. Вып. 1. Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов / Б-ка РАН ; сост.: О.В. Гусева, Е.В. Комиссарова. 2-е изд., испр. и доп. **СПб.** : БАН, 2005. 323, [4] с., 21 с. ил. ; Собрание польских старопечатных книг в Славянском фонде БАН. Вып. 2: Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов (Реконструкция по архивным источникам) / сост. О.В. Гусева. СПб.: БАН, 2005. 368, [5] с.

О том, что книги из бяльской библиотеки сменяли владельцев, свидетельствует ряд изданий из библиотеки Констанции Сапеги, прежде принадлежавших ее матери. Это книги, зафиксированные в «Реестре французских книг», но имеющие также несомненные свидетельства принадлежности к библиотеке Констанции Сапеги: ее экслибрис или владельческие записи. Вероятно, это была часть материнского наследства, доставшаяся дочери. Отчетливых свидетельств принадлежности бяльской библиотеке (известных нам библиотечных помет) на большинстве из этих книг нет. Но тот факт, что данные титулы фигурируют в каталогах бяльской библиотеки, позволяет предположить, что они могли достаться Констанции Сапеге от матери.

Сигнатуры личной библиотеки княгини Анны свидетельствуют о том, что в ее личную библиотеку входили издания, прежде принадлежавшие ее мужу и свекрови — Каролю Станиславу и Катажине Радзивилл, урожденной Собеской. Эти книги имеют записи, выполненные, вероятно, рукой Кароля Станислава.

В целом же, книг на польском языке, без всякого сомнения принадлежавших библиотеке в Бялой, в БАН сохранилось около двухсот. Это можно утверждать на основе владельческих записей и библиотечных сигнатур. Среди владельческих записей встречаются: «*Adscriptus Bibliotheca Bialensis*», «*Adscriptus Bibliotheca Arcis Bialensis*», «*Ex Bibliothèca Arcis Bialensis CSDR*», монограмма Кароля Станислава «*KSXR*» и ее латинское соответствие «CSDR». Практически на всех книгах стоят сигнатуры бяльской библиотеки. Сигнатуры типа «Буква—цифра—цифра», обозначают шкаф, полку и место книги на полке. В сигнатурах «Большой библиотеки» встречаются буквы D, E, F (f), в сигнатурах «малой библиотеки» — буква H. Книги из французской библиотеки княгини были обозначены шифрами типа «*No—19—2*», где цифры также обозначали полку и место книги на полке.

Из книг бяльской библиотеки 56 книг на польском языке несомненно принадлежали Катажине Радзивилл, урожденной Собеской. Это можно утверждать, основываясь на записи «*Z Biblioteki matki moiey KSXR*», сделанной Каролем Станиславом Радзивиллом. Кроме того, несколько раз встречаются записи «*Z Biblioteki Bialskiey Xiężney*» (варианты записи: «*Z Biblioteki Bialskiey Xney Jmci*», «*Z Biblioteki Bialskiey Xney*», «*Z Biblioteki Xney JW Bialskiey*», «*Z biblioteki Xiężny Jmc*»). Абсолютное большинство

книг с этими записями вышло в свет до 1694 г., т.е. при жизни Катажины Радзивилл, урожденной Собеской (1634—1694).

В отличие от своей свекрови, не оставившей личных свидетельств о принадлежащих ей книгах, Анна Катажина порой подписывала книги, также на книгах бяльской библиотеки сохранились дарственные записи, адресованные княгине Анне и другим членам ее семьи.

На *«Историко-политическом календаре на 1740 г.»* (Lublin, 1739)[3] сохранилась владельческая запись Анны Катажины Радзивилл: *«Anna z xiążąt Lubartow Sanguszkow Xięzna Radziwiłłowa Kanclerzyna Wielka W X Litt»*. Чуть ниже разместилась написанная другим почерком стихотворная здравица: *«Niechay naydłuzsze lata zyje zdrowa Anna z Lubartow cna Radziwiłłowa. Amen»*.

Сразу несколько свидетельств принадлежности книги к бяльской библиотеке можно увидеть на книге Томаша Млодзяновского «Набожные акты» (Калиш, 1706)[4]. Во-первых, это владельческая запись *«Z biblioteki Bial. Xięzny Jmsci»*. Поскольку книга издана в 1706 г., т.е. после смерти Катажины урожденной Собеской (1634—1694), то «бяльской княгиней» здесь может именоваться только Анна Катажина Радзивилл. Во вторых, на форзаце книги по-французски и по-польски продублирована запись «Из моеей бяльской библиотеки»: *«De ma Biblioteque de Biała AXR. Z Moiey Biblioteki Bialskiey»*. Причем, в отличие от весьма похожих записей Кароля Станислава эта запись подписана монограммой AXR, т.е. *«Anna Xiężna Radziwiłłowa»*. И, наконец, о принадлежности книги к библиотеке в Бялой свидетельствует сигнатура «H—5—19».

Несколько книг в дар библиотеке в Бялой и лично княгине Анне Катажине преподнес писатель и переводчик Юзеф Анджей Залуский. На книге «Презрение к суете мира» (Калиш, 1730)[5], переведенной на польский язык его дядей,варминским епископом А.Х. Залуским, Ю.А. Залуский оставил куртуазную дарственную запись: *«Do rąk Xięzney Jmci Radziwiłowey Kanclerzyney wielkiey WXLitt offiaruię z naynizszą submissyą. X. Załuski ref. kor. mp.»*.

3 Kalendarz historyczno-polityczny na Rok Pański 1740. Lublin: W Drukarni Lubelskiey Societatis Jesu, s.a. [1739].

4 Młodzianowski T. Akty nabozne z ksiąg duchownych łaćińskich. W Kaliszu, w drukárni Kollegium Societatis Iesu, 1706.

5 Stella D.J. Wzgarda proznosci swiata, z Hiszpańskiego ięzyka przez Iendrzeia<!> Chryzostoma Załuskiego ...na Polski ięzyk przetłumaczona. Kalisz, 1730.

Непосредственно Анне Катажине был адресован еще один дар Ю.А. Залуского. На книге сеймовых речей А.Х. Залуского (Калиш, 1718)[6] сохранилась запись: *«JO Xiężnie JeyMci Radziwiłowey / kanclerzyney wielkiey WXLitt: offiaruie...»*

«Радзивилловской», т.е. бяльской библиотеке, Юзеф Анджей Залусский подарил еще два собственных сочинения. На них есть записи: *«Do Bibliotheki Radziwiłowskiey offiaruię swoią pracę»*[7] и *«do Biblioteki Bielskie domu Radziwiłowsk [...] / ofiaruie X. Załuski RK[or?] mpp.»*.[8]

Супругу Анны Катажины, Каролю Станиславу Радзивиллу был преподнесен знаменитый «Тезаурус» Григория Кнапского[9]. На нем сохранилась дарственная запись *«Jasnie Oswieconemu Xiążęciu Radziwiłowi Panu y Dobrodzieiowi» и монограмма владельца «KSXR».*

Довольно подробную запись о происхождении книги оставил Кароль Станислав Радзивилл на титульном листе книги Каспера Дружбицкого «In Historiam Passionis Domini Nostri Jesu Christi» (Kalisz, 1697). Книга досталась ему от Томаша Кучковского, ректора иезуитской коллегии: *«Dono mihi datus ab A: R: Patre Kuczkowski Rectore / eiusdem Collegii 17. Iunii 1714 CSDR»*.[10]

Иероним Флориан Радзивилл, сын Кароля Станислава и Анны Катажины, оставил на книге Яна Квяткевича «На удивление похвальная жизнь ясновельможной княгини Острожской Анны Алозии Ходкевич, виленской Воеводины» запись *«z Biblioteki JWIMĆ Panow / Gńińskich ta mi śię Dostała / Xiąszka HXRadźiwiłł / PodczaWWXLgo.»*[11].

Подводя итог, еще раз хочется отметить, что работа по выявлению и изучению книжных коллекций невозможна без сотрудничества исследователей разных стран и публикаций результатов работы в архивах и библиотеках.

---

6 Załuski A.Ch. Mowy na radach y seymach. Kalisz, 1718.

7 Załuski J.A. Dwa miecze kátolickiey, w Krolestwie Orthodoxeyskim odśieczy, przeciwko nátárczywym pp. Dyssydentow polskich, zamáchom. Warszawa, 1731.

8 Załuski J.A. Analecta Historica De Sacrâ, in die Natalis Domini. Varsaviae Typis S. R. M. Scholarum Piarum. Warszawa, druk. Pijarów, 1726.

9 Knapski G. Thesauri Polonolatinograeci. Cracoviae, 1693.

10 Drużbicki K. In Historiam Passionis Domini Nostri Jesu Christi Secvndvm Qvatvor Evangelistas Stromata. Calissii Typis Collegij Societatis Jesv. Kalisz, druk. Jezuitów, 1697.

11 Zycie ku podziwieniu chwalebne Jasnie Oswieconey Xięzny Ostrogskiey Anny Aloyzyi Chodkiewiczowey, Woiewodziney Wilenskiey, Hetmanowey Wielkiego Xięstwa Litewskiego. W Krakowie, w Drukárni Mikołaia Schedla, [1698].

Сиесс-Кшишковски Станислав

Краткая история Коденского собрания книг Констанции Сапеги

На основе фондов Библиотеки Российской академии наук в Санкт-Петербурге (БАН) и Научной библиотеки Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова (БУМ)

Констанция, дочь канцлера Великого княжества Литовского Кароля Станислава Радзивилла и Анны Катажины из рода Сангушков-Любартов, родилась в 1697 г. У нее было много братьев и сестер, самые известные среди них: Михал Казимир — гетман Великого Княжества Литовского, Иероним Флориян — подчаший Великого Княжества Литовского, Текля — последняя жена Якоба Генриха Флемминга, доверенного министра короля Августа II. Констанция воспитывалась в Бялой и Несвиже, она получила характерное для этого времени поверхностное домашнее образование. В это время не обращали внимания на образование женщин, даже в богатых семьях. Однако она хорошо владела французским языком, неизвестно, знала ли она латынь, но в ее библиотеке были книги на латинском языке. В 1716 г. Констацию обручили с троцким каштеляном, а позднее канцлером Великого княжества Литовского Яном Фридериком Сапегой (род. 1680). После свадьбы в марте 1717 г. Констанция переехала к мужу в Кодень. Год спустя в марте 1718 г. родители Констанции забирают дочь обратно в Бялу. Причины этого спора для нас неизвестны, скорее всего Радзивиллы пришли к выводу, что лучше для семьи разрушить этот брак, и начали процесс о признании брака несостоявшимся. Но Сапега оказался сильным противником, и тринадцать

лет спустя Священная Конгрегация в Ватикане вынесла решение в его пользу и отвергла просьбу Радзивиллов, подтвердив законность брака. В 1731 г. Констанция возвращается в Кодень[1]. Провинциальная жизнь дворянства того времени не была особенно разнообразной, как замечает мемуарист: «Мужья выезжали на охоту, а их супруги навещали святые и чудотворные места»[2]. На этом поломническом пути с половины XVII в. лежал и Кодень: в костеле св. Анны находилась и по сей день находится известная чудесами икона Богоматери из Гваделупы[3]. Культ усилился и распространился после коронации иконы папскими коронами в 1723 г.

В 1735 году Ян Фридерик стал канцлером Великого княжества Литовского. Он не был блестящим политиком, но много читал и собирал книги. Сапега собрал довольно большую библиотеку, в 1744 г. она насчитывала свыше 3,5 тысячи книг, касающихся политики, права, истории, философии и естественных наук[4]. Ян Фридерик умер в 1751 г. в Лысоводах на Подоле, завещав несколькими днями ранее большую часть владений своему кузену, мстиславскому воеводичу Яну Сапеге. Жене канцлер оставил только часть владений на Подоле, а также староства: гождовское на Жмуди и каменецкое в Брестско-Литовском воеводстве. Констанция не захотела принять последнюю волю мужа, раздосадованная оставила Кодень и переехала в Каменец-Литовский, где и умерла пять лет спустя, в декабре 1756 г.

Любовь к книгам Констанция унаследовала от родителей, они были страстными библиофилами. Отец Констанции Кароль Станислав свое свободное время посвящал книгам (лично помечал книги в библиотеках бяльской и несвижской). Мать Анна Катажина была одной из образованнейших женщин своего времени. Констанция начала собирать собственную библиотеку еще в Бялой в 1718—1731 гг., где жила во время разлуки с мужем. Об этом свидетельствует находящийся в варшавском архиве Радзивиллов «Rejestr z Książek Xięzny Imci Kasztellanowey» («Реестр Книг

1 Tłomacki A. Sapiehowie. Linia kodeńska. Warszawa, 1996. S. 91-94.

2 Moszczeński A. Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. Z przedmową H. Mościckiego. Warszawa, 1905. S. 22—23.

3 Подробнее об этом см. Krzesik T. Skazana na wygnanie. Dzieje Kodnia i sanktuarium, wyd. 2. Lublin, 2006; Palusińska A. Matka Boska Kodeńska — sapieżyńska ikona Podlasia // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna. Lublin, 2007. S. 221—226.

4 Об этой библиотеке см.: Domańska H. Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów, [в:] Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Z. 1. Warszawa, 1975. S. 97-126.

княжны каштеляновой»)[5]. Вне всяких сомнений, это реестр библиотеки Констанции Сапеги; подтверждает это сравнение реестра с составленными после ее смерти реестрами книг. По крайней мере четверть книг «Реестра» была зафиксирована в посмертных списках. Сравнивая две позиции, в «Реестре каштеляновой» находим запись «Heures nouvelles dedie'es», а также «Heures imprimées par l'ordre», а в «Реестре олыкском» с 1757 года можем увидеть следующую запись: «Xiązka w czerwoną skurkę oprawna, Brzygi wkoło sryb[r]ne z klauzurkami srybrnemi. Titulô Heures, Novuelles, Dediees, Aux Dames. De S: Cyr. Contenant», а также «Xią. Titulô Heures Jmprimèes par l'ordre de monseigneur Le Cardinal De Noailles, w czerwoney oprawie skurzan».

Правда, «Реестр каштеляновой» не был датирован, но почти точно можем сказать, что был составлен перед 1735 г. (когда Ян Фридерик стал канцлером ВКЛ); быть может, список был составлен в связи с выездом Констанции в Кодѐнь в 1731 г. Реестр содержит 140 титулов отдельных изданий в 157 томах (пять книг на французском языке, остальные — на польском) и очень краток. В нем отмечены только заглавия книг, собственно, только первые слова заглавия, чаще всего два первых, но иногда только первое слово. По крайней мере часть этой библиотеки Констанция взяла с собой в Кодень. Во время двадцатилетней супружеской жизни она значительно расширила свое собрание книг. В 1741 г., скорее всего следуя совету мужа, стала пользоваться экслибрисом; это был первый польский «женский» экслибрис, к тому же первый с надписью по-польски, а не по-латыни[6]. В последнем периоде своей жизни, во время пребывания в Каменце, Сапега продолжала покупать новые книги. В списках составленных после ее смерти, было зафиксировано 45 заглавий книг, изданных в 1751—1756 гг.

Наследником Констанции Сапеги был ее брат, несвижский и олыкский ординат Михал Казимер «Рыбонька» (1702—1762). Наследство сестры он разделил между обеими ординациями. В начале 1757 г. одна часть движимости из Каменца была перевезена в Несвиж, другая — в Олыку. Разделу подлежало также собрание книг, хотя позднее, по крайней мере, часть книг, переданных в Олыку, была перевезена в Несвиж, таким обра-

5 AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie — Главный архив древних актов в Варшаве), AR, Rb. Nr. 17. S. 1—3.

6 Wittyg W. Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1903. S. 67—68.

зом там оказалась почти вся библиотека Констанции. Какой был статус собрания Констанции Сапеги в несвижской библиотеке, точно неизвестно, какая-то часть (скорее всего незначительная) была соединена с малой. бяльской библиотекой, привезенной в Несвиж в 1746 г. после смерти Анны Катажины, матери Констанции и Михала Казимира. К сожалению, каталог этого собрания не сохранился, о его существовании свидетельствуют только сигнатуры «au [число] H», которые сохранились на 114 радзивилловских книгах в Библиотеке Российской академии наук в Санкт-Петербурге и в Научной Библиотеке МГУ в Москве, из чего 10 томов принадлежат собранию Констанции Сапеги.

Известно, что в 1772 г. несвижская библиотека царскими властями была передана в распоряжение Библиотеки Российской академии наук в Санкт Петербурге. Вместе с ней в БАН оказалось собрание Констанции Сапеги. Несвижское собрание неоднократно делилось, в частности, в 1814 г. дублеты несвижские, в том числе книги из библиотеки Констанции Сапеги, были переданы в библиотеку Московского императорского университета. Не менее значительная часть библиотеки несвижской до сих пор хранится в БАН.

В упомянутом уже архиве Радзивиллов, находящемся в Главном архиве древних актов в Варшаве, имеются списки обеих частей книжного собрания Констанции Сапеги. Несвижскую содержит Regestr Xiąg z Kamieńca Przywiezionych Anno 1757. die 20 April[is] Spisany (Реестр книг, привезенных из Каменца, составлен 20 апреля 1757 г.)[7]. Реестр этот составлен очень тщательно — содержит заглавия книг, учитывая формат (folio, quarto, octavo), причем, начиная с позиции 72 quarto, заглавия идут в алфавитном порядке. Заглавия правильно переписаны, включая место и год издания. Реестер охватывает 15 книг in folio, 182 in quarto, 194 in octavo; заглавий 444, томов 662. Реестер олыкский имеет несколько другой характер, является частью инвентарного списка озаглавленного: «Regestr Rzeczy... [Konstancji] z Xiążąt Radziwiłłow Sapieżynej,... znayduiących się w Skarbcu Ołyckim... spisany Die 28 Februarji. 1757. Anno» (Реестр вещей... [Констанции] из князей Радзивиллов Сапежиной,... находящихся в хранилище олыкском... составлен 28 февраля 1757 года)[8]. Этот реестр содержит заглавия книг, упорядоченные в двух группах: поль-

7 AGAD. AR, Rb. Nr. 10, (I-14, t. III). S. 113—132.

8 AGAD. AR. Dz. XXVI. Nr. 463. S. 12-16.

ские (99 позиций) и французские (26 позиций). Как правило, умещенные в списке заглавия сводятся к первым словам, без представления формата, места и года издания, но представлена довольно подробная информация о переплетах. В списке находится несколько собирательных позиций (например: Gramatyki Francuskie z niemieckimi, y polskimi 9 egz., Panegirykow oprawnych w kitaykę siedem, a Papierowych dziesięć, Xiążek małych rużnych wraz związanych 77 egz.), а также позиции, имеющие много экземпляров (например: Officiow polskich 63 egz., Memoryału starozytnych ozdob 64 egz.).

Олыксий список охватывает 841 том и, как минимум, 190 заглавий. Подробнее об этом писала Ханна Вольска[9]. Она считает, что «собрание книг Констанции Сапеги — это собрание, типичное для этого времени, с преобладающей религиозной литературой. Она (Констанция) собрала популярную литературу, предназначенную для нетребовательного читателя. Такие библиотеки были характерны для первой половины XVIII в.»[10].

Судя по несвижскому реестру, эта характеристика не требует корректировки, так как в этом собрании преобладают религиозные и пиетические книги. Следует отметить, что в несвижском собрании находится несколько литературных сочинений, которые не присутствуют в олыкском каталоге. Можно назвать такие книги, как комедии Богомольца, *Facecje albo zabawne i krotochwilne powieści*, *Zwierciadło* Кшиштофа Опалинского, *Jovialitates* Вацлава Потоцкого или *Освобожденный Иерусалим* Тассо. Необходимо заметить, что в библиотеке Констанции присутствовали *Nowe Ateny* Йоахима Бенедикта Хмелевского (первая польская энциклопедия).

Основная часть несвижской библиотеки находится в Петербурге в БАН. Несвижские книги на польском языке (также из собрания Констанции Сапеги) находятся в славянском отделе БАН, их описала Ольга Гусева в двухтомном каталоге, изданном в 2005 г.[11]. В начале 2008 года Исследовательский Центр Библиографии Польской Эстрайхеров в Ягел-

9 Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1757 roku // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Z. 2. Warszawa, 1976. S. 133—154.

10 Там же. С. 147.

11 Гусева О. Собрание польских старопечатных книг в славянском фонде БАН. Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов. Вып. 1—2 / О. Гусева, Е. Комиссарова. Санкт-Петербург, 2005.

лонском Университете в Кракове предоставил в электронной базе данных *Каталог старопечатных книг Библиотеки ординации несвижской Радзивиллов, польские издания XVI—XVIII вв*[12]. В базе находятся несвижские издания, хранящееся в славянском фонде БАН, в Финской Национальной библиотеке в Хельсинки, а также в Библиотеке МГУ — всего 808 библиографических позиций в 736 томах, из них 210 томов из собрания Констанции Сапеги.

Главным владельческим знаком книг Констанции Сапеги был экслибрис, обнаружен на 194-х томах (182 в БАН и 12 в БУМ). В определении принадлежности остальных экземпляров помогли два вышеупомянутых реестра, составленных после ее смерти. Книги in octavo из несвижского каталога имели число, определяющее их позицию в списке, — сигнатур такого рода найдено 34, из которых 28 находятся вместе с экслибрисом Констанции Сапеги, но 6 сигнатур выступают самостоятельно. Также список олыкский оставил свой след на книгах — это наклейки на переплете с числом, соответствующим позиции в списке. Книг с наклейками олыкскими найдено 11, кроме того, 7 имеют дополнительно экслибрис Констанции Сапеги. Наличие в БАН книг с этими наклейками подтверждает версию, что собрание олыкское было, по крайней мере частично, привезено в Несвиж.

Иногда идентификация может пройти успешно, благодаря сравнению записи в реестре с экземпляром в библиотеке. Например, в списке несвижском, в книгах in octavo находится запись: Wprowadzenie do Raiu, а в собрании БАН книга Jacoba Merlo-Horstiusa: Ray duszy chrześciańskiey (Калиш 1678) без титульного листа, начинающаяся с заглавия Wprowadzenie do Raiu. В этом же списке в книгах in quarto находится довольно странная запись: Dedykacja JW. Jmci Pannie Konstancyey z Sapiezanki Branickiey woiewodziance podlaskiey, alias rospamientywanie męki Panskiey, w skurze Szarey oprawna z Kopersztychem Niepokalanego poczęcia N. P. Maryij, wybity złotem. В БАН находим книгу Аугустына Ракевича *Zapach Mirrhowego Snopka* 1711, без титульного листа, но начинающуюся приведенной выше дедикацией, в таком же, как описан в реестре, переплете. Необходимо еще добавить, что в фондах СО БАН находятся также шесть томов из библиотеки коденской Яна Фридерика Сапеги, мужа Констанции.

12 http://www.estreicher.uj.edu.pl/bazy_bibliograficzne/index.php/75/

Несомненно, эти книги попали в БАН из Несвижа — можем в них найти (в 4 томах) сигнатуры упомянутого выше реестра несвижского.

Собрание Констанции Сапеги охватывает как минимум 630 заглавий. В БАН и БУМ найдено 213 заглавий в 210 томах (в том числе 8 конволютов и 16 дублетов), кроме этого, предполагаемая принадлежность к собранию приписывается 54 заглавиям в 49 томах. Это книги, единственным знаком принадлежности которых является старый шифр БАН из первого петербургского каталога библиотеки несвижской, которые были отмечены или в реестре несвижском или олыкском[13]. Удастся ли найти еще какие-либо книги из библиотеки Констанции Сапеги, покажет время.

Перевод Дмитрия Романовского

13 Catalogus Bibliothecae Radivilianae. T. I—II (Архив Российской академии наук, Санкт-Петербург. Ф. 158. Оп. 1. No 226—227).

Дубейка В. М.

Бібліятэкі цэркваў і касцёлаў Баранавіцкага раёна ў XV—XIX стст. і іх лёс

У сваёй гістарычнай працы «Мова ў гісторыі беларускага пісьменства» беларускі гісторык Яўген Калубовіч, калі вёў размову пра беларускія бібліятэкі і архівы XII—XVIII стст., адзначыў: «Да нашых няпоўных сьведчаньняў можна было б бяз рызыкі дадаць, што большыя ці меншыя бібліятэкі былі пры кожным манастыры, шмат якіх цэрквах». У якасці такога прыкладу даследчык падае звесткі з рэвізіі ўніяцкіх прыходаў Навагрудскага і Цырынскага дэканатаў за 1798 г., дзе прыводзяцца кароткія спісы рукапісных і друкаваных кніг у цэрквах м. Палонка[1]. Мэта майго даследавання: праверыць справядлівасць слоў аўтара на прыкладзе храмавых бібліятэк цэркваў і касцёлаў, што ўзніклі да канца XVIII ст. на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна.

На працягу XV—XVIII стст. у Баранавіцкім краі былі ўзведзены 8 каталіцкіх і 21 праваслаўна-ўніяцкі храмаў, якія атрымалі ад закладнікаў багатыя фундушы[2]. Як вядома, па тым часе цэрквы і касцёлы — гэта не толькі цэнтры рэлігійнага жыцця, але і адукацыйныя цэнтры, асяродкі

1 Калубовіч Я. Крокі гісторыі. Беласток-Вільня-Менск, 1993. С. 173.

2 Туронак Ю. Фармаванне сеткі рыма-каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387—1781) // Беларускі гістарычны агляд. 1995. Т. 2. Сш. 2. С. 188, 190; Дубейка В.М. Рэлігійнае жыццё // Памяць: гіст.-дакум. хроніка г. Баранавічы і Баранавіцкага р-на. Мн., 2000. С. 56—61.

дабрачыннасці. Нельга аддзяляць тагачасную сістэму адукацыі ад бытавання кнігі, таму мы павінны звярнуць увагу на ўзровень адукацыі на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна. Вядома, што Мікалай Неміровіч сваім запісам ад 10 чэрвеня 1471 г. аддаваў, у выпадку сваёй смерці і смерці жонкі Альжбеты, пад юрысдыкцыю віленскага біскупа двор Ішкалдзь і абавязваў яго адкрыць пры мясцовым касцёле св. Тройцы парафіяльную пачатковую школу[3]. Бібліятэка Ішкалдзьскага касцёла ў 1579 г. налічвала 9 богаслужбовых кніг, з якіх 4 былі рукапісныя[4]. З 1502 г. пры касцёле Святых апосталаў Пятра і Паўла ў Палонцы (цяпер вёска завецца Паланэчкай) дзейнічала рэлігійна-маральнае брацтва[5]. Яго заснаванне было выклікана неабходнасцю пашырэння каталіцкай веры і асветы сярод мясцовага насельніцтва. У ліку заснавальнікаў і актыўных удзельнікаў брацтва быў дзед Андрэя Рымшы Алехна Рымша. Братчыкі трымалі школу, яна дзейнічала ў Палонцы і тады, калі храм у сярэдзіне XVI ст. быў launch пераўтвораны ў кальвінісцкі збор. Пра школу ў Палонцы прывялі кароткія звесткі польскі гісторык Лукашэвіч і літоўская даследчыца Лукштайтэ. Аднак навукоўцы памылкова атаясамлівалі гэтую Палонку з іншай Палонкай, якая была ў складзе Слонімскага павета. У святле гэтага становіцца зразумелым факт высокай гуманістычнай адукаванасці ўраджэнца Баранавіцкага раёна Андрэя Рымшы, які атрымаў тут пачатковую адукацыю. Акты інспектавання каталіцкіх касцёлаў ад 1633, 1653, 1668 гг., сведчаць, што каталіцкі касцёл выказваў устойлівую зацікаўленасць, настойваў, каб пробашчы паўсюдна стваралі парафіяльныя школы, запрашалі настаўнікаў[6]. Галоўнай жа мэтай парафіяльных школ было навучанне асновам граматы (чытання, лічэння, пісьма), а таксама далучэнне да асноў каталіцкай веры. Дзяцей вучылі касцёльным спевам, абавязкам касцёльных служкаў. У азначаны перыяд школы дзейнічалі ў Мышы, Гарадзішчы, Задзвеі і Сталовічах, але работа школ перапынялася з-за адсутнасці падрыхтаваных настаўнікаў. У мястэчку Мыш езуіты на працягу другой паловы XVII ст. трымалі калегіум, заснавальнікам якога быў будучы доктар тэалогіі Андрэй

3 Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis (далей — Codex diplomaticus Vilnensis). Krakow, 1948. T. 1 (1387—1507), Nr. 271. P. 313—317.

4 НГАБ. КМФ-5. Воп. 1. Спр. 1379. Арк. 20.

5 Codex diplomaticus Vilnensis. Nr. 521. P. 626.

6 Камунтавічэне В. Каталіцкія парафіі слонімскага дэканата віленскага біскупства ў XVII ст. // Беларускі гістарычны агляд. 2004. Т. 11. Сш. 1—2. С. 152—154.

Рыбскі. Спробы адкрыцця парафіяльных школ не перапыняліся і ў наступным стагоддзі. Парафіяльная школа дзейнічала прыкладна з 1777 па 1810 гг. у Сталовічах[7]. На пачатку XIX ст. тут выкладаў Ян Гарбацэвіч з Паручына, выпускнік уніяцкай галоўнай віленскай семінарыі. Ён меў ганаровую ступень бакалаўра, а таму, відаць, навучанне ў школе вялося на высокім узроўні. Са жніўня 1814 г. Я. Гарбацэвіч пачаў выконваць святарскія функцыі ў мястэчку Цырын. Некаторыя польскія даследчыкі творчасці Адама Міцкевіча мяркуюць, што вялікі паэт нейкі час да паступлення ў Навагрудскую дамініканскую школу вучыўся ў Сталовіцкай школе, калі прыязджаў разам з сям'ёй у радавое Завоссе. Л. Падгорскі Аколаў даводзіць, што Сталовіцкую школу адкрылі пры ўніяцкім храме, але гэта не так[8]. Школа працавала пры касцёле, а факт выкладання ў ёй уніяцкага святара Яна Гарбацэвіча не пярэчыць гэтаму, бо на той час стасункі паміж каталікамі і ўніятамі былі даволі прыязныя. Няма нічога дзіўнага, што на вакантнае месца настаўніка каталіцкай пачатковай школы быў запрошаны падрыхтаваны да таго ўніяцкі святар. Сталовіцкую школу скончыў і будучы герой нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830-1831 гг. Алаізій Яновіч, капітан 13 уланскага палка, адзначаны залатым крыжам «Virtuti Militari»[9]. Узорам пачатковай каталіцкай школы на Беларусі можа служыць Крошынская парафіяльная школа. Яе адкрыў пробашч Караль Маліноўскі не пазней 1786 г.[10] Школа няспынна дзейнічала да 1832 г. і, як гэта агульнавядома, з гісторыяй школы непарыўна звязана біяграфія яшчэ адной славутасці нашага краю — Паўлюка Багрыма.

Стварэнне школ пачалося ў другой палове XVIII ст. і ўніяцкай царквой. Так, майскай 1753 г. пастановай Навагрудскай кангрэгацыі ўніяцкіх дэканаў (кіраўнікоў дэканатаў), даручалася адкрыць на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна ўніяцкія школы ў Жалезніцы, Мышы і Ясянцы, куды прызначаліся вікарыі. У школах павінны былі вучыць дзецей уніяцкіх святароў, узростам ад 7 да 10 гадоў «чытаць па руска-

7 НГАБ. Ф. 1774. Воп. 1. Спр. 142. Арк. 24.

8 Кэмпфі А. «І з Цырына пробашч прыехаў» (Заўвагі пра стасункі Міцкевіча з уніятамі) // Беларусіка-Albaruthenika: Кн. 2. Мн., 1992. С. 307—311.

9 Гарбачова В.В. Удзельнікі паўстання 1830-1831 гг. на Беларусі: бібліягр. слоўн. Мн., 2006. С. 379.

10 Дубейка В.М. Як нашы продкі адукаванымі людзьмі станавіліся // Памяць: гіст.-дакум. хроніка г. Баранавічы і Баранавіцкага р-на. Мн., 2000. С. 130—131.

славянску»[11]. Школа працавала і пры Вольнаўскім уніяцкім манастыры з сярэдзіны XVIII ст. Аб высокім узроўні навучання ў школе сведчыць той факт, што тут выкладалася нават філасофія і што школу ахвотна наведвалі дзеці як уніятаў, так і каталікаў. Вольнаўскую школу паспяхова закончылі, а пасля паступілі ў Віленскі універсітэт дзеці мясцовага пана Яна Слізня Рафал і Отан Слізні, якія потым сталі вядомымі дзеячамі культуры Літвы, зразумела, у гістарычным разуменні гэтага слова.

Такім чынам, на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна на працягу XV—XVIII стст. назіраецца няспынны адукацыйны працэс моладзі ў царкоўных школах, якія ствараліся пры шмат якіх касцёлах і цэрквах. Несумненна, што навучанне дзяцей вялося пры храмах, нават тады, калі звесткі непасрэдна пра яго адсутнічаюць, а наяўнасць пры храмавых бібліятэках кнігаў «Апостал» і «Псалтыр» — лепшае таму пацверджанне, бо яны выкарыстоўваліся ў якасці навучальных дапаможнікаў. Так, згодна матэрыялаў візітацыі ўніяцкіх цэркваў Навагрудскага і Цырынскага дэканатаў, праведзенай у 1680—1681 гг., у храмавых бібліятэках на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна налічвалася 3 «Апосталы», з іх адзін рукапісны, і 3 «Псалтыры».

Вядома, кнізе ў храме належала асаблівая роля і зразумелыя трапяткія да яе адносіны. У 1490 г. палонкаўскі куратар Пётр склаў фундуш, згодна якога на мясцовы храм перадавалася пэўная сума грошай, нейкую частку якой кіраўнік брацтва вернікаў Алехна Рымша павінен быў пусціць на выраб келіха, таксама яму перадаваўся на захаванне храмавы Імшал, аздоблены каштоўным каменем[12]. Гэта першае пісьмовае сведчанне пра кнігу на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна.

Паступова гэтых сведчанняў рабілася болей. Першыя адносна багатыя звесткі аб праваслаўнай царкве ў вёсцы Вольна мы знаходзім у інвентары маёнтка за 1571 г., складзенага з прычыны сумнага здарэння — смерці князёўны Соф'і Слуцкай. Змяшчаем цалкам тую частку гістарычнага дакумента, пісанага старабеларускай мовай, дзе гаворыцца пра вольнаўскую святыню: «Церков перед двором Рожества Божего. В церкви евангелия напристольная, а апостал, два трефалои, псалтыра, октоих, свечи две великих дворных, воску в них камень; келих цыновы,

11 Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. С.Петербург, 1907. Т. 2 (1701—1839), № 1596. С. 153.
12 Codex diplomaticus Vilnensis. Nr. 368. P. 431.

и што ку нему приналежи — цынове; звоны два; евангелии толковое нет ж чого бы поп мел люд в церкви учить науки и воли Божьи»[13]. Такім чынам, у 1571 г. у храме была багатая на той час бібліятэка богаслужбовых кніг агульнай колькасцю 6 адзінак, якой мог пазайздросціць не адзін гарадскі або местачковы храм. З іншага ж боку, такая акалічнасць не павінна нас здзіўляць, бо маёнткам Вольна валодаў прадстаўнік слыннага праваслаўнага роду Хадкевічаў — Юры, а пасля ягонай смерці ўдава Соф'я Слуцкая, прадстаўніца княжацкага роду, шырока вядомага на Літве не толькі заможнасцю, але і сваёй цвёрдай прыхільнасцю да праваслаўя. Відаць, звычайная вясковая царква набыла кнігі, сярод якіх маглі быць выданні Скарыны і Івана Федаровіча, дзякуючы патронам. Калі мы ўлічым, што пан Рыгор Хадкевіч, уладальнік Заблудаўскай друкарні, дзе працавалі Іван Федаровіч і Пётра Мсціславец, прыходзіўся родным братам Юр'ю Хадкевічу, дык у нас не павінна ўзнікаць сумненняў наконт прысутнасці сярод кніг царкоўнай бібліятэкі заблудаўскіх выданняў, нягледзячы на тое, што з матэрыялаў інвентара гэта не вынікае. Як вядома, у Заблудаве былі надрукаваны «Евангелле вучыцельнае» і «Псалтыр з Часаслоўцам», і апошняя кніга, што была выдадзена ў 1570 г., верагодна, і ёсць упамянутая ў інвентары «Псалтыр». Пазней маёнтак Вольна належаў Яну Гераніму Хадкевічу, графу на Быхаве, Шклове і Мышы. Ад яго старэйшага сына Яна Караля ён перайшоў ва ўласнасць Крыштофа Крыштофавіча Радзівонавіча-Камінскага, навагрудскага падстолія. Ён да вясны 1632 г. скончыў будаўніцтва новага драўлянага храма Святой Тройцы. Фундушавым запісам ад 30 красавіка 1632 г. Радзівонавіч-Камінскі разам з жонкай Аленай Друцкай-Горскай заснавалі пры ім уніяцкі базыльянскі манастыр. Фундатары аздобілі царкву, як сведчыць дакумент, «...золотом, серебром, апаратами, ризами, звонами и книгами и шелякими потребами надали и оздобили есмо абы водлуг канонов отцов светых набоженства церкви греческое, восходнее, ни в чом сакраментов и церемоний не меняючи порадке одправовано, а хвала всесильного Бога не уставала...»[14]. З гэтага фрагмента можна зрабіць наступныя высновы: па-першае, у царкве былі абразы ў каштоўных аздобах

13 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа (далей АСД СЗР). Вильна, 1867. Т. 4. С. 238—240.

14 Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильна, 1880. Т. 1 (1398—1749), № 35. С. 98—101.

у выглядзе срэбных шатаў і залатых карон, якія не толькі праслаўлялі пэўны абраз, але з'яўляліся знакамі просьбы прыхаджан аб літасці, праявай удзячнасці Богу; па-другое, вядомая па інвентары 1571 г. бібліятэка была перададзена базыльянам, варта думаць, ужо ў большай колькасці. Звестак пра колькасць кніг у нас няма. Спашлюся на думку гісторыка Д. Лісейчыкава, які плённа займаецца вывучэннем гісторыі Уніяцкай царквы на Беларусі, які сцвярджае, што бібліятэка гэтага манастыра ў 1821 г. налічвала не менш за 50 асобнікаў, сляды якой губляюцца пасля 1839 г. У 1879 г. у храме было ўсяго дзве кнігі: Евангелле ў металічнай аправе і Евангелле ў аксамітнай аправе[15].

Табліца 1.
Суадносіны рукапісных і друкаваных кніг па храмах Навагрудскай і Цырынскай пратапопій у 1680-1681 гг.

№ п/п	Назва кнігі Назва прыхода	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Жалезніца					1р*		1д*	1д	1д	1д			5
2	Мілавіды													3
3	Лукі					1р	1д		1д	1д				4
4	Н. Мыш		1р			1р			1д	1р	1р	1р	1д	7
5	Пачапава	1д		1д	1д	1р	1д			2д	1д	1р		9
6	Сачыўкі					1д	1д	1д	1р	1д				5
7	Сталовічы		1д	1д		1р			1д	1д		1р		6
8	Чэрніхава					1р			1д					2
9	Ясянец			1р	1д	1р			1д	1д	1р	1р		7
	Усяго кніг	0р 1д	1р 1д	1р 2д	0р 2д	7р 1д	0р 3д	0р 2д	1р 6д	1р 7д	2р 2д	4р 0д	0р 1д	17р 28д

Заўвагі: р — рукапісная кніга, д — друкаваная кніга, 1 — Акафіст, 2 — Актаіх, 3 — Апостал, 4 — Ірмалой, 5 — Евангелле, 6 — Псалтыр, 7 — Паўустаў, 8 — Служэбнік, 9 — Трэбнік, 10 — Трэфалой, 11 — Трыёдзь, 12 — Тэстамент, 13 — разам.

---

15 Описание церквей и приходов Минской епархии, составленное по официально затребованным от причтовь сведений. IX Новогрудский уезд. Мн., 1879. С. 27.

Матэрыялы візітацыі 9 уніяцкіх храмаў, праведзенай у 1680-1681 гг., пераканаўча сведчаць пра наяўнасць пры храмах літаратуры рэлігійнага зместу, усяго 45 адзінак, у тым ліку Акафіст — 1, Актоіх — 1, Апостал — 3, Ірмалой — 2, Евангелле — 8, Псалтыр — 3, Паўустаў — 2, Службоўнік — 7, Трэбнік — 8, Трэфалой — 4, Трыодзь — 4 [16]. Звяртае на сябе ўвагу наяўнасць вялікай колькасці рукапісных асобнікаў, якія складаюць трэцюю частку кніжных фондаў цэркваў у Жалезніцы, Мілавідах, Луках, Новай Мышы, Пачапаве, Сачыўках, Сталовічах, Чэрніхаве і Ясянцы. Найбольшымі бібліятэкамі валодалі цэрквы ў мястэчках Пачапава, дзе ўлічана 9 кніг, Новая Мыш і вёсцы Ясянец — па 7 кніг. Адзначым, што пералічаныя зборы з'яўляліся ўласнасцю пераважна царкоўных устаноў, бо адносна некаторых бібліятэчак, у складзе якіх былі кнігі, што належалі непасрэдна святарам, рабіліся заўвагі. Напрыклад, адносна бібліятэчкі царквы ў Мілавідах, дзе ўлічана толькі тры кніжкі, візітатары падкрэслілі, што яны «з'яўляюцца ўласнасцю святара, нябожчыка Рамана Трахімовіча», «Службоўнік рукапісны самога айца» Яна Антаневіча з Сачывак. Бібліятэка царквы ў Луках таксама належала цалкам айцу Якубу Кудзенічу, а бібліятэка ў Сталовічах складалася напалову з кніг святара Рыгора Савіча[17]. І гэта пасля таго, як Заходняя Беларусь была апустошана матэрыяльна і духоўна вайной 1654—1667 гг. Не было літасці і да цэркваў, якія рабаваліся нараўне з касцёламі. Так, святар Навамышскай царквы не ўтойваючы гаворыць аб разрабаванні храма пад час, як ён кажа, «першай маскоўшчыны»[18]. Святар меў на ўвазе апусташальны паход войскаў Расійскай дзяржавы летам-восенню 1655 г., калі падверглася суцэльнаму вынішчэнню Навагрудчына і Слонімшчына.

16 НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 42042. Арк. 64—87адв.

17 Описание церквей и приходов Минской епархии, составленное по официально затребованным от причтовъ сведений. IX Новогрудский уезд. Мн., 1879. С. 27.

18 НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 42042. Арк. 64—87адв.

Табліца 2

Суадносіны царкоўнаславянскіх і старабеларускіх кніг да польскіх і лацінамоўных кніг па храмах Навагрудскай і Цырынскай пратапопій у 1798 г.

№ п/п	Назва кнігі Назва прыхода	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Адахаўшчына	1	1	1		2			1		1	7
2	Гарадзішча		1			1						2
3	Жалезніца		1		2	1	1		1	1		7
4	Каўпеніца		1	1		1		1	1		1	6
5	Крошын		2			1			1			4
6	В. Лукі	1	1				1		1			4
7	Н. Мыш	1	2	1	1	1		1	1			8
8	Палонка		2		1р	1			1			5
9	Паручын		1 1л			1	1		1			5
10	Пачапава		2				1		1		1	5
11	Сваротва В.		1			1						2
12	Сваротва М.		1			1			1			3
13	Сачыўкі	1	2			1						4
14	Сталовічы	1	1				1	1				5
15	Чэрніхава		2				1					3
16	Ястрабль		1			1	1		1			4
17	Ясянец		1						1			2
	Усяго кніг	5	23/1	2	4	13	7	3	13	1	3	75/19

Заўвагі: р — рукапісная кніга, л — на лацінскай мове, 1 — Актаіх, 2 — Імшал (Службоўнік), 3 — Ірмалой, 4 — Евангелле на старабеларускай і царкоўнаславянскай мовах, 5 — Евангелле на польскай мове, 6 — Евангелле на польскай мове з прамовамі ксяндза Каранеўскага, 7 — Псалтыр, 8 — Трэбнік, 9 — Трэфалой, 10 — Трыёдзь, 11 — разам.

Візітацыя, праведзеная і складзеная ў 1798 г., дае падставы зрабіць цікавыя назіранні. Па-першае, колькасць асяродкаў уніяцкага рэлігійнага культу на тэрыторыі сучаснага Баранавіцкага раёна павялічылася на 50% і дасягнула ў складзе Навагрудскага і Цырынскага дэканатаў 17, у той самы час колькасць рэлігійнай літаратуры павялічылася

толькі на 40% і дасягнула 75 адзінак[19]. За стагоддзе, што мінула пасля візітацыі канца XVII ст., амаль знікаюць рукапісныя кнігі, за выключэннем рукапіснага Евангелля з мястэчка Палонка, «якое не мела пачатку», на якое звярнуў увагу і Я. Калубовіч. Пра рукапіснае Евангелле з Палонкі памятаюць і старажылы: яно захоўвалася ў 30-я гг. не ў самой царкве, а ў царкоўных актывістаў, па палях мела шмат допісаў, у тым ліку і тых, якія тычыліся гісторыі самога мястэчка. Сляды Евангелля губляюцца з канца 30-х гадоў мінулага стагоддзя.

Па-другое, з'яўляецца значны пласт польскамоўнай літаратуры, пераважна Евангелляў агульнай колькасцю 18 адзінак. У царкве ў Паручыне візітатары зафіксавалі адзін лацінамоўны Імшал (Службоўнік). Такім чынам, і на прыкладзе цэркваў сучаснага Баранавіцкага раёна пацвярджаецца заняпад кірылічнага кнігадрукавання, што адбілася на кніжных зборах. Візітатары ў многіх выпадках адзначаюць адносны ўзрост кніг, напрыклад, «Служэбнік стары», «Актоіх друкаваны стары», «Актоіх зусім стары», «Трэбнік стары» і інш. Безумоўна, гэта паказвае, што друкаваная літаратура паходзіць з тых кніжных збораў, што вядомыя нам з візітацыі канца 17 ст.

Аднак лёс гэтых бібліятэк склаўся трагічна. У 1879 г., калі была выдадзена друкам кніга «Описание церквей и приходов Минской епархии. IX Новогрудский уезд», у цэрквах амаль не ўпамінаюцца старадрукі[20]. Старабеларуская кніжная прадукцыя пачала мэтанакіравана канфіскоўвацца і вынішчацца з 1834 г. Так, на працягу 1834—1835 гг., у Жыровічы былі пакліканы да дачы тлумачэнняў за адмову выкарыстоўваць у набажэнствах Службоўнікі маскоўскага друку святары Гедэон Савіч з Каўпеніцы, Ігнат Марціноўскі са Сталовічаў, Фама Гарбацэвіч з Гарадзішча, Іван Шыманскі з Жалезніцы, Іван Пятровіч з Ясянца, Антон Трыкоўскі з Ястрабля і Станіслаў Яноўскі з Пачапава. Уніяцкіх святароў прымушалі даваць распіскі аб благанадзейнасці да Рускай Праваслаўнай Царквы, а тых , хто адмаўляўся гэта рабіць, пазбаўлялі пасадаў і званняў, як тое было зроблена ў адносінах да Фамы Савіча з Каўпеніцы[21]. У сувязі з гэтым фактам, патрэбна паставіцца з даверам да інфармацыі айца Льва Гарошкі, які прывёў прыклад масавага непадпарадкавання святароў

19 АСД СЗР. Вильна, 1903. Т. 13. С. 158—220; Тамсама, Вильна, 1904. Т. 14. С. 116—125.

20 Описание церквей и приходов Минской епархии, составленное по официально затребованным от причтовь сведений. IX Новогрудский уезд. Мн., 1879. С. 26—159.

21 Записки Иосифа Митрополита Литовского. Спб. 1893. С. 153, 188.

Навагрудчыны выконваць загад Сямашкі аб прымусовай здачы богаслужбовых кніг, за што многа святароў былі пакараны годам манастырскай турмы[22]. Безумоўна, рэлігійная літаратура пачала больш актыўна адбірацца з ужытку пасля ліквідавання Уніяцкай царквы. Сямашка не таіў інфармацыі пра сістэматычнае вынішчэнне, у тым ліку пра публічнае паленне старых кніг. Няма сумнення ў тым, што ў Жыровічах былі знішчаны многія кнігі, што паходзяць з кніжных царкоўных бібліятэчак сучаснага Баранавіцкага раёна. У час напісання хроніка-дакументальнай кнігі «Памяць Баранавіцкага раёна і г. Баранавічы» намі была зроблена спроба ўліку старадрукаў, але такіх у цэрквах Баранавіцкага раёна не знайшлося, акрамя Вялікалуцкай царквы, дзе нам пашчасціла сфатаграфаваць выданне пачаеўскага друку. Здзіўляе ў гэтым аспекце адно: беднасць рэлігійнай літаратуры ў цэрквах у сярэдзіне XIX ст., нягледзячы на масавы яе завоз з тэрыторыі Расіі, дзе кнігадрукаванне знаходзілася на высокім узроўні.

Не менш трагічна склаўся лёс і бібліятэк касцёлаў Баранавіцкага раёна. Вядомы факт гвалтоўнага захопу маёмасці касцёла ў Ішкалдзі, пасля яго закрыцця ў 1867 г. Святар А. Стэцко спрабаваў у судовым парадку вярнуць маёмасць, у тым ліку і кнігі, якія захапіў праваслаўны поп І. Ражановіч. На пачатку XIX ст. у бібліятэках каталіцкіх касцёлаў налічвалася кніг: у Гарадзішчы — 9, Задзвеі — 6, Крошыне — 11, Новай Мышы — 16[23].

Падсумоўваючы сказанае, можам канстатаваць наяўнасць багатай рэгіянальнай храмавай кніжнай культуры, якая развівалася ў рэчышчы тых працэсаў, якія разгортваліся на Беларусі на працягу XVI—XIX стст. Гэты артыкул, спадзяемся, пакладзе пачатак больш дэталёваму вывучэнню стану кніжных фондаў у Баранавіцкім раёне, як духоўных устаноў, так і тых, што належалі свецкім асобам.

22 Калубовіч Я. Крокі гісторыі. Беласток-Вільня-Менск, 1993. С. 191.

23 Дубейка В.М. Як нашы продкі адукаванымі людзьмі станавіліся // Памяць: гіст.-дакум. хроніка г. Баранавічы і Баранавіцкага р-на. Мн., 2000. С. 132.

Праневіч Г. М.

Берасце і Літоўскі Статут 1588 г.: нараджэнне маніфеста свабоды

Патрэбы духоўна-гістарычнай самаідэнтыфікацыі, аднаўлення ў поўным аб'ёме гістарычнай памяці, спазнання ўласнай нацыянальнай ментальнасці прымушаюць сёння больш пільна і ўважліва ставіцца да падзей і фактаў нашай даўнейшай гісторыі — асабліва да тых яе культурна-цывілізацыйных чыннікаў, якія выходзяць за рамкі звужанай, прыстасаванай да патрэб сацыялістычнай ідэалогіі канцэпцыі сацыяльнага этнагенезу беларусаў як выключна сялянскай нацыі.

Сярод іх важнае месца належыць асэнсаванню ідэалагічных, юрыдычна-прававых, маральна-этычных аспектаў грамадзянска-палітычнага і духоўна-культурнага ўкладу жыцця вышэйшых шляхецка-арыстакратычных колаў і ўрбанізаваных слаёў насельніцтва ВКЛ, адлюстраваных у юрыдычна-прававых дакументах ВКЛ XV—XVII стст. кшталту палажэнняў артыкулаў Магдэбургскага права, Літоўскіх Статутаў ВКЛ рэдакцый 1529, 1566 і 1588 гг. і інш.

Змест, абставіны з'яўлення на свет і барацьба за легітымізацыю і ўвядзенне ў дзеянне трэцяй рэдакцыі Літоўскага Статута (1588 г.), заключным акордам да якога стала напісанне ў Берасці падканцлерам ВКЛ Львом Сапегам дзвюх выдатных публіцыстычных прадмоў, якраз і з'ўляецца адной з такіх ключавых тэм, якая, апроч іншага, самым

непасрэдным чынам звязвае гэты дакумент найвялікшай гістарычнай і духоўна-мастацкай вартасці з Берасцем.

Пры больш дэталёвым разглядзе факт гэты зусім не здаецца выпадковым. Больш за тое, — успрымаецца як заканамерны ў святле цэлага шэрагу агульнаеўрапейскіх працэсаў геапалітычнага, грамадска-палітычнага характару і прыватных акалічнасцяў, звязаных з Сапегамі і іхняй роляй у грамадска-палітычнай гісторыі горада і ВКЛ на працягу XV—XVII стст.

Па-першае, Берасце і Берасцейшчына — ключавы для будучага канцлера біяграфічны і духоўна-гістарычны топас, які непасрэдна спрычыніўся да яго палітычнай і творчай біяграфіі, а таксама імклівага ўзлёту і ўзвышэння як палітыка і выдатнага дзяржаўнага дзеяча ВКЛ.

Пачнем з таго, што свой легендарны радавод Сапегі, як вядома, выводзілі ад Гедымінавічаў, лічылі сябе нашчадкамі пінскага князя Нарымонта Гедымінавіча[1]. Кодань, каля Берасця, і Ружаны — у суседнім, Навагрудскім ваяводстве, на мяжы з Берасцейскім — сталі апорнымі для Багдана і Івана Сямёнавічаў — пачынальнікаў дзвюх галоўных ліній сапежанскага роду — чарэйска-ружанскай і каданьскай. Іван Сямёнавіч у 1513—1517 гг. займаў пасаду ваяводы падляшска-берасцейскага і меў у Берасці свой ваяводскі двор. Іван, сын Багдана Сямёнавіча, знаходзіўся на гэтай жа пасадзе ажно 12 гадоў — з 1529 па 1541 г. Традыцыю прадоўжыў і сын Івана Сямёнавіча — Павел, які займаў двор ваяводы падляшскага ў Берасці на працягу 1556—58 гг. Паводле звестак, якія прыводзіць М. Шкялёнак, старастам дарагічынскім і ваяводам падляшскім некаторы час быў таксама бацька Льва Сапегі, прадаўжальнік старэйшай чарэйска-ружанскай лініі роду Іван Іванавіч Сапега[2]. Калі зыходзіць з таго, што бацька Л. Сапегі памёр у 1580 годзе, а апошнім ваяводам падляшскім да захопу і далучэння Падляшша да польскай Кароны быў В. Тышкевіч (1558—1569 гг.), дык выходзіць на тое, што пасаду ваяводы падляшскага бацька Л. Сапегі мог займаць толькі ў перыяд з 1541 па 1556 г., хутчэй за ўсё, пасля смерці свайго бацькі Івана Багданавіча Сапегі (1546 г.). Трэба адзначыць, што доўгія гады шматлікія дзяржаўныя і земскія пасады ў Берасці і Падляшска-Берасцейскім ваяводстве займалі таксама

1 Грыцкевіч А. Сапегі // Энцыклапедыя гіст. Беларусі : у 6 т. — Мн., 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 223.

2 Шкялёнак М. Леў Сапега // Спадчына. 1991. № 1. С. 59.

некаторыя іншыя, менш вядомыя, прадстаўнікі роду Сапегаў. Так, з «Апісання староства Берасцейскага 1566 года» вядома, што каралеўскім рэвізорам на Падляшшы, адказным за ўлік земляў і маёмасці, плацяжы і падаткі, доўгі час быў нехта Іван Сапега, а «потомъ за недоконченемъ через него по смерты его <...> тое постановене и ревизея во всем том старостве докончоно и постановено естъ черезъ <...> Дмытрея Сопеги, ревизора его кр. мл. на Подляшу (відаць, сына ранейшага рэвізора Івана Сапегі — Г.П.)»[3].

Такім чынам, эканамічныя і палітычныя інтарэсы роду Сапегаў на працягу доўгага часу былі цесна звязаны з Падляшска-Берасцейскім ваяводствам і яго абодвума цэнтрамі — Берасцем і Дарагічынам. Таму зусім не дзівіць, што, займаючы высокія службовыя пасады ў дзяржаве (вялікага пісара (1584), падканцлера (1585), а з 1589 г. канцлера ВКЛ), якія патрабавалі, апроч іншага, шчыльных і частых палітычных кантактаў з каралём і польскай дзяржаўна-палітычнай элітай, сын колішняга дарагічынскага старасты Івана Сапегі і Багданы Друцкай-Сакалінскай глыбока пусціў свае карані менавіта ў Берасцейскую зямлю, якая на доўгія гады стане новым сямейным прытулкам і ўдзячным месцам жыцця, працы і адпачынку для актыўнай і дзейнай натуры выдатнага палітыка, дзяржаўнага дзеяча і дыпламата, шчодра адоранага яшчэ і бліскучым літаратурным талентам.

Ружанскі маёнтак, які Леў Сапега ў 1598 годзе, на піку сваёй палітычнай кар'еры, выкупіў у Барташа Брухальскага, стане галоўнай рэзідэнцыяй канцлера. Тут, у пачатку XVII стагоддзя, ён збудуе для сябе і сваёй сям'і новы двухпавярховы палац з шыкоўнай банкетнай гасцявой залай, вялікай бібліятэкай і архівам, у якім будзе прымаць самых высокіх гасцей і нават асобаў каралеўскай крыві.

Месца для рэзідэнцыі было выбрана выключна ўдала і рацыянальна: праз Ружану пралягаў найбольш зручны і кароткі шлях да абедзвюх сталіц Рэчы Паспалітай — Вільні і Варшавы, — паміж якімі найчасцей даводзілася курсіраваць канцлеру. Адсюль таксама было зручна дабірацца да Нясвіжскай рэзідэнцыі Радзівілаў, на двары якіх з сямігадовага ўзросту выхоўваўся будучы канцлер, трывалы палітычны саюз з якімі забяспечыў пасля маладому арыстакрату ўзыходжанне да вяршынь

3 Описаніе староства Берестейскаго1566 года // Документы Московского архива министерства Юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. М., 1897. Т. 1. С. 205.

палітычнай улады ў ВКЛ. І ўжо зусім рукой падаць было да Берасця — найбольш значнага пасля Вільні эканамічнага і дзяржаўна-палітычнага цэнтра дзяржавы, дзе часта адбываліся соймы і канфедэрацыі, царкоўныя сіноды і дыпламатычныя сустрэчы.

Другое важнейшае значэнне Берасця як нефармальнай сталіцы ВКЛ заключалася ў тым, што менавіта адсюль вёўся наўпроставы дыялог з польскай Каронай і Захадам наогул. Тут выпрабоўвалася мадэль новага тыпу еўрапейскай культуры, заснаваная на сінтэзе гуманістычных здабыткаў Захаду і Усходу, Поўдня і Поўначы. Адначасна з гэтым патрыятычнымі сіламі краіны вёўся пошук дзейсных спосабаў умацавання незалежнасці і суверэннасці дзяржавы, якая пад уплывам магутных цэнтрабежных тэндэнцый з Захаду і Усходу, з боку Польшчы і Масковіі, каталіцызму і праваслаўя паступова страчвала сваю ранейшую ваенна-палітычную моц, рэлігійна-культурную тоеснасць і нацыянальна-этнічную кансалідаванасць, што пагражала самому існаванню Княства. Процістаяць гэтым тэндэнцыям, прыдаць ім «зваротны ход», прымусіць працаваць на ўмацаванне дзяржавы імкнулася частка магнатэрскай эліты ВКЛ, у прыватнасці, Радзівілы і іх паслядоўнікі магнаты Хадкевічы, Сапегі, Глебавічы, Валовічы і інш., імкнуліся разгарнуць краіну на паўночны Захад Еўропы, абраўшы ў якасці ідэалагічнай асновы новага палітычнага курсу пратэстантызм у форме папулярнага ў Швейцарыі і балта-скандынаўскіх краінах кальвінізму.

Канкрэтным вынікам гэтай палітыкі стала заснаванне Мікалаем Радзівілам Чорным і ягоным стрыечным братам Мікалаем Радзівілам Рудым шматлікіх кальвінскіх Збораў і школ, дзе прапагандавалася новае веравучэнне, а таксама заснаванне ў Берасці і Нясвіжы друкарняў лацінскага і кірылічнага шрыфту.

У задачу першай з іх, заснаванай у 1553 г. у Берасці Бернардам Ваяводкам, а таксама пазнейшых друкарняў Станіслава Мурмеліуса (1558—1560-я гг.) і асабліва Кіпрыяна Базыліка (Cyprian Bazylik, 1566—1570) уваходзіла выданне разнастайнай рэлігійнай (кальвінскага напрамку) і свецкай літаратуры гуманістычна-рэфармацыйнага характару на польскай і лацінскай мовах, адрасаванай пераважна магнатэрска-шляхецкай эліце і каталіцкаму насельніцтву Княства.

Тады важнейшай задачай Нясвіжскай друкарні С. Буднага, М. Кавячынскага і Л. Крышкоўскага было: транслiраваць здабыткі гуманістычна-рэфармацыйнай культуры Захаду і новага веравучэння на вернікаў

праваслаўнага абраду, звязаных з старажытнарускай культурнай традыцыяй, арыентаваных на кірылічнае пісьменства і родную мову.

У гэтым праекце Берасцю, зыходзячы з яго памежнага становішча на мяжы Кароны і ВКЛ, адводзілася роля своеасаблівага маста паміж Усходам і Захадам. Як адзначаў М.В. Доўнар-Запольскі, «Берасце было тымі варотамі, праз якія Беларусь уступала ў дачыненні з Польшчай і паўднёвай Германіяй. На гэтым шляху Кракаў, Познань, і асабліва Люблін у XVI ст. набылі вялікае значэнне»[4]. Адпаведна сваёй новай ролі ў другой палове XVI ст. істотна вырасла не толькі палітыка-эканамічнае, але і культурна-цывілізацыйнае значэнне Берасця як своеасаблівага рэцыпіента і рэтранслятара заходніх уплываў. Падобна да таго, як Кракаў у канцы XV— пачатку XVI стст. стаў перадавым фарпостам і асноўным рэтранслятарам беларускай рэнесансавай культуры на еўрапейскім Захадзе, што выявілася ў закладцы ў Кракаве Ш. Фіёлем і ягонымі славянскімі памочнікамі Гаўрылам, Богушам і Янам на сродкі магнатаў Гаштольдаў, Солтанаў і Сапегаў друкарні кірылаўскага друку, у з'яўленні выдавецкага праекта «Бібліі рускай» Ф. Скарыны, узнікненні ў сталіцы польскага каралеўства магутнага ўсходнеславянскага вогнішча новалацінскай паэзіі і інш., Берасце стала першым такім рэпрэзентантам і папулярызатарам у ВКЛ і на еўрапейскім Усходзе польскай і ўвогуле заходняй гуманістычна-рэфармацыйнай культуры.

Тут, у 1553 г., з ініцыятывы і на сродкі М. Радзівіла Чорнага, выхадцам з Кракава Бернардам Ваяводкам была закладзена першая на землях Беларусі і ВКЛ друкарня лацінскага шрыфту. Прыгадаем, што росквіт друкарскай справы ў Берасці прыпаў на гады навучання Л. Сапегі на нясвіжскім двары М. Радзівіла Чорнага, а пасля ў Ляйпцыгскім універсітэце ў Германіі, калі з друкарні Цыпрыяна Базыліка выйшлі польскамоўная пратэстанцкая Радзівілаўская Біблія (1563 г.), а таксама каля 40 іншых выданняў на польскай і лацінскай мовах. Абсальвент Кракаўскай Акадэміі, кальвініст паводле веравызнання, заангажаваны да працы на нясвіжскім двары Радзівілаў спачатку як арганізатар музычнай капэлы, а пасля ў якасці кіраўніка Берасцейскай друкарні, Кіпрыян Базылік праявіў сябе не толькі як таленавіты музыка і выдатны друкар, але як арыгінальны паэт і перакладчык, погляды якога вызначаліся дэмакратызмам і свабодамыснасцю. Яму прыпісваецца аўтарства такіх

4 Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. Мн., 2003. С. 229.

антыкаталіцкіх твораў, як сатырычная паэма «Пратэй, або Пярэварацень» (1564 г.), алегорыя «Працэс чарцей супраць людскога роду» (1570 г.). Пра гэта сведчаць і ягонае творчае супрацоўніцтва з вядомым філосафам А. Валанам, з якім яны разам пераклалі з лаціны на польскую мову «Гісторыю жорсткіх ганенняў царквы боскай» (1567 г.). Акрамя гэтага, К. Базыліку належаць пераклады на польскую мову выдатнага палітычнага трактата Андрэя Фрыча Маджэўскага «Аб выпраўленні Рэчы Паспалітай» (Лоск, 1577), М. Олаха «Пра Атылу, караля вугорскага» (Кракаў, 1574), а таксама твора М. Барлетыуса пра героя вайны супраць туркаў Г. Скандэрбега «Гісторыя аб жыцці і выдатных справах Ежы Кастрыёта, якога па-простаму Скандэрбегам празываюць» (Берасце, 1569).

Каб ацаніць маштаб асобы і характар грамадскіх ідэалаў і памкненняў К. Базыліка, дастаткова працытаваць словы з напісанага ім да апошняга твора прысвячэння серадзкаму ваяводзе Альбрэхту Ласкаму і прадмовы да перакладу, у якіх К. Базылік, ставячы подзвіг Скандэрбега, героя вызваленчай барацьбой балканскіх народаў супраць турэцкай няволі, у прыклад рыцарскай шляхце Рэчы Паспалітай, уздымаецца да сапраўднага хваласпеву ў гонар свабоды як вышэйшай Боскай і чалавечай цноты: «Калі Бог пажадаў адарыць сваё стварэнне чалавека найвялікшай з усіх каштоўнасцей свету, ён абраў для гэтага свабоду». І яшчэ адна цытата з прадмовы К. Базыліка: «Няхай пахваляюцца вучоныя італьянцы навукамі, якія даўно там квітнеюць, багатымі зборамі пладоў, якія тут не растуць; няхай пахваляецца ганарлівы немец і ўмелы фландр рознымі тонкімі рамёствамі, няхай пахваляецца багаты француз багаццем і незлічонымі даходамі, няхай пахваляецца доблесны венгр і імклівы мужны іспанец усім тым, што ўзвышае іх над іншымі народамі. Не могуць яны пахваліцца тымі вольнасцямі, якімі ганарыцца Польшча»[5].

Такім чынам, Леў Сапега з «маладых пазногцяў» аказаўся ў самым эпіцэнтры, на вастрыі новых палітычных і культурных тэндэнцый, новай палітыкі дзяржавы, асновы якой заклаў ягоны апякун, тагачасны канцлер ВКЛ і віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны. Ідэалы свабоды і гуманістычнай павагі да чалавечай асобы, рэлігійна-культурнай

5 Цыт. паводле артыкула Івановай Л.С. Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджванні Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім, змешчаным у гэтым выданні (с. 181).

талерантнасці, нацыянальна-дзяржаўнага патрыятызму і палітычнай незалежнасці ВКЛ сталі асноўным зместам адукацыі, выхавання і духоўных памкненняў будучага канцлера.

Значны ўплыў на фарміраванне асобы Л. Сапегі, яго філасофскіх, грамадска-палітычных і юрыдычна-прававых поглядаў аказалі таксама такія выданні берасцейскіх друкарняў, як «Артыкулы права магдэбургскага» і «Судовы працэс» (1560) Б. Граіцкага, перакладзены К. Базылікам знакаміты трактат Андрэя Фрыча Маджэўскага «Аб выпраўленні Рэчы Паспалітай» (Кракаў, 1577 г.), а таксама патрыятычны палітычны трактат віленскага войта і вядомага ў Еўропе доктара права Аўгустына Ротундуса «Размова Паляка з Літвінам» (каля 1564 г.), аўтар якога ў вострай палеміцы з С. Ажахоўскім, прыхільнікам ідэі інкарпарацыі ВКЛ у склад Польскага Каралеўства, адстойваў суверэнітэт і годнасць ВКЛ як вольнай, незалежнай і дэмакратычнай дзяржавы[6].

Гэта былі кнігі, якія фарміравалі духоўнае аблічча юнага Сапегі, які ў гэты час падрастаў і набіраўся сіл на Нясвіжскім двары Радзівілаў, спасцігаў навукі ў сценах Ляйпцыгскага універсітэта ў Нямеччыне, выбіраў свой шлях і жыццёвую дарогу, каб з найбольшай карысцю паслужыць сваёй Айчыне, якая адстойвала сваю свабоду і незалежнасць у крывавах бітвах Лівонскай вайны з самадзяржаўна-дэспатычнай Масковіяй Івана IV Грознага.

Мяркуем, што да зместу гэтых і іншых выданняў берасцейскіх друкарняў, а таксама прац і арыгінальных твораў берасцейскіх друкароў Л. Сапега неаднойчы звяртаўся і пазней, на працягу ўсёй сваёй палітычнай кар'еры. Багаж набытых ідэй і ведаў шырока выкарыстоўваў падканцлер і ў сваёй практычнай палітычнай дзейнасці, звязанай з публічнай юрыдычна-прававой абаронай патрыятычнымі сіламі краіны дзяржаўна-палітычнага суверэнітэту ВКЛ, істотна падарванага несправядлівымі ўмовамі Люблінскай уніі 1569 года; у прыватнасці, пры рэдагаванні ім Літоўскага Статута 1588 г. і падрыхтоўцы яго да друку.

Вядома, што ўзначаліўшы соймавую камісію па падрыхтоўцы новай рэдакцыі Статута, якая павінна была прывесці ўсё заканадаўства ВКЛ у адпаведнасць з палажэннямі Люблінскай уніі, ён фактычна праігнараваў рашэнні Люблінскага сойма 1569 г., стварыўшы на аснове і ў пра-

6 Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. Мн., 1998. С. 71—79.

цяг традыцый Статута 1566 г. новы Звод законаў, якім замацоўваліся нацыянальна-дзяржаўны суверэнітэт і ствараліся юрыдычна-прававыя гарантыі існавання і развіцця Вялікага княства Літоўскага як незалежнай прававой дзяржавы.

Паны-рада і Канцылярыя ВКЛ шукалі дзейсныя спосабы абароны сваёй дзяржавы ад інкарпарыцыі і паглынання яе Польшчай, умацоўваючы самадзельныя, аўтаномныя формы гаспадарання і грамадска-палітычнага жыцця краіны. Гэтым мэтам як найлепш адпавядала стварэнне новай рэдакцыі Статута, якім дзяржава цалкам аднаўляла б свой палітычны суверэнітэт. Гэтак жа было і з выбарамі новага караля: Літва меркавала аддаць свой голас таму з кандыдатаў на трон Рэчы Паспалітай, хто згодзіцца з ліцвінскімі ўмовамі і зацвердзіць новы Статут.

Умела выкарыстоўваючы палітычныя цяжкасці Жыгімонта III Вазы, які змагаўся з аўстрыйскім эрцгерцагам Максімільянам Габсбургам за трон караля Рэчы Паспалітай, Л. Сапега з сваімі аднадумцамі і прыхільнікамі дабіліся ад манарха падпісання, а затым увядзення ў дзеянне новага Статута, артыкулы якога аднаўлялі працу вышэйшага заканадаўчага органа краіны — Сойму, забаранялі замежнікам набываць землі, займаць дзяржаўныя, духоўныя і свецкія пасады, выбірацца ў суды і органы мясцовага самакіравання, а ў дадатак істотна абмяжоўвалі правы самога манарха.

«И то есть наша вольность, — пісаў Л. Сапега ў «Звароце да ўсіх станаў Вялікага княства Літоўскага», надрукаваным у якасці прадмовы да выдадзенага ім на ўласныя сродкі Статута 1588 г., — которою се мы межи иншыми народами хрестиянскими хвалим же пана, ижбы водле воли своее, а не водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учстивое, так живота и маетности волно уживаем. <…> А если которому народу встыд своих прав не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаные маем и кождого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем»[7].

Пад бліскучымі публіцыстычнымі прадмовамі-зваротамі Л. Сапегі да новаабранага караля Рэчы Паспалітай Жыгімонта III Вазы і ўсіх станаў Вялікага княства Літоўскага, прасякнутымі ідэямі свабоды чалаве-

---

7 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 : Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мн. : БелСЭ, 1989. С. 47—48.

чай асобы і вяршэнства закона ў жыцці грамадства, пафасам барацьбы супраць рабства і тыраніі ўладароў, якімі канцлер завяршаў у Берасці сваю працу над трэцяй рэдакцыяй Літоўскага Статута 1588 г., стаіць уласнаручны подпіс Л. Сапегі з дакладна абазначанымі месцам і датай з'яўлення дакумента: «Писан у Берестью лета от нароженья сына Божьего 1588 месяца декабря, 1 дня.»[8]

Вучоных цікавіць, дзе канкрэтна ў Старым Берасці (паводле яго колішняй тапаграфіі) маглі быць напісаны знакамітыя радкі Сапегавых прадмоў да Літоўскага Статута 1588 г., для стварэння якіх, безумоўна, патрэбен быў і час, і бібліятэка, і сталы прытулак у горадзе, неабходныя для плённай творчай працы.

Тое, што Л. Сапега, па прыкладзе некаторых іншых высокапастаўленых магнатаў ВКЛ кшталту князя К. Астрожскага, меў у горадзе нейкую нерухомую маёмасць — уласны заезджы двор, дом ці палацык — практычна не выклікае сумнення: даўнія і сталыя сувязі Сапегаў з Берасцейшчынай і Падляшшам, дзе яны мелі шматлікія ўладанні, а таксама дзяржаўныя абавязкі Л. Сапегі як вялікага пісара, а пасля і падканцлера ВКЛ, адказнага за дыпламатыю і знешнюю палітыку дзяржавы, выключаюць нейкі іншы адказ.

Некаторымі даследчыкамі выказваліся меркаванні, што палацык Л. Сапегі месціўся ў Старым горадзе, на рагу вуліц Пясецкая і Кракаўская[9]. Аднак пры бліжэйшым разглядзе высветлілася, што ў якасці рэзідэнцыі Л. Сапегі разглядалася пазначаная ў «Апісанні Берасцейскага староства 1566 года» колішняя сціплая сядзіба ў Берасці каралеўскага рэвізора Дзмітрыя Сапегі плошчай 1½ прута (прыкладна 35 м кв — Г.П.), якая, па-першае, належала зусім іншай асобе, а, па-другое, (нават калі б Л. Сапега пазней стаў яе ўладальнікам) наўрад ці магла выкарыстоўвацца ім у якасці рэзідэнцыі, улічваючы амбіцыі магната і высокі дзяржаўны статус падканцлера ВКЛ.

Значна большую цікавасць уяўляе апублікаваны І. Лаўроўскай рэестр земляў, ахвяраваных канвенту св. Брыгіты на працягу 1632—1691 гг., у якім пад 1584 годам значыцца дом у Берасці, уласнікам якога называ-

---

8 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 : Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мн. : БелСЭ, 1989. С. 45.

9 Гл. рэдакцыйныя ўключэнні І. Лаўроўскай ў артыкуле: Праневіч Г. Вялікі Канцлер Вялікага Княства // Брестский курьер. 2003. 20 — 26 ноября. С. 9.

еццa «пісар ВКЛ»[10]. Паколькі ж сам канвент св. Брыгіты быў заснаваны пазней, у пачатку XVII ст., і, адпаведна, само ахвяраванне магло быць зроблена не раней гэтага часу, дык можна меркаваць, што пазначаны ў рэестры 1584 г. — гэта, хутчэй за ўсё, год набыцця дома ва ўласнасць самім ахвярадаўцам, у якім не без падстаў можна падазраваць менавіта Льва Сапегу, які з 1581—га па 1585 г. займаў пасаду вялікага пісара ВКЛ, і, безумоўна, меў патрэбу ва ўласным доме ў Берасці.

Такім чынам, Л. Сапегу на працягу доўгіх гадоў трывала лучыла з Берасцем не толькі даўняя сямейна-родавая традыцыя, але найперш службовыя абавязкі вялікага пісара і падканцлера ВКЛ, якія вымагалі частых і доўгіх падарожжаў за межы дзяржавы. Бо вялікім пісарам ВКЛ, як людзям добра абазнаным у дзяржаўных справах, адукаваным юрыстам і знаўцам моў, часта даручаліся пасольствы да замежных двароў. У той час як канцлеры і падканцлеры традыцыйна займаліся знешнімі сувязямі дзяржавы з Масковіяй і Польшчай. У абавязкі апошніх уваходзіла таксама пастаянная (па паўгода на кожнага) прысутнасць пры каралеўскім двары[11]. Гораду, такім чынам, выпала місія перадавога фарпосту Вялікага княства Літоўскага на галоўным накірунку яго знешняй палітыкі і дачыненняў з асноўным сваім партнёрам-супернікам — Польскай Каронай. Як правіла, з Берасця, дзе канцэнтраваўся ток высокага палітычнага напружання, што ішоў з Вільні і Нясвіжа, і распачынаў падканцлер свой няпросты дыялог-палеміку з саюзнікам. Удзел Літвы і літвінскіх паслоў у элекцыйным сейме, які праходзіў 30 чэрвеня 1587 г. паблізу Варшавы, барацьба за тое, каб новы манарх вярнуў незаконна адабраныя ад дзяржавы землі Падляшша, Падолля і Кіеўшчыны, прызнаў новы Статут, якім адмяняліся ўсе артыкулы Люблінскай уніі, скіраваныя на скасаванне незалежнасці ВКЛ, патрабавалі ад падканцлера пастаяннай прысутнасці паблізу асноўнага тэатра палітычных дзеяў. Тым больш, што Леў Сапега, як старшыня соймавай камісіі, непасрэдна ўдзельнічаў у завяршэнні працы над новым Статутам і ў палітычных перамовах з Жыгімонтам III Вазам аб яго зацвярджэнні і ўвядзенні ў дзеянне. Берасце, як найлепш, падыходзіла для выканання гэтай задачы. Тут ён спыняўся перад сваімі пастаяннымі раз'ездамі і ваяжамі ў Польшчу, да каралеўскіх рэзідэнцый

10 Лаўроўская І. Ахвярадаўцы і ахвяраваньні ў Берасьці Літоўскім // ARCHE Пачатак. 2008. № 7—8. С. 693.

11 Góralski Z. Urzędy i godnośći w dawnnej Polsce. Warszawa, 1998. S. 83, 86, 88, 116.

у Кракаве і Варшаве, на сеймы і дыпламатычныя сустрэчы. Тут праводзіў апошнія сустрэчы і палітычныя кансультацыі, атрымоўваў неабходную інфармацыю, абдумваў свае выступленні і заявы, рыхтаваў дакументы, вёў дыпламатычную перапіску і г.д.

У гэтай барацьбе-супрацьстаянні Л. Сапега несумненна абапіраўся не толькі на матэрыяльныя і палітычныя рэсурсы, але і на духоўна-культурны патэнцыял Берасця як буйнога ваяводскага цэнтра і аднаго з галоўных гарадоў Вялікага княства Літоўскага, падпітваўся вольналюбівым духам горада і яго жыхароў, выхаваных у Магдэбургскім праве, прывілей на якое горад атрымаў у 1390 годзе, адразу ўслед за Вільняй. Галоўнае ж, што рабіла гараджан аднадумцамі і прыхільнікамі Вялікага Канцлера, заключалася ў тым, што іх светапогляд, грамадска-палітычныя настроі і ідэалы, як і яго ўласныя, таксама фарміраваліся пад уплывам свабодалюбівых ідэй К. Базыліка і А. Волана, А. Ротундуса і А.Ф. Маджэўскага, Паўла з Бжэзіна і М. Барлетыуса, кнігі якіх выходзілі з-пад варштатаў брэсцкіх друкарняў і, безумоўна, уплывалі на духоўную атмасферу Берасця і яго жыхароў.

Не выклікае сумнення, што ў асабістым кнігазборы Л. Сапегі былі выданні берасцейскіх друкарняў. Неабходныя канцлеру для працы над прадмовамі кнігі можна было знайсці таксама ў багатых бібліятэках берасцейскіх манастыроў і пратэстанцкіх Збораў і прыватных кнігазборах заможных гараджан.

Такім чынам, у Сапегавым «Звароце да ўсіх станаў Вялікага княства Літоўскага», дзе свабода і незалежнасць абвешчаны вышэйшай каштоўнасцю і цнотай чалавечага жыцця, можна выразна адчуць не толькі водгук ідэй К. Базыліка, А. Волана ці А. Ротундуса, але і салідарны голас грамадзян Берасця: «Обачывали то усих веков люди мудрые, же в каждой речы посполитой чоловеку почтивому ничого не маеть быти дорожшого над вольность. А неволею так се маеть гыдити, же не только скарбами, але и смертью ее од себе отганяти есть повинен. А прото люди почтивые не только маетности, але и горл своих против кождому неприятелю выносити не жалують, абы под их окрутное опанованье не приходили, а з волности своее будучи злуплени, водлуг воли и мысли их яко невольники не мусели жити»[12].

12 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 : Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. — Мн. : БелСЭ, 1989. С. 47.

Статут 1588 г. засведчыў найвышэйшы духоўна-творчы ўзлёт Л. Сапегі як палітыка і творцы. За свабодалюбным зместам напісаных падканцлерам у Берасці публіцыстычных прадмоў і гуманізмам юрыдычна-прававых артыкулаў Літоўскага Статута 1588 г. стаяць не толькі шматгадовая руплівая праца выдатных тагачасных палітыкаў, прававедаў і філосафаў, такіх як канцлеры ВКЛ Крыштаф Радзівіл і Астафей Валовіч, віленскі войт і доктар права Ротундус і інш., але глыбокія веды, асабісты духоўны вопыт і ідэйныя перакананні самога Л. Сапегі, узбагачаныя патрыятычнымі ідэямі такіх айчынных філосафаў і рэфарматараў, як Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі, А. Волан і інш.

Назіранні за прадмовамі Л. Сапегі і зместам артыкулаў Літоўскага Статута 1588 г. сведчаць, што Леў Сапега схіляўся ў сваёй творчасці да мастацкага сінтэзу розных традыцый, імкнучыся да творчага абагульнення перадавых грамадска-палітычных і філасофскіх ідэй свайго часу, выпрацаваных еўрапейскімі гуманістамі і айчыннымі мысліцелямі, а ў сваім шляхецкім лібералізме, сантыментах і спагадзе да селяніна і людзей простых аказаўся найбольш блізкі да таго грамадзянскага і чалавечага тыпажу, які прадстаўлялі ў літаратуры эпохі Рэнесансу і Рэфармацыі Францыск Скарына, Андрэй Волан, а ў польскай — выдатны публіцыст і палітычны дзеяч Андрэй Фрыч Маджэўскі.

Навукова-публіцыстычная спадчына апошняга надзвычай імпанавала Л. Сапегу сваёй тэорыяй арыстакратычна-шляхецкага патэрналізму, бацькоўскай апекі і дапамогі сялянам з боку феадалаў, таксама ідэямі гуманізацыі адносін і прымірэння паміж станамі ў імя грамадзянскага міру і ўнутранага спакою ў дзяржаве, якія А.Ф. Маджэўскі выклаў у сваёй славутай кнізе «Аб выпраўленні Рэчы Паспалітай».

Як піша Казімір Лепшы, «А.Ф. Маджэўскі асцерагаўся грамадскага перавароту, які б узбунтаваў і вызваліў масы сялян і гарадскога плебсу, і хацеў унікнуць у яго праз зняцце напружанага супрацьстаяння на вёсцы. А для гэтага нагадваў феадалам, каб змянілі свае адносіны да селяніна, даводзячы ім, што «не павінна быць ніякага адрознення паміж бацькам і добрым панам», спадзеючыся, што маральна-этычныя аргументы ў выніку пераканаюць феадалаў адмовіцца ад іх палітыкі ўціску і эксплуатацыі»[13].

13 Lepszy K. Andrzej Frycz Modrzewski. Warszawa, 1954. S. 60.

Ліберальныя ідэі А.Ф. Маджэўскага мелі вялікі розгалас у Рэчы Паспалітай, але найбольш — у Літве, дзе іх падтрымлівалі такія высокапастаўленыя магнаты як канцлер А. Валовіч і падканцлер Л. Сапега. Пра гэты ўплыў, прынамсі, могуць сведчыць некаторыя гуманістычныя юрыдычныя навацыі, унесеныя ў тэкст Літоўскага Статута 1588 г. соймавай камісіяй пад кіраўніцтвам Льва Сапегі, якіх не было ў ранейшых рэдакцыях. Складальнікі, напрыклад, увялі ў Статут 1588 г. беспрэцэдэнтна смелы для таго часу артыкул, які прадугледжваў смяротнае пакаранне шляхціца за наўмыснае забойства простага чалавека. Гэты факт дазволіў даследчыкам гаварыць аб больш гуманістычным характары літоўскага заканадаўства ў адносінах да сялян у параўнанні з Каронай, дзе падобны артыкул быў уведзены толькі ў 1768 г.[14]

Статут 1588 г. як выдатны помнік прававой культуры беларускага народа стаў выключнай з'явай еўрапейскага заканадаўства, дзякуючы найперш творчаму ўкладу Л. Сапегі, які ўзбагаціў яго глыбокімі ведамі і здабыткамі перадавой юрыдычна-прававой навукі, а ў сваіх прадмовах «выказаў шмат гэткіх высокіх думак, якія адпавядалі толькі XVIII і XIX стагодзьдзям»[15]. Так, у Статуце дэкляраваўся прынцып усеагульнага прамога выбарчага права для ўсіх станаў і саслоўяў, які ўвойдзе ў практыку еўрапейскага заканадаўства толькі ў канцы XVIII ст.

Прадугледжвалася больш суровае пакаранне (амаль удвая) за злачынствы супраць жанчын.

Статут устанаўліваў прэзумпцыю невінаватасці асобы, вызваляў ад крымінальнай адказнасці непаўналетніх (да 16 гадоў) і псіхічна хворых.

У ім замацоўвалася права падсуднага на абарону з удзелам пракуратараў (адвакатаў).

Пацвярджалася магчымасць свабоднага выезду за межы дзяржавы (акрамя непрыяцельскіх земляў) з мэтай лячэння, атрымання адукацыі і здзяйснення рыцарскіх учынкаў.

Нязменным і абавязковым для ўсіх службовых асобаў, пісараў і канцылярыстаў заставаўся дзяржаўны статус старабеларускай мовы.

---

14 Stroynowski A. Pozycja społeczna drobnej szlachty WKL w końcu XVIII w. // Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczny. Łódź, 1976. Seria I, zeszyt 4. S. 106.

15 Шкялёнак М. Леў Сапега // Спадчына. 1991. № 1. С. 64.

Зыходзячы з акта Варшаўскай канфедэрацыі 1573 года «Аб міры паміж іншаверцамі», зацвярджаўся прынцып верацярпімасці і роўнасці ўсіх хрысціянскіх веравызнанняў.

Адносна апошняга належыць сказаць, што сам Л. Сапегаў сваёй шчырай прыхільнасці і адданасці ідэі рэлігійнай талерантнасці адштурхоўваўся не толькі ад засвоенай ім у маленстве пратэстанцкай этыкі, але відочна ішоў наўпрост ад Скарынавай традыцыі, у прыватнасці, ад яго фенаменальнай «Бібліі рускай» (1517—1519 гг.), адрасаванай не адной якой-небудзь канфесіі (праваслаўным, каталікам ці пратэстантам), але ўсім «людем посполитым рускаго языка».

Паслядоўны дзяржаўнік і патрыёт, чалавек і палітык, які пад уплывам розных ідэйных перакананняў і палітычных меркаванняў сам двойчы пераходзіў з адной хрысціянскай канфесіі ў другую, ён адным з першых усвядоміў, што ва ўмовах эпохі Рэнесансу і Рэфармацыі хрысціянская ідэя на Беларусі і ў ВКЛ пачала набываць экуменічны, надканфесійны характар, пераўтвараючыся ў *ідэю нацыянальную*, сэнсам якой стала аб'яднанне народа на глебе гуманістычных каштоўнасцяў свабоды асобы і захоўвання закону, а таксама абароны дзяржаўнага суверэнітэту, роднай мовы і культуры, спалучаных з гуманістычнай этыкай самых розных хрысціянскіх веравызнанняў.

Такім чынам, можна гаварыць аб тым, што Літоўскі Статут 1588 г., ачолены Л. Сапегам у сваім берасцейскім палацыку дзвюма выключна глыбокімі паводле грамадска-палітычнага і філасофскага зместу прадмовамі, назаўсёды звязаў імя іх аўтара з Берасцем як месцам першага вялікага палітычнага трыумфу беларускай нацыянальнай ідэі.

Ва ўзнікненні гэтага феномена Берасцю поруч з Нясвіжам і Вільняй належыць адна з ключавых роляў, звязаных з перадачай, трансляцыяй і сінтэзам здабыткаў гуманістычнай культуры Захаду і Усходу, што ў значнай ступені паўплывала на ідэйны змест і характар выдатнейшага грамадска-палітычнага і прававога дакумента эпохі — Літоўскага Статута 1588 года, які стаў для беларусаў маніфестам і тэстаментам свабоды, на стагоддзі наперад вызначыўшы арыенціры і шляхі барацьбы за адраджэнне Айчыны.

Аўтары зборніка

Бразюнене Альма — доктар гуманітарных навук, лектар Інстытута кнігазнаўства і дакументалістыкі Віленскага універсітэта

Бярозкіна Наталля Юр'еўна — кандыдат гістарычных навук, дырэктар Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Валецкі Вацлаў — прафесар Ягелонскага універсітэта, кіраўнік Цэнтра даследаванняў Польскай бібліяграфіі Эстрэйхераў Ягелонскага універсітэта

Верас Нэлі Яўгенаўна — магістр гуманітарных навук, загадчык сектара навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Галубовіч Ала Купрыянаўна — дырэктар Нацыянальнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Рэспублікі Беларусь

Гвёздзік Яланта — доктар, ад'юнкт Сілезскага універсітэта (Катавіцы)

Герасімаў Валерый Мікалаевіч — загадчык сектара старадрукаў і рэдкіх выданняў Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь

Гладышчук Анатоль Антонавіч — кандыдат фізіка-матэматычных навук, загадчык кафедры фізікі УА «Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны універсітэт»

Гусева Вольга Валер'еўна — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Санкт—Пецярбургскага універсітэта

Доўнар Ларыса Іосіфаўна — кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі і тэорыі інфармацыйна-дакументных камунікацый Беларускага дзяржаўнага універсітэта культуры і мастацтваў

Долгадрова Таццяна Аляксееўна — доктар гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік навукова-даследчага аддзела рэдкіх кніг Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (Масква)

Дубейка Васіль Міхайлавіч — дырэктар Цешаўлянскай сярэдняй школы Баранавіцкага раёна Брэсцкай вобласці

Жылко Вадзім Вітальевіч — краязнаўца (Лунінец, Брэсцкая вобласць)

Зверава Ірына Сяргееўна — кандыдат філалагічных навук, загадчык Аддзела архіўных дакументаў Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Есіпава Валерыя Анатольеўна — доктар гістарычных навук, загадчык сектара. аддзела рукапісаў і кніжных помнікаў Навуковай бібліятэкі Томскага дзяржаўнага універсітэта

Іванова Алена Вітальеўна — дырэктар Нацыянальнай кніжнай палаты Рэспублікі Беларусь

Іванова Людміла Сяргееўна — вядучы палеограф Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск)

Ігнацюк Алена Іванаўна — кандыдат філалагічных навук, выкладчык Палескага дзяржаўнага універсітэта (Пінск, Брэсцкая вобласць)

Ільін Аляксандр Львовіч — кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацэнт Палескага дзяржаўнага універсітэта (Пінск, Брэсцкая вобласць)

Караў Дзмітрый Уладзіміравіч — доктар гістарычных навук, прафесар Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я. Купалы

Камісарава Алена Віктараўна — кандыдат педагагічных навук, супрацоўнік Генеральнага консульства Чэшскай Рэспублікі ў Санкт-Пецярбургу

Кірухіна Людміла Генадзьеўна — намеснік дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі РБ

Кірэева Галіна Уладзіміраўна — загадчык аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі РБ

Кнырэвіч Сяргей Міхайлавіч — краязнаўца (Мінск)

Коўкель Лілія Іванаўна — доктар, ад'юнкт Педагагічнай акадэміі (Кракаў)

Лаўрык Юрый Мікалаевіч — магістр тэалогіі, вядучы навуковы супрацоўнік навукова-фондавага аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніц Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі (Мінск)

Мамантаў Марк Аляксандравіч — кандыдат педагагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Мароз Валерый Вячаслававіч — краязнаўца (Брэст)

Нарбуцене Дайва — доктар гуманітарных навук, загадчык аддзела рэдкай кнігі бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Літвы

Несцярчук Леанід Міхайлавіч — кандыдат гістарычных навук, галоўны спецыяліст упраўлення культуры Брэсцкага аблвыканкама

Нікалаеў Мікалай Віктаравіч — доктар філалагічных навук, загадчык аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Пазіхоўская Святлана Уладзіміраўна — загадчык Музея кнігі і друку (Астрог)

Пазіхоўскі Аляксандр Лявонцьевіч — загадчык аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага гісторыка-культурнага запаведніка г. Астрога

Папко Вольга Мікалаеўна — кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры філасофіі і культуралогіі Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта

Петшкевіч Івона — доктар, ад'юнкт Педагагічнай акадэміі (Кракаў)

Підлыпчак-Маеровіч Марыя — доктар габілітаваны, прафесар Педагагічнай акадэміі (Кракаў)

Праневіч Генадзь Мікалаевіч — кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага літаратуразнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С.Пушкіна

Саітава Валянціна Іванаўна — кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі і тэорыі інфармацыйна-дакументных камунікацый Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў

Саўчук Алеся Іванаўна — галоўны захавальнік Гродзенскага дзяржаўнага гістарычна-археалагічнага музея

Сацута Іван Уладзіміравіч — кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

Сямашка Святлана Мікалаеўна — дырэктар Брэсцкай гарадской цэнтралізаванай бібліятэчнай сістэмы

Сінкевіч Мікалай Мікалаевіч — краязнаўца, журналіст (Бяроза, Брэсцкая вобласць)

Сіесс-Кшышкоўскі Станіслаў — прафесар, спецыяліст Цэнтра даследаванняў польскай бібліяграфіі Эстрэйхераў Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)

Сцефановіч Аляксандр Віктаравіч — загадчык аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Туміловіч Васіль Мікалаевіч — краязнавец, святар (Камянец, Брэсцкая вобласць)

Турмасава Любоў Іванаўна — загадчык аддзела краязнаўчай літаратуры і бібліяграфіі Гродзенскай абласной бібліятэкі імя Я. Карскага

Цібароўская-Рымаровіч Ірына Алегаўна — кандыдат гістарычных навук, супрацоўнік аддзела старадрукаў і рэдкіх выданняў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя В.І. Вярнадскага (Кіеў)

Цітоў Анатоль Канстанцінавіч — гісторык (Мінск)

ЗМЕСТ

Кнігі і кніжная культура Берасцейшчыны XVI — XVIII стст.

SUMMARY

The collected book consists of the reports delivered at the international research and practice conference 'Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследвання' (Брэст, 29-31 кастрычніка 2008г./Brerst, 29-31 October 2008). The authors from Belarus, Lithuania, Poland, Russia and the Ukraine introduce the research results of the book culture history, the particular importance is given to the ancient books of Brest, the destiny of local archives and libraries. The special place is taken by the materials dedicated to the contemporary book publishing, library acquisition, the question of restitution, perspectives of ancient historical and architectural objects' renovation.

The collected book is addressed to the wide range of readers — historians, culturologists, bibliognosts, bibliographers. It can be also valuable for all who is interested in history and spiritual culture of the Belarusian nation.

Навуковае выданне

Берасцейскія кнігазборы:
Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі
«Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання»
(Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г.)

Рэдактар *В.А. Гарбачэўская*
Дызайн і макет *Г.І. Мацур*
Карэктар *Л.І. Рачкоўская*

Падпісана да друку 04.02.2010. Фармат 70x100 1/16. Папера афсетная.
Гарнітура Minion Pro. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 38,9. Ул.-выд. арк. 32,3.
Тыраж 500 экз. Заказ 265.

ТАА «Паліграфіка», ЛВ № 02330/0494034 ад 05.09.2008
Вул. Стафеева, 21, 224007, г. Брест
тэл. +375 162 49 26 79

Надрукована з гатовага арыгінал-макета ў ААТ «Паліграфкамбінат»
ЛП № 02330/0150496 ад 11.03.2009
Вул. Чырвоная, 23, 220600, г. Мінск

ISBN 978-985-90201-6-2
9 789859 020162